

MÚDROŠŤ
A
HLÚPOŠŤ

Imrich RUISEL

Ústav experimentálnej psychológie

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV

2018

© Ústav experimentálnej psychológie, Centrum spoločenských
a psychologických vied SAV

Vydal: Ústav experimentálnej psychológie, Centrum spoločenských
a psychologických vied SAV

Recenzenti: Prof. PhDr. Tomáš Sollár, PhD.
doc. PhDr. Judita Stempelová, CSc.

Technická spolupráca: Mgr. Ida Prokopčáková
RNDr. Zdenka Ruiselová, CSc.

Publikácia neprešla jazykovou korektúrou

Publikácia vznikla za podpory grantu VEGA č. 2/0166/15 „Rozhodovanie a efektívne riešenie komplexných problémov v intrapsychických väzbách s kognitívnymi štýlmi“

Obrázky na obálke pochádzajú z nasledujúcich zdrojov:
Hieronymus Bosch – Loď bláznov
https://en.wikipedia.org/wiki/File:Jheronimus_Bosch_011.jpg
Leonardo da Vinci – portrét
<https://www.wikiart.org/en/leonardo-da-vinci>

ISBN 978-80-88910-61-9

EAN 9788088910619

OBSAH

ÚVOD	5
MÚDROŠŤ A FILOZOFICKÉ MYSLENIE	9
Počiatky	9
Grécke a rímske koncepcie inteligencie a múdrosti	29
Múdrošť stredoveku a novoveku	52
VZDELÁVANIE A MÚDROŠŤ	85
Počiatky vzdelávania	85
Od antického Ríma až po svet moslimov	114
SAPIENCIÁLNA LITERATÚRA	137
BIBLICKÁ LITERATÚRA	161
MÚDROŠŤ A PSYCHOLÓGIA	187
Psychologické úvahy o múdrosti	187
Múdrošť a osobnosť	211
Múdrošť a myslenie	237
STARNUTIE A NEUROBIOLÓGIA MÚDROSTI	265
HLÚPOSTĽ	292
Hlúposť v literárnom kontexte	292
Hlúposť v teórii a praxi	314
Skreslené rozhodovanie	336
ZÁVER	364
LITERATÚRA	379

Motto:

Sú tri cesty k získavaníu múdrosti. Prvá je cesta získavaním skúseností, tá je najťažšia. Druhá je cesta napodobňovaním, tá je najľahšia. Tretia je cesta premýšľaním, tá je najušľachtilejšia

Konfucius

Jedno z neprijemných svedectiev o našej súčasnosti naznačuje, že ľudia, ktorí sú si istí, sú hlúpi, a tí, ktorí sú obdarení predstavivosťou a inteligenciou, sú naplnení pochybnosťami a nerozhodnosťou

Lord Bertrand Russell

S hlúposťou aj bohovia márne bojujú

Friedrich Schiller

ÚVOD

Múdrosť je typom poznania intímne spojeným s ľudským úsilím a ašpiráciami v rôznych dobách a kultúrach. V súčasnosti sa jej venuje pozornosť najmä v rámci vied o človeku. V psychológii sa pojem múdrosti vynoril v súvislosti s novými trendmi celoživotného vývinu a predĺženia ľudského veku. Obnovený vedecký záujem o múdrosť v posledných desaťročiach minulého storočia je symptómom významnej zmeny v type myslenia, vágne nazývanom postmoderna. K tejto zmene prispelo aj:

1) uvedomenie si významu osobnostných dimenzií, ktoré sa dlho chápali ako „náhodné“, a tým nehodné vedeckého skúmania, a tiež konkrétnych okolností života, ako aj dôležitosti sociálneho a prírodného prostredia,

2) postupné zblížovanie humanitných a prírodných vied. Medzera medzi týmito dvomi rozdielnymi oblasťami poznania sa síce zdá byť naďalej značná, objavujú sa však aj nové pojmy a metódy, ktoré postupne stavajú mosty. Práve múdrosť približuje svet filozofie, psychológie a teológie širším požiadavkám ostatného života. Zjednodušene možno konštatovať, že dochádza k „sprírodňovaniu“ ľudských hodnôt a postupne aj k „humanizácii“ prírodných zákonov.

V súčasnosti sa v odbornej literatúre presadzujú tri koncepcie múdrosti, podľa ktorých múdrosť možno chápať ako:

- poznávací proces alebo ako zvláštny spôsob získavania a spracúvania informácií,
- cnosť alebo sociálne hodnotnú formu správania a
- dobro alebo osobnostne žiaduci stav.

Podľa prvej koncepcie múdrosť je poznávací proces. Avšak ako sa odlišuje od iných poznávacích procesov, ako sú inteligencia alebo tvorivosť? Na rozdiel od nich múdrosť a) neanalyzuje prechodné javy, ale trvalé univerzálne pravdy, b) nie je špecializovaná, ale snaží sa pochopiť vzájomnú súvislosť rôznych stránok reality, c) nepôsobí mimo hodnotového systému človeka, ale vychádza z hierarchického zoradenia motívov a činností, z nich vyplývajúcich.

Antickí myslitelia dospievali k záveru, že bez múdrosti sa ľudské poznanie dostáva do tragického paradoxu: čím viac poznatkov poskytuje, tým obmedzenejší výsek reality zaberá. Integrované myslenie *primitívneho* človeka,

ktorý nerozlišoval medzi náboženstvom, umením, zvykmi a inštinktmi, postupne nahrádzali špecializovanejšie oblasti poznania. V súčasnosti je ľudské poznanie rozdelené do nespočetných odvetví, ktoré často nemajú žiaden vzťah ani medzi sebou, ani s každodennou realitou. Špecializácia umožňuje rozširovať kontrolu nad jednotlivými výsekmi reality, to však ešte neumožňuje globálnu kontrolu získaných poznatkov. Preto aj mnohé štúdie o múdrosti sú reakciami na prílišnú špecializáciu moderných civilizácií.

Druhá koncepcia múdrosti ako cnosti je forma poznania, ktorá sa pokúša pochopiť možné dôsledky udalostí celostným, systematickým spôsobom a múdrosť sa stáva najlepším sprievodcom pre *summum bonum* alebo *najvyššie dobro*. Ako konštatoval Platón, *všetky veci spočívajú v duši*. Ak filozof prijíma boží poriadok, legalitu namiesto chaosu, jeho samotná myseľ sa božsky organizuje tak, ako mu to podstata človeka umožní.

Tretia koncepcia múdrosti je založená na očakávaní, že múdrosť sa nie len približuje k pravde a umožňuje získavať správny úsudok, ale pre ľudí predstavuje aj dobro. Tento predpoklad možno zdôvodniť dvomi argumentmi. Prvý predpokladá, že bez múdrosti nie sú iné formy *dobry* odmenou. Múdrosť potrebujeme, aby sme sa tešili zo svojho zdravia, prežívali uspokojenie zo slávy a primerane užívali svoj majetok (Platón). Druhý argument spočíva v očakávaní, že popri rozjímaní o univerzálnom poriadku múdrosť sama osebe poskytuje najvyššiu radosť.

Pochopiteľne, že individuálne i sociálne vedomie nie je ovplyvňované len múdrosťou, ale aj jej protipólom, hlúposťou. Nie div, že dvaja austrálski mediálni experti Helen Razerová a Bernard Keane sa pred časom priznali, že zhoršujúca sa úroveň verejnej diskusie a zdravého rozumu v médiách, politike a kultúre ich doháňa do zúfalstva. Preto sa rozhodli napísať spoločnú knihu. Spojili sily, aby humorným štýlom bojovali proti svetu, ktorý stratil rozum. Zistili, že hlúpy človek nie je len nevedomý, ani len lenivý. Horšia je absencia myslenia a hlúposť je vírus, ktorý odčerpáva produktivitu ľudí a zanecháva ich chorých a zoslabených. Hlúposť má dlhú, zložitú a strašnú minulosť, ktorú musíme pochopiť, aby sme ju porazili.

Rakúsky spisovateľ Robert Musil rozlišoval medzi nevedomosťou (*agnou*) a hlúposťou (*amatia*). Zníženie mentálnych schopností, najmä usudzovania, môže vyvolávať tzv. čestnú hlúposť. No zvlášť zhubné pôsobenie možno očakávať od tzv. inteligentnej hlúposti, ktorá ani tak nevyplýva z nedostatku

inteligencie, ako skôr z jej zlyhania. Táto forma hlúposti je skutočnou chorobou súčasnej civilizácie a zasahuje aj najvyššie intelektuálne sféry ľudstva. Nie div, že nemecký sexuálny patológ Leopold Löwenfeld venoval zvláštnu pozornosť hlúposti inteligentných ľudí, najmä ich chybnému úsudku. Okrem klinických aspektov skúmal aj hlúposť v podnikaní, umení, vede a politike. Experti na hlúposť venovali pozornosť nielen negatívnemu hodnoteniu formačného priemyslu, propagandy, ale aj zlým medziľudským vzťahom na moderných nefunkčných pracoviskách, ako aj prekvitajúcej *firemnej hlúposti* súčasných podnikových manažmentov. Americký autor James F. Welles sklonil k hlúposti objavil dokonca aj u takých vedeckých génirov ako boli Platón, Galileo Galilei alebo Sir Izák Newton.

História naznačuje, že ľudia neraz obetujú všetko pre iných aj za cenu, že sa nechajú zničiť vlastnou hlúposťou. Klasický príklad poskytuje dlhá vojna medzi Grékmi a Trójanmi. Bola rozmarná Helena z Tróje hodná mŕtvych, ktorí zahynuli v tejto vojne? Veľa krutých konfrontácií v histórii začalo malichernými urážkami alebo ponižovaním, pričom záujmy urazených a ponižených jednotlivcov boli nadradené záujmom státisícov, obetovaných kvôli pomste za nepatrné urážky.

Text knihy *Múdrosť a hlúposť* je rozdelený do 7 tematických celkov. Prvý z nich sumarizuje vzťah medzi múdrosťou a filozofickým myslením. Filozofia ako *láska k múdrosti* poskytovala múdrosti silnú metodologickú a empirickú oporu od najstarších čias až po súčasnosť. Jej pôsobenie je časovo rozdelené do troch subkapitol. Prvá sa orientuje na najstaršie obdobia ľudského poznania, počínajúc kultúrou mezopotámskou, egyptskou, židovskou, kresťanskou, zoroastriánskou, indickou, čínskou a japonskou. Druhá detailnejšie analyzuje grécke a rímske koncepcie inteligencie a múdrosti. Tretia venuje pozornosť názorom Augustína, Tomáša Akvinského a tlamatini – aztéckym mudrcom. Ďalší tematický celok analyzuje vzájomný vzťah medzi múdrosťou a vzdelávaním. Jeho prvá časť stručne charakterizuje počiatky vzdelávania a plynule na ňu nadväzuje druhá subkapitola, ktorá sa zameriava najmä na obdobie od antického Ríma až po prínosy poznávacích schopností moslimov. Významným dôsledkom vzdelávania je aj vznik písma a literatúry. Preto ďalší tematický celok analyzuje vznik sapienciálnej a nasledujúci – biblickej literatúry (ich najvýznamnejšie produkty založili nekonečnú tradíciu tzv. krásnej literatúry). Obe tieto literatúry dlhodobo kultivovali múdrosť bez ohľadu na filozofickú

a náboženskú orientáciu autorov. Tematický celok *Múdrost' a psychológia* je rozdelený do troch subkapitol. Prvá analyzuje psychologické úvahy o múdrosti, druhá o múdrosti a osobnosti a tretia o múdrosti a myslení. Nasledujúci tematický celok má aplikovaný charakter a skúma nielen múdrost' vyšších vekových skupín, ale aj neurobiologické zákonitosti jej prežívania. Záverečný tematický celok tvoria tri subkapitoly orientované na hlúposť. Prvá z nich uvádza stručný prehľad literatúry o hlúposti vyskytujúcej sa v rôznych oblastiach poznania. Druhá skúma pôsobenie hlúposti v rôznych odvetviach teórie a praxe. Tretia obsahuje prehľad myšlienkových metód, ktoré sa – skresleným rozhodovaním – podieľajú na vzniku hlúposti.

Monografia obsahuje nielen teoretické názory o úlohe takých významných regulátorov ľudských životov, ako sú múdrost' a hlúposť. Pravidlá, ako múdro žiť a súčasne sa vyvarovať hlúposti, patria k najväčším tajomstvám ľudskej existencie. Ako naznačujú historické diskurzy, tieto tajomstvá dráždili vynikajúce mozgy v priebehu tisícročí. Avšak súčasná veda neponúka jednoduché zoznamy rád, zoradené do niekoľkých bodov, ktoré by v praxi stačilo mechanicky recitovať. Múdrost' predstavuje životný štýl a vyžaduje takú formu osobnosti, ktorá nepreferuje len poznanie, ale váži si aj cnosti a morálku. Tým by mala vytvárať aj bariéry proti pôsobeniu hlúposti.

Text *Múdrost' a hlúposť* autor venuje svojej manželke a spolupracovníčke RNDr. Zdene Ruiselovej, CSc. Jej úloha bola pri písaní tejto knihy pomerne náročná. Na jednej strane pomáhala zhromažďovať a analyzovať poznatky, ktoré možno zaradiť medzi múdrosovné, na druhej strane citlivo skúmala indikátory výskytu hlúposti. A vďaka svojmu osobnému patronátu nad knihou snád' prispela k tomu, aby sa jej manžel viacerých hlúpostí vyvaroval.

Imrich Ruisel

MÚDROŠŤ A FILOZOFICKÉ MYSLENIE

POČIATKY

Podľa zakladateľa modernej vedy Lorda Francisa Bacona *najstaršie obdobia* ľudskej histórie *sú pochované nielen v zabudnutí a tichu*, ale aj v najstarších špekuláciách o ich podstate. Nedostatočné poznanie však nie je v súčasnosti také frekventované ako v Baconových časoch. Napríklad, mnohé poznatky o prehistórii človeka (spred miliónov rokov) sa získavali analýzami zásob zhromažďovaných antropoidmi – prostredníctvom vykopávok v Afrike, Ázii a v iných lokalitách.

V priebehu histórie sa ľuďom zväčšil mozog, začali chodiť vzpriamene a líšili sa od ostatných antropoidov chuťou na mäso, pričom táto preferencia značne ovplyvnila biologickú a kultúrnu evolúciu. Mnoho rokov, ešte pred prvými poľnohospodárskymi usadlosťami, žil človek v malých kmeňových skupinách, ktoré sa zaoberali lovom a zberom. Ľudia sa postupne sťahovali po svete a pomaly budovali fyzické a kultúrne základy svojej existencie. Osvojili si jazyk, vytvárali si primitívne nástroje, objavili užitočnosť ohňa, začali pochovávať mŕtvych a zhruba pred 50 000 rokmi začali vytvárať prvé umelecké artefakty prostredníctvom malieb, kresieb a ornamentov. Podľa Carla Gustava Junga (1875 – 1961) sa táto produkcia odvíjala z vedomého **Ja** človeka a tvorila najnáročnejšiu skúsenosť prehistorických čias.

Pri úvahách o podstate ľudského poznania si čitateľ nevdojak pripomenie výrok gréckeho básnika Archilocha: *Líšky poznajú veľa vecí, ale ježkovia jednu veľkú vec*. Tento výrok anglický historik vedy Isaiah Berlin (1909 – 1997) aplikoval aj na vedeckú oblasť. Poznatky o podstate kognitívnych schopností a inteligencie vznikli spoločným úsilím líšok a ježkov, čiže mysliteľov, intenzívne zameraných na určitý kardinálny problém, ale aj analytikov širších výsekov reality. Americkí psychológovia Csikszentmihalyi a Rathunde (1990) zdôraznili prínos tzv. *evolučnej hermeneutiky* pracujúcej s historickými poznatkami zhromažďovanými v priebehu tisícročí. Metóda je založená na predpoklade, že univerzálne schopnosti ako cnosť, odvaha, sloboda, inteligencia alebo múdrosť, používané v rozdielnych sociálnych a historických podmienkach,

majú pre ľudstvo adaptívny význam. *Evolučná hermeneutika* tiež redukovala naivné predsudky, že súčasné poznanie je jednoznačne nadradené nad minulosťou.

V diskusiách súčasných bádateľov o podstate poznania dochádza k nesúladu pri hodnotení podstaty múdrosti, ale aj abstraktnej a praktickej inteligencie. Autor sa snaží ilustrovať, že tento jav nie je samoučelný, ale je ovplyvnený poznávacou architektúrou spracovania informácií vyplývajúcou zo širšieho komplexu osobnostných i sociálno-kultúrnych premenných s dlhým historickým kontextom. Keďže v kultúrnej histórii ľudstva sa inteligencia a múdrosť často prekrývali, analýzou koncepcií múdrosti gréckych klasikov a viacerých európskych mysliteľov sa pokúšal upozorniť nielen na výraznú rôznorodosť v chápaní poznávacích schopností, ale aj na ich kultúrnu i historickú podmienenosť.

Podľa Brezinu (2008) pracovné delenie na západnú a východnú civilizáciu charakterizujú zásadné obmedzenia, ktoré logicky vyplývajú aj z problematikosti generalizácie istého javu dokumentovaného na vzorke populácie vyznačujúcej sa vysokou heterogenitou. Umelo vytvorené kategórie východu a západu tvoria celky, ktorých definícia stráca presnosť v dôsledku šírky vymedzenia konceptu. Kategória východu, podobne ako západná, pozostáva z populácií majúcich navzájom odlišné a v istom zmysle protikladné prvky v základných vymedzeniach vlastnej kultúrnej identity (relatívne nezávislo od toho, či sa kultúrna identita spája s náboženskou vierou, národnou, alebo etnickou príslušnosťou, sociálnymi normami, zvykmi, či tradíciami). Prakticky každé zovšeobecnenie vzťahu medzi vyššie uvedenými kategóriami zvädza k záverom, ktorých primeranosť ostáva veľmi diskutabilnou. Možnosti tohto delenia sú taktiež limitované absenciou presného geografického vymedzenia, ako aj rozdielnosťami toho, na čo sa v definíciách jednotliví autori sústreďujú.

Aj s ohľadom na tieto argumenty vplýva, že perspektíva východu a západu ponúka porovnanie dvoch dominantných civilizačných okruhov, ktorým sa v priebehu historických udalostí posledných tisícročí podarilo zachovať a upevniť vlastné náboženské a filozofické tradície postavené na odlišných základoch (Brezina, 2008).

Autor sa súčasne ospravedlňuje za prílišný europocentrizmus svojho štýlu myslenia, avšak nebolo v jeho silách komplexne vyzdvihnúť prínos všetkých kultúr pri rozvoji racionálnej podstaty človeka. Ich výber nebol príliš

systematický, najmä z časového hľadiska. Popri prínosoch nielen blízko, ale aj ďalekovýchodných mysliteľov, pozornosť sa venovala nielen predstaviteľom vyspelého gréckeho a neskôr aj rímskeho filozofického myslenia, ale aj ich nasledovníkom, ktorí rozvíjali tieto myšlienky v rôznych filozofických školách stredoveku i novoveku.

Mezopotámia

Rané prejavy múdrosti vznikali už na Blízkom východe, aj keď neskôr neumožnili vznik jednotnej koncepcie. Dominantným kritériom tejto múdrosti bolo zručné chápanie sveta, ľudského bytia a spoločenského života. Nespochybňoval sa božský charakter múdrosti, dokonca ani vtedy, ak sa zvyšovalo prežívanie rozdielov medzi božskou a ľudskou múdrosťou prostredníctvom múdroslovej literatúry. Tradícia múdrosti bola založená na *spojení príčin a ich následkov*, to jest na poznaní, že určité aktivity majú alebo môžu mať špecifické dôsledky pre životy ľudí. Ľudia sa intuitívne pokúšali zvládať pravidlá správania pozorovaním okolia, ale nedarilo sa im rozvíjať etiku tohto správania (túto úlohu rozvíjali najmä Gréci a Číňania). Ich pozorovania, publikované vo forme aforizmov, poskytovali cenné rady kráľom, úradníkom a pisárom. Vďaka tejto múdrosti vznikali školy a pisári (učitelia), ktorých ostatní ľudia pokladali za mudrcov. Múdrost' odvodzovala svoju autoritu od božstiev (najmä Utu, Šamaš, Ninurta, Enki, Inanna) alebo prehistorických vzorov – mudrcov (Šurupak alebo Gilgameš). Kvôli svojmu pôvodu a prístupu táto múdrost' nadobúdala eudaimonický a občas dokonca aj prorocký charakter, ktorý sa však v neskorších obdobiach menil aj na pesimistický a skeptický. Dogmatické spojenie *príčin a ich následkov* do veľkej miery redukovalo riešenie nových problémov. Ak sa ľudia napriek tomu o riešenie problémov pokúšali, dospievali k bezmocnému skepticizmu (napríklad problém Jóba, utrpenie spravodlivého človeka, presadzovanie spravodlivosti svetového poriadku). Hlavnými cnosťami sa stávali skromnosť, spravodlivosť, sociálne chápanie a rozvážnosť. Ich kultiváciou sa zvyšoval zmysel života, šťastie, počet detí (synov) a starostlivosť Božej prozreteľnosti.

Rozhodujúci vplyv na vývin múdrosti v antickej Mezopotámii mali Sumeri. Medzi nimi žijúci Akkadi hlavne prekladali, prednášali a interpretovali texty, ktoré obohacovali aj o nové formy (múdrost' Ahikaru alebo veštecká

literatúra). Počiatky múdrosti sa zachovali v raných zoznamoch alebo v indexoch, ktoré jazyk používali nielen na inventarizáciu, ale aj usporadúvanie a systematizáciu sveta. Z múdrosovných zbierok vznikali zoznamy charakteristík múdrosti, ktoré možno pokladať za prvé pokusy o vedecký prístup k tejto problematike (Soden, 1936). Rozvinutejší prístup predstavovala *múdrost hodnôt* (Schmid, 1966). Šírením prísloví, reflektujúcich udalosti v prírode a spoločnosti, dochádzalo k formulácii jednoduchých faktických situácií (nazývaných *múdrost udalosti*). Tento postup dláždil cestu múdrosovným pojmom v užšom slova zmysle. Druhá cesta nadväzovala na pozorovania ľudského správania (spočiatku bez priameho *spojenia príčiny – následku*), najskôr prostredníctvom prísloví a neskôr poskytovaním rád, ktoré sa však zachovali len v značne fragmentárnej podobe (*Rady Šuruppaka* alebo *Rady múdrosti*). Múdrost postupne prenikala aj do ďalších literárnych žánrov; napríklad aj do spájania múdrosti so socioetickými a právnymi výrokmi v kráľovských a právnych textoch (napríklad koncepciou ochrany bezmocných ľudí, vdov a sirôt; vyzdvihovaním dobra a odmietaním zla, presadzovaním spravodlivosti v každodennom živote). Múdrost umožňovala zostavovať prehľady základných pravidiel, ktorými sa riadi kozmos. Bohovia stanovovali spravodlivý svetový poriadok a od ľudí vyžadovali, aby ho akceptovali a podľa neho konali. Vtedajšie historické udalosti viedli ku kríze múdrosti, pretože spochybňovali spojenie príčiny a následku a téma *utrpenia spravodlivého muža* sa stávala aktuálna. Takéto situácie sa stávali témou *Jóbovej básne*, po ktorej nasledovala sumerská modlitba *Eršahunga* ako *Žalospev, ktorý uspokojuje srdce* (Michalowski, 1987). Do tohto literárneho žánra patria aj texty *Sumerský Jób*, *Poéma spravodlivého trpiaceho*, *Babylonská teodicea* a satirické *Dialógy majstra a otroka* (alebo *Dialógy pesimizmu*). Autori týchto textov predpokladali, že božské konanie je nevyspytateľné a božia múdrost sa významne líši od múdrosti ľudí. Spojenie príčiny a následku sa síce dostávalo do úzadia, avšak svoje opodstatnenie nestratilo, aj keď plné pochopenie poriadku, ktorým sa riadi svet, nie je ľudským bytostiam dostupné.

Medzi najstaršie známe civilizácie tohto obdobia patria Sumeri, ktorí žili v úrodnom povodí riek Tigris a Eufrat (dnešný Irak). Viac než pred 5000 rokmi Sumeri zakladali organizované štáty, budovali mestá a vynali písmo (Durant, 1935). Sumerské písmo prežilo na hlinených tabuľkách a tvorilo základ staršej *múdrosovnej literatúry*. Významnou súčasťou tejto literatúry boli najmä

reflexie typu: *sme odsúdení zomrieť alebo ten, kto má veľa striebra, môže byť šťastný*. V tomto kontexte múdrosť bola súčasťou praktických rád využívaných v každodennom živote. Postupne sa rozvíjali intenzívne transfery medzi kultúrami a múdrosťou, o čom svedčí aj fakt, že v sumerskom epickom príbehu o Gilgamešovi sa kráľ z Uruku stretol s človekom, ktorý prežil veľkú potopu. Jedna z pasáží tohto textu sa pritom výrazne približuje podobnému spisu o Noemovi a záplave opisovanej v *Knihe Genezis Starého zákona*. Z toho vyplýva, že staroveké sumerske texty sa podieľali na vzniku *Starého zákona* (Kramer, 1959).

Egypt

Na rozdiel od Mezopotámie sa v Egypte *zoznamy múdrosti* ako predbežný stupeň múdrosti nenachádzali; namiesto sapienciálnych výrokov (maxím) slúžili ako štartový bod múdroslovej literatúry (vo forme poskytovaných rád a odporúčaní). Sapienciálne výroky obsahujú jednoduché výroky o svete a o sociálnych vzťahoch, alebo sa spájajú s konkrétnymi opatreniami, ktoré sú buď odporúčané alebo odmietané. Na rozdiel od Mezopotámčov, Egypťania zaviedli pojem kozmického poriadku (*Maat*) ako podkladu konštruktu múdrosti. Bohyňa *Maat* ako dcéra slnečného boha *Re* symbolizovala pravdu, spravodlivosť a poriadok nielen v kozme, ale aj v ľudskej spoločnosti. Jej reprezentantom na Zemi bol faraón. Múdri sa správali v súlade s *Maat*, súhlas s bohyňou zabezpečoval úspech, nesúhlas prinášal trest alebo nešťastie. Preto podriadenosť *Maat* bola prejavom múdrosti. Múdrosť ponúkala pevné pravidlá, vplývajúce z tradícií a skúseností a prenášala sa najmä radami a inštrukciami, ktoré vznikli už pred rokom 2800 pred Kr.). Zachovali sa najmä staršie texty. Patrili medzi ne napríklad *Inštrukcie Imhetopa* alebo *Inštrukcie Džedefhora*. Najstaršie z nich boli *Inštrukcie Ptahhotepa*, ktoré vznikli v piatej dynastii. Vyznačujú sa optimistickým hodnotením existujúceho poriadku (*Maat*) a nezlomnou dôverou k vzťahu *príčiny a následku*. Skromnosť, spravodlivosť, sebakontrola, podriadenosť a mlčanlivosť sú cnosťami múdrych ľudí. Idea skromného mudrca ovplyvnila egyptskú biografickú literatúru a citácie z múdroslovej literatúry sa vyskytovali v mnohých rukopisoch.

Väčšina ostatných inštrukcií pochádzala zo Strednej ríše (2135 – 1669 pred Kr.) a tvorili ju *texty*, ktoré riešili problémy spojené s múdrosťou a preto

sa označovali ako *debatná literatúra*. Spomedzi nich sú známe najmä *Inštrukcie pre Merikara* (desiata dynastia), v ktorých sa nachádza prvá zmienka o rozsudkoch týkajúcich sa mŕtvych. *Inštrukcie kráľa Amenemheta synovi Sesostrisovi* (12. dynastia) pravdepodobne tvorili model pre starozákonnú *Knihu prísloví 22: 17-24:22*. *Inštrukcie Chetiho, syna Duaufa* propagovali výhody štátnej služby. So starými časmi sa vysporadúvali texty *Napomenutia egyptského mudrca* a *Protest zhovorčivého sedliaka*.

Do obdobia Novej ríše (1570 – 1085 pred Kr.) patrili *Inštrukcie Aniho* (18. storočie pred Kr.) brániace tradičné authority pred kritikmi a *Inštrukcie Amenemopa* (22. dynastia), ktoré vyžadujú podriadenie sa skrytým pravidlám slnečného boha. Z neskoršieho obdobia (prvé milénium Kr.) je k dispozícii iba náčrt *Inštrukcie na papyruse Insinger* a *Inštrukcie Ankešonka*. Neskoršia múdrosť (datovaná v 18. storočí), či už v Egypte alebo v Babylone, hlásala limitáciu ľudského poznania a slobodu božstva. V rámci analýzy múdrosti sa naďalej skúmali také osobnostne-sociálne premenné ako autorita, tradícia, pokora, obozretnosť a mlčanlivosť. V neskoršom období pojmy ako múdrosť a zbožnosť *Maat* odovzdala bohu (*Re*). Zbožní jednotlivci už nemali za partnera *Maat*, ale boha; boh sa stal garantom spojenia príčiny a následku. Múdrosť teraz predpokladala poznanie boha a jeho slobodnej vôle, a tým sa približovala *Biblii* a pravdepodobne ju aj ovplyvnila.

Staroveký Izrael, judaizmus

Izrael je stelesnením židovskej kontinuity, ktorá vystopovala svoj pôvod k Abrahámovi, jeho synovi Izákovi a vnukovi Jakubovi. Všetci traja patriarchovia žili v krajine Kanaán. Potomkovia Abraháma vytvorili národ pod Mojžišovým vedením asi 1300 pred Kr. Čoskoro po exode z Egypta Mojžiš odovzdal svojmu ľudu *Tóru* a *Desatoro*. Po 40 rokoch putovanie sinajskou púšťou skončilo pod vedením vojvodu Jošuu v zasľúbenej krajine. Historické obdobie medzi rokmi 1000 – 587 pred Kr. je známe ako *Obdobie kráľov*, medzi ktorými najvýznamnejšiu úlohu zohrali kráľ Dávid (1010 – 970 pred Kr.) a jeho syn Šalamún (970 – 931 pred Kr.). V roku 587 pred Kr. armáda babylonskeho kráľa Nabuchadnezzara dobyla Jeruzalem, zničila chrám a deportovala Židov do Babylonu. Nasledovali tragické i hrdinské akcie a vojny, ktoré po stovkách rokov vyústili do moderných dejín štátu Izrael.

Izraelská múdroslovná literatúra (*Kniha Prísloví, Kniha Jób* alebo *Kniha Ekleziastes*) prešla vývojom porovnateľným s babylonským alebo egyptským. Múdrosť sa v najstaršej, predexilovej forme neorientovala výlučne nábožensky, ale sa zameriavala na posilnenie vzťahu príčiny a následku vo vesmíre a v individuálnych životoch. Nepôsobila proti Jehovovmu odkazu, avšak mala s ním iba okrajové kontakty. Jehova, podobne ako starovekí sneční bohovia Blízkeho východu a Egypta, bol zárukou kozmického poriadku, regulujúceho ľudské životy. Múdrosť sa podieľa na riešení problémov, ktoré ovplyvňujú poriadok a bezpečnosť ľudského života; pozorovanie a nahliadanie do diania vo svete a spoločnosti zohráva významnú úlohu. Z literárneho hľadiska sú základnou formou prenosu múdrosti príslovia a maximy (*Kniha prísloví, Kniha Ekleziastes*, neskôr aj *Kniha Ben Sira* a *Múdrosť Šalamúnova*). K pripisovaniu textu Šalamúnovi prispelo zrejme rozširovanie medzinárodných stykov (najmä s Egyptom) rozkvitajúcich hlavne v tomto období (pozri napr. *Prvá kniha kráľov* 5:0-14). Od tej doby v Izraeli majú mudrci (*ish hakmah*) spolu s kňazmi a prorokmi významné miesto v hebrejskej literatúre (napríklad *Ben Sira* 24:3-7).

Táto literatúra v rámci svojho historického vývoja posunula múdrosť až k prežívaniu krízy a dezintegrácie (*Kniha Jób* alebo *Kniha Ekleziastes*). Spočiatku sa staroveká múdrosť zvýšene teologizovala, to jest odvolávala sa na vieru v Jehovu, ale tiež sa redukovala na série antropologických kontrastov (*Prv.* 10-15). Mudrc a hlupák vystupovali ako kontrastné typy zbožných a bezbožných, rozumných a nevedomých ľudí. Spojenie príčiny a následku sa v postexilovom období zmenilo na vzťah medzi správaním a jeho výsledkom (*Prv.* 10:30, 11:3-4). Ľudské bytosti sa rozdeľovali na dobré a zlé, vesmír na dobrý a zlý, ale aj spravodlivý a nespravodlivý. Múdrosť samotná smerovala do nebies a bola personifikovaná (pozri nižšie). Staroveký program múdrosti, ktorý umožňoval nahliadnúť do ľudských bytostí a sveta prostredníctvom pozorovaní, sa podrobil kontrole monoteizmu a doktríny stvorenia. Tieto štýly myslenia však ponechávali len malý priestor nezávislému ľudskému rozumu. V dôsledku toho kríza dogmatizovanej múdrosti sa prehlbovala, najmä pod vplyvom *Knihy Jób*. Podobne ako v babylonskom svete, odvolávala sa na božiu nezrozumiteľnosť (pozri *Jb* 40), čo sa akceptovalo aj v neskoršom judaizme. Avšak súčasne sa naliehavo apelovalo na staroveký a autentický pojem múdrosti (*Jb* 38-39). Akceptácia sveta spočíva v uznaní daného poriadku, hoci

jeho pochopenie je obmedzené. K najvýraznejšej prestávke v tradícii múdrosti došlo v helenistickom období v osobe Kazateľa (predpokladaný autor *Knihy Ekleziastes*), ktorý zavrhol spojenie príčiny a následku ako predpokladu pochopenia zákonitostí, a tiež bol skeptický voči svetovému poriadku a poukazoval na beznádejnosť ľudskej existencie. V takomto svete však už Múdrost' nie je dostupná (tiež *Jb 28*). Úcte sa ešte tešilo Stvorenie a vzdialený Stvoriteľ, avšak do popredia sa dostala obmedzená *historičnosť ľudskej existencie* a jej prechodný charakter. Kazateľ neponúkol žiadne riešenie kríz; podstata sveta a ľudských bytosti zostávali nezrozumiteľné.

Táto situácia, s ktorou sa možno stretnúť iba v *Biblii*, mala dôsledky, ktoré pravdepodobne viedli k premene biblického svetového názoru na gnostický. Avšak aj židovský apokalyptizmus mal časť svojich koreňov v múdrosti: odklon múdrosti od sveta vzbudil eschatologickú nádej; zavedenie dualizmu do vesmíru viedlo k apokalyptickej doktríne dvoch kráľovstiev. Gnóza a apokalyptizmus sa spojili.

Helenistický vplyv sa uplatňoval aj pri transformácii problému múdrosti (*hokmah*). Múdrost' sa stala nadľudským javom, akoby z iného sveta, božskou hypostázou (*Prv. 8:22-31* atď.), mediátorom zjavenia a stvorenia. Problém múdrosti je dokonca identifikovaný s *Tórou* alebo *Zákonom*, ako slovom božím. Preberá vlastnosti bohýň (napríklad bohyně starého Egypta Isis Panthea) a *Pani múdrosti* sa stala antagonistom *Pani hlúposti*. Iné zosobnenia sa tvorili z Afrodity alebo Astarte (*Prv 7:9-13, 9:1-18*). Príbuzenstvo s nimi, ak sú ľudia spravodliví a múdri, im prináša nesmrteľnosť a dokonca robí z človeka Boha (*Múdr. 6:18*). Tento posun z horizontálnej polohy, ako antropologickej schopnosti chápania sveta, do vertikálnej vedie v *Múdrosti Šalamúnovej* (prvé storočie pred Kr.) a neskôr najmä v práci Filóna z Alexandrie (prvé storočie po Kr.) k ideí múdrosti (grécky *sofia*) ako k nadprirodzenej podstate dostupnej len ezoterickému *poznaniu*. Komunikácia so vzdialenou nebeskou múdrosťou sa podľa Filónovej filozofie dosahuje prostredníctvom *Loga* (božské inteligentné slovo), ktoré predstavuje *nám blízku múdrosť*. *Sofia* je teda prístupná iba prostredníctvom zjavenia a poznania *Loga*. V tomto svete už nie je k dispozícii, pretože sa z neho vytratila. V tomto bode sa už črtá cesta dláždená ku gnostickým koncepciám múdrosti.

Kresťanstvo

Raní kresťania akceptovali staršie židovské koncepcie múdrosti na rôznych úrovniach. Na jednej strane, pôvodná tradícia Ježiša prebrala starovekú židovskú múdrosť prísloví, na druhej strane samotný Ježiš sa chápal ako stelesnenie múdrosti (Lk 7:35). *Naplnený múdrosťou* bol už od mladosti (Lk 2:40, 2:52) a tým prevyšoval dokonca Šalamúna (Mt 12:42). Múdrosť demonštroval učením a skutkami, a preto sa o múdrosti neraz diskutuje ako o súčasťi christológie (Eliade, 1987). V listoch Pavlovi múdrosť zohrala dôležitú úlohu v diskusií apoštola Pavla s komunitou v Korinte (1. a 2. list Korintňanom), kde sa kázala múdrosť interpretovaná gnostickým spôsobom a prejavovaná extatickými formami, akými boli zjavenia. Pavol reagoval podobenstvom Bláznovstva kríža:

18 Ved' slovo o kríži je bláznovstvom pre tých, čo sú na ceste k záhube, nám však, ktorí smerujeme k spáse, je Božou mocou. *19* Ved' je napísané: Zmarím múdrosť múdrych a rozumnosť rozumných zničím. *20* Kde je múdry? Kde zákonník? Kde rečník tohto veku? Neobrátil azda Boh múdrosť tohto sveta na bláznovstvo? *21* Pretože svet z prejavov Božej múdrosti nepoznal Boha svojou múdrosťou, zapáčilo sa Bohu spasit' veriacich bláznovstvom ohlasovania. *22* Židia totiž žiadajú znamenia a Gréci hľadajú múdrosť, *23* my však hlásame Krista ukrižovaného – pre Židov síce pohoršenie a pohanov bláznovstvo, *24* ale pre povolaných, tak Židov, ako aj Grékov, Krista, Božiu moc a Božiu múdrosť. *25* Božie bláznovstvo je totiž múdrejšie ako ľudia a Božia slabosť silnejšia ako ľudia. *26* Ved' sa pozrite, bratia, akých si vás povolal! Niet medzi vami mnoho múdrych podľa tela ani mnoho mocných, ani mnoho urodzených. *27* Čo je pre svet bláznivé, to si Boh vyvolil, aby zahanbil múdrych, a čo je pre svet slabé, to si Boh vyvolil, aby zahanbil mocných; *28* Boh si vyvolil, čo je v očiach sveta neurodzené a opovrhované; áno, vyvolil si to, čo nie je, aby zmaril to, čo je, *29* aby sa nik pred Bohom nevystatoval. *30* Vy ste však z neho v Ježišovi Kristovi, ktorý sa nám stal múdrosťou od Boha, spravodlivosťou a posvätením i vykúpením, *31* aby – ako je napísané, ten, kto sa chváli, nech sa chváli v Pánovi.

Starozákonná a židovská múdroslovná literatúra dve storočia pred spoločnou érou poskytla úplne nové interpretácie a tým sa zachránila pred krízou. Na druhej strane vymedzila aj limity pre budúcu kresťanskú koncepciu

múdrosti. Tu má svoje korene kritická akceptácia starovekej tradície múdrosti ako aj ambivalentná odpoveď kresťanskej teológie filozofii (pozri Tomáša Akvinského na jednej strane a Martina Luthera na druhej). Medzičasom, ako naznačujú *Listy Jakuba*, stále sa akceptuje princíp, že múdrosť ukazuje svoju pravdu v eticko- morálnej praxi: kresťanský život je múdrosťou zjavený (Jas. 3:13-17, cf Jas 1:5). Tým sa obnovuje staroveká idea múdrosti a stáva sa kresťanskou cnosťou, umožňujúcou úspešný život.

Gnosticizmus

Podľa Eliadeho (1987) gnosticizmus mal svoje korene v tých obdobiach staršieho židovského učenia, ktoré podobne ako *Kniha Ekleziastes*, spochybňovali tradičný obraz sveta. Čerpal z helénsko-orientálneho náboženského a filozofického smeru, rozšíreného najmä v Egypte a na Blízkom východe. Prirodzené zmyslové i rozumové poznanie nazhrádzal gnózou, to jest domenele vyšším poznaním, akýmsi mystickým dozrievaním. Gnosticci uznávali za prvotný racionálne nepoznatelný duchovný princíp a do protikladu mu stavali hmotu ako zdroj zla. V gnosticizme sa spájali prvky kresťanskej teológie s prvkami neoplatonizmu a neopytagoroizmu s niektorými prvkami východných náboženských učení. Stúpenci gnosticizmu považovali za základ bytia nepoznanú a nepoznatelnú prapodstatu – božstvo, z ktorého vychádzajú večné emanácie, tvoriace spolu s prabožstvom náplň večnosti (pleroma). Nezávisle od tohto dedičstva tradície a histórie ideí, gnostická literatúra študovala múdrosť prostredníctvom prednesených výrokov, z väčšej časti v kresťanskej formulácii (spomedzi nich dominoval súbor starovekých textov *Nag Hammádí* s koptskými prekladmi pôvodných gréckych textov). Medzi týmito prameňmi významné miesto zohrávali aj komentáre kresťanských apologetikov (Irenaios a Hippolytos) a cirkevných otcov (Origenes a Tertullianus). Múdrosť sa podľa gnostikov zaradila medzi javy, ktoré zjednocujú negatívne i pozitívne aspekty ich svetového názoru. Možno z nich pochopiť, prečo *Sofia* zohrala takú významnú úlohu v gnostických systémoch a spisoch. Významnú úlohu *Sofie* (múdrosti) alebo *Pistis Sofie* (viera v múdrosť alebo múdrosť vo viere) predstavuje ambivalentné stelesnenie gnostickej plnosti (pleroma), najmä podľa Barbelóovej a Valentínianovej formy gnózy. Podľa niektorých hereziologických prístupov a originálnych textov (*Nag Hammádí*), *Sofia* je

spoločníkom najvyššieho Boha a predstavuje feminínny aspekt jeho prvej manifestácie alebo emanácie, zatiaľ čo maskulínnu stránku možno identifikovať so *Synom človeka* alebo *Kristom (Seth)*. Po druhé, nižšia *Sofia* musí byť tiež zaradená do sérií spojení *syzygií* (spárovaných aeónov), ktoré pochádzajú z prvého páru. Iné pasáže – ktoré sú vo väčšine – opisujú *Sofiu* ako jednu z posledných (definitívnych) aeónov: ktorá sa ako matka demiurga (Ialdabaoth) nepriamo zapája do osudu sveta. Ale tiež je aktívna v procese vykúpenia, napráva škody spôsobené stratou iskry svetla, pretože samotná *Sofia* sa rozdelila na dve časti – na vyššiu a nižšiu, časť života a smrti, alebo pravdy a lži, prípadne jednoducho ako *Sofia* a *Achamoth (Veľká Matka* – aramejský pojem pre múdrosť). Táto verzia je charakteristická pre tzv. Barbeléov a Valentinianov gnosticizmus, pripisujú sa jej aj niektoré Sethovské texty z *Nag Hammadi*. Gnostická múdrosť (*Sofia*) slúžila na ilustráciu mnohých stránok gnostického myslenia. Napríklad, ako obraz sebaodcudzenia Boha počas emanácie a reflexie; teda predstavuje feminínny aspekt Boha, pričom sa prejavuje snaha o dokonalú jednotu.

Irán a zoroastrizmus

Vo všeobecnom povedomí často nie je doposiaľ primerane ukotvená kultúrna história Iránu, extenzívne produkujúca múdroslovnú literatúru, známu zo stredoperzského *handarzu* (v novej perzštine *andarzu*) ako forma poskytovania *rád* alebo *inštrukcií*. Texty vznikali v rôznych formách gnomai. Zachovali sa iba v strednej perzštine, ale Averstan mal bezpochyby predchodcov (ako napríklad už stratený *Bariš nask*). Centrom tejto literatúry je múdrosť (stredoperzský *khra*d alebo *xrat*), ktorej reprezentantmi alebo prenášateľmi boli králi prehistorických období (napríklad Jam a Oshnar) a Sasánovskej dynastie (Husrav I.), vezíri (Wazurgmíhr a Bokhtagan), a kňazi (Adurbad a Mahraspandan). Prenášali sa prostredníctvom kňazských škôl alebo chrámov. Jednotlivé myšlienky, spolu s rečou a činnosťou, zohrávali v zoroastrizme dominantnú úlohu, veľká pozornosť sa venovala najmä učeniu náboženských poznatkov. Táto forma poznania sa identifikovala s múdrosťou. Ale v skutočnosti poznatky mali nielen teologický alebo kultový charakter. Iránski učitelia buď prevzali (prostredníctvom helénskej kultúry), alebo samostatne sformovali veľa sekulárnych poznatkov.

Podľa zoroastrizmu svet stojí na protikladoch a večnom konflikte dobra a zla, ako aj pravdy a ľži. Nakoniec zvíťazí dobro. Predstaviteľom dobra je práve *Ormazd (Ahura Mazda)*, bojujúci s predstaviteľom zla *Ahrimanom (Angra Mainju)*.

Napriek tomu veľmi dôležitú úlohu zohrávali religiózne rámce, v ktorých sa formovali múdroslovné tradície. Podľa jedného z najdôležitejších textov *Duch múdrosti (Menog i Khrad)*, všetka múdrosť tryská z jedinečnej múdrosti, ktorá sa vracia k Bohu. V tomto kontexte sú významné najmä dve práce. Jednou z nich je šesť kníh encyklopédie *Náboženské skutky (Denkard)*, druhú tvorí *Knihá úsudkov ducha múdrosti (Dadistan i Menog i Khrad)*. Obe vznikli počas dynastie Sasánovcov, avšak obsahovali aj staršie poznatky. Texty si záujemci odovzdávali väčšinou orálne. Ich obsah bol najmä religiózny a nadväzoval na zoroastriánske učenie o čistote; text má rituálny charakter. Múdrosť predpokladá nielen správne poznanie, ale vyžaduje aj žiadúce správanie pri plnení náboženských úloh. *Tento svet stvoril Pán Ormazd (Av., Ahura Mazda) s poznatkami (danagih). Tvrdí to s múdrosťou (frazanagth) a statočnosťou (mardabagth); v konečnom dôsledku sa stane radosťou (Shaked, 1979, sec. 311)*. Tento fakt je interpretovaný mudrcmi (*danagan*) nasledovne: *Obsahom múdrosti (khrad) je: múdrosť (frazanagth), statočnosť (mardabagth) a nádej na obnovu*. Rovnaká pasáž informovala, že *Podstata múdrosti (khrad) je podobná ohňu. Lebo nič v tomto svete nemôže byť tak dokonalé ako to, čo sa deje prostredníctvom múdrosti (khrad)*. Podľa učenia Denkard je charakter (*khem alebo xem*) nadradený dokonca aj múdrosti, pretože múdrosť je síce súčasťou charakteru, ale náboženstvo je súčasťou múdrosti aj charakteru.

V iných, sekulárnejších textoch *handarz* stál v čele cností a viedol ľudské bytosti k poznaniu svojich povinností. *Ormazd* vytvoril spirituálne predpoklady, ktoré pomáhajú ľuďom dosahovať také ciele, ako sú vrodená alebo získaná múdrosť, charakter, nádej, spokojnosť, nábožnosť (*den*) a konzultácie s múdrymi ľuďmi. Získaná múdrosť sa nadobúda prostredníctvom vzdelávania; vrodená múdrosť chráni ľudí pred strachom a hriechom. Preto je povinnosťou veriacich poslúchať *múdrych* (učiteľov a kňazov) a klásť im otázky, pretože takáto komunikácia im približuje Boha. Niektoré časti iránskej múdroslovej literatúry sú však poznačené fatalistickým pesimizmom pripomínajúcim *Knihu Ekleziastes*. Osud (*bakht, breh, zaman*) reguluje správanie ľudí

zamerané na jeho naplnenie. Na tomto mieste možno registrovať vplyv iránskych učení na prežívanie osudu (napríklad zurvanismus), ktorý sa uplatňuje aj v modernej perzskej literatúre, čím udržiava kontinuitu so starovekou iránskou múdroslovnou literatúrou (príslovia alebo didaktická poézia).

Múdrost' vystupovala skôr ako nebeský jav alebo hypostázia, *Duch múdrosti (Menog i Khrad)*. Neskôr sa chápala ako jedna zo *svätých nesmrteľných bytostí* (ako *Amahraspandan* – archanjel) a autor jej venoval viac modlitieb než ostatným. Je to *originálna múdrost' (asn khrad)* pochádzajúca z nebies a rôznych svetov; prebýva s *Ormazdom* a spája všetku múdrost' v sebe. Stvoril ju *Ormazd* a prostredníctvom nej nielen vytvoril svet, ale udržiaval aj jeho existenciu. Jej najdôležitejšou funkciou bolo inštruovanie alebo prípadne zjavenie. Každá zo 62 kapitol začína otázkami anonymného múdreho človeka (*danaq*), na ktoré táto múdrost' obšírne odpovedá. Kniha je preto kompendium alebo katechizmus zoroastriánizmu a odvodzuje sa od nebeskej autority. Múdry človek, ktorý listuje obsahom, je zrejme reprezentantom zoroastriánskej komunity alebo kňazstva. Putoval po svete, z krajiny do krajiny, z mesta do mesta a hľadal múdrost', kým si neuvedomil, že skutočná múdrost' sa nachádza v jeho domovine; objavila sa mu ako *Ormazdov Duch Múdrosti (Menog i Khrad)*. Najpravdepodobnejší ekvivalent tejto múdrosti v Aveste je *Vohu Manah* (Vahuman, *Vahman*), Dobrá Mysel'. *Prvotná alebo vrodená múdrost' (asn khrad)* sa v *Yasna (asno khratush)* nachádza v spojení so zoroastriánskym pojmom viery.

India

V Indii sa roku 563 pred Kr. narodil princ Siddhártha Gautama (563 – 483 pred Kr.). V 29. rokoch opustil svoje privilegované prostredie aby hľadal *Najvyššiu pravdu* (Dyer, 1998). Po osvietení sa stal známym pod názvom *Buddha* alebo *Prebudený*. Jeho vystúpenia formoval nastupujúci buddhizmus a on učil prostredníctvom diskusií, prednášok alebo voľného rozprávania. Ich obsah sa v pamäti udržiaval prostredníctvom sutier. Napríklad základné pravdy nového učenia stručne zhŕňala sutra o *Štyroch šlachetných pravdách*:

1) ľudský život je v podstate utrpením, pretože všetko je neisté. Neexistuje žiadny prazáklad ani substancia, všetko je púhe dianie, neexistuje ani žiadne substanciálne **Ja**.

2) pôvodcom utrpenia je túžba a nevedomosť. Predpokladom staroby a smrti je zrodenie. K zrodeniu však dochádza iba prostredníctvom vznikania. Vznikanie má tiež svoju podmienku – pochopenie, lebo bez pochopenia zmyslového sveta by bol život smerujúci k novému zrodeniu nemožný. Pochopenie však prebehne len na základe túžby či žiadostivosti. Žiadostivosť sa živí vnímaním, ktoré prebieha stykom zmyslov s vecami. Zmysly sa riadia *menom a tvarom*, ktoré vznikajú vo vedomí rodiaceho sa človeka počatého v matke. Nové vedomie vzniká ďalším tvarovaním predchádzajúceho vedomia. Tieto tvarovania majú však svoju príčinu v nevedomosti. Preto sa musí táto nevedomosť zrušiť, čím sa zrušia medzipríčiny i posledný účinok – utrpenie.

3) koniec utrpenia vyplýva z úplného zrušenia túžby. Iba čiastočné zrušenie vedie k nebeskej či pozemskej existencii, z ktorej možno dosiahnuť posledný cieľ – *nirvánu*. Tento stav však môže nastať i pred smrťou, ak plameň žiadostivosti úplne vyhasne. *Nirvána* neznamená ničotu, ale naprosté odpútanie sa od všetkého prechodného a strastiplného.

4) cesta k *nirváne* má osem stupňov. Obsahuje etické a meditatívne požiadavky ako je jóga. Na vrchole etických požiadaviek, ktoré nie sú samoúčelné, ale sú prostriedkom k odbúraní prekážok duchovného vzostupu, stojí štetrenie všetkého živého činom, slovom a myšlienkou.

Buddha sa zameral skôr na správanie než na teológiu, rituály alebo uctievanie. Učil ľudí, aby neverili autoritám alebo spomienkam starých pamätníkov. Ak po starostlivých analýzach s ich úsudkom súhlasili, mohli podľa ich vzoru žiť. Preto múdrosť znamená poznanie sveta osobným pozorovaním a skúsenosťami.

V priebehu neskoršieho vývoja buddhizmus nadobudol zložitejšie formy. Zatiaľ čo v južnom buddhizme (*Hinajána* – Malý voz) pluralistické filozofické systémy usilovali o racionálnu analýzu skutočnosti, severný buddhizmus (*Mahájána* – Veľký voz) sa rozvíjal odlišným spôsobom. S uctievaním historického Buddha sa spájalo uctievanie iných Buddha a *Bodhisatvov* (osvietených bytostí), pri ktorých redukciami na jedného pra-Buddhu či vše-buddhov vznikol istý druh panteizmu. Zatiaľ čo v staršom buddhizme mohol pohrúžením dosiahnuť *nirvánu* len mních, nová forma poskytovala možnosť zavŕšenia i laikom, a to prostredníctvom meditácie, lásky a štedrosti. V *Mahájána* buddhizme toto zavŕšenie však už nie je stavom svätosti, ale dosiahnutím stavu

buddhovstva. Teória poznania *Hinajány* je čiastočne realistická, prípadne skeptická a u *Mahájány* prevažne idealistická. Ďalšou odrodou *Mahájána* buddhizmu je magický buddhizmus tzv. *Diamantového vozu*.

Niektoré staršie ukážky indickej múdroslovej literatúry sa nachádzajú v zbierkach prísloví, spísaných zákonodarcami alebo kráľmi, napríklad *Pancatantram* alebo *Hitopadešom* (*Poučenie o tom, čo je prospesné*). Indický národný epos *Mahábhárata* obsahuje v didaktickej sekcii veľa starodávnych tradícií múdrosti, ktorú zahŕňa najmä *Bhagavadgita*. Dôležitú úlohu v starovekom indickom chápaní múdrosti (*najmä* v *Upaniśadach*) zohrávali poznatky alebo nahliadnutia (*jnana*). Je pomerne zložitá oddeliť túto múdrosť od filozofie, a naopak, filozofiu od náboženstva; tieto formy poznania na seba vzájomne pôsobia. *Bhagavadgita* chváli spôsob poznania alebo múdrosti a uprednostňuje ich pred cestou konania (*karma*): ak sa muž viery zamýšľa nad múdrosťou a jeho zmysly pôsobia zdržanlivo, múdrosť v ňom zvíťazí a dosiahne dokonalý mier. Avšak brahmanská filozofia nedosiahla stav personifikácie múdrosti alebo poznania. K tomuto javu došlo v buddhizme, v ktorom indický ideál poznania, vedúci k vyslobodeniu z cyklu narodenia (*samsara*) bez príklonu ku kňazskej tradícii alebo k extrémnemu asketizmu, nabral nové formy. Avšak objektivizácia (hypostatizácia) vykupiteľského poznania alebo transcendentálnej múdrosti (*pradžňá*, v jazyku pali *panna*), sa vyskytli len okolo roku 100 pred Kr. v severnej a južnej Indii v *Mahájána* buddhizme. Vznikla literatúra (pôvodne v sanskrte) zameraná na tzv. *dokonalosť múdrosti* (*pradžňápáramitá*). Starší text *pradžňápáramity* vznikol 100 až 150 rokov pred Kr. a medzi štvrtým a siedmym storočím po Kr., pričom súhrny a krátke verzie textu boli spísané vplyvom školy *Madhjárika*. V šiestom storočí získal nad nimi kontrolu tantrizmus a určil im rituálne úlohy.

Ako sa už spomínalo vyššie, medzi buddhistickou a ranou židovskou tradíciou sa vyskytujú viaceré analógie. Buddhistické *Knihy múdrosti* opisujú nový typ poznania o spáse (vykúpení): ako nahliadnutia do *prázdnoty* (*sunyata*) existencie, ako možnosti oslobodenia. Tieto ponaučenia sa prezentujú dialógmi medzi Buddhom a niektorými jeho žiakmi. Spôsob prezentácie prisudzoval novému učeniu autoritu a poskytoval mu kánonický status. Preto napríklad cnosť (*páramitá*) nahliadnutia (*pradžňá*, *panna*) možno pod vplyvom juhoindickej *Matky bohyně* niekedy personifikovať ako *Bohyňu múdrosti*.

ti, alebo *Pradžňápáramitá*. V tejto forme vystupuje ako *Matka všetkých buddhistov (buddhamati)*.

Pradžňápáramitá (sanskrt. प्रज्ञापारमिता) predstavuje dokonalosť poznania, najvyššie poznanie, múdrosťou sprevádzaný život v cnosti, jeden zo šiestich aspektov osobnosti bódhisattvu. Sútry dokonalého poznania alebo pradžňápáramitá sútry sú žánrom mahájánovej literatúry, ktorý sa zaoberá dokonalým poznaním.

Pradžňápáramitá sa ikonicky zobrazuje ako postava s dvomi, štyrmi, šiestimi, desiatimi alebo dvanástimi rukami. Má zlatú farbu a je symbolizovaná lotosom a knihou (zafarbenou na modro alebo bielo). Pre bežných buddhistov predstavuje bohyňu, ktorá prináša zásluhy, blahobyt a požehnanie. Avšak buddhistickí teológovia vidia v nej *spirituálnu* manifestáciu vykupujúcej alebo osvietenej (*bodhi*) múdrosti, ktorá obsahuje alebo podporuje všetko a preto sa nazýva *Osvietená matka*. V tomto prípade sa personifikuje samotná podstata buddhistickej doktríny. Jej rôzne interpretácie v *Mahájána* školách sa tiež prejavili v postave *Pradžňápáramity* a literatúry o nej. Tantrické školy venovali *Pradžňápáramite* magické zaklínadlá alebo mantry, ktoré formulovala sama bohyňa. Recitácie týchto výrokov mali oslobodzujúcu moc a mali pôsobiť aj na iných ľuďoch. V tejto forme buddhizmu obraz múdrosti spájal v sebe všetky náboženské aspekty, nielen v teórii, ale aj v praxi. *Pradžňápáramita* je pravdepodobne jej najvýraznejším prejavom.

Pojmy *pradžňá* (sanskrt) alebo *panna* (pali) sa síce často prekladali ako múdrosť, no významovo mali bližšie k *vnímaniu* alebo *diskriminujúcemu poznaniu*, prípadne k *intuitívnemu chápaniu*. Usilujú o vyjadrenie skutočnej reality, a to predovšetkým prostredníctvom prechodnosti a nestálosti (*aničča*), utrpenia (*dukkha*) a prázdnoty (*anattā*). Etymológia slova pradžňá naznačuje dve časti: *-džňá* preložiteľný ako *vedomie, poznanie vedomia* alebo *porozumenie*. *Pra-* tvorí *zosilňovač*, ktorý možno označiť ako *vyšší, väčší, najvyšší* alebo *prémiový*, prípadne *narodený* alebo *vzkriesený*.

V rámci tibetského buddhizmu sa uplatnila koncepcia *Piatich múdrostí* (tib., བཤེན་པོ་ལྔ་པ་), reprezentovaných *symbolickými kostennými ozdobami*, ktoré dopĺňa kremačný popol rozmazávaný na tele. Jednotlivé formy múdrosti tvoria:

- 1) múdrosť *dharmadhatu*, to jest čistého vedomia alebo mysle,
- 2) múdrosť veľkého okrúhleho zrkadla,

- 3) múdrosť rovnosti, ktorá sa týka všetkých vecí,
- 4) múdrosť rozlišovania, hlbokého vhľadu alebo diskriminácie,
- 5) všestranná múdrosť.

Týchto päť symbolov možno preformulovať na dve komplexné múdrosti:

- 1) múdrosť, ktorá pozná podstatu všetkých javov a zahŕňa múdrosť *dharmadhatu*, zrkadlovú múdrosť a múdrosť rovnosti,
- 2) múdrosť založená na početnosti javov, obsahujúca rozlišovaciu a všestrannú múdrosť.

Čína

Konečne, úvahy o múdrosti vznikali aj v čínskom prostredí, v ktorom sa rozvíjala najmä sekulárna forma múdrosti. Presné trvanie čínskej civilizácie nie je známe, avšak jej vek sa odhaduje na 7000 rokov (Birren a Fisher, 1990). Čínu v podstate nikdy neobýval homogénny národ, ale skôr ľudia z *taviaceho kotla*, ovplyvnení rôznym pôvodom, kultúrou a jazykom. Čína je aj domovom humanistickej a sekulárnej filozofie, čo v skratke možno ilustrovať aj myšlienkami dvoch kľúčových mysliteľov. Napríklad Lao-c' bol najväčším predkonfuciánskym filozofom. *Kniha o ceste a cnosti* (Tao Te-ťing) sa síce pripisuje Lao-c' (604 – 517 pred Kr.), ale autorstvo starovekých textov sa považuje skôr za symbolické než historické. *Kniha o ceste a cnosti* je jedným z najdôležitejších textov taoistickej filozofie. Tao doslova znamená cestu, ktorá vedie mudrcov k minimalizácii požiadaviek, ktoré sa tým stávajú usporiadanejšie. Snažia sa vlastniť len málo, no sú nielen skromní, ale aj láskaví; dôverujú bez rečí; získavajú bez hľadania, uspievajú bez veľkého úsilia. Lao-c' odmietal rozum a veril v intuíciu a súcitu preňho predstavoval cestu k múdrosti (Bates, 1993). Podľa neho tajomstvo múdrosti spočívalo v poslušnosti k prírode, a preto odmietal zasahovať do prirodzeného priebehu vecí.

Konfucius (553 – 479 pred Kr.) spolu so svojimi žiakmi skoncipoval *Deväť klasických kníh* (S'-šu wu-ťing) (Durant, 1935). Chaos v Číne ho nútil, aby sa sústredil na rozvoj mravnosti a správneho života. Konfucianizmus vyžadoval racionálny spoločenský poriadok, založený na osobnej kultivácii a na individuálnom mravnom poriadku. Preto múdrosť začínala individuálnym zdokonaľovaním vlastného prežívania. Na vývin osobnosti nadväzoval sociálny rozvoj. Podľa Konfucia, človek ktorý pozná, si uvedomuje nielen obsah toho, čo po-

zná, ale aj čo nepozná. Preto v Číne kto počúval cestu neba (*T'ien*) a rozvíjal svoj rozum, bol často pokladaný za *mudrca* (*Ťün-c'*). Pretože tento ideál je vysoko postavený a zvládne ho len málo ľudí, Konfucius sformuloval dostupnejší obraz *Ťün-c'*, to jest džentlmena, ktorý preniká do skrytého zmyslu všetkých vecí a podľa toho žije, v protiklade s prízemnými ľuďmi (*siao-žen*). *Ťün-c'* môže mať rôzne vlastnosti, žije aj v chudobe, viac pracuje a menej rozpráva, je verný, poslušný a skúsený a podrobuje sa disciplíne. Preto sa ním môže stať spravodlivý človek, ktorý sa chce zlepšiť. Naproti tomu *siao-žen* (小人, to jest *malý človek*) neuznáva hodnotu cností a usiluje sa len o okamžitý zisk. *Malý človek* je egoistický a neberie do úvahy dôsledky svojich činov. Ak by bol vládca obklopený ľuďmi, ktorí sa líšia od *Ťün-c'*, jeho vláda i ľudia by trpeli. *Ťün-c'* vládne vďaka svojmu čestnému správaniu. Jeho cnosti by mali viesť ostatných, aby nasledovali jeho príklad. Konečným cieľom je, aby sa vláda správala podobne ako rodina. Tým na všetkých úrovniach zbožnosť podporuje harmóniu a *Ťün-c'* pôsobí ako maják tejto zbožnosti. Východné tradície usmernili zameranie múdrosti od fyzického sveta na osvietené chápanie vzťahu medzi prírodným a božím svetom.

V konfucianizme múdrosť získala jednoznačne etický a morálny obsah. Starých Grékov pripomína tým, že odmieta extrémny a akceptuje priemer. *Čchi* (múdrosť) je jedna z piatich kľúčových cností, ktorá charakterizuje konfuciánskeho mudrca (*Ťün-c'*). Zahŕňa poznanie ľudskej podstaty a spoločnosti. Jazykové príkazy a praktické správanie sa riadia konfuciánskymi pravidlami: *Počiatkom múdrosti je zmysel pre správne a chybné (čchi)*. Každý človek má vrodenný sklon k múdrosti a k tomu potrebuje vhodné školenie a prax, pretože podľa prevládajúceho čínskeho názoru ľudská podstata je dobrá (ďalší námet, pripomínajúci grécke myslenie). Konfucianizmus napriek tomu tiež ponúka ideál *ušľachtilého* alebo svätého človeka (*šeng-jen*), ktorý prevyšuje aj mudrcov, pretože spĺňa všetky princípy (*li*), žije v harmónii s prírodou a spoločnosťou a preto je jedinečným učiteľom. Staroveký význam múdrosti ako formy praktického manažovania života prostredníctvom poznania sveta a ľudského bytia sa pravdepodobne najvýraznejšie rozvinul v Číne a tisíce rokov významne formoval jej obyvateľov. Podľa čínskych predstáv je múdrosť stelesnená v správaní a možno ju získať praxou.

Japonsko

Japonsko bolo spolu s Kóreou dlhodobým príjemcom čínskych kultúrnych vplyvov, avšak import náboženských, filozofických a literárnych ideí prispôbovalo svojim kultúrnym požiadavkám. Preto japonské legendy predpokladali, že posvätné ostrovy, na ktorých žili, stvorili bohovia, z ktorých sa postupne vytvorili prví cisári. Japonská spoločnosť najmä vo feudálnom období bola rigidne rozdelená do kást. Cisár bol politickou bábkou v rukách šľachty a reálne vládli šóguni, ktorých moc sa zvyšovala po vzájomných bojoch. Preto šóguni a ich priami potomkovia často rozpúťovali nové boje o nástupníctvo. Medzi uchádzačmi boli najmä šľachtici rôznych stupňov, ktorí získali bohatstvo z pozemkov, z práce sedliakov a otrokov. Každého z nich podporovali skupiny bojovníkov – samurajov. Ich správanie ovplyvňovali rigidné schémy, medzi ktorými dominovala lojalita, odvaha a zmysel pre osobnú dôstojnosť a česť. Aktívne pracovali len remeselníci, roľníci a obchodníci. Asi päť percent populácie tvorili otroci, medzi ktorých patrili najmä kriminálnici, ale aj ľudia, ktorí sa v otroctve narodili, alebo ich tam predali. Podobne ako v Číne, sociálnu jednotku spoločnosti tvorila rodina a prvým lekciám lojality a rešpektu sa deti učili v rodinnom kruhu.

Najstarším japonským náboženstvom bol šintoizmus, založený na uctievaní predkov, ktorý neponúkal formálnych kňazov, ani prepracované obrady alebo detailné morálne kódexy. Začiatkom 6. storočia po Kr. bol do Japonska úspešne importovaný buddhizmus z Číny. Avšak forma buddhizmu, ktorá sa uplatnila v Japonsku, neobsahovala pôvodný buddhistický dôraz na agnosticke presvedčenie a rigidný morálny kódex. Buddhizmus v Japonsku sa stal pozitívnou reflexiou presvedčenia o láskavých bohoch. Ľudia, ktorí v tomto živote trpeli, mohli rešpektovaním povinností k rituálom a cnostnému životu vďaka reinkarnácii očakávať lepší osud. Táto verzia buddhizmu dobre plnila požiadavky na optimalizáciu sociálnej regulácie, ktoré charakterizovali hierarchickú štruktúru japonskej spoločnosti.

Významnú úlohu pri formovaní poznania v japonskej kultúre zohrali sapienciálne koncepcie, s kľúčovou úlohou pojmu *kokoro*. Často sa prekladá ako *srdce* (*šin*) a významovo zahŕňa popri múdrosti aj myseľ, pocity, aspirácie, podstatu, otvorenosť a citlivosť. *Kokoro* (alebo *šin* v čínsko-japonskej verzii) v buddhistických textoch a vo filozofii znamená (podľa kontextu) aj

myšlienky, ducha alebo vnútornú podstatu, sídlo schopnosti vnímania alebo ilúzie, niekedy aj *srdce veci*. Navyše, v moderných teóriách umenia *kokoro* reprezentuje simultánne emočnú kapacitu umelca reagovať na prirodzený svet, ktorý ideálne ovplyvňuje akt stvorenia; aj paralelnú schopnosť obecnstva reagovať na umelecké dielo, a tak ho nepriamo spracovať, prípadne pri umení prežívať posadnutie *správnou koncepciou – kokoro ari* alebo alternatívne *ušin*.

V priebehu kultúrneho vývoja sa popri múdrosti stabilizoval široký okruh významov slova *kokoro*, vrátane zámeru, vitality, poznatkov, pocitov, nadšenia, rozumu, stavu, vzhľadu, ducha, vôle a povinností, dynamickej potenciality, autenticity ľudského bytia ako aj jeho integrity. Táto integrita zabraňuje ľubovoľným rozdielom v dualizme myseľ – telo. Nakoniec *kokoro* slúži ako základ pre takmer všetky pôvodné japonské teórie umenia.

Významnú úlohu v japonskom intelektuálnom prostredí zohrala múdrosloná literatúra, najmä príslovia, výroky, ponaučenia i porekadlá zaradené pod spoločný pojem *kotowaza*. Pozoruhodné sú najmä príslovia tvoriace zmes zásad tzv. zdravého rozumu so zásadami buddhistickej či konfuciánskej filozofie. Pochopiteľne, že v mnohých prípadoch prisúdenie autenticity výrokov určitým kultúram je sporné (napríklad príslovia typu *múry majú uši* alebo *pod sviečkou býva tma*). Na druhej strane niektoré možno identifikovať ľahšie, ako je napríklad príslovie *Čo žena, to sakura, čo muž, to samuraj*. Niektoré výroky sa pripisujú historickým osobnostiam. Napríklad japonský básnik Macuo Bašó (1644 – 1694) bol údajne autor krátkej básne *haiku* s príslovím: *I sneh je ľahký na mojom dáždniku, práve preto, že je môj*.

Niektorí autori sa pokúšali o kategorizáciu prísloví podľa pranostík a rôznych aspektov každodenného života. Univerzálne ponaučenie, ktoré pôsobí bez ohľadu na jednotlivé kultúry, vyjadruje príslovie: *Najskôr človek pije saké pre dobrú náladu, potom pije saké pre dobrú chuť a nakoniec vypije saké človeka*.

GRÉCKE A RÍMSKE KONCEPCIE INTELIGENCIE A MÚDROSTI

SVET PREDCIVILIZOVANÝCH ĽUDÍ

Ťažko si možno predstaviť život starovekého človeka pred tisíckami rokov. Ľudia zrejme intenzívne prežívali neznáme javy, ako blesky, hromy, dúhy, fázy mesiaca, polárnu žiaru, ako aj smrť, narodenie, choroby, sny, meteority, obežné dráhy slnka alebo mesiaca a prípadne javy ako zemetrasenia, tornáda, záplavy, suchá alebo sopečné výbuchy. Pretože tieto udalosti sa ich priamo týkali, pokúšali sa pochopiť ich podstatu, aj keď ich úsilie nebývalo príliš úspešné. Mnohé z týchto javov – napríklad hromy a blesky – nedokážu uspokojivo kognitívne zvládnuť dokonca ani priemerní obyvatelia civilizovaných krajín s vyšším vzdelaním, aj keď pri dostatočnej motivácii by mohli svoju zvedavosť uspokojiť značným rozsahom popularizačnej literatúry.

Grécke archaické predfilozofické obdobie

Dávno pred vznikom explicitných filozofických koncepcií existovala ľudová filozofia, ktorá prostredníctvom epických poém pripisovaných Homérovi (žil medzi 12. a 7. storočím pred Kr.) presadzovala nové formy myslenia a umožňovala nástup významných učiteľov helénskeho Grécka. Úlohou epickej literatúry je udeľovať lekcie a vysvetľovať príčiny udalostí prostredníctvom príbehu. Homérove eposy *Odysea* a *Iliada* sa však neobmedzujú len na opisy udalostí. Sú naplnené úvahami inšpirovanými implicitnými teóriami motivácie a osobnosti, prípadne o pôsobení bohov na ľudské osudy. Antickí Gréci, podobne ako väčšina tradičných komunit, mali vypracované koncepcie duše alebo ducha. Na rozdiel od nich však svoje úvahy zverejňovali v epických poémach, neskôr v dramatickej literatúre a nakoniec vo filozofických analýzach.

Snáď najslávnejším dielom tohto druhu je Homérov hrdinský epos *Odysea*. Homér v ňom vyrozprával zážitky prefikáneho kráľa Itaky, ktorého po skončení trójskej vojny zadržovala nymfa Kalypso na ostrove Ogygii. Epos predstavuje zbierku príbehov moreplavcov od rôznych autorov z mykénskeho

obdobia, ktoré Homér vniesol do historickej reality i mytologických predstáv 7. a 6. storočia pred Kr.

Pokiaľ ide o úroveň poznania, homérska psychológia je súčasne dualistická i jedinečná, bez vzorov v iných kultúrnych okruhoch. Zvieratá sú obdarené dušou, nemajú však *noos* (neskôr *nous*, *nús*), špeciálny typ mentálnej zdatnosti, ktorý umožňuje plánovať a pripravovať rôzne stratégie. U Homéra je *noos* umiestnený v hrudi..., ale nikdy nie je považovaný za materiálny produkt. Podobne *menos* je nemateriálny zdroj praktického a koordinovaného, ale impulzívneho správania, ktoré sa výraznejšie prejavuje najmä v boji alebo pod hrozbou fyzického násillia. Bojovník v prípade nevyhnutnosti rovnako rozhorčene bránil bohov a trestal nepriateľov, ktorí ho zneuctili a spôsobili mu žiaľ. Tak sa racionalita prostredníctvom gréckeho myslenia uplatňovala ako významný regulátor ľudského správania.

Animizmus a antropomorfizmus

Prvé pokusy o vysvetlenie prírodných javov zahŕňali projekciu ľudských vlastností na prírodu, preto sa obloha a zem hnevajú alebo sú pokojné, rovnako ako ľudia. Pohľad na prírodu, akoby bola živá, naplňa animizmus, a projekcia ľudských atribútov na prírodu – antropomorfizmus. Oba pojmy sa vyskytovali v starších pokusoch o vyjadrenie zmyslu života. Prví ľudia nerozlišovali medzi živými a neživými objektmi alebo medzi materiálnym a spirituálnym svetom.

Iný prístup k odhaľovaniu tajomstiev sveta predpokladal, že démoni alebo duchovia prežívajú v každom živom tvorovi, vrátane ľudí, a títo duchovia sú reálni ako hocičo iné. Tieto udalosti sa vysvetľovali ako rozmary duchov, ktorí mohli nahliadnuť do všetkého. Slovo duch sa odvodzuje z latinského *dych*. *Dych* (neskôr duch, duša alebo psyché) je esenciou, ktorá oživuje predmety a po ich odchode nastáva smrť. Vitálny duch môže niekedy telo opustiť a vrátiť sa doň, ako sa to predpokladalo v prípade sna. Pretože človek môže snívať alebo myslieť na niekoho aj po jeho biologickej smrti, predpokladalo sa, že ešte žije, pretože o jeho existencii vládne pevné presvedčenie (reifikácia). Pri takomto štýle logického myslenia čokoľvek, čo myseľ vykúzlí, formuje žiadúcu realitu, preto predstavivosť a sny ponúkali množstvo démo-

nov, duchov, strašidiel a neskôr aj bohov, ktorí číhali v pozadí prírodných udalostí.

Mágia

Ako je známe, pôvodní obyvatelia Zeme verili v existenciu duchov s ľudskými vlastnosťami, snažili sa získať ich na svoju stranu. Ak napríklad duch prideloval príliš veľa alebo príliš málo dažďa, ľudia sa ho snažili presvedčiť, aby zmenil svoj zámer. Podobne sa predpokladalo, že chorý človek je posadnutý zlým duchom, ktorého bolo potrebné prinútiť, aby opustil krehké ľudské telo. Vznikali magické metódy, pretože ľudia verili, že vhodné slová, predmety, ceremónie alebo iné aktivity môžu duchov ovplyvniť. Čím jednoduchšia bola kognitívna úroveň obyvateľov, tým pevnejšie boli presvedčenia o účinnosti týchto metód.

Ľudia sa vždy snažili predpovedať a regulovať prírodu. Slúžili na to také formy úsilia o uspokojenie základných potrieb ľudí, ako boli animizmus, antropomorfizmus, mágia, náboženstvo, filozofia alebo veda.

V gréckych podmienkach významnú úlohu zohrávalo veštestvo (*manti-ké*). Išlo o *miesta rozhovorov*, na ktorých veštec (grécky *mantis*) alebo kňaz sprostredkovali ľuďom, ktorí prišli po radu, proroctvo božstva. V Grécku sa rozšírilo najmä veštenie založené na interpretácii signálov z letu vtákov či z vnútorností obetí alebo z nezvyčajných prírodných javov (napríklad z tvaru vodných prameňov). Najznámejšie starogrécke veštiarne boli v Dódóne, v Epire a v Delfách, v Malej Ázii v Kláre a Didyme pri Miléte. Hoci ich význam od 4. storočia pred Kr. upadal, existovali naďalej a v rímskom období ich význam opäť vzrástol.

Rané grécke náboženstvo

V 5. a 6. storočí pred Kr. grécka interpretácia javov mala prevažne náboženský charakter. Podporu hľadala u dvoch hlavných teológií – olympskej a dionýzovsko-orfickej. Olympská sa zakladala na presvedčení o pôsobení olympských bohov, opisovaných v homérskej poézii. Zobrazení bohovia príliš nesúviseli s potrebami bežných ľudí. Boli skôr prchkí a morálke venovali len malú pozornosť. V rámci olympského náboženstva vládlo presvedčenie,

že *dych-duša* prežije smrť, ale bez konkrétnych spomienok alebo osobnostných vlastností človeka, v ktorom prebývala. Takéto presvedčenie o existencii života po smrti povzbudzuje motiváciu pre život v najplnšej a najpríjemnejšej podobe. Olympskí bohovia tiež personifikovali nielen usporiadanosť a racionalitu, ale aj vyššiu inteligenciu. V skratke by sa dalo uviesť, že sa správali podobne ako príslušníci gréckych vyšších vrstiev, preto neprekvapovalo, že tieto favorizovali olympské náboženstvo.

Hlavnou alternatívou k olympskému prežívaniu bolo dionýzovsko-orfické náboženstvo. Existenciu bohatých gréckych vyšších tried umožňovali veľké skupiny roľníkov, robotníkov a otrokov, ktorých životy ovplyvňovala ekonomická a politická neistota. Týmto relatívne chudobným a nevzdelaným jednotlivcom dionýzovsko-orfické náboženstvo poskytovalo väčšiu podporu. Bolo založené na legende o Dionýzovi, bohovi vegetácie a jeho učeníkovi Orfeovi. Rozhodujúcu úlohu zohrávalo presvedčenie o sťahovaní duší. Podľa jednej verzie duša počas svojej božskej existencie, keď žila medzi bohmi, spáchala hriech; za trest bola uväznená vo fyzickom tele. Preto pokiaľ duša nie je vykúpená, pokračuje v *kruhu narodení* a môže sa stať, že najskôr obýva rastlinu, neskôr zviera a až nakoniec človeka, potom znova rastlinu a podobne. Duša v podstate túži po oslobodení z prevteľovania a po návrate z neho po posvätnom, čistom a transcendentnom živote medzi bohmi. Ríty, ktoré sa vykonávali v nádeji na oslobodenie duše z jej väzenia (tela) zahŕňali pôst, špeciálne diéty, dramatické obrady a rôzne tabuizované aktivity.

Neskôr v histórii orfická idea o duši hľadajúcej únik zo svojej poškvrenej, pozemskej existencie a vstupujúcej do nebeského stavu, ktorý nasleduje po smrti, získala enormnú popularitu a stala sa integrálnou súčasťou judeo-kresťanského dedičstva.

Starší Gréci si pri hľadaní zmyslu seba i svojho sveta vyberali medzi olympským a dionýzovsko-orfickým náboženstvom. Pritom ich rozhodovanie bývalo neraz skôr vecou temperamentu a racionálneho uvažovania. Ako sa ukázalo neskôr, veľa starších Grékov – filozofov sa priklonilo k relatívnej racionalite olympského náboženstva. Avšak napriek tomu mysticismus dionýzovsko-orfického náboženstva ovplyvnil aj viacerých filozofov najvyššieho rangu. Medzi nimi prominentné miesto zaujali najmä Pytagoras a Platón.

Prví filozofi

Mágia, povery a mysticizmus, či už v jednej alebo druhej forme, viedli k pokusom pochopiť podstatu staršej histórie. Zrejme išlo o významný krok v ľudskom poznávaní, keď sa namiesto nadprirodzených vysvetlení ponúkali prírodné javy. Filozofia začína, keď prirodzené explanácie nahrádzajú nadprirodzené. Prví filozofi, nazývaní kozmológovia, sa snažili vysvetliť pôvod a štruktúru procesov, regulujúcich kozmos (vesmír). Avšak, grécke slovo kozmos sa netýkalo len množiny vecí, ale skrýval sa za ním elegantný a usporiadaný vesmír. (Paradoxne, estetický aspekt významu slova kozmos sa reflektuje v anglickom pojme *cosmetic* – kozmetický). Pre prvých gréckych kozmológov vesmír tvoril usporiadaný a príjemný priestor na rozjímanie. Predpoklad usporiadanosti bol extrémne dôležitý, pretože v podstate označoval vysvetliteľný vesmír.

Podstatnou črtou gréckej filozofie je zmysel pre realitu a usudzovanie. Výsledky gréckych pozorovaní nie sú totožné s pozorovaniami východných mudrcov. Nestotožňujú seba so svetom. Pojem seba nie je súčasťou sveta, ani kozmu. Svet je externá realita. Prazáklad univerza – *archa* je princípom všetkého súcna. Pokiaľ ide o spoľahlivosť ľudského poznania, tento gnozeologický problém sa stal predmetom filozofického bádania na celé storočia.

Grécka filozofia vznikla pravdepodobne okolo roku 600 pred Kr. v Iónii (oblasti, ktorá dnes patrí Turecku). Na prahu filozofického hnutia stálo tzv. *sedem gréckych mudrcov* (prvá polovica 6. stor. pred Kr.). Predpokladá sa, že medzi nich patrili **Kleobúlos z Lindosu** (7. – 6. stor. pred Kr.), ktorý vládol ako tyran na Rodose. Slávny legislatívca a reformátor **Solón z Atén** (638 – 558 pred Kr.) formoval aténsku demokraciu. Sparťanský politik **Cheilón zo Sparty** (6 stor. pred Kr.) významne prispel k militarizácii spartanskej spoločnosti. **Biás z Priéne** (625 – 540 pred Kr.) pôsobil ako politik a legislatívca. **Táles z Milétu** (624 – 546 pred Kr.) bol prvý známy filozof, matematik a astronóm. Jeho rada *poznaj sám seba* bola vyrytá na prednej časti Apollónovho chrámu v Delfách. **Pittakos z Mytilény** (651 – 575 pred Kr.) vládol v Mytiléne na ostrove Lesbos, kde sa snažil obmedziť moc aristokracie a vládol s podporou tzv. *demos*. **Periandros** (600 – 560 pred Kr.) pôsobil ako tyran v Korinte a počas jeho vlády mesto prežívalo zlatý vek stability.

Medzi týmito filozofmi najväčšiu popularitu získal **Táles** z Milétu, ktorý sa prepracoval k metafyzickému mysleniu a skúmal podstatu vecí a základné princípy ich existencie. Navrhol teóriu vzniku vesmíru z vody, pričom voda sa prejavovala vo forme rôznych predmetov, rastlín, zvierat a ľudí, ktoré aj napriek tomu zostávajú len rozličnými druhmi vody. Jeho myslenie významne regulovala vysoká inteligencia. Výrazne ho ovplyvnili najmä cesty po Egypte a Babylone. Zaregistroval, že egyptská civilizácia sa už dlho hrdila poznaním geometrie nielen pre praktické, ale aj pre náboženské účely. Znalosti geometrie demonštroval Táles aj prednáškami. Do dejín vedy vstúpil tým, že svoje idey prezentoval iba ako špekulácie a vyzýval ku kritickým diskusiám o nich.

Žiak a nasledovník Táleša **Anaximandros** (610 – 545 pred Kr.) je pokladaný za zakladateľa vedeckej geografie (údajne vytvoril nielen prvú mapu vtedajšieho obývaného sveta, ale aj model vesmíru a slnečné hodiny, ktorými určoval slnovrat), pochádzal z iónskeho Milétu. V nadväznosti na Hesiodov *chaos*, za základ všetkého pokladal nezničiteľnú pralátku nazývanú *apeiron*, z ktorej prostredníctvom protikladov vzniklo všetko súcno (teplo a chlad, vlhko a sucho). Upozornil tiež, že Zem má tvar bubna a že život sa začal tým, že Slnko zohrialo hlinu (nebol ďaleko od úvah o zohrievaní Zeme). Ponúkol aj rudimentárnu teóriu evolúcie. Zo zmesi horúcej vody a zeme údajne vznikla ryba. Pretože nemluvňa nedokáže prežiť bez dlhého obdobia opatery, prvé nemluvňa vyrástlo v tele ryby. Ak nosná ryba praskne, je človek dostatočne vyvinutý, aby dokázal samostatne prežiť.

Podľa filozofa **Anaximena z Milétu** (588 – 525 pred Kr.) (pravdepodobný žiak Anaximandra), svet vznikol z pralátky, avšak pojem *apeiron* nahradil pohybujúcim sa vzduchom, ktorého zhusťovaním a zriedňovaním vznikajú všetky pozemské súcna. Vzduch je nekonečne večný a pohyblivý. Zhusťuje sa a tvorí najskôr oblaky, potom vodu a napokon zem a kamene, riedením sa mení na oheň. Tým sa zrejme prejavuje idea prechodu kvantity na kvalitu. Vzduch obsiahne všetko: je aj dušou, aj všeobecným prostredím pre nespočetné vesmírne svety. Na základe empirických pozorovaní vysvetľoval filozof pôvod zemetrasení, dúhy, víchrice a záplav. Ako prvý tvrdil, že Mesiac dostáva svetlo od Slnka. Všetci títo raní myslitelia mali jedno spoločné – snažili sa vypracovať teóriu o podstate vesmíru.

O svoj kult sa zaslúžil filozof a náboženský vodca **Pytagoras** (580 – 500 pred Kr.), ktorý viedol ezoterické spoločenstvo na ostrove Samos a rozvíjal úvahy o reinkarnácii. Prisdzoval sa mu aj výrok o guľatosti zeme, podľa ktorého vesmír funguje na matematickom princípe a na číselných vzťahoch. Medzi svojimi žiakmi sa tešil veľkej autorite – ak žiaci medzi sebou diskutovali a niekto sa odvolal na majstra, zaznelo *autós efá* (on to povedal) a diskusia ihneď skončila. Hlásal lásku a poslušnosť, jeho prívrženci žili asketicky, v mlčaní, postili sa a prejavovali vnútornú disciplínu. Centrom ich života boli pytagorejské mystériá, obrady, rituálne praktiky, ale aj orgie. Pytagoras tým, že za základ a princíp všetkého, to jest *arché*, pokladal čísla, položil základ racionalizmu. Staršia pytagorejská škola sa zaoberala pitvami a štúdiom mozgu, a mladšia sa usilovala preniknúť do tajomstva čísel a otázok harmónie.

Grécky filozof **Herakleitos** (535 – 475 pred Kr.) pochádzal z Efezu, z aristokratickej rodiny. Do histórie filozofie sa dostala najmä jeho úvaha o všeobecnom plynutí a zmene, známe *panta rhei – všetko plynie*. Herakleitos nekompromisne domyslel do dôsledkov otázku o pohybe a zmene, odhalil relatívny charakter bytia, vecí i samotného ľudského života. Túto myšlienku vyjadril prostredníctvom aforizmu: *Do tej istej rieky vstupujeme a nevstupujeme, sme a nie sme*. Proces zmeny je riadený všeobecným poriadkom – logom, je určovaný rytmickým pulzovaním svetového a večne živého ohňa. Do svetového procesu zahrnul tiež ľudskú dušu. Herakleitos okrem žiaka Kratyla ovplyvnil aj filozofa Platóna a stoickú prírodnú filozofickú školu, v novoveku renesančných mysliteľov, jeho učenie akceptovali aj Hegel a Nietzsche. Jeho vlastný spis *O prírode* sa zachoval v 120 zlomkoch.

Filozofi eleatskej školy, ktorí nasledovali Anaximandrovu filozofiu, pri niesli nové názory o silách, ktoré tvoria vesmír.

Filozof, básnik a satirik **Xenofanes z Kolofónu** (570 – 475 pred Kr.) predpokladal, že boh môže byť iba jeden a je večný (*hen kai pan*). Avšak zameral sa hlavne na to, čím boh nie je (negatívna teológia). Základom všetkého súca sú štyri prvky (oheň, vzduch, voda a zem). Bytie posudzoval ako rovnaké, sebatotožné, rovnorodé a nemenné. V teórii poznania presadzoval nedostatočnosť zmyslových údajov. Bol činný aj v prírodovednej oblasti, podľa pozorovaní skamenelín odvodzoval dlhé vývojové obdobia živočíšnej a rastlinnej ríše.

Filozof **Parmenides z Eley** (515 – 445 pred Kr.) si od Aristotela vyslúžil prívlastok *Veľký*. Tvrdil, že neustála premenlivosť sveta je len klam a vesmír je v skutočnosti stály a nemenný. Poémou *O prírode (Peri physis)* predpokladal, že všetky zmeny sú ilúziou. Je len jedna realita – konečná, rovnomerná a nehybná, a pochopiť ju možno len prostredníctvom rozumu. Keďže senzorické skúsenosti poskytujú iba ilúzie, poznanie sa získava iba prostredníctvom racionálneho myslenia. Svoju pozíciu podporil Parmenides logikou. Podobne ako prví ľudia veril, že ak je niekto schopný o niečom hovoriť alebo premýšľať, už ten samotný fakt predpokladá konkrétnu existenciu, pretože nemožno myslieť na niečo čo neexistuje (reifikácia). Z tohto javu sumarizoval aj tzv. *Parmenidov argument*: Ak myslíš, tak myslíš na niečo konkrétne. Ak používaš meno, musí sa týkať niečoho. Preto myslenie a jazyk vyžadujú predmety mimo seba a pretože si možno hocičo myslieť alebo hovoriť o jednej veci, niekedy rovnako ako o druhej, musí celý čas existovať. Tým nemôže dôjsť k žiadnej zmene, keďže zmena spočíva v javoch, ktoré vznikajú a zanikajú.

Jeho stúpenec **Zenón z Eley** (490 – 430 pred Kr.) hlásal, že pre mnohé rozdielne veci je ich existencia zložitá. Veci sú len rozdielnym aspektom jedného sveta. Toto učenie sa nazýva eleatská škola, pretože Zenón a Parmenides žili v meste Elea v Taliansku. Zenón použil logický argument, aby ukázal, že pohyb je ilúziou. Predpokladal, že ak predmet prechádza z bodu A do bodu B, musí najskôr prejsť polovičnú vzdialenosť medzi bodmi A a B. Potom polovicu zostávajúcej vzdialenosti, nasleduje ďalšia polovica a podobne. Pretože predmet musí prejsť okolo nekonečného počtu bodov medzi ľubovoľnými koncami, proces sa nikdy nezastaví. Tiež platí, že predmet musí prejsť nekonečný počet bodov za konečné množstvo času, a to neplatí. Preto je logicky nemožné, aby predmet kedykoľvek dosiahol bod B (Zenonov paradox). Presvedčenie, že tento jav je reálny, je prejavom nespolahlivosti kognitívnych procesov.

S eleatskou školou sa však postupne rozlúčili **Empedoklés**, **Anaxagoras** (500 – 428 pred Kr.), **Leukippos** (5. stor. pred Kr.) a **Demokritos** (460 – 357 pred Kr.). Pytagorov žiak **Empedoklés** (495 – 435 pred Kr.) predpokladal migráciu duší, podľa toho raz žil ako chlapec, neskôr ako dievča, krík, vták alebo tichá morská ryba. Namiesto jednej príčiny predpokladal štyri prvky – zem, oheň, vzduch a vodu. Aj človek sa z nich skladá, pretože zem formuje pevnú súčasť tela, voda zodpovedá za tekutiny v tele, vzduch poskytuje dych umož-

ňujúci život a oheň zastupuje usudzovacie schopnosti. Okrem týchto štyroch elementov, Empedoklés postuloval dve kauzálne sily vesmíru: lásku (*filotés*) a nenávisť (*neitos, kotos*). Láska je sila, ktorá priťahuje a mieša elementy a nenávisť oddeľuje elementy. Tieto sily, operujúce spoločne, vytvárajú nekonečný kozmický cyklus, skladajúci sa zo štyroch opakujúcich sa fáz. V prvej fáze dominuje láska a vzniká dokonalá zmes štyroch elementov (jedna z mnohých). V druhej fáze nenávisť naruší dokonalú zmes ich postupným oddeľovaním. V tretej fáze, nenávisť úplne oddelí jednotlivé prvky (*veľa z jedného*). Vo štvrtnej fáze láska postupne dominuje a elementy sa postupne rekombinujú. Podľa tohto cyklu striedavo vznikajú a zanikajú nové svety.

Filozof **Anaxagoras** (500 – 428 pred Kr.) sa pokúsil sformulovať koncepciu poslednej príčiny existencie vecí a diania. Svet je podľa neho večný, prvky sú nekonečné a nazýva ich *semená*. Do pohybu ich uvádza kozmický, všetko ovládajúci rozum (grécky *nús*). Tieto prvky tvoria mikrokozmos. Od večnosti prebieha diferenciacia pralátok. Spájanie praprvkov sa uskutočňuje prostredníctvom *synkrisis*, ich rozpájanie cez *diakrisis*. Rozum (*nús*) je aktívny princíp, účinná príčina. Rozum je suverénne autonómny a dokonale nezávislý, nemateriálny, duchovný a vševediaci, relatívne všemocný.

Filozof **Leukippos z Milétu** (500 – 440 pred Kr.) sa preslávil spismi *Veľký poriadok sveta* (*Megas diakosmos*) a *O rozume* (*Peri nous*). Bol žiakom Zenóna z Eley. Podľa neho sa atómy pohybujú – nie náhodne, ale zo zákonitej nutnosti.

Filozof **Demokritos z Abdéry** (460 – 357 pred Kr.) veľa cestoval. Podľa neho svet je regulovaný dvomi princípmi: atómami a prázdny priestor (nebytie). Medzi oboma princípmi je premenlivosť. Atómy sú večné, nekonečné a hlavne nerozdeliteľné. Prázdny priestor umožňuje existenciu a pohyb atómu. Poznanie je buď zmyslové (zdanie) alebo rozumové (dokonalé). Je podmienené atómami a pohybom atómov. Vnímanie prebieha prostredníctvom zvláštnych atómov, ktoré nazval obrazmi, t. j. *aidóla*. Duša je zložená z jemnejších atómov ako telo a má pred ním prednosť. Cnosť, hlavne miera a striednosť, má zmysel jedine v tom, aby človek prežíval šťastie zo života. Demokritos neskôr napísal aj pojednanie o veselosti (grécky *Περὶ θυμῆς* alebo *Peri euthymíés*). Pojem eutymie alebo *veselosti* vyjadruje stabilitu mysle, blaho duše alebo stav sebedomia.

Sokrates a Platón

Základ súčasného racionalizmu predstavuje sokratovský intelektualizmus. Podľa Realeho (1994) v sokratovskom myslení sa formovali zárodky vedy. Sokrates (469 – 399 pred Kr.) jednoznačne odpovedal na otázku: *čím je človek?* Človek je jeho duša (psyché), pretože ho odlišuje od každého iného predmetu. Podľa Sokrata duša je mysliace a konajúce vedomie, rozum i sídlo aktivity myslenia i etickej činnosti. Jednoduchšie povedané, pre Sokrata bola duša vedomým ja, intelektuálnou i morálnou osobnosťou. Sokratovi možno prisúdiť aj prvenstvo pri tvorbe implicitných teórií osobnosti. Je známe, že na svojich prechádzkach po aténskej agore kládol okoloidúcim otázky o podstate základných filozofických pojmov.

Značnej pozornosti medzi gréckymi mysliteľmi sa tešila problematika múdrosti, analyzovaná najmä prostredníctvom platónskych *Dialógov*. Analýzy vyplývali z poznania, že samotný pojem múdrosti nie je jednoznačný, ale obvykle zahŕňa rozdielne aspekty intelektuálneho, morálneho i každodenného života. Múdrosť možno definovať ako *sofiu*, špecifický dar filozofov a ľudí, ktorí sa pri hľadaní pravdy plne oddali rozjímavému životu. Múdrosť sa môže prejavovať vo forme *fronésis*, *praktickej múdrosti* štátnikov a zákonodarcov, múdrosti, ktorá vedie k zdržanlivosti pri hodnotení udalostí a je odolná voči pôsobeniu vášní a klamaniu zmyslov. Múdrosť môže tiež pôsobiť ako *epistéme*, to jest forma vedeckého poznania u ľudí, ktorí poznajú pôvod vecí a princípy, regulujúce ich správanie. Múdrosť súvisí aj s poznaním: *...že aj duša má byť dobrá, uznáva každý, a akým spôsobom je dobrá, i v tom vládne zhoda, že totiž má byť spravodlivá, rozumná a odvážna, že má byť aj múdra, to tvrdí každý, ale ktorou múdrosťou, v tom sa ľudia navzájom nezhodujú. Teraz teda proti všetkým predchádzajúcim múdrosťam nachádzame akúsi nie bezvýznamnú múdrosť aspoň na tento účel, že ten sa zdá múdry, kto sa naučil aspoň to, čo sme vyložili (Platón, Epinomis 979D).*

Platón (427 – 347 pred Kr.) rozlišoval štyri základné cnosti: múdrosť, odvážnosť, rozumnosť a spravodlivosť. Múdrosť pre sokratikov, či už v širšom chápaní ako *sofia* alebo v zdržanlivejšom zmysle ako *fronesis*, je jednou z hlavných cností, a preto prekračuje bežný poznávací rámec. Zaiste je prvou medzi cnosťami: *...stanovili ste požiadavku, že dobrý zákonodarca musí dávať všetky zákonité predpisy so zreteľom na vojnu, kým ja som povedal, že by to*

vyžadovalo dávať zákony len so zreteľom na jednu cnosť zo štyroch, že však musíme brať do úvahy ich celok, predovšetkým však prvú cnosť, ktorá je vodkyňou celej cnosti a tou je múdrosť a rozum a správna mienka spolu s túžbou a žiadosťou, ktoré sa k nim družia (Platón, *Zákony*, 688). (Mimochodom, Platón v dialógu *Protagoras*, 329 k uvedeným štyrom cnostiam pridal aj piatu, zbožnosť). Múdrosť je súčasne jedinou cnosťou, ktorá je vrodená: ...kým cnosť rozumného myslenia zrejme prináleží čomusi božskejšiemu, čo nikdy nestráca svoje neschopnosti, ale podľa smeru, ktorým je obrátené, stáva sa užitočným a osožným, alebo naopak neužitočným a škodlivým (Platón, *Štát*, 518).

Ale skomolená forma múdrosti je tiež zdrojom škodlivého, pretože: *Nikdy si si ešte nevšimol u ľudí, o ktorých sa hovorí, že sú síce zlí, ale dôvtipní, ako sa ich dušička prenikavo pozerá a bystro preukne, na čo je obrátená, čo znamená, že nemá zlý zrak, ale je nútená slúžiť zlu, takže čím bystrejšie vidí, tým viac zla napácha* (Platón, *Štát*, 518). Podľa Platóna múdrosť musí byť zdrojom politického rozhodovania. Vyplýva to z diskusie Aténčana a Kleiniasa o občanoch, ktorí sú odolní voči múdrosti, ...*nemá sa nič rovnať z toho, čo súvisí s vládou, ale že sa majú karhať ako nevedomí, aj keby boli veľmi bystrí a mali v malíčku všetky vtipnosti a všetko, čo patrí k bystrosti duše; naproti tomu tých, ktorí majú práve opačné vlohy, treba nazývať múdrymi, aj keby, ako sa hovorí, nevedeli ani čítať, ani plávať, a treba im odovzdať úrady ako rozumným ľuďom* (Platón, *Zákony*, 689).

V týchto slovách možno identifikovať výrazný rozpor medzi špecifickými mentálnymi schopnosťami a múdroťou, ktorá zahŕňa nielen racionalitu, ale aj vôľu jednotlivca prispôbiť svoj život požiadavkám múdrosti. Múdry človek (*daimones*) môže byť negramotný a navonok zaostalý, napriek tomu však skúsený a zrelý. Múdrosť nie je založená na teoretickej inteligencii alebo na vykonávaní vysokokvalifikovanej profesie. Ide skôr o určitý typ osobnosti, temperamentom i morálne preferujúcej harmóniu, krásu a pravdu (i pri známych kognitívnych limitoch týchto pojmov). Milovníci múdrosti *filos-sofia* hľadajú časovo stále a nemenné pravdy.

Zmysly, určené iba na záznam udalostí v permanentnom toku javov materiálneho sveta, nemôžu byť svetlom pravdy. Zmysly, podobne ako emócie a iné telesné rozptýlenia skresľujú, podvádzajú a inak zavádzajú pozornosť jednotlivca na pomínuteľné a bezvýznamné javy. *Dokážem teda, ak si schop-*

ný to pochopiť, že niektoré veci v oblasti zmyslových vnemov nepodnecujú rozum, aby ich pozoroval, pretože už vnímaním sú dostatočne určené, kým iné veci ho k tomu všemožne podnecujú, pretože zmyslové vnímanie neposkytuje nič uspokojujúce (Platón, Štát, 523). Hrou so slovami soma (telo) a sema (hrob), Sokrates ilustroval presvedčenie, že duša je pochovaná vo fyzickom tele, ktoré nie je ničím iným než väzením (*desmoterion*) znemožňujúcim voľný let ducha k múdrosti. Ako vysvetľuje Sokrates Kebesovi: *Nuž, aj to sme už povedali, že duša, kedykoľvek používa telo na skúmanie nejakého predmetu, či už zrakom, sluchom alebo niektorým iným zmyslom – lebo pozorovať niečo telom znamená pozorovať to zmyslami – strháva telo k tým veciam, ktoré nie sú nikdy rovnaké, a tu sama blúdi a mätie sa, dostáva zvrát ako opitá, pretože sa dostáva do styku s vecami, ktoré sú práve takejto kolísavej povahy* (Platón, *Faidon*, 79).

Na druhej strane: *Keď však skúma niečo sama osebe, dostáva sa k tomu, čo je čisté, večné, nesmrteľné a v tom istom stave, a keďže je s týmto súcnom príbuzná, je vždy s ním, kedykoľvek je sama v sebe a kedykoľvek môže; prestáva blúdiť a ostáva, pokiaľ sa zaoberá onými čistými súcni, stále rovnaká, pretože sa dotýka súcien rovnakej prirodzenosti. A tento stav sa nazýva rozumovým myslením* (Platón, *Faidon*, 79).

Platónove názory o poznávacích schopnostiach ilustruje aj známa metafora pohoniča z dialógu *Faidros*. *...je to dvojzáprah, ktorý má náš pohonič riadiť, len jeden z jeho koní je krásny a ušľachtilý, aj z ušľachtilého rodu, no druhý je z opačného rodu a opačných vlastností, preto je riadenie nevyhnutne ťažké a ošemetné* (Platón, *Faidros*). Vozataj reprezentoval rozum (*logistikon*) a v rukách drží opraty dvoch koní, z ktorých prvý predstavuje citovú (*ipitimia*) a druhý žiadostivú úroveň (*timos*). Modernou psychologickou terminológiou možno Platónove úvahy vyjadriť predstavou, že duša človeka má tri časti: *intelektuálnu, emočnú i morálnu* (alebo aj *vôľovú*). Optimálne intelektové fungovanie je však vyhradené iba nadpozemským autoritám, zatiaľ čo ľudské je výrazne limitované: *...vozy bohov idú ľahko, lebo sú vyvážené a dobre riadené, ostatné však iba ťažko, tie ťahá kôň plný zla, ktorého pohonič dobre nevychoval, to ho pritláča k zemi* (Platón, *Faidros*).

Prínosy Platóna pre vývin psychologického myslenia možno zoradiť do piatich bodov:

- 1) navrhol hierarchický model duše sumarizujúci celú oblasť psychológie,

- 2) v diskusiách o podstate správania naznačil základy teórie motivácie a emócií,
- 3) pri riešení problému poznania položil základy kognitívnej psychológie,
- 4) rozpracoval, aj keď neobjavil pojem mentálneho zdravia,
- 5) ako politický teoretik trval na nutnosti zohľadňovať psychologické rozdiely medzi členmi komúní a preto ho možno pokladať za jedného z prvých diferenciálnych psychológov (Hearnshaw, 1986).

Aristoteles

O formovanie integrovanej a systematickej psychológie sa ako prvý pokúsil Aristoteles (384 – 322 pred Kr.). Jeho úvahy sú založené na detailných porovnaní rôznych druhov psychologických premenných, na starostlivých opisoch výrazných typov cnostných a nemravných osobností, na diskusiách o genetických, biologických, kultúrnych a kontextuálnych faktoroch, ovplyvňujúcich formovanie ľudských charakterov od detstva až po starobu, na taxonómii sensorických, kognitívnych a emočných dispozícií a vlastností a ich rôznych vzťahov.

Celkovo možno konštatovať, že podľa Aristotelových prác je psychológia naturalistická svojim duchom, empirická metódami a racionálna teoretickými základmi (Robinson, 1990). Vzhľadom na funkcie percepcie, emócií, motivácie, učenia a pamäti sa v Aristotelovej psychológii identifikoval proces a princípy spoločné skoro pre všetkých živočíchov, vrátane človeka. Iba pri konfrontácii racionality s ľudskými produktmi sa jeho psychika stáva nesporne dualistická. V tomto smere je naturalistická koncepcia modifikovaná na akomodáciu špecifických schopností ľudskej prirodzenosti a Aristotelova psychológia sa priblížila Sokratovmu učeniu.

Biológ a etológ (okrem iného) Aristoteles nepodceňoval, na rozdiel od Platóna, materiálnu stránku života a ľudskej existencie. Zdôrazňoval úlohu vnímania a emócií v živote vyšších živočíchov. Prežitie závisí od týchto telesných podmienok a zmysly, ktoré pravidelne človeka podvádzajú, uľahčujú prežívanie. Aristotelove etologické a psychobiologické práce smerovali k realizmu zdravého rozumu, ktorý neskôr presadzoval (Aristoteles, *O duši*, 407).

Aristoteles ako zakladateľ porovnávacej psychológie študoval aj rozdiely a podobnosti medzi zvieratami a ľuďmi. Niektoré psychické funkcie, napríklad

pocity, majú všetky živočíchy spoločné. Ale aspoň jedna funkcia, racionalita (*epistemikon*), odlišuje ľudské a subhumánne formy života. Identifikujúce atribúty však signalizujú špecifickú úlohu alebo misiu – *idion ergon* – ktorá sa vzťahuje na určitého živočicha (Robinson, 1990).

Pre človeka je *idion ergon* život prežívaný v súlade s reálnym rozumom (*orthos logos*), život obsahujúci *eudaimoniu* (bláženosť), podmienku prosperovania a kompletnosti, ktorá umožňuje pravdivé a trvalé potešenie. Dosiahnutie *eudaimonie* vyžaduje múdrosť a primerané správanie. Pre *eudaimoniu* nie sú charakteristické bežné radosti, hmotné zabezpečenie alebo epikurejské rozkoše. Ale skôr život prežívaný tak, aby tvoril komplexný celok, bez ohľadu na jednotlivé epizódy a túžby, ktoré nie sú dôležité.

Znakom múdrosti je pre Aristotela skutočný charakter človeka a spôsob, akým sa tento charakter prejavuje pri slobodnom rozhodovaní (*prohairesis*) a dispozíciách (*hexeis*). Na ilustráciu možno použiť emóciu hnevu. Hnev je vnútorná prirodzená emócia prejavovaná jednotlivými živočíšnymi druhmi, ktorá významne ovplyvňuje prežitie v prírode. Charakter človeka sa neposudzuje podľa pôsobenia hnevu, ale podľa jeho orientácie. Hnev jednotlivca kvôli nespravodlivosti je oprávnený. Avšak človek, ktorý sa hnevá na svojho blízkeho kvôli jeho úspechom, trpí závišťou. To, čo ich od seba oddeľuje, nie je emócia (*pathos*), ale dispozícia (*hexis*). Byť múdrou znamená zameriavať svoje vášne a túžby tak, aby uvážené voľby (*prohairesis*) podporovali rozvíjanie pozitívnych ľudských vlastností.

Kvôli nedostatku racionality sa zvieratá ani deti nedokážu rozhodovať podľa svojich rozumových úvah a preto sú ovládané vášňami. V tomto stave sa jednotlivec stáva otrokom, pretože život v slobode si musí zvoliť.

Dosiaľ sa pozornosť venovala najmä praktickej múdrosti (*fronesis*), ktorá slúžila ako základ správania. Aristoteles rozlišoval medzi touto a abstraktnou alebo teoretickou múdrosťou, ktorá je základom filozofie ako takej. Teoretické poznanie (*theoretikes*) je venované pravde, zatiaľ čo objekt praktického poznania (*praktikes*) je aktivita (*ergon*) – v oboch prípadoch jednotlivec musí rozumieť príčinám vecí. Preto známa Aristotelova *teória príčinnosti* je úzko spojená s koncepciou múdrosti. Múdry človek pozná viac než len materiálne alebo formálne príčiny udalostí. Pozná tiež *Finálnu príčinu*, ktorej sú podriadené aj ostatné príčiny. Na základe úzkeho vzťahu medzi koncepciami *Finálnej príčiny* a *idion ergon* je zrejmé, prečo sa Aristoteles nakoniec priklonil

skôr k rozjímavému než k praktickému životu, ako k jedinej spoľahlivej ceste k *eudaimonii*. *Eudaimonia* je ...aktivita v súvislosti s dokonalosťou...*Táto aktivita je rozjímavá (theoretikos)*...*A táto aktivita je ako jediná sama pre seba milovaná, pretože mimo rozjímania neposkytuje nič iného...* (Aristoteles, Etika Nikomachova, 117a, 1177b).

Byť múdрым znamená poznať seba ako živočíšny druh a vyvíjať značné úsilie, ktoré oddeľuje človeka od ostatných živočíchov. Byť múdрым vedie k úsiliu o morálnu dokonalosť a prostredníctvom cností sa presadzuje *zlatý stred* vo všetkých významných oblastiach života.

Rôzne sily a mohutnosti psyché, ktorým Aristoteles venoval pozornosť v prírodných vedách, nezanedbával ani pri analýze rozjímavého života. Upozornil, že *theoretikos* sa týka pozorovania, ale aj špekulácie. Rozjímavý život je však sám o sebe druhom aktivity. Múdry muž, ktorý zdokonaľuje svoje myslenie a rozvíja cnosti, sa môže stať politikom, zákonodarcom alebo vodcom.

Stoické a epikurejské koncepcie

Úvahy o múdrosti obohatili aj stoické a epikurejské koncepcie, ktoré mali spočiatku viaceré styčné body. Epikuros pokračoval v rozvíjaní úvah v rámci materialistickej psychológie. Zdôrazňoval hedonistické a prežitkové impulzy správania. Vo Fragmente XXXVII konštatoval, že *príroda je slabá proti zlu, nie proti dobru. Preto je chránená radosťami, ale ničená bolesťami* (Oates, 1940, 42). Múdry muž dospieva k pochopeniu svojej smrteľnosti a poznáva, že jedine zdržanlivý život ho môže ušetriť od bolesti. Preto hľadá bezpečnú vyrovnanosť. Svoje utrpenie môže minimalizovať odpútaním sa od súťaživosti a závidosti, ako aj zdisciplinovaním žiadostí a potrieb. Múdrost je súčasťou poznania, ako tento cieľ dosiahnuť. Vyrovnanosť (*apatheia*) neznamená ľahostajnosť, ale umožňuje jednotlivcovi sebakontrolu a zdržanlivosť. *Nech sa v tvojom živote nestane nič takého, čo by vzbudilo strach, že sa o tom dozvedia tvoji susedia* (Fragment, LXX).

V týchto i ďalších fragmentoch, ako aj v Lucretiovom texte *De Rerum Natura*, v poetickej sumarizácii epikurejského systému, sa prejavujú zreteľné vplyvy Platóna a Aristotela. Epikuros akceptoval biologickú a naturalistickú filozofiu Aristotela, prekonal ho však v redukovaní psyché na atomizované

elementy. Za týchto okolností väčšina ľudí môže dúfať v zachovanie integrity tela a duše tak dlho, ako je to možné. Nevyhnutnosť je, bohužiaľ, nevyhnutnosťou. Ako Lucretius uviedol v III. knihe *Smrť potom pre nás nie je ničím, netýka sa nás ani zbla, pretože prirodzenosť mysle je smrteľná*.

Zenón z Kitia bol zakladateľom stoicizmu. Naturalistické a biologické aspekty vyústili do širšieho fyzikálneho systému zahrnutého do fatalistickej kozmológie. *Ako sa vecí stali?* pýta sa Epiktétos. *Stali sa tak, ako ich Rozhodovateľ vecí určil* (Kniha I, Ch. XIII, Oates, 1940, s. 248). Múdrosť v stoickom chápaní prichádza do úvahy pri sebazmierňovaní človeka so zákonmi riadiacimi svet a kozmos. V IX. knihe Marcus Aurelius pridal k Aristotelovmu naturalizmu nielen stoický fatalizmus, ale aj náboženský postoj, na ktorý neskôr nadviazalo aj kresťanstvo. *Kto koná nespravodlivo, koná bezbožne. Keďže univerzálna príroda vytvorila racionálne živočíchy, aby si podľa svojich možností pomáhali a nie ubližovali, ten, kto porušuje jej vôľu, je jasne vinný bezbožnosťou voči najvyššiemu božstvu*.

Múdrosť je už menej ovplyvňovaná štúdiom a uvažovaním, ale skôr vlastnou kapituláciou pred osudom a bohmi. Ak Aristoteles vyžadoval od múdrehu muža, aby poznal príčiny udalostí, neskorší stoici, ako predchodcovia prvých kresťanských otcov, udeľovali múdrosť tým, ktorí sa zmierili s nevyhnutným. Múdrosť v takomto chápaní znamenala stav zbožnej rezignácie a poznania, že Príroda je len lícom Zákona (*nomos*).

Ako vyplýva z prezentovaných úvah, Gréci okrem vymedzenia rámca filozofie upozornili aj na základné problémy a otázky ľudskej existencie. Grécka filozofia vypracovala nástroje vedeckého myslenia a vymedzila takmer všetky filozofické disciplíny, sformulovala ich základy a pripravila pre každú disciplínu primeranú klasifikáciu, vrátane takých špecifických oblastí ako sú teória poznania a etika, zdroje a hodnoty poznania, problémy pravdy a relativizmu poznania, prípadne zarámovanie inteligencie a múdrosti do širšieho kontextu osobnostno-emočných premenných. Ale najdôležitejším odkazom tejto filozofie je hlboká viera v ľudskú múdrosť a rozum, v ich tvorivo-kognitívne možnosti, v poznanie a vedu (Ruisel, 1997).

Protagoras z Abdéry (481 – 411 pred Kr.) hlásal individualistický relativizmus a senzualizmus. Podľa neho existuje nespochybniteľná pravda na jednej a premenlivosť vecí na druhej strane. Filozof sa pokúsil o zladenie týchto protikladov. Podľa jednej z jeho hlavných axiém človek je mierou všet-

kých vecí (*pantón chrématón metron anthrópos*). Človeka chápe ako individuum, pre ktoré neplatia všeobecne platné pravdy. Poznanie je preto subjektívny proces, ktorý vedie k základnému gnozeologickému skepticizmu

Filozof **Epikuros** (342 – 271 pred Kr.) sa narodil na ostrove Samos. Žil v Aténach a riadil vlastnú školu *képos* (alebo epikurejskú záhradu). Svoje úvahy uverejnil v troch rozsiahlych listoch priateľom a zlomkoch. Zanechal pre ďalšie generácie presvedčenie, že filozofia je učenie, ktorým človek dosahuje duchovnú blaženosť na ceste za poznaním. Jeho dielo možno rozdeliť do troch tematických okruhov: teória poznania (vnem a pocit ako základné pojmy), fyzika (spočívajúca na Demokritovom učení o pohybe atómov) a etika (so základnými požiadavkami na prežívanie spirituálneho pokoja a pôsobenie cností). Epikureizmus sa rozšíril najmä v rímskom období, neskôr sa postupne vulgarizoval a splynul s banálnym hedonizmom.

*

Avšak vyspelé grécke myslenie neobohacovalo len kultúrne a kognitívne prežívanie Grékov a príslušníkov iných civilizačných okruhov. Medzi ne možno zaradiť pojmy ako *filotimo*, *aréte*, *kalokagatia* a podobne.

Pojem *filotimo* (grécky *φιλότιμο*) sa prekladá ako *láska k cti*. Používal sa už v starších gréckych textoch, niekedy aj v negatívnom zmysle. Napríklad Platón v spise *Republika* ironicky vyjadroval *filotimon* (*φιλότιμον*) ako *láskavé pozehnanie*; iní autori používali termín *filotimeomai* (*φιλοτιμέομαι*) ako *bohatý na...*. Ďalšia verzia rozvíjala pozitívnejší zmysel tohto pojmu, ktorý prevládol na počiatku kresťanstva a biblická funkcia mu uľahčila aj vstup do modernej gréckej kultúry. Preto sa *filotimon* tradične používal aj v helénskej dobovej literatúre.

Filotimo sa trikrát objavilo v listoch apoštola Pavla. Pavol ako grécky vzdelanec podľa vlastného vyjadrenia zvládol aj helénsku literatúru. Listy pôvodne vznikli v gréčtine a ich literárny štýl svedčil o úsilí vzdelaného človeka. Presný preklad *filotima* je náročná úloha a v jednotlivých prekladoch *Nového zákona* sa vyskytuje v rôznych variáciách. Medzi platné alternatívy možno zaradiť *ctižiadosť*, *vážnu snahu*, *usilie*, *horlivosť*, *dychtivú snahu*, *veľkú túžbu* alebo *skúmanie*. V každom prípade Pavol vyjadruje túžbu konať dobro a jeho voľba slov poskytuje tomuto čestnému úsiliu mimoriadny dôraz.

V súčasnosti sa *filotimo* pokladá za najvyššiu grécku cnosť, ktorá je vzorom pre rodinný a sociálny život. Predpokladá najmä rešpekt a život podľa

správných vzorov. V najjednoduchšej forme vyjadruje príkladné správanie človeka, vzhľadom na osobnosť a výchovu, akej sa mu dostalo v detstve. Grékom *filotimo* ponúkalo spôsob života. Dieťa by podľa *filotima* malo prežívať nielen hlbokú lásku a rešpekt voči rodičom, starým rodičom i priateľom, ale vyjadrovať ju aj jednoduchými akciami, ako sú prejavy vďačnosti za drobné darčeky alebo náhodné činy láskavosti. Tento životný štýl sa rozširuje pozitívnym hodnotením a obdivom k dedičstvu predkov. Napríklad počas vojny bolo podľa *filotima* žiadúce pomáhať na Kréte spojencom, aby miestni obyvatelia napriek hrozbe trestu smrti skrývali austrálskych a britských vojakov.

*

Arete (grécky: *ἀρετή*) v podstate znamená *dokonalosť akéhokoľvek druhu*. Podľa inej interpretácie môže tiež znamenať *morálnu cnosť*. V najstaršom chápaní bola táto koncepcia dokonalosti spojená s požiadavkou o naplnenie účelu alebo funkcie, alebo s potrebou žiť na plný potenciál. Arete je úzko spojené s ľudským poznaním, pričom výroky *cnosť je vedomosť* a *arete je poznanie*, sa používajú zameniteľne. Poznanie predstavuje najvyšší ľudský potenciál a všetky ostatné ľudské schopnosti sú odvodené z tejto centrálnej kapacity. Ak je arete poznanie a štúdium, najvyššie ľudské poznanie tvorí poznanie o samotnom poznaní; v tomto svetle je teoretické štúdium ľudského poznania, ktoré Aristoteles nazval *rozjímanie*, najvyššou ľudskou schopnosťou a šťastím.

*

Pojem kalokagatia (grécky podstatné meno *καλοκαγαθία*) je odvodený z kalos kai agathos (*καλὸς κάγαθός*) a vyjadruje antické presvedčenie, že krása a dobro, ako aj krása a ctnosť patria k sebe a majú veľa spoločného. Čo nie je dobré, nemôže byť krásne a naopak. Zdôrazňoval sa ideál aristokratického a džentlmenského osobného správania, najmä vo vojenskom prostredí, ale aj ideál harmonického súladu a vyváženosti telesnej i duševnej krásy a dobroty, cnosti a statočnosti. Používal ho už grécky historik Hérodotos. Pojem je zložený z dvoch adjektív, *καλὸς* (krásny) a *ἀγαθου* (dobrý alebo cnostný). Nemecký klasický filolog Werner Jaeger (1888 – 1961) uvažoval o *rytierskom ideále komplexnej ľudskej osobnosti, harmonickom na mysli a tele, štvorhannom v bitke a reči, piesni a akcii*.

Od počiatku 19. storočia sa kalokagathia stabilizovala najmä v počiatkoch športov a telesnej výchovy. Je dôležitou súčasťou novodobej olympijskej myšlienky, ako ju vo svojom diele *Antický ideál telesnej krásy a duchovnej dokonalosti* sformuloval Pierre de Coubertin. Tvorila aj dôležitú ideovú základňu sokolského hnutia.

V latinskom kultúrnom okruhu vlastníctvo krásy a dobra (*kalos kai agathos*) má svoj pendant v latinskom: *mens sana in corpore sano* (v zdravom tele zdravý duch). Tiež motivuje k dosiahnutiu cieľa pri vyváženom vzdelávaní tela a ducha.

Rímsky štýl myslenia

Filozofické myslenie rímskej spoločnosti významne ovplyvnil najmä rímsky orátor a štátnik Cicero (106 – 43 pred Kr.), ktorý sa v posledných rokoch svojho života, po odchode z aktívnej politiky, venoval písaniu filozofických spisov, ktoré neskôr ovplyvnili aj moderný svet. Napríklad jeho *Tuskulské hovory* (*Tusculanae Disputationes*) napísané roku 45 pred Kr. slúžili ako zdroj informácií o starovekej psychológii a psychoterapii.

Cicerovo vlastné myslenie primárne ovplyvňoval platonizmus a stoi-cizmus. V prvej knihe *Tuskulských hovorov* poznamenal, že hoci je veľa teórií o podstate duše, uprednostil by všeobecnú dohodu, že duša pôsobí ako duchovne samočinný princíp. Duša má moc, najmä pamäť, kreativitu, aktívnu pozornosť a múdrosť, pôsobenie ktorých materiálne teórie nedokážu primerane vysvetliť. Aj keď nižšie časti duše sú spriaznené s telom (čím možno vysvetliť podobnosť detí s rodičmi), vyššia časť duše je nesmrteľná.

Zostávajúce štyri knihy *Tuskulských hovorov* sa zaoberajú psychoterapiou a zvládaním bolesti, distresu a rôznych mentálnych porúch. Podľa Cicera potreba psychoterapie (*animi medicina*) nebola tak dobre etablovaná ako umenie liečenia tela. Filozof sa dôrazne prihováral, aby sa hodnotili nielen zdravotné problémy, ale aj ich príčiny. Medzi duševnými ochoreniami Cicero rozlišoval šialenstvo (*insania*), mentálna nedostatočnosť (*amentia*) a mentálne zhoršenie (*dementia*). Následky týchto ochorení môžu byť smrteľné a môžu zničiť aj dušu. Príčiny, ktoré ich vyvolávali, boli psychologické, dokonca aj pri poruchách, ako bola melanchólia, myseľ ovplyvňovala nielen čierna žiľ, odkiaľ má meno, ale aj emócie ako hnev, strach a bolesť. Preto aj ich

liečba musí byť psychologická. Cicero navrhoval vôľu a presvedčovanie (*voluntate et iudicio*). Bolesť je nutné statočne zvládnuť, k iným poruchám dochádzalo najmä kvôli zlyhaniu vlastných postojov a ignorovaním rozumu. Podľa Cicera všetky poruchy by sa mali dostať pod kontrolu. Terapeuti by mali prostredníctvom filozofie dosiahnuť, aby sa pacienti cítili bezpeční, neohrození a posilnení. Aby im utrpenie nesťažovalo život. Terapeuti by preto mali byť výnimočne inteligentní, mali by nadšene hľadať pravdu a intenzívne sa venovať filozofickým štúdiám.

Úvahy o múdrosti sa významne uplatnili v odkaze stoického filozofa Lucia Annacea Senecu (4. pred Kr. – 65 po Kr.) prostredníctvom spisu *Pokoj mysle* (*De Tranquillitate Animi*). Seneca, podobne ako ostatní stoici, snažil sa poskytnúť čitateľom prehľad o životnej praxi, ako aj o možnosti prežívať cnostný život a dosiahnuť vnútornú harmóniu. Spis *Pokoj mysle* je jedným z troch dialógov filozofa s priateľom Serenom, vrátane dialógov *Stálosť múdrosti* (*De Constantia Sapientis*) a *Voľný čas* (*De Otio*). Nadradená pozícia, ktorú dosahuje *ho sofos* (mudrc) je, že oddeľuje budúcnosť od pozemských udalostí. Zameranie *Pokoj mysle* je v porovnaní s ďalšími dvomi dielami viac terapeutické. Spis sa otvára Serenovou žiadosťou Senecovi o právnu pomoc, pričom táto žiadosť má formu lekárskej konzultácie. Serenus vysvetľuje, že sa cíti rozrušený a nachádza sa v stave nestabilnej nehybnosti, ako keby bol na lodi, ktorá sa nehne vpred a hádže ju sem a tam. Seneca využíva dialógy pri riešení problémov, ktoré sa v živote vyskytujú pomerne často: uspokojení túžby po živote v rozjímaní a potreby aktívnej politickej angažovanosti. Seneca tvrdil, že pokojnú myseľ alebo múdrosť možno dosiahnuť flexibilitou a hľadaním strednej cesty medzi dvoma extrémami. Text Seneca ukončil Aristotelovým citátom *nullum magnum ingenium sine mixtura dementiae fuit* (žiadny veľký génium neexistoval bez šialenstva).

K filozofickým a psychologickým analýzám vzdelávania, inteligencie a múdrosti významne prispel najmä rímsky rétor, pedagóg a právnik **Quintilianus** (35 – 100), ktorý sa výrazne zaslúžil o rozkvet antickej rétoriky. Dožil sa aj ocenenia svojho diela, pretože sám cisár Vespasián mu roku 71 udelil titul profesora rečníctva a menoval ho konzulom. Aj krutý cisár Domicián mu zveril deti na výchovu a poveril ho vedením rečníckej školy. Quintilianus obohatil roku 95 vtedajšie publikum knihou *Základy rétoriky* (*Institutionis oratoriae libri XII*), ktorá dodnes patrí k zlatému fondu humanitného poznania

a významne sa podieľal na neskoršom počiatku kognitívnej psychológie. Napríklad v 1. knihe autor riešil problém podstaty poznávania, hodnoty vzdelávania v domácom a školskom prostredí, testovania nadania dieťaťa, didaktiky vyučovania gramatiky, jazykového prejavu, vrátane pravidiel, ktoré musí žiak nevyhnutne zvládať, pravopisu, dôležitosti čítania básnikov, všeobecne načrtnutých úloh učiteľa gramatiky, zdôvodnenia potreby poznať rôzne druhy umenia, vrátane hudby a geometrie. Cenné sú aj postrehy autora, podľa ktorých nadanie nemusí automaticky znamenať vysokú úroveň kognície, najmä ak sa prejavuje len dobrou pamäťou.

Quintilianus vyžadoval, aby sa vzdelávanie prispôbovalo schopnostiam žiaka. Učiteľ musí byť citlivý človek, ktorý dobre pozná učivo a je ochotný priblížiť sa k úrovni svojich žiakov práve tak, ako sa rýchly chodec prispôbuje chôdzi s malým dieťaťom a odmieta zrýchliť krok, aby vyšiel v ústrety možnostiam svojho malého spoločníka. Majster musí svoju prácu vykonávať tak, akoby mal do činenia s doposiaľ menej vyvinutou myslou svojich žiakov a preto by nemal preťažovať ich slabšiu inteligenciu, ale brať do úvahy reálne možnosti a úroveň ich chápania. Podobne ako zúžené hrdlo fľaše spomaľuje prúd pretekajúcej tekutiny, je nevyhnutné starostlivo sledovať pôsobenie mladých myslí (Ruisel, 2013).

Učitelia by mali venovať veľkú pozornosť rozdielom medzi žiakmi. Skúsený učiteľ musí skúmať ich schopnosti a prirodzené dispozície, čo by mu malo pomôcť k tomu, aby sa k žiakovi správal prirodzene. Učenie by malo prebiehať v súlade so schopnosťami. Quintilianus už pred vyše 2000 rokmi poznal problémy hendikepovaných detí a navrhoval, ako sa k nim správať. Pre učiteľa je nevyhnutné, aby sa prispôbil ich zníženej inteligencii, ktorú možno cvičiť iba do tej miery, ktorú umožňuje príroda.

Patril medzi prvých pedagógov, ktorí vyjadrovali silné presvedčenie o vrodenej predpokladoch k vzdelávaniu a verili, že myslenie je pre človeka rovnako prirodzené ako lietanie pre vtáky, rýchlosť pre kone a zúrivosť pre dravé vtáky. Požadoval, aby dieťa chápalo zmysel toho, čo sa učí. Rétorom by sa mal stať iba dobrý človek. A zanechal pozoruhodnú úvahu, ktorá pretrváva tisícročia, že rétor by mal rozprávať iba vtedy, ak má svojmu obecenstvu čo povedať (Ruisel, 2013).

Stoický filozof, prepustený otrok **Epiktétos** (50 – 140) obohatil filozofické prístupy najmä o etické námety. V jeho požiadavke pokory, lásky k blížnemu,

skromnosti a nezávislosti ducha (*Znášaj sa a odriekaj si!*) už zaznievali kresťanské reflexie. Svoje myšlienky Epiktétos nikdy nenapísal, zhromaždil ich jeho žiak Arrianos z Nikomédie v spise *Rozpravy* (Diatriai).

Cisár a filozof **Marcus Aurelius** (121 – 180) prijal stoickú filozofiu v dvanástich rokoch a riadil sa ňou nielen v osobnom živote, ale aj pri politických aktivitách cisárstva. Stoické vlastnosti odvahy, pevnosti a vernosti pri dodržiavaní povinností formovali vladárovu veľkosť. V živote prejavoval vysokú inteligenciu, spojenú s primeranou sebareflexiou, ale aj odolnosťou voči väbivému volaniu kognitívnych omylov a vlastného narcizmu. Pohrdajúc nádherou a pohodlím, zahalený do jednoduchého vojenského pláňa, strávil život vo vojenských táboroch légii plnením povinností filozofa i vladára (Ruisel, 2011).

Viacerí filozofi tohto obdobia postupne prechádzali ku kresťanstvu, ako aj k orientálnym náboženstvám. Minority s vynikajúcou inteligenciou hľadali útechu v neoplatónskom mysticisme. Spomedzi nich významné miesto mal Plótinus, najväčšia filozofická postava starovekého pohanstva.

Plótinus (204 – 270) sa narodil rímskym rodičom v Egypte a vzdelával sa v kozmopolitnom prostredí Alexandrie. S východnými náboženstvami a filozofiami sa zoznámil ako účastník neúspešnej vojenskej výpravy do Perzie. Jeho filozofické názory ovplyvňovali najmä Platón a Aristoteles, ku ktorým priradil aj svoje úvahy. Ako neskorší rímsky učiteľ skoncipoval svoje hlavné dielo, *Enneady*.

Prvá *enneada* (kapitola) hovorí o etických problémoch (cnosť a šťastie), druhá a tretia sa venuje témam z fyziky (pohyb, hviezdy, matéria a svet), štvrtá sa zaoberá psychologickými témami (duša, esencia duše, nesmrteľnosť a zostup duše do tela), piata *enneada* sa venuje metafyzike (duch, idey, myslenie a hypostázy) a predmetom šiestej *enneady* sú opäť metafyzické témy (tentoraz najvyšší stupeň a dobro).

Čo sa týka schopností, Plótinus ich rozlišoval podobne ako Aristoteles, avšak väčší dôraz kládol na sebauvedomenie a osobnú identitu. Brett (1983) zdôraznil fakt, že u Plótina sa prvýkrát v histórii psychológia stala vedou o javoch vedomia, koncipovanou ako sebauvedomenie. Podľa Plótina inteligencia nielen vníma inteligentne, ale aj pozná, že tak vníma. Registroval významné rozdiely medzi pocitmi ako telesnými procesmi a pocitmi zahŕňajúcimi interpretáciu a usudzovanie. Predpokladal, že percepcia nie je mentálne

regulovaná predmetmi, ale skôr dojmami produkovanými *živými bytosťami*. Ak tieto *dojmy* zasiahnu dušu, stávajú sa inteligentné. Zdá sa, že podľa neho sú medzi vonkajším a vnútorným svetom rozdiely, no táto predstava bola cudzia starším gréckym filozofom (Hearnshaw, 1986).

Grécke myslenie začalo v Iónii abstraktnými analýzami a rozbitím prvotného pocitu jednoty, spájajúceho prírodu a človeka do jedného celku. Tento trend skončil mystickým zjednotením, Plótinus uzavrel príbeh gréckej filozofie a naznačil nový začiatok. Hoci nebol kresťan, bol *anima naturaliter Christiana*, a jeho myslenie ovplyvnilo kresťanských nasledovníkov. Aj Augustín čítajúc Plótina v latinčine, tesne pred svojou konverziou, intenzívnejšie uvažoval o neviditeľných veciach (Hearnshaw, 1986) a prostredníctvom Augustína sa jeho učenie rozšírilo do stredovekého sveta. Intelektuálny život západného človeka a spolu s tým aj jeho psychika sa chystali na hlbokú zmenu. Súperiace filozofické školy uzavreli svoje brány a začalo obdobie viery, aj keď nie bez roztržiek a nedorozumení.

K štúdiu múdrosti významne prispel aj mimoriadne vzdelaný *posledný veľký Riman Anicius Manlius Severinus Boethius* (480 – 524), ktorý patril k príslušníkom najvznešenejšieho rímskeho rodu. V službe východogótskeho kráľa Teodoricha zastával významné štátne funkcie, ktoré mu prinášali vysoké počty. Neskôr ho však obžalovali zo zrady v prospech Justiniana a po viacmesačnom väznení ho popravili. K rozvíjaniu múdrosti prispel najmä knihou *O úteche filozofie* (De consolatione philosophiae).

Tento text, uvedený v piatich spisoch vyjadruje konverziu trpiaceho človeka. Ukazuje sa, že človek často trpí kvôli nešťastiu, náhlej strate hmotných statkov, ako aj v dôsledku nedostatku poznania, a preto sa neraz primkne k zdanlivému dobru a v dôsledku toho sa odvráti od skutočných hodnôt. Filozofia však neprispieva len k odhaľovaniu falošnosti tohto zdanlivého dobra, ale učí poznávať, že zdanlivé dobro je často len odleskom pravého dobra. Tým učí človeka, aby svoj osud nepokladal za hrozivý, ale aby sa takto približoval k Bohu. Pritom prežíva slobodu svojej vôle ako formu ľudského bytia, ktorá je priradená Božiemu poznaniu.

MÚDROŠŤ STREDOVEKU A NOVOVEKU

STREDOVEK

Augustín Aurelius

Filozofia Augustína (354 – 430) mala eklektickú formu a čerpala z hlavných filozofických systémov antiky a z kresťanských predchodcov. Predmetom tejto filozofie sú tri časti. Je založená na poznaní poriadku a jednoty univerza, vlastnej duše i Boha. Prvá i druhá časť je iba cestou k tretej. Augustín skúmal súčasne aj dve cesty vedúce k pravde – cestu rozumu (filozofickú) a cestu viery alebo autority (religióznu). *Rozum poskytuje nádej filozofii, no od mraku oslobodzuje iba nemnohých.* Skutočná filozofia učí, že všetky veci majú začiatok bez začiatku (*principium sine principio*) a neignoruje tajomstvá viery, no všemožne ich upevňuje (De ord. II 5, 16). Viera je dôležitou podmienkou dosiahnutia poznania.

Kľúčovým pojmom v Augustínovom filozofickom systéme je múdrosť. Je tesne spojená s takými kategóriami ako pravda (*veritas*), blaženosť (*beatitudo*), najvyššie blaho (*summum bonum*) a poznanie (*scientia*). V ranej etape Augustínovej činnosti *scientia* predstavovala organickú súčasť *sapientie* a bola jej nevyhnutným predpokladom. Pritom *scientiu* chápal ako diskurzívne poznanie (*ratiocinari*) opierajúce sa o empirické údaje a *sapientiu* ako duchovné videnie (*intelligere*) nemenných predmetov večného inteligentného sveta. Tieto gnozeologické rozdiely Augustín sformuloval neskôr, pričom *scientiu* oddelil od *sapientie*. Múdrosť sa vzťahuje k najvyššej úrovni rozumu (*ratio superior*) a *scientia* k nižšej (*ratio inferior*). *Scientia* ako poznanie *vecí ľudských* je základom všetkých vied. No ak v ranej etape filozofického pôsobenia Augustín uvažoval, že bez poznania vied sú múdrosť, poznanie pravdy i blažený život nedosiahnuteľné, neskôr sa od tejto idey dištancoval. *Sapientiu* pokladal za poznanie *božských predmetov*, ktoré je možné bez *scientie*.

Z tohto hľadiska sú povšimnutiahodné Augustínove pozorovania vzájomného vzťahu zmyslových i duchovných substancií. Tradične rozlišoval zmyslové (*sensibilia*) alebo telesné (*carnalia*), ako aj rozumové (*intelligibilia*) alebo duchovné (*spiritualia*) poznanie. Duša má dve časti – vyššiu späť s rozumom a nižšiu – spojenú so zmyslami a pamäťou. Kritériom zmyslov alebo zmyslového vnímania je podľa Augustína zmyslové poznanie. Zmyslové poznanie

kresťanského mysliteľa zaujímal menej a v podstate reprodukoval názor Plótina. Konštatoval, že zmyslové poznanie slúži ako otrok inteligentného a zameriava naň pozornosť. Prostredníctvom rozumu (*ratio*) i poznania sa duša povznáša nad telo. Rozum povyšuje človeka nad živočíšny svet.

V tomto prípade možno identifikovať trojitú vymedzenú rozumu – ako inštrumentu, procesu i objektu poznania. Z toho vyplýva, že Augustín chápal pod rozumom nemennú inteligentnú podstatu duše, ktorá má poznávaciu úlohu. Vzťah rozumu k mysleniu je rovnaký ako vzťah pohľadu k očiam, to jest poznávací alebo špekulatívna schopnosť. No ak zrakové aj ostatné zmyslové pozorovanie je zamerané na vonkajší svet a objekt tohto pozorovania je určený konkrétnym priestorom i časom, tak objekt inteligentného poznania je súčasťou samotnej poznávajúcej mysle a nie je ohraničený vymedzeným miestom. Takýmto spôsobom je zmyslové poznanie zamerané navonok (*foris*) a rozumové (*cognitio intellectuallis*) do vnútra (*intus*) subjektu poznania. Z týchto úvah Augustín odvodil nevyhnutnosť nezameriavať sa na vonkajší materiálny svet, ale na seba samého, na svoj vnímaný svet.

Veď rozum reprezentuje *pravdivú* časť človeka. Preto najvhodnejšou cestou hľadania pravdy sú odpovede na otázky samému sebe. Práve Augustínove *Vyznania* predstavujú udivujúci obraz snahy o poznanie seba a opis seba. No napriek tomu toto poznanie seba je principiálne odlišné od psychologicko-objektívnej reflexie moderného človeka. Augustínsky subjekt poznania, pohrúžený do hĺbky svojho vnútorného sveta, nehľadá originálne, neopakovateľné črty svojej osobnosti, ale stopy objektívnej pravdy. Pohrúžený do seba, musí prekonať všetko individuálne, čo súvisí s jeho osobnou neopakovateľnosťou. V pohrúžení do seba musí prekonať samého seba a dospieť k absolútnej transcendentnej pravde. Augustínova výzva *prekonaj sám seba* (*transcende te ipsum*) je hlavným motívom filozofovej koncepcie poznania seba.

Zmysly bývajú zdrojom lživých úsudkov, pretože ľudia, ovplyvnení vonkajšou podobnosťou, nezriedka pokladajú *podobné pravde* za pravdivé. Preto Augustín varoval pred prílišnou dôverou k zmyslovému poznaniu, dokonca aj pri poznávaní vonkajšieho sveta (Solil. II 6, 12). Lepší výsledok poskytuje rozumové poznanie (*cognitio rationalis*) externej reality, založené na údajoch zmyslového vnímania, ako aj na skúsenostiach.

Zmyslové vnímanie sa podľa Augustína vyvinulo od nižších úrovní až k formám duše. Rozlišoval sedem takýchto stupňov (*gradus*) mohutností duše. Prvý stupeň tvorí oživenie (*animatio*) a patrí rastlinám. Druhý stupeň – zmysel (*sensus*) je spojený s pociťovaním a pôsobí v celom živočíšnom svete (vrátane človeka). Ostatných päť stupňov sa týka iba ľudských duší. Tretí stupeň – umenie (*ars*) – tvorivá potencia duše, umožňuje tvorbu kultúrnych výtvarných ľudstva, vied, umení a hospodárstva. Štvrtý – cnosť (*virtus*) – v ktorom sa nachádza počiatok dobra i všetkého, čo si u človeka zasluhuje pochvalu. Duša spoznáva seba a oddeľuje sa od všetkého telesného. Piaty stupeň – pokoj (*tranquillitas*) – duša sa očisťuje, oslobodzuje a s istotou sa zameriava na Boha. Šiesty – vstup (*ingressio*) – duša sa venuje meditáciám o pravde a vstupuje do božskej oblasti. Napokon siedmy stupeň, rozjímanie (*contemplatio*) – predstavuje najvyšší stav, ktorý pretrváva v postihovaní a pozorovaní pravdy, pôvodu bytia alebo najvyššieho počiatku všetkých vecí. Tento posledný stupeň je blízky mentálnemu stavu, ktorý Augustín označoval blaženosťou. Poznanie na tejto úrovni má najvyššiu hodnotu, ostatné formy poznania majú len obmedzenú platnosť.

Bádateľom v problematike inteligencie a múdrosti Augustínove diela poskytujú bohatú možnosť konfrontácie medzi svetskou múdrosťou, reprezentovanou gréckymi filozofmi, a kresťanskou múdrosťou. Napriek tomu, že tieto úvahy vznikli v epoche jednej z najväčších katastrof ľudstva, v období rozpadu Rímskej ríše, majú svoju univerzálnu platnosť aj dnes a výrazne obohacujú sapienciálny poznatkový repertoár (Ruisel, 1997).

Tomáš Akvinský

Podľa Tomáša Akvinského (1225 – 1274) človek má k dispozícii len ohraničené poznávacie schopnosti. Na základe Aristotelovho učenia usudzoval o receptívnej teórii poznania, v ktorej úlohu činného *vysielača* podnetov, prijímaných zmyslami a vyvolávajúcich dojmy, zohrávajú objekty poznania. Subjekt poznania, to jest človek a jeho zmysly, je pasívnym receptorom týchto podnetov. Tomáš Akvinský rozlišoval medzi *pasívnou inteligenciou*, pomocou ktorej ľudia vnímajú podobne ako zvieratá a používajú kritériá užitočnosti i škodlivosti a *činnou inteligenciou*, vďaka ktorej javy zachytené zmyslami, sú poznateľné v akcii.

Charakteristickou črtou Tomášovej teórie poznania je rozdiel medzi *intelektuálnym* a *rozumovým* poznaním. *Intelektuálne* poznanie spočíva v prostom vyjadrení myšlienkovvej pravdy, *rozumové* sa dosahuje pohybom myšlienok od jedného predmetu k druhému. Človek je schopný iba *rozumového* poznania, zatiaľ čo *intelektové* poznanie je dostupné iba anjelom, nositeľom čistej inteligencie. Keďže ľudské poznávacie schopnosti sú ohraničené, človeku čisto *intelektuálne* poznanie ani nie je dostupné. Poznanie je pravdivé, ak je v súlade s Bohom. Boh obdaroval človeka vôľou, umožňujúcou rozpoznať dobro od zla. Dobro človeka je v súlade s rozumom, na rozdiel od zla, ktoré sa s rozumným rozchádza. V nadväznosti na Aristotela vymedzil cnosť ako pohotovosť k činnosti v zhode s rozumom. Rozlišoval medzi cnosťami intelektuálnymi (vedomosti, múdrosť a prudencia) a morálnymi (spravodlivosť, umiernenosť a udatnosť).

O inteligencii Tomáš Akvinský diskutoval v prvej časti svojho monumentálneho diela *Suma teologická* (Summa Theologica). Konštatoval, že Boh na rozdiel od človeka rozumie všetkému. Ľudia s vysokou inteligenciou chápu univerzálnejšie a hlbšie, na rozdiel od menej inteligentných, ktorí sa nedokážu primerane učiť od svojich úspešnejších partnerov. Ak sa aj o to usilujú, postupujú príliš všeobecne a zmätene.

Podľa Tomáša Akvinského je človek korunou všetkých vied s rôznou hierarchiou foriem. Najvyšší stupeň hierarchie tvorí *rozumná duša*, ktorá bezprostredne závisí od Boha a ovláda a dopĺňa nižšie formy tela. *Rozumná duša* je duchovnou substanciou a na základe svojej rozumnosti môže jestvovať aj bez tela, pretože je zdrojom života. Životnosť duše sa prejavuje v pôsobení jej mohutností (*facultates*), ktoré Tomáš rozdelil na päť vzájomne podriadených tried – duchovné, vegetatívne, zmyslové, zmyselné a rozumové.

Tomáš prejavoval živý záujem aj o problematiku hlúposti (*stultitia*) ako protikladu múdrosti. Súhlasil s názorom biskupa Izidora zo Seville, ktorý vo svojom encyklopedickom diele *Etymologie* naznačil, že hlúposť neznamená nedostatok inteligencie alebo dokonca nedostatočný mentálny vývin. *Stultitia* odvodil od pojmu *stupor* (znehynbenie, paralýza), preto hlúposť znamená paralýzu duše (v modernej psychologickej terminológii – osobnosti).

Tlamatini u Aztékov

V spirituálnom myslení Aztékov kľúčovú úlohu zohráva pôsobenie dynamickej, nekonečnej, samovznikajúcej a samoregenerujúcej posvätnej sily a energie, nazývanej *teotl*. Generuje všetko, čo ľudia pokladajú za prírodu, to jest nebesá, zem, dážď, ľudí, stromy a podobne. *Teotl* je identické so všetkým a všetko je identické s *teotl*. Preto sa nechápe ako statický jav, ale ako všade prúdiaca a premenlivá energia v pohybe. Život obsahuje nielen zárodok smrti, ale aj smrť nesie plodné, energizujúce zárodok života.

Ľudia poznávajú *teotl* prostredníctvom srdca (a nie hlavy alebo mozgu). Srdce situované medzi hlavou a pečeňou významne prispieva k získaniu vhodnej rovnováhy a spolu s rozumom hlavy a vášňami pečene umožňuje porozumieť *teotl*.

Významnú úlohu v poznávaní Aztékov zohrával pojem *tlamatini*, ktorý reprezentoval mudrca, učenca alebo filozofa, doslova *toho, kto pozná veci*. Plurál od *tlamatini* je *tlamatinime*: mudrci. Aztékovia vytvorili z *tlamatini* množstvo zložených výrazov slúžiacich k odbornému zameraniu učencov. Napríklad *tla-teu-matini* je *učenec vo veciach božích, ilhuícac-matini* *učenec znalý nebies, mitclan-matini* *znalec onoho sveta, tla-ix-imatini* *znalec vecí cestou pokusov* a podobne.

Tlamatini štandardne charakterizoval fyzickú existenciu založenú na obrázkoch, predstavách a symboloch kombinovane verbálne-obrazových *teotl* zobrazovaných na posvätných *amoxtli* (mezoamerický papier ako papyrus). *Tlamatini* Aquiauhztzin (1430 – 1500) napríklad charakterizoval zem ako *dom obrazov*.

Pozemská existencia ovplyvňuje ľudské vnímanie, posudzovanie a chápanie. Fantazijný charakter pozemskej existencie, maska nevedomia, ktoré okúzľuje ľudí, je funkciou ľudskej perspektívy a umeleckého sebamaskovania. Keď *tlamatinime* charakterizovali pozemskú existenciu ako prchavý a pomínutelný jav, nerobili to preto, aby vyjadrili presvedčenie, že pozemská existencia nie je plne reálna, ale pretože predstieranie závisí od nekonečnej oscilácie dialektického protichodného (polárneho) monizmu. Ilúzia je funkciou mylného chápania bežne vnímaných charakteristík vo veľkom množstve foriem, štruktúr a entít ako charakteristík samotného *teotla* (Ruisel, 2011).

Nie div, že *tlamatinime* sa preto zameriavajú na pochopenie reality, ktorá spočíva v trvalej zmene a pohybe sveta. Múdrost' *tlamatinime* preto umožňuje vidieť ponad ilúzie alebo ako snový svet samotného *teotla*. Napríklad, dokážu vidieť za dichotómiu života a smrti, a tým rozlíšiť simultánnu a doplnkovú jednotu, ako aj vzájomnú závislosť života a smrti.

Ľudia sa pôvodne rodia *bez tváre*, bez kvalitnej múdrosti a usudzovania. Preto *tlamatini* vystupujú v roli *teixtlamachtianov* – učiteľov ľudských tvári – a *tetezcavianov* – ktorí *kladú zrkadlo pred iných* – a preto môžu v zrkadlovom obraze identifikovať seba. Prostredníctvom *tlacahuapahualiztli* – *umenia posilňovania alebo výchovy ľudí* – a *neixtlamachiliztli* – *pôsobenia poskytovaním múdrosti tvári* – učia ľudí vidieť nad udalosti a získať rovnováhu na *tlal-ticpac* (na hrote alebo vrchole sveta).

Tlamatini je *teixtomani* – učiteľ prudence a umiernenosti. Od detí sa vyžadovalo, aby sa naučili múdro žiť udržiavaním morálnej a etickej rovnováhy. *Tlamatinime* sú súčasne experti *temachtiani*, *teixcuitiani*, *tetezcahuiani*, *cemanahuac tlahuiani*, to jest experti, ktorí *vyučujú, hľadajú vzory, uvažujú a vysvetľujú svet*.

Tieto *tlamatiliztli* – poznatky, múdrost' – umožňujú jednotlivcom, aby sa stali *neltiliztli*, to jest dobre zakorenení a autentickí v *teotli*, a tým *tlacamelahuac* – prirodzenými, čestnými a spravodlivými ľuďmi. Ide o prototypy ľudí prežívajúcich dobrý a správny život s čistým a súcitným srdcom.

Tlamatiliztli umožňujú jednotlivcovi, aby:

- získal rovnováhu, čistotu a pohodu v rámci spoločnosti a sveta,
- tvorivo udržiaval, posilňoval a adaptoval spôsob života zdedený po predkoch,
- participoval pri regenerácii a obnove kozmu rituálmi na udržanie a zvýšenie *teotli*.

Neltiliztli reprezentuje vyrezávaný nefrit, prepletený s jemnými perami, krásne maľby a excelentne spracovaná poézia, pretože skutočné umenie manifestuje umelcovo mystické zjavenie posvätnéj pravdy.

Ako bude uvedené v kapitole venovanej hlúposti, Aztékovia popri skutočnom mudrcovi poznali aj tzv. falošného mudrca *amo qualli tlamatini*. Podľa Leóna-Portillu (2002) je to človek bez rozumu, riadi sa len svojimi schémami a skrýva sa za ne, pričom sa rád chvastá a preháňa, miluje temno-

tu a kúty, necháva ľudí blúdiť, pripravuje ostatných o tvár, skrýva problémy a sťažuje ich.

NOVOVEK

Renesančný pohľad na svet

V historickej literatúre sa za hraničné obdobie prechodu medzi stredovekom a novovekom pokladá objavenie Ameriky roku 1492. Podobný zvrst v dejinách ľudskej kultúry však znamenalo obdobie, ktoré prinieslo odlišné interpretácie pohľadov na svet. Myslenie a umenie renesancie sa vymaňovalo spod nadvlády predchádzajúcich historických období, avšak zachovávalo ich najlepšie výdobytky. Nové humanistické hodnoty sa prejavovali už v stredoveku, najmä v dielach talianskych básnikov Petrarca a Danteho. Nový štýl myslenia (antropocentrizmus) formovala renesancia tým, že prisudzovala veľký význam človeku a jeho problémom. Pochopiteľne, k zásadnému odtrhnutiu od teocentrizmu nedošlo, no pozície oboch ideových smerov sa postupne zblížovali. Renesancia inšpirovala vznik viacerých filozofických koncepcií, ktoré presadzovali nový, humanistický obsah.

Za manifest renesančného humanizmu sa zvyčajne pokladá tvorba Giovanniho Pico della Mirandolu (1463 – 1494), podľa ktorého človek *je veľký zázrak a tvor hodný obdivu*. Akoby za motto svojich úvah prijal slávne tvrdenie Protagora *človek je mierou všetkých vecí*.

Renesancia vrátila človeku presvedčenie o jeho hodnote. Hodnota človeka sa už neurčovala príslušnosťou k šľachtickému alebo duchovnému stavu, ale vlastnými zásluhami a získaným majetkom a postavením. Tento meštiacky spôsob hodnotenia viedol k formovaniu nového typu elity, a to duchovnej šľachty.

Popri vyzdvíhovaní humanistických hodnôt sa priestor venoval aj kritikám, ktoré negatívne posudzovali nové vývinové trendy. Napríklad chamtivé a bohaté talianske meštiactvo sa kvôli majetku neštítalo žiadnych metód a pestovalo kult peňazí ako najvyššej hodnoty. Giulio Cesare Vanini (1585 – 1619) hlásal, že *zlato je najvyššie bytie, od ktorého závisí všetko ostatné*. Narastajúce bohatstvo spoločnosti šírilo hedonizmus alebo presvedčenie, podľa ktorého prežívanie pôžitkov vedie k šťastiu.

Zmeny orientácie v humanistickom myslení sprevádzal aj vývoj prírodných vied, ku ktorému prispeli najmä vedci a umelci v jednej osobe, ako napríklad Leonardo da Vinci (1452 – 1519). Myslenie geniálneho umelca, fyzika, matematika a konštruktéra ďaleko predbehlo dobu. Dospel k presvedčeniu, že základom vedy musí byť matematika a skúsenosti.

Renesančná filozofia prírody mala slávneho predstaviteľa v Giordanovi Brunovi (1548 – 1600), podľa ktorého človek je nielen súčasťou prírody, ale aj tvorcom vlastného osudu. Za mieru hodnoty človeka pokladal jeho schopnosť vykonávať užitočné činnosti. Ľudia sú vďaka vrodenej inteligencii a prirodzenému nadšeniu svedkami dokonalosti svojho vlastného človečenstva.

Svetonázorové problémy sa však riešili aj v rámci politologickej koncepcie Nicola Machiavelliho (1467 – 1527), autora knihy *Vladár*, politicko-morálneho traktátu, slúžiaceho ako praktická pomôcka vládnej elite, konkrétne Cesarovi Borgiovi. Autorovi záležalo na likvidácii prežitkov feudalizmu, zjednotení Talianska i na zabezpečení základných podmienok nevyhnutných na ďalší rozvoj Florencie.

Talianske renesančné myslenie prinieslo veľa živých humanistických ideí, ale nevytvorilo súvislú a systematickú koncepciu človeka. Svetonázor talianskej renesancie nie je jednoliaty. Prejavovali sa koncepcie humanistické kombinované s kresťanskými tendenciami (Mirandolla), ateistické predstavy (Vannini), vedecké videnie sveta (Bruno, Galilei), ako aj tendencie k umeleckému zobrazovaniu (da Vinci, Raffael, Michelangelo). Vznesené humanistické ideály sa neraz spájali s politickým cynizmom (Machiavelli).

Múdrosť tohto obdobia spočívala v oslobodzovaní vedeckého i filozofického myslenia od dogmatických a inštitucionálnych pút. Významní predstavitelia talianskej renesancie popri filozofických predstavách, ktoré plasticky zobrazovali snahu človeka žiť plnohodnotným životom, vytvorili značný počet architektonických, sociálnych, výtvarných a literárnych diel. Dodnes sa jednotlivci so všestranným záujmom o informácie rôzneho druhu, ktorí dosahovali nadpriemerné tvorivé výkony, posudzujú ako *renesanční ľudia*.

Francúzska renesancia sa rozvíjala v iných podmienkach ako talianska. Vo Francúzsku dochádzalo v tomto období k občianskym vojnám medzi zástupcami silnej centrálnej vlády a jej protivníkmi, medzi *pápežencami* a protestantskými hugenotmi, ako aj meštiactvom, šľachtou a duchovenstvom. Napriek týmto nepriaznivým vplyvom sa paradoxne rozvíjala veda, a to najmä

matematika, astronómia, právo, poľnohospodárstvo, zoológia, humanistické myslenie, filozofia a teológia.

Priaznivcov múdrosti žijúcich v tomto období upútal najmä Charles de Boullés (1480 – 1553), autor traktátu *O mudrcovi*. Autor pokladal múdrosť za činnosť, ktorá rozhoduje o tom, že niekto je človekom, a nedovoľuje, aby vplyvom styku s nižšími bytosťami stratil ľudské vlastnosti. Mudrcom sa môže stať prostredníctvom *priazne prírody*, ako aj pôsobením šľachetného života. Mudrc je slobodný, nastavuje prirodzené zrkadlo vesmíru, je jeho dušou, sudcom, pánom i pozorovateľom. Múdrosť a zmysluplné človečenstvo akoby sa prelínali v renesančnom ideáli. Významným predstaviteľom humanisticky zmýšľajúcej inteligencie prvej tretiny 16. storočia bol holandský teológ, filozof a spisovateľ Erasmus Rotterdamský (1466 – 1536).

Erasmus Rotterdamský

Do všeobecného povedomia vstúpil útlou knižočkou *Chvála bláznovstva* (*Encomium moriae*) (1509/1995). Erasmus, holandský znalec antiky s nejasným pôvodom, použil obľúbenú metaforu Alkibiadových silénov, zobrazovaných ako ohyzdných a smiešnych satyrov, o ktorých sa zmieňoval aténsky dvoran Alkibiadés vo svojej chvále Sokrata (publikovanej v Platónovej *Hostine*), skrývajúcich vo svojom vnútri krásne podoby bohov. Bláznivosť vychvaľovaním seba odhaľuje svoju hlúposť. Nezmyselnosť spoločenských inštitúcií, svetskej i duchovnej moci, nehoráznosť nárokov na múdrosť, ktoré vznášajú filozofi, teológovia či učenci. Vyhlásením, že náboženstvo vonkoncom nesúvisí s múdrosťou. Erasmus postavil proti naučenej múdrosti filozofov a bohoslovcov pravú zbožnosť, ktorá vidí skutočný zmysel kresťanstva v zachovávaní zákonov lásky a milosrdenstva, a nie v slepom a formálnom dodržiavaní vonkajších obradov. *Chvála bláznovstva* sa tak mení na apológiu skutočnej múdrosti, skrytú za smiešnu podobu silénov.

Svoje humanistické ideály obhajoval Erasmus aj proti Martinovi Lutherovi (1483 – 1546), najmä pri jeho chápaní dôstojnosti človeka ako podstaty, ktorá nie je schopná dosiahnuť spásu, ale závisí len od Božieho milosrdenstva. Erasmus v ďalšej knihe *O slobodnej vôli* bránil ľudskú schopnosť vyberať medzi dobrom i zlom a voliť tie činnosti, ktoré mu umožnia dospieť k spásu. Diskusia medzi Erasmom a Lutherom zobrazovala zásadný spor medzi rene-

sančným humanizmom a protestantskou ideológiou, ktorá nepriznávala vždy človeku hodnoty, o ktoré bojovala renesancia.

Jednotlivé humanistické hodnoty, ako ich uvádzali talianski, francúzski alebo holandskí učitelia, vypracovali určitý pohľad na človeka i na svet, ktorý ho obklopuje. Človeku v tomto svete určili významné miesto, ba dokonca zdôrazňovali jeho nezávislosť od pôsobenia nadprirodzených síl.

Michel de Montaigne

V literárnej zbierke *Eseje I* predpokladal gaskonský šľachtic Michel de Montaigne (1533 – 1592), že inteligentní ľudia zbierajú vedomosti a hľadajú pravdu. Naopak, ich menej inteligentní partneri sa poslušne spoliehajú len na vieru a svoje presvedčenia nemenia. Dôverujú prvému dojmu. Charakteristickou črtou Montaignovej filozofie je skepticizmus. Preto uvažoval o zmätčnosti a nepochopiteľnosti ľudských predstáv. Zmysly, ako základný prameň poznatkov, sú klamlivé a nedôveryhodné. Ale aj rozum je podľa neho slabý a slepý. Významné poznatky možno získať sebaopoznávaním *C'est moi, que je peins (Premýšľam o sebe samom). Študujem samého seba, v tom je moja metafyzika i fyzika.*

V *Esejách I* vyslovil pochybnosti o istote poznania. Všeobecné uznanie nie je dôkazom. Ak je určitá pravda všeobecne uznávaná, nie je preto ešte pravdou, ale naopak, podlieha rozumovej kontrole. Je chybou, ak sa všeobecne prijaté názory neoverujú, nepreniká sa k ich koreňom, v ktorých sa skrývajú chyby alebo slabé miesta. Proti sebaistej učenosti postavil de Montaigne pôvodné *nevedenie*, pochybovanie, presvedčenie o odvekej neistote, nespoľahlivosti a neukončenosti existujúceho systému poznania. Montaignovo *nevedenie* vyjadruje obmedzenosť a neistotu poznatkov o svete, pokiaľ neprešli prísnu kritickou kontrolou rozumu. *Nevedenie* neznamená, že človek sa vzdáva rozumového poznania, ale vytvára preň predpoklady. Iba vtedy, ak prizná svoju nevedomosť, môže niečo poznať, oslobodiť sa od tlaku nekritických predstáv, ktorým doposiaľ doslovne veril. (Preto pochyboval aj o autorite Platóna a Aristotela).

Každé poznanie začína zmyslovou skúsenosťou. Bez zmyslových orgánov by poznanie nebolo možné. Iba prostredníctvom nich človek vníma okolitý svet. Podľa de Montaigna správy o chlade, teple, svetle prinášajú zmysly

a nijaké ľudské poznanie či viera sa s tým nemôže s istotou porovnávať. Preto nadviazal na antické pochybnosti o pravdivosti zmyslových vnemov (Platón). Podstata vnemov závisí od fyzického a zdravotného stavu, od veku a podobne. Preto je naše poznanie neisté a filozof sa oprávnene pýta: *Čo viem?...* Toto popieranie a pochybovanie sa však nevzťahuje na poznanie vôbec, na poznanie ako proces, ale na poznanie ako výsledok. Dokonalé, absolútne, úplné poznanie neexistuje. K plnému poznaniu síce možno dospieť, je však relatívne. Nie je apriórne daným, hotovým výsledkom (poznatkom), ale nepretržitým procesom.

Tiež upozorňoval, že ak v každodennom živote ľudia pripisujú iným veľkú silu, aktivitu, odvahu, krásu, veľmi zriedka im prisudzujú vysokú inteligenciu. Byť inteligentný podľa filozofa znamená poznať svoje slabosti aj silné stránky.

De Montaigne zachoval renesančný racionalizmus a nemal výhrady voči rozumu ako nástroju poznania, upozorňoval však na obmedzenia, ktoré vyplývajú zo značnej zložitosti a rôznorodosti takého predmetu poznania, akým je človek a jeho svet. I preto de Montaigne nekultivoval ideálny obraz ľudstva. Vedel, že človek je schopný dosahovať vysoké cnosti, ale konať aj záražujúce zločiny, že si dokáže sformulovať vysoké ideály, ale súčasne ich aj poškvrniť vraždou. Svojimi zásadami sa riadil aj v praktickom živote. Rezignoval z úspešného verejného života, keď mal dojem, že v ňom prevládajú negatívne stránky ľudskej prirodzenosti.

Juan Huarte

Prínos španielskeho lekára Juana Huarteho de San Juan (1535 – 1592) spočíval vo sformovaní diferenciálnej psychológie a teórie testovania. V populárnom spise *Skúmanie rozumových schopností k vedám* sa pokúsil o klasifikáciu typov ľudského rozumu a ostro napadol *eunuchov vo vede*, teda scholastikov. Usudzoval, že rozumové schopnosti závisia od vzájomného vzťahu štyroch elementov – vlhka, sucha, tepla a chladu. Veľkú pozornosť venoval štúdiu prírody – skúmanej zmyslovými orgánmi. Pocity a rozum prinášajú pravdivé poznanie reálnej skutočnosti. Preto, ak človek s vnímavým rozumom a dobrým sluchom zachytí to, o čom hovorí príroda a čomu učia jej výtvary, naučí sa mnohému. Pri analýze ľudského dôvtipu Huarte predpokladal, že človek nemôže rozumieť dvom umeniam rovnako dokonale bez toho,

aby sa v jednom nemýlil. Keďže bol predovšetkým praktik, za hlavné charakteristiky inteligencie a múdrosti pokladal a) usilovnosť v učení sa od majstra, b) porozumenie a nezávislosť úsudkov a c) inšpiráciu bez extravagancie.

Ako lekár upozorňoval aj na dôležitosť analýzy mozgovej činnosti. Teoretikov poznávania zaujal najmä vymedzením troch druhov inteligencie. V prvej skupine sa nachádzali jednotlivci, úspešní len pri riešení povrchných problémov, ktorí nie sú schopní dosiahnuť dostatočnú hĺbku myslenia a vyslovujú len nedokonalé komentáre. Druhá skupina je úspešná pri učení sa, avšak jednotlivci, ktorí do nej patria, všetko čo vedia, musia najskôr počuť od iných, pretože nemajú dostatok invencie. Tretia skupina má podľa autora inteligenciu dostatočne vysokú, aby nepotrebovala učiteľov, ktorí by jej členov učili filozofovať. Najväčší rozdiel je viditeľný medzi druhou a treťou formou inteligencie. Juan Huarte tento rozdiel vtipne prirovnal mentalite ovce a kozy, kde ovca kráča po dobre vyšliapaných chodníčkoch, zatiaľ čo kozy samostatne skáču po kamenných kopcoch. Huarte venoval pozornosť aj rozvíjaniu teórie charakteru a vymedzil vlastnosti, tendencie a predispozície charakterových typov, vrátane kognitívnych schopností.

Aj preto žiadal kráľa, aby poveril najmúdrejších ľudí krajiny, aby už v mladosti preskúmali vlohy každého občana. Potom by sa nikto nemal pomýliť vo voľbe profesie, ktorá mu najviac vyhovuje. Poradcovia by mohli ľudí usmerňovať tak, aby si zvolili optimálnu oblasť poznania.

Z diferenciálneho a medzikultúrneho hľadiska Huarte aplikoval aj niektoré Galénove idey, napríklad proporcionalitu tepla a vlhka v organizme, nielen na jednotlivcov, ale aj na celé národy. Napríklad predpokladal, že Nemci, ktorí žijú vo vlhkom prostredí, majú dobrú pamäť, ktorá vlhko vyžaduje. Na druhej strane nedostatok tepla potláča predstavivosť. V súlade s Galénom tiež konštatoval, že národy, ktoré sídlia na severe, sú defektné v chápaní a tie, ktoré žijú medzi Severným pólom a rovníkom, pôsobia rozvážnejšie.

Predpokladal, že špecifické schopností ľudskej duše súvisia s telesnou stavbou človeka (tieto úvahy neskôr rozvíjal napríklad nemecký psychiater Ernst Kretschmer (1888 – 1964), podľa ktorého temperament a schopnosti závisia od spojenia štyroch prvkov v ľudskom organizme).

Francis Bacon

Prínos učenia anglického šľachtica a filozofa Lorda Francisa Bacona (1561 – 1626) spočíva v rozvíjaní metodologických základov moderných vied. Jeho spis *Novum Organum* (Nové organon) ho postavil na vrchol moderného vedeckého obdobia (Cottingham, 1996). Bacon predpokladal, že skutočné poznanie ohrozujú štyri typy idolov alebo prekážok:

1) *idola tribus* (idoly rodu) obsahujú omyly vyplývajúce z orientácie osobnosti. Myslenie je zakalené vôľou a afektmi. Ľudia prežívajú spoločné psychické funkcie ako sú predstavivosť, vôľa a nádej, ktoré však neraz skresľujú vnímanie. Preto selektívne vnímajú veci, ku ktorým majú pozitívne, alebo negatívne postoje.

2) *idola specus* (idoly jaskyne) boli prebraté pravdepodobne od Platóna a reprezentujú omyly, ktoré vyplývajú z inteligencie, výchovy, postojov a z konkrétnej situácie jednotlivca.

3) *idola fori* (idoly trhu) pochádzajú z kontaktov a spoločenského styku ľudí. Významnú komunikačnú úlohu zohráva reč. Verbálne nálepky a opisy ovplyvňujú chápanie sveta a skresľujú jeho pozorovania. Bacon bol presvedčený, že veľa filozofických diskusií sa týka skôr definovania slov, než podstaty reality.

4) *idola theatri* (idoly divadla) zakladajú sa na nekritickom preberaní myšlienok, ktoré sa podobajú vymysleným divadelným hrám (Bacon, 1620/1974).

Od týchto omylov sa možno oslobodiť iba prostredníctvom indukcie, čím filozof doplnil dosiaľ prevládajúci deduktívny štýl myslenia, ktorý svojho času preferoval Aristoteles.

Bacon venoval veľkú pozornosť štúdiu vedy. Jeho aktivity boli porovnateľné s Galileovými, aj keď ich teoretické východiská sa veľmi odlišovali. Pre Galilea bolo dôležité objavenie zákonov, ktoré riadili fyzický svet. Akonáhle tieto zákony izoloval a vyjadril matematicky, veľký počet manifestácií týchto zákonov bolo možné dedukovať. Bacon na druhej strane uprednostňoval vedu založenú na indukcii. Podľa neho by sa veda nemala riadiť žiadnymi teóriami, hypotézami, matematickými vzorcami a dedukciami, ale mala by vypovedať iba o pozorovaných faktoch. Bol presvedčený, že každý, kto robí výskum s určitými očakávaniami, bude prírodu vnímať podľa nich. Inak pove-

dané, Bacon veril, že akceptovanie teórie pravdepodobne skresľuje pozorovania jednotlivca, a uviedol Aristotela ako príklad skresľujúceho vedca. Ak Aristoteles predpokladal, že objekty v prírode boli regulované konečnou príčinou, jeho výskum existenciu konečnej príčiny potvrdil: Bacon deklaroval, že ak predpokladáme *konečnú príčinu a aplikujeme ju na vedu, preniesieme do prírody to, čo existuje len v našej predstavivosti. Namiesto chápania vecí diskutujeme o slovách, ktoré každý človek interpretuje tak, aby mu to vyhovovalo* (Esper, 1964, s. 290). Podľa Bacona múdry človek precízne induktívne usudzuje a prostredníctvom systematického vedeckého skúmania objavuje dokonca aj *podstatné formy* pozorovaných javov. Podľa neho *poznánie je sila* (Russell, 1945).

Bacon príliš nedôveroval racionalizmu kvôli preceňovaniu slov, ani matematike pre prílišný dôraz na symboly, pretože *slová sú len obrazmi hmoty...zamilovať si ich je podobné, ako zamilovať si obrazy* (Bacon, 1605/1878, s. 120). Dôveroval len priamym pozorovaniam a záznamom prírody. Vďaka svojmu radikálnemu empirizmu konštatoval, že najvyššiu autoritu vo vede poskytuje empirické pozorovanie. Žiadne authority, teórie, slová, matematické formulácie, ani žiadne presvedčenia alebo fantázie nedokážu primerane nahradiť empirické pozorovania ako základ faktického poznania. Neskôr sa tieto Baconove úvahy významne podieľali na formovaní nového filozofického smeru, pozitívizmu.

Avšak Bacon neodmietal klasifikáciu empirických pozorovaní. Veril, že po mnohých pozorovaniach možno robiť generalizácie a hľadať nielen podobnosti, ale aj rozdiely medzi zaznamenanými pozorovaniami.

René Descartes

Ako je známe, 17. storočie bolo obdobím baroka. Filozofia tohto obdobia sa pýšila dielom prvého moderného racionalistu René Descarta (1596 – 1650), no najmä jeho *Rozpravou o metóde*. Rozvoj astronómie ukázal svet v jeho nekonečnej veľkosti, v heliocentrickej podobe, na rozdiel od doposiaľ prevládajúceho geocentizmu. Veľký vplyv na formovanie názorov v tomto období mala aj matematika. Teocentrický obraz sveta ustupoval antropocentrickému. Náboženstvo síce ustupovalo pred náporom svetského myslenia, no súčasne poskytovalo ochranu pred nebezpečenstvami vonkajšieho sveta.

Takáto symbióza rôznych vplyvov sa prejavovala aj v prežívaní filozofa, matematika, fyzika, biológa i vojaka René Descarta, ktorého vychovali jezuiti a celý život sa usiloval o lojalitu ku katolíckej cirkvi.

Predpokladal, že jediný základ poznania tvoria samozrejme rozumové úvahy, pochádzajúce z pochybujúcej mysle. Podľa Descarta by mal človek pochybovať o všetkom, kým nedospeje k prvému princípu, ktorý nemožno spochybňovať. Prvým výrokom, o ktorom nepochyboval, bol *cogito ergo sum* (myslím, teda som). Múdrosť je dosiahnuteľná ako forma kognitívneho poznania prostredníctvom usudzovania, rozumu a etických diskusií. Avšak náboženská múdrosť je založená na viere a božích zjaveniach (Bates, 1993).

René Descartes za základný kameň ľudského poznávania pokladal usudzovanie. Cesta k cieľu viedla cez metodologický skepticizmus, pričom zdrojom istoty by mali byť pochybnosti. Ak pochybujem, tak myslím. A ak myslím, musí existovať mysliaca osobnosť. Myslím, teda som – *cogito ergo sum*. Som bytosť, ktorá myslí.

Podľa Descarta mierou poznania je inteligencia. Vykonáva funkciu sudcu, ktorý rozhoduje o tom, čo je jasné a zreteľné, a preto aj pravdivé. Takéto jasné úsudky poznáva inteligencia priamo i vcelku, to znamená intuitívne. Intuícia je schopnosť, ktorú Descartes pripisoval inteligencii. Na druhej strane zmysly sa síce podieľajú na životoch ľudí, no poznávanie priamo neovplyvňujú. Kritériom pravdivosti poznania je Boh, disponujúci ničím neohraničenou vôľou.

Blaise Pascal

Na francúzskej filozofickej scéne sa však objavila aj ďalšia významná postava, geniálny polyhistor, vedec, mechanik, spisovateľ a filozof Blaise Pascal (1623 – 1662). Človek, o ktorom francúzsky spisovateľ a kritik Ferdinand Brunetiére (1849 – 1906) napísal, že vo francúzskej literatúre sa už neskôr neobjavil spisovateľ, ktorého by bolo potrebné viac skúmať, horúcejšie milovať a viac si vážiť. Telesne slabý Blaise už od detstva žil v inšpiratívnom sociálnom prostredí. Medzi častých rodinných návštevníkov patrili filozof René Descartes, básnik Pierre Corneille (1606 – 1684) a matematik Jacques Le Pailleur (1623 – 1654). Nie div, že už v devätnástich rokoch mladý filozof navrhol a vyrobil mechanický počítací stroj *Pascalina* a jeho meno sa dostalo

do histórie vedy najmä prostredníctvom jednotky atmosférického tlaku a názvu počítačového programu. Detailne sa venoval aj matematike. O všestrannom zábere tohto polyhistora svedčí aj krátky prehľad jeho diel, ktoré vyšli v pomerne krátkom čase, ako *Traktát o láske*, *Elementy geometrie*, *O umení presvedčania*, *O geometrickom spôsobe myslenia* a iné. Vedecké aktivity mu nebránili ani v patentovaní návrhu prvého prostriedku hromadnej dopravy na svete, *omnibusu za tri groše*, ktorý od 18. marca 1662 premával v Paríži. Chabá telesná konštrukcia a horúčkovité aktivity viedli k predčasnej smrti tohto nezvyčajne činorodého vedca, ktorý zomrel vo veku 39 rokov.

Svojou mimoriadnou praktickosťou sa Pascal pochopiteľne prikláňal k racionalizmu. Uvažoval o *intuícii rozumu*. Tam, kde vládne rozum, je poriadok, uplatňuje sa precíznosť úvah a hodnovernosť výsledkov. Ani tento súlad však nie je bez pochybností. Sú otázky, na ktoré rozum nedokáže odpovedať. Preto je nevyhnutné venovať pozornosť aj *intuícii srdca*, akémusi religiózne morálnemu poriadku. Srdce má svoj poriadok; rozum tiež svoj, plynúci z princípov i dôkazov; srdce má iný... Kristus, svätý Pavol dodržiavali poriadok lásky, a nie rozumu... (Pascal, 1970).

Pri analýze podstaty človeka sa Pascal prejavil ako egocentrik, ktorý sa snažil zovšeobecniť vlastné pochybnosti a prežitky. Avšak bádatelia múdrosti získavajú z negatívnych opisov ľudského vnútra množstvo úvah na premýšľanie. Podstata človeka mu káže milovať i hodnotiť seba. Človek tým, že miluje seba, túži byť šťastný, no vidí sa ako biedny a nešťastný. Chcel by byť dokonalý a v skutočnosti je slabý, prahne po láske a obľube iných, a zisťuje, že jeho nedostatky sú hodné pohrdania a odporu. Túži po pravde, ale vedomie vlastnej krehkosti a nesúhlas s pravdou o sebe mu prikazujú túto pravdu nenávidieť. Nielen poznatky o sebe, ale aj o druhých – *keby ľudia vedeli, čo vzájomne hovoria o sebe, neboli by na svete ani štyria priatelia*.

Naše *Ja* je podľa Pascala odporné a preto ho nenávidíme. Zlo sa neustále mieša s dobrom, túžba po šťastí s nešťastím. Človek neprežíva šťastie, len sa k tomu stále chystá. Neustále sa prejavuje dvojtvárnosť ľudskej podstaty: hovorí sa o pokore, ktorá je v skutočnosti *matériou pýchy*. Ľudia niečo tvrdia, ale svoje tvrdenia miešajú s pochybnosťami. Čistota sa zmiešava s nečistotou. Trpké Pascalove myšlienky ďaleko predbehli skeptické úvahy existencionalistov.

Miestami sa však objavili aj iskričky nádeje. O veľkosti človeka rozhoduje jeho myslenie. Veľkosť človeka spočíva v poznaní vlastnej biedy. Strom nepo-

zná svoju biedu. Človek je len trstinou, najslabšou v prírode, ale mysliacou trstinou. Podľa Pascala najprízemnejšou vlastnosťou človeka je jeho úsilie o slávu. Šťastie človeka často vyplýva z úcty, ktorú mu prejavujú iní. Pretože skutočný obdiv je zriedkavý, často ide len o zdanie obdivu. Nie div, že veľkosť a bieda človeka sú jeho rovnocennými charakteristikami, akoby mal dve duše.

Rozum ustavične bojuje s pochybnosťami. *Človek nie je anjel, ani dobytok, nešťastie je v tom, že keď chce byť anjelom, stáva sa dobytkom.* Východiskom podľa Pascala môže byť nasledujúca stratégia: *Ak sa chváli, ponižujem ho, ak ma ponižuje, chválim ho. Staví sa mu na odpor, až pochopí, že je nepochopené monštrum.* Pascal sa usiloval priviesť toto *monštrum* na cestu cnosti a pravdy. Touto cestou je hľadanie Boha.

Prečo Pascalove úvahy patria do kníh o múdrosti? Už kvôli tomu, že sa pokúsil o hlboké sondy do ľudského vnútra, kde našiel bezmocný rozum a ničomné srdce. Ak sa prijme Aristotelov predpoklad, že múdrosť je trvalou intelektuálnou činnosťou, umožňujúcou poznávať to, čo je vo svete i v človeku najpodstatnejšie, tak Pascal tento predpoklad splnil. Vypracoval spôsob na pochopenie zásadných problémov človeka prostredníctvom paradoxného myslenia, ktoré sa bráni všeobecnej mienke a aj formálnej logike (z jeho myšlienok dodnes čerpajú aj prívrženci dialektického a kritického myslenia).

Kým filozofia na európskom kontinente riešila skôr teoretické problémy, na britských ostrovoch sa rodil nový spôsob filozofovania, podľa ktorého by sa myslenie nemalo zaoberať abstraktnými špekuláciami o témach odtrhnutých od každodennej reality, ale by malo slúžiť životnej praxi. Tento prúd myslenia sa objavil v súlade s empirizmom, akousi formou anglickej renesancie.

Thomas Hobbes

Anglický filozof Thomas Hobbes (1588 – 1679) vyjadril svoje názory o pôvode inteligencie a múdrosti v spise *Leviathan*. Rozlišoval medzi prirodzeným a získaným dôvtipom. Hobbes však neuvažoval len o vrozenom a naučenom. Prirodzený dôvtip pokladal za intelektuálnu spôsobilosť, ktorá sa získava skôr užívaním a skúsenosťou, než priamymi inštrukciami. Získaný dôvtip sa týka ideí, vštepených kultúrou a vzdelávaním. Veril, že prirodzený

dôvtip sa v podstate skladá z dvoch spôsobilostí: rýchlosti imaginácie alebo pohotovosti, ako možno preskakovať z jednej myšlienky na druhú, a z vytrvalého riadenia, ako schopnosti trvalo sa pohybovať k vytýčenému cieľu.

Hobbes tiež predpokladal, že inteligentní ľudia dokážu postihovať podobnosti i rozdiely v situáciách, ktoré iní neregistrujú. Vzhľadom na získaný dôvtip veril v existenciu iba jednej spôsobilosti, a tou je rozum. Inteligencia má do značnej miery motivačný charakter, a preto rozdiely medzi ľuďmi často vznikajú kvôli rozdielom v motivácii, alebo kvôli rozdielnym vášňam. Súčasne predpokladal, že ľudia sa len málo odlišujú inteligenciou, s ktorou sa narodili. Za vzor dôsledného a presvedčivého logického myslenia pokladal Euklidovu geometriu. Ideálom prírodovedy bola pre neho Galileiho mechanika.

Hobbes bol presvedčený, že človek vo svojej prirodzenosti inštinktívne má rád seba a zaujíma sa iba o svoje problémy. Je egoista, ktorý za jediné dobro pokladá svoj úžitok. Podľa filozofa je dobré to, čo slúži záujmom jednotlivca. Nedbá na žiadne práva ani záväzky, ktoré by ho miernili v boji za svoje dobro. A preto prirodzeným stavom človeka je boj každého proti všetkým a *človek je človeku vlkom (Homo homini lupus)*. (Prívrženci niektorých krajných liberálnych smerov si pri čítaní týchto úvah môžu dôjsť na svoje.)

Aby unikli stratám, ktoré vyplývajú z takýchto tenzií, a aby dosiahli mier, ľudia sa čiastočne miernia, za čo získavajú nevyhnutnú ochranu. Na základe týchto úvah i dohôd vznikol aj štát, právo a záväzky. Hobbes tiež predpokladal, že podmienkou normálneho fungovania štátu je monarcha, ktorému ľud odstúpi časť svojich práv a od ktorého očakáva normy života i vymedzenie toho, čo je dobré a čo zlé.

Podstatne optimistickejší obraz o ľudskej prirodzenosti načrtnol Anthony Ashley Cooper, earl zo Shaftesbury (1671 – 1713). Predpokladal, že príroda je harmonická, a všetko, čo do nej patrí, je dobré. Osvojil si Hobbsovo presvedčenie, že podstata človeka je egoistická, avšak predpokladal, že prirodzené sú aj sociálne vlastnosti človeka, a všetko, čo je prirodzené, je dobré.

Uvažoval tiež o dobre vyššieho stupňa. Je ním cnosť, čiže zásluha, ktorá je vyšším dobrom. Človeku je dostupné vďaka rozumnosti, ktorá mu umožňuje hodnotiť to, čo je najlepšie. Najvyššie dobro spočíva v harmónii všetkých schopností človeka, egoistických i sociálnych, v zachovaní súladu medzi právami jednotlivca i spoločnosti.

John Locke

O klasické empirické prístupy sa v britskej filozofii usiloval najmä John Locke (1632 – 1704). Najväčšiu popularitu získal založením školy filozofickej empirie a knihou *Esej týkajúca sa ľudského chápania* (An Essay Concerning Human Understanding). Locke veril, že zdrojom ideí sú zmyslové skúsenosti a že poznanie vyplýva z reflexie a abstrakcie z pôvodného zmyslového vstupu (Cottingham, 1996). Základ tohto chápania spočíva v doktríne *primárnych* a *sekundárnych* kvalít. *Primárne* kvality sú neoddeliteľné od tela a sú klasifikované ako pevnosť, rozšírenie, podoba, pohyb alebo odpočinok a počet. *Sekundárne* kvality sa týkajú všetkého ostatného, ako je napríklad farba, vôňa, zvuky a podobne. *Primárne* kvality spočívajú v telách, zatiaľ čo *sekundárne* kvality sa týkajú iba vnímateľa. Pre Locka rozum má dve časti, skúmanie toho, čo je už s istotou známe, a akceptovanie predpokladov, že človek je múdry, hoci je to len pravdepodobné a nie isté. A pri testovaní pravdepodobnosti sa využívajú vlastné skúsenosti alebo výroky iných ľudí. V Lockových dielach referencie o múdrych a múdrosti sa vyskytujú v súlade s poznaním Boha. Podľa *Esejí* sa najlepšie a najpravdivejšie predstavy o Bohu vytvárajú prostredníctvom myslenia i meditácií. Múdry a konsolidovaný človek správne a opatrne využíva svoje myslenie a inteligenciu.

Izák Newton

K úvahám o múdrosti a šťastí významne prispel aj anglický fyzik Izák Newton (1642 – 1727). Podobne ako Galileo (1564 – 1642) vesmír chápal ako komplexný a zákonitý mechanizmus, ktorý stvoril Boh. Newton vedený týmito predpokladmi vyvinul diferenciálny a integrálny *kalkulus* (podobný objav uskutočnil Leibniz, nemecký filozof a matematik 1646 – 1716), vytvoril univerzálny zákon gravitácie a realizoval priekopnícke práce v optike. Newton tiež navrhol koncepciu vesmíru, ktorá prevládala vo fyzike a astronómii a ktorú neskôr revidoval Einstein. Jeho metódy verifikácie zahŕňali pozorovanie, matematické dedukcie a experimentovanie.

Aj keď Newton veril v Boha ako stvoriteľa vesmíru, jeho činnosť Boží vplyv akoby redukovala. Boh stvoril vesmír a uviedol ho do pohybu, ale tým

znižil svoju aktivitu. A Newtonove aktivity by mohli viesť k úplnému vylúčeniu Boha. Popularitu získal deizmus, podľa ktorého Boh stvoril vesmír, avšak potom ho opustil. Projekt vesmíru deisti pokladali za Božiu aktivitu, avšak zjavenia, náboženské dogmy, modlitby a iné formy nadprirodzeného styku s Bohom sa podľa nich nepokladali za zmysluplné (Blackburn, 1994, s. 97).

Štýl Newtonovho myslenia možno zhrnúť do niekoľkých bodov:

1) aj keď Boh je stvoriteľom, aktívne nezasahuje do priebehu jednotlivých udalostí. Preto je nevhodné, aby sa ľudia dovoľávali jeho vôle pri riešení konkrétnych problémov alebo udalostí,

2) materiálny svet regulujú prírodné zákony, medzi ktorými sa nevyskytujú žiadne výnimky,

3) prírodné právo nemá miesto určenia a preto sa Aristotelova konečná príčina musí odmietať. Inak povedané, prírodné udalosti nemožno nikdy vysvetliť predpokladaním vlastností, ktoré sú ich súčasťou. Napríklad ľudia nepadajú preto, že obsahujú vrodenuú tendenciu k padaniu, ako predpokladal Aristoteles, ale pretože na nich pôsobia rôzne sily. Inak povedané, newtonovskí vedci sa nemohli odvolávať na teologické vysvetlenia,

4) mal by sa akceptovať princíp Occamovej britvy. Rôzne javy by sa mali vysvetľovať tak jednoducho, ako je to len možné. Newton v 3. knihe *Princípov* (1687/1995) radil, aby ľudia neakceptovali viac príčin prirodzených vecí než tie, ktoré sú pravdivé a dostatočne vysvetľujú svoje pôsobenie. Tento princíp značne ovplyvnil Kopernika a jeho matematických stúpenčov, aby odmietli geocentrický systém v prospech heliocentrického. Všetko, čo sa v prírode stane, možno vysvetliť pojmami priestoru, času, hmoty a sily. Newton a jeho prívrženci predpokladali, že aj fyzický vesmír možno vysvetliť prostredníctvom týchto štyroch konštruktov,

5) prírodné zákony sú síce absolútne, ale v konkrétnom čase je naše chápanie nedokonalé, preto sa vedci často musia vyrovnávať s pravdepodobnosťou, že sa budú prikláňať skôr k pravdepodobnosti, než k istote. Dochádza k tomu kvôli ľudskej neznalosti, nie kvôli flexibilitate prírodných zákonov,

6) klasifikácia neznamená explanáciu. Výrok, že psy prenasledujú mačky, nevysvetľuje, *prečo* psy mačky prenasledujú. Aby človek pochopil, že predmet funguje, nevyhnutne musí poznať jeho fyzikálne vlastnosti (napríklad hmotnosť), ako aj pôvod síl, ktoré naň pôsobia.

Úspechy, ktoré Newton, Kopernik, Galileo a Kepler dosiahli prostredníctvom empirických pozorovaní a matematických dedukcií, stimulovali učencov v rôznych oblastiach vedy a navodili stav experimentálnej zvedavosti, ktorý trvá podnes. Chápanie vesmíru ako mechanizmu významne ovplyvnilo aj psychológiu. Veda umožňovala odhaľovať prírodné tajomstvá a učitelia ju prijímali s veľkým nadšením.

Adam Smith

Menej známe je, že do filozofických diskusií o podstate inteligencie a múdrosti prispel aj škótsky ekonóm Adam Smith (1723 – 1790). Predpokladal, že pozorovateľné rozdiely medzi ľuďmi nevznikajú pôsobením inteligencie alebo vrodeneho talentu, ale skôr prácou, ktorú vykonávajú. Podľa neho rozdiely medzi filozofom a vrátnikom nevyplývajú z prírodnej podstaty, ale skôr zo zvykov, návykov a výchovy. Ľudia sú si podobnejší v detstve, než v období, keď sa začínajú venovať povolaniu. Smith predpokladal, že ľudia bez prirodzenej dispozície k delbe práce by pracovali rovnako, ak by mali podobné schopnosti. Preto rozdiely v talente medzi jednotlivcami majú ekonomický pôvod a nespočívajú ani tak v schopnostiach individua, ako skôr v skúsenostiach získaných ekonomickými činnosťami.

Immanuel Kant

Nemecký filozof Immanuel Kant (1724 – 1804) je všeobecne pokladaný za jedného z najvýznamnejších filozofov post-gréckeho obdobia. Uvažoval o dvoch svetoch – *fenomenálnom*, umožňujúcom poznávanie a *noumenálnom* (samom o sebe, *Ding an sich*), to jest transcendentálnom, do ktorého nemožno vstupovať priamo. Pre Kanta bola morálka postavená na rozume a definíciu filozofie postavil na starovekej *filo-sofii*, alebo túžbe a láske k uplatňovaniu múdrosti. Predpokladal, že filozofia je doktrínou smerujúcou k múdrosti. Predpokladal však, že ľudia múdrosť nevlastnia, ale len cítia k nej lásku. Múdrosť zostáva myšlienkou, modelom, ktorý nemožno dosiahnuť, len vyhľadávať. Podľa Kanta *idea múdrosti musí tvoriť základ filozofie, podobne ako idea posvätnosti je základom kresťanstva* (Hadot, 1995, s. 267). Predpokladal pôsobenie dvoch ideí filozofie, pojem scholastický a pojem pozemský.

Scholastický pojem predstavuje čistú teóriu, zatiaľ čo pozemský pojem je skôr kozmický. Kozmická filozofia Kanta súvisela s hľadaním múdrosti, personifikovanej ako ideálny filozof alebo mudrc. Podstatné kvality mudrca boli založené na zákonoch rozumu.

Inšpiratívne úvahy pre výskum múdrosti ponúkol Kant najmä v *Kritike praktického rozumu (Kritik der praktischen Vernunft, 1944)*. Jeho etika sa opiera o predpoklad, že každý človek v sebe sumarizuje dobrú vôľu, rozum i potrebu plnenia záväzkov. Dobrá vôľa aktivuje motiváciu k pozitívnym skutkom, rozum reguluje spôsob realizácie a záväzky ho usmerňujú k určitému správaniu. Na týchto troch základoch stojí individuálne pravidlo pre určité správanie, ktoré Kant nazval maximou. Ním sa riadi každý človek. Pochopiteľne, nie každé správanie je podľa maximy morálne. Morálne sa človek správa vtedy, ak sa riadi rozumom, dobrou vôľou i vlastnými záväzkami.

Toto pravidlo Kant nazval *kategorickým imperatívom*. Avšak podľa neho sú skutky morálne len vtedy, ak sú vykonávané bez podmienok. Ak je človek pri poskytovaní almužny motivovaný názormi svojho okolia, alebo úsilím o vlastnú spásu, jeho počínanie nemá nič spoločné s morálkou, nevyplýva z kategorického, ale z hypotetického imperatívu. To znamená, že jeho správanie je ovplyvnené určitými podmienkami alebo záujmami, niečím, čo pôsobí mimo samotného záväzku. Dokonca aj vojaci riskujúci životy za svoju vlasť, ak očakávajú za svoje činy slávu alebo odmenu, nekonajú podľa Kanta morálne. Človek prekonal svoju živočíšnosť a stal sa rozumnou bytosťou. Preto by mal byť cieľom samého seba, nie prostriedkom realizácie iného cieľa.

Niektorí filozofi sa postupne prikláňali k argumentácii, že človek nepoužíva len inteligenciu a myšlienky odvodené zo skúseností. Intenzívne prežívajú aj široký rozsah iracionálnych pocitov (emócií), intuícii a inštinktov. Filozofi zdôrazňujúci dôležitosť týchto iracionálnych zložiek ľudskej podstaty bývajú hodnotení ako romantici. Sú presvedčení, že racionálne myšlienky často vedú k tomu, že ľudia zabúdlia pri hľadaní validných informácií a že empirizmus redukuje ľudí na necitlivé stroje. Podľa romantikov najlepším spôsobom hľadania skutočnej podstaty človeka je štúdium komplexnej osobnosti, nielen jej racionálnej schopnosti alebo empiricky determinovaných ideí. Medzi nich patrilo aj nemecký básnik, dramatik, vedec a filozof Johann Wolfgang von Goethe.

Johann Wolfgang von Goethe

Johann Wolfgang von Goethe (1749 – 1832) patril k uctievaným vedcom a umelcom nemeckého intelektuálneho života. Bol tiež známy ako iniciátor literárneho hnutia *Búrka a vzdor (Sturm und Drang)*. Vo svojich literárnych a filozofických dielach opísal človeka ako bytosť zmietanú vzdorom a životnými konfliktmi. Podľa jeho psychologických postojov sa život skladá z protikladných síl ako sú láska a nenávisť, život a smrť, ako aj dobro a zlo. Cieľom života by malo byť skôr využívanie, než popieranie alebo odmietanie týchto síl. Človek môže žiť s vášňou a nepretržite usilovať o osobnostný rozvoj. Dokonca aj *temnejšie* stránky ľudskej podstaty môžu tento rozvoj stimulovať. Myšlienka transformácie z jedného typu bytia na iný bola u romantikov bežná. Táto filozofia života neskôr ovplyvnila aj Nietzscheho. Mnohé predstavy Goethe vložil do monumentálnej postavy Fausta. Starý doktor Faust je naplnený zúfalstvom a plánuje samovraždu. Objaví sa diabol Mefistofeles a ponúka mu odpovede na akékoľvek otázky, novú mladosť a radosti života výmenou za jeho dušu. Po schválení dohody Mefistofeles premení Fausta zo starého muža na múdreho a pekného mládenca. Prežije lásku i sklamanie, pozná vedu aj čiernu mágiu a nakoniec nachádza zmysel života v práci pre spoločnosť. Starý slepý Faust prichádza k záveru, že slobodu si zasluhuje len ten, kto o ňu denne bojuje. Faust zomiera, ale Mefistofeles stávkou prehrá, lebo Faust sa zachráni zásahom vyššej moci.

Je pozoruhodné, že hoci väčšina romantikov príliš neuznávala vedu, Goethe medzi nich nepatril. Realizoval viaceré objavy v anatómii a botanike a napísal aj *Teóriu farieb (Zur Farbenlehre, 1810)*, v ktorej sa pokúsil vyvrátiť Newtonovu teóriu farebného videnia a nahradiť ju vlastnou verziou. Aj keď teória nebola dokonalá, významne ovplyvnila neskoršiu psychológiu vnímania. Goethe demonštroval, že senzorické skúsenosti možno objektívne študovať prostredníctvom introspekcie. Dokonca navrhol aj formu terapie, dnes nazývanú behaviorálna terapia, ktorá zmierňovala nielen jeho osobné problémy, ale aj problémy depresívneho študenta teológie, ktorý Goetheho žiadal o pomoc. Veľký vedec a umelec inšpiroval aj také psychologické authority ako boli Sigmund Freud a Karl Gustav Jung (Robinson, 1982).

Arthur Schopenhauer

Ku Kantovej filozofii sa priklonil ďalší nemecký filozof Arthur Schopenhauer (1788 – 1860). Predovšetkým akceptoval Kantovo rozlišovanie medzi *noumenálnym* a *fenomenálnym* svetom. V texte *Svet ako vôľa a idea* (World as Will and Idea, 1818) tvrdil, že v *noumenálnom* svete všetky bytosti tvoria celok, zatiaľ čo vo *fenomenálnom* svete sa prejavujú oddelene. *Noumenálny* svet zrovnocnil s *vôľou*, slepou a bezcieľnou silou, ktorú nemožno poznať. U človeka sa táto sila manifestuje ako *vôľa* prežiť, ktorá vyvoláva nekonečný cyklus potrieb a ich uspokojovania. Pre Schopenhauera úsilie o zachovanie seba – nie inteligencia alebo morálka – vysvetľujú väčšinu ľudského správania. Preto je toto správanie iracionálne. Kvôli uspokojeniu vôle prežiť musí človek jesť, spať, vylučovať, piť a byť sexuálne aktívny. Utrpenie zapríčinené neuspokojenými potrebami ho vedie k tomu, aby sa snažil svoje potreby uspokojovať. Ak je potreba uspokojená, prežíva momentálne uspokojenie (radosť), ktoré trvá iba potiaľ, pokiaľ nevzniká iná potreba. Pri uspokojení jednotlivej potreby človek prežíva momentálny pôžitok, avšak uspokojenie všetkých potrieb vedie k núde. Podľa Schopenhauerovho charakteristického pesimizmu človek šesť dní pracuje a uspokojuje svoje potreby a nedeľu trávi nudou. Podľa rakúskeho psychiatra Viktora Frankla (1905 – 1997) ide o *nedelňú neurózu*.

Podľa Schopenhauera v každodennom živote najviac trpia inteligentní ľudia. Utrpenie kolíše podľa obsahu vedomia. Z najnižších druhov zvierat a hmyzu trpia len niektoré, na rozdiel od vyšších. Ľudia pochopiteľne trpia najviac, najmä inteligentnejší a géniovia prežívajú najvyššie utrpenie. Ľudia trpia podľa neho viac než iné živočíchy, pretože vyššia inteligencia im umožňuje vnímať iracionálne nutkania v sebe.

Podporu pre tieto úvahy našiel Schopenhauer v knihe *Ekleziastes Starého zákona*: s veľkou múdrosťou sa spája veľa smútku; a kto zvyšuje poznanie, zvyšuje smútok (1851/1995a, s. 41). Veril, že utrpenie zapríčinené múdrosťou vedie k vznešenosti, ale život blázna jednoducho nemal väčší význam. Sú len malé pochybnosti o tom, ktorý druh života pokladal filozof za žiadúcejší.

Podľa filozofa vysoko inteligentní jednotlivci vyhľadávajú osamelosť, zatiaľ čo nevzdelaní (obyčajní) ľudia mávajú obvykle stádové reflexy. Intelektuálne nadaným ľuďom osamelosť poskytuje dve výhody. Po prvé im umožňuje,

aby zostali osamelí so svojimi myšlienkami. Po druhé im znižuje kontakt s ľuďmi s nižšou inteligenciou, ktorí podľa Schopenhauera tvoria väčšinu ľudstva. Preto podľa neho väčšina ľudského utrpenia pramení zo vzájomných vzťahov ľudí. Tým akceptoval podobné hodnotenie sociálnych vzťahov, ktoré pred ním vyslovil anglický filozof Thomas Hobbes (1588 – 1679), to jest *homo homini lupus* (človek človeku vlkom).

Aj keď mocné a iracionálne sily sú prirodzenou súčasťou ľudskej existencie, ľudia by ich mali zvládať. S veľkým úsilím môžu dosiahnuť *nirvánu*, to jest stav, charakterizovaný oslobodením od iracionálneho úsilia. Schopenhauer anticipoval budúci Freudov pojem sublimácie ako určitej úľavy alebo úteku od iracionálnych síl, ktoré možno dosiahnuť ponorením sa do hudby, poézie alebo umenia. Tieto iracionálne sily možno neutralizovať sexuálnymi pudmi alebo asketickým životom.

Časom prišiel do styku s buddhistickými a hindskými textami, ktoré podporovali jeho presvedčenie (Magee, 1998). V týchto náboženstvách svätí a mystici boli uctievaní kvôli životnému štýlu, bez ohľadu na jedlo, nápoje, telesné a mentálne pohodlie, sex a pozemské pôžitky. Vo všetkých prípadoch cieľom tohto odmietania je pochopiť iluzórnu podstatu *fenomenálneho* sveta a oslobodiť sa od jej poddanstva. Zo Schopenhauerových predstáv vyplýva, že pod *noumenálnym* svetom (vôľou), napriek svojmu ateizmu, obvykle myslel *Boha*. Filozof veril, že hlavným cieľom pre ľudí by malo byť nahliadnutie do svojej existencie. Podľa neho podstata ľudskej existencie bol vzťah medzi *noumenálnou* (výkonnou, bezcieľnou vôľou) a *fenomenálnou* (vedomou) stránkou. *Cítil*, že empirický svet nemá pre neho hodnotu a že človek by ho nemal prijímať. Pre Schopenhauera génus predstavoval najvyššiu formu bezúhonného poznania. Čím viac niekto pozná svoj osud, tým menej ho reguluje. To mu umožňuje objektivnejší pohľad na svet bez subjektívnych skreslení.

Søren Kierkegaard

K rozvoju úvah o múdrosti významne prispeli aj existencialisti, ktorí zdôrazňovali význam ľudskej existencie a predpokladali, že jej najdôležitejšou charakteristikou sú osobnostné a subjektívne interpretácie života a výbery,

ktoré podľa týchto interpretácií prebiehajú. Podobne ako romantici, aj oni pokladali osobné skúsenosti a pocity za platné kritériá rozhodovania ľudí.

Aj keď možno vystopovať pôvod existenciálnej filozofie prinajmenšom už od čias Sokrata, ktorý sa inšpiroval delfským príkazom *poznaj sám seba* a výrokom *nepreskúmaný život nie je hodno žiť*, prvú modernú koncepciu sformuloval existenciálny dánsky filozof a teológ Søren Kierkegaard (1813 – 1855). Filozofov život výrazne ovplyvňovala jeho osobnosť, v ktorej prevládala melanchólia a introverzia (ktorú však na verejnosti skrýval a kompenzoval prehnanou srdečnosťou a extraverziou). Už ako študent odmietol kresťanstvo a priklonil sa k filozofovi Hegelovi. Neskôr sa situácia obrátila, odmietol Hegela a akceptoval kresťanské učenie. To však neplatilo pre dánsku inštitucionalizovanú luteránsku cirkev – ktorú naďalej kritizoval. Nadviazal osobné spojenie s Bohom, ktoré malo prebiehať podľa vlastného rozhodovania. Filozof nakoniec odmietol Hegelovu filozofiu kvôli tomu, že jeho nemecký kolega kládol veľký dôraz na logickú a racionálnu stránku osobnosti a zanedbával jej iracionálne a emočné zložky. Odmietal aj vedu ako mechanickú aktivitu, pretože človeka nechápe ako emočnú a rozhodujúcu sa bytosť. Kierkegaard predpokladal, že pravdou je to, čo si človek subjektívne myslí. Pravdu nemožno učiť logickými argumentmi, lebo sa musí prežiť. V religióznom prežívaní však platí, že čím človek logickejšie postupuje pri pokuse pochopiť Boha, tým menej ho chápe. Boha, ktorý nemá limity a je večný, nemožno chápať, ani logicky vysvetľovať.

Podľa Kierkegaarda múdrosť súvisí s osobnou slobodou, ktorú človek získava postupne. Prvý je *estetický stupeň*, na ktorom sa ľudia otvárajú k zážitkom a hľadajú rôzne podnety a radosti, ale nie je im dostupná možnosť voľby. Sú hedonistickí, čo ich vedie k nude a zúfalstvu. Druhým je *etický stupeň*. Ľudia operujúci na tejto úrovni akceptujú zodpovednosť za svoje voľby, avšak za kritériá pokladajú *etické* princípy navrhované inými – napríklad cirkevné dogmy. Aj keď Kierkegaard hodnotil *etický* stupeň vyššie než *estetický*, ľudia na *etickej* úrovni ešte nepochopili, že môžu konať úplne slobodne. Najvyššie stojí *náboženský* stupeň, na ktorom ľudia poznajú a akceptujú svoju slobodu a vstupujú do osobného vzťahu s Bohom. Pôvod tohto vzťahu nie je determinovaný konvenciami alebo všeobecne akceptovanými morálnymi zákonmi, ale podstatou Boha a sebauvedomenia človeka.

James a John Stuart Mill

Škótsky historik, ekonóm a filozof James Mill (1773 – 1836) prispel k poznaniu podstaty kognitívnych funkcií výskumom asociácií. Úlohu asociácií zdôrazňoval najmä pri spoločnom pôsobení s ideami. Trval na tom, že ľubovoľné mentálne prežívanie možno redukovať na jednoduché idey. Inšpiroval sa Newtonom tým, že podľa neho myseľ sa skladá z mentálnych elementov, ktoré sa udržiavajú vcelku prostredníctvom asociačných zákonov; preto mentálne prežívanie by malo byť podobne predpovedateľné, ako fyzikálne javy. Túto koncepciu mysle, niekedy označovanú ako mentálna fyzika alebo mentálna mechanika, revidoval už jeho syn.

Filozof a logik John Stuart Mill (1806 – 1873) síce na jednej strane súhlasil s otcom pri hodnotení úlohy asociácií, ako aj s pôsobením mentálnej fyziky (podľa ktorej komplexné idey sú vždy množinami jednoduchých ideí). No na druhej navrhol aj zásady tzv. mentálnej chémie. Predpokladal, že chemikálie často vznikajú kombináciou látok a výsledok sa neraz diametrálne odlišuje od pôvodných základných zložiek, napríklad kombináciou kyslíka a vodíka vzniká voda. Podobne aj Newton zistil, že kombináciou jednotlivých farieb spektra vzniká biela farba. K podobným aktivitám dochádza podľa Milla aj v ľudskej mysli.

Mill sa venoval hlavne inteligencii, najmä jej dôležitej zložke – originalite. Veril, že géniovia sú individualistickejší než ostatní ľudia. To ich neraz vedie k tomu, že nedostatočne plnia sociálne úlohy, ktoré im ponúka spoločnosť. Spoločnosť neraz redukuje ich aktivity na všedné a každodenné činnosti, ktoré však odmietajú. Filozof bol tiež presvedčený, že žiadna všeobecná pravda, zásada ani princíp nie sú absolútne a všeobecne platné, pretože každá nová skúsenosť ich môže doplniť, ba aj úplne zmeniť. To, čo sa nezakladá na skúsenosti a indukcii, je fantázia alebo fikcia.

Friedrich Wilhelm Nietzsche

Nemecký filozof Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844 – 1900) učil klasickú filológiu na univerzite v Bazileji. Práve táto špecializácia mu prispela k prehĺbeniu psychologického poznania. Veril v pôsobenie dvoch rozhodujúcich aspektov osobnosti, *apolónskeho* a *dionýzovského*. *Apolónsky* aspekt ľudskej

podstaty reprezentuje racionálnu stránku človeka, jeho túžbu po pokoji, predvídateľnosti a usporiadanosti. *Dionýzovský* aspekt ľudskej podstaty reprezentuje iracionálnu stránku, sprevádzanú sklonom ku kreatívnemu chaosu a k vášnivému a dynamickému prežívaniu. Podľa Nietzscheho, vrcholné umenie a literatúra reflektovali fúziu týchto dvoch tendencií. Filozof veril, že západná filozofia vyzdvihovala inteligenciu a minimalizovala ľudské vášne, čo viedlo k bezradnému racionalizmu. Naznačoval, že jedným z jeho cieľov bolo obnovenie *dionýzovského* ducha v súčasnom svete. Treba nielen žiť, ale žiť s vášňou. Nežiť len plánovaný a usporiadaný život, ale plne využívať príležitosti, ktoré ponúka život. Dokonca aj zlyhania, vyplývajúce z nedostatočnej realizácie poskytovaných príležitostí, môžu slúžiť k zvýšeniu osobného rastu. Nietzscheho i Freudove psychologické postoje sa snažili pomôcť ľuďom získať kontrolu nad ich silnými a iracionálnymi impulzmi, aby prežili zmysluplný a uspokojivý život.

Centrom Nietzscheho psychológie je konfrontácia medzi *apolónskym* a *dionýzovským* prežívaním. Avšak *dionýzovská* tendencia, ktorá má barbar-skú podstatu, poškodzuje človeka. Nietzsche anticipoval Freuda odvolaním na tieto barbarské nutkania ako je **Es**, alebo **Id**. *Dionýzovské* impulzy (ktoré Freud nazval primárnymi) musia byť modifikované (sublimované) *apolónskou* racionalitou (podľa Freuda sekundárnymi procesmi). Nietzsche i Freud využili sublimáciu pri interpretácii umeleckých diel a iných kultúrnych produktov, ako aj obsahu snov. Sny poskytujú príklad barbarského chaosu, modifikovaného *apolónskou* kreativitou, modifikácia vytvára mentálny produkt, zvaný sen. Bez *dionýzovského* podnetu by sa *apolónsky* aspekt osobnosti prejavoval bez emočného obsahu. *Apolón nemôže žiť bez Dionýza* (Golomb, 1989). Podobne, bez *apolónskeho* vplyvu by *dionýzovský* aspekt osobnosti zostal bez tvaru entitou. Ak sa *dionýzovské* podnety stanú príliš hrozivé, *apolónska* racionalita ich môže regulovať. Nietzsche často diskutoval o represii, ktorá sa neskôr stala základným pojmom Freudovskej psychoanalýzy.

Hlavný rozdiel medzi psychológiou Freuda a Nietzscheho sa týkal determinizmu. Hoci Freud ho akceptoval, podľa Nietzscheho každý človek je jedinečným zázrakom, zodpovedným za svoju existenciu a sloboda ho robí zodpovedným za vlastný charakter práve tak, ako umelci zodpovedajú za svoje kreácie. Avšak ľudia sú slobodní len potenciálne. Osobnosť je umelcovou kreáciou, ale niektorí ľudia sú lepší umelci, než iní. Ak umelci využívajú svoju

vôľu po moci na formovanie dostupných zložiek do autentickej a jedinečnej osobnosti, sú slobodní. Ak žijú v súlade s morálnymi štandardami, ktoré im nie sú vlastné, sú otrokmi, pretože rozdiel medzi slobodou a otroctvom je vecou výberu: *Každý, kto sa chce stať slobodný, musí slobodu získať vlastným úsilím...sloboda nie je zázračný dar, aký možno nájsť v nejakej priepasti* (Golumb, 1989, s. 244).

Na ľudské morálne a filozofické dilemy Nietzsche odpovedal konštruktom Nadčloveka (*supermana*). Význam a morálka jednotlivcovho života by mali vyplývať zo seba samotného. Zdravé a silné osobnosti hľadajú priestor pre svoju sebarealizáciu prostredníctvom experimentovania a riskantného životného štýlu. Život pozostáva z takmer nekonečného počtu podnetov a zdravá osobnosť (*superman*) skúma čo najviac z nich. Náboženstvo a filozofia, ktoré učia o súcite, pokore, sebaopovrhovaní, sebaovládaní, vine alebo sebaoprekonávaní, sú jednoducho nesprávne. Veda, filozofia a najmä náboženstvo dokážu dobrý život – život *supermana*, iba potláčať. Nietzsche bol presvedčený, že represívna civilizácia je pre ľudstvo zdrojom mentálnej úzkosti, o toto stanovisko sa delil aj s Freudom.

Zmysel života nachádza jednotlivec, ktorý má odvahu veriť v seba. Preto *superman* ako intenzívny individualista presadzuje svoju vôľu a zrieka sa kompromisov. Podľa Nietzscheho by ľudia pri presadzovaní vôle k moci mali kombinovať *dionýzovské* a *apolónske* subjektívne prežívanie, prejavovať hlboký rešpekt k individualite, k slobodnej vôli a nedôveru k veľkým teóriám ľudskej podstaty, ktoré vytvárali racionalisti, empirici, senzualisti a prírodní vedci. Podľa jeho presvedčenia tieto teórie minimalizovali dôležitosť jednotlivca pri pokuse nájsť zmysel života.

William James

Americký psychológ a filozof William James (1842 – 1910) sa múdrosti napriek širokým záujmom nevenoval a nepísal o nej ani v dvojzväzkových *Princípoch psychológie* (*The principles of psychology*). Avšak jeho ďalšia kniha o náboženskom prežívaní vzájomný vzťah náboženstva a múdrosti nespochybnila. No treba upozorniť, že autor sa zameril na emočné aspekty náboženského prežívania, pretože emócie môžu významne ovplyvniť vývin a využívanie múdrosti. Predpokladal, že hlavný rozdiel medzi ľudským a subhu-

mánnym svetom spočíva v odlišných schopnostiach spájať idey podľa ich podobnosti. Napríklad u génirov dochádza až k extrémnemu rozvoju asociačnej schopnosti. James citoval Newtonovu schopnosť postihnúť analógiu medzi jablkom a Mesiacom, pričom zdôraznil, že tieto vzťahy dokáže primerane hodnotiť iba génius.

Podobne ako Pascal, uvažoval o rozdieloch medzi analytickou a intuitívnou inteligenciou. Do prvej skupiny zaradil ľudí obdarených vyšším abstraktným usudzovaním, to jest vedcov a filozofov, do druhej básnikov a ostatných umelcov, u ktorých prevláda intuícia. Predpokladal, že analytické myslenie predstavuje kvalitatívne vyšší stupeň poznania než intuitívne. Napríklad, ak sa o Shakespearovi všeobecne usudzuje, že bol veľmi inteligentný (o čom James nepochyboval), v skutočnosti bola jeho inteligencia skôr intuitívna než analytická.

Henri Bergson

K úvahám o múdrosti významne prispel aj francúzsky filozof Henri Bergson (1859 – 1941). Jeho diela vznikli ako reakcia na racionalizmus, ktorý sa vinul ako červená niť dejinami filozofie a v období rozmachu vedecko-technického pokroku sa postavil aj proti glorifikácii vedy. Veda, ako aj bežné poznanie, sú produktom inteligencie a slúžia praktickým životným cieľom. Avšak skutočnosť často falšujú, najmä preto, že vedecké i laické poznanie predstavuje veci také, aké ich ľudia chcú vidieť, čo je pre nich výhodné.

Realita je podľa Bergsona dynamická a zložitá. Myslenie nedokáže obsiahnuť celú jej komplikovanosť. Skúmajú sa napríklad len javy spoločné všetkým ľuďom a ignorujú sa individuálne rozdiely. Keďže realita je živá a premenlivá, tvorivá inteligencia ju nedokáže hlbšie spoznať. Neguje voľnosť i tvorivosť, opisuje ich ako poetické metafory. Inteligencia je príliš limitovaná a nedokáže primerane poznať realitu. Bergson preto namiesto inteligencie presadzoval intuíciu.

Intuícia podľa tohto filozofa nie je intuíciou rozumu René Descarta, pretože je zbavená intelektuálneho jadra. Predstavuje schopnosť bezprostredne vyjadriť realitu v celostnom a premenlivom stave. Ide o typ uvedomovaného inštinktu, čerpajúceho silu z organizmu, ktorý umožňuje preniesť človeka do podstaty vedy. Intuícia sa podľa Bergsona odlišuje od inteligencie, pretože je

nielen dokonalejším nástrojom poznania, ale umožňuje aj pravdivejšie poznanie. Intuícia poskytuje celostné poznanie, keďže pozorované javy sú vzájomne prepojené. Obraz reality, ktorý poskytuje inteligencia, je karteziánsky zreteľný a výrazný, avšak táto jasnosť a výraznosť nezodpovedá skutočnosti, ale podstate ľudského myslenia. Preto je nevyhnutné odlišovať *povrchné ja* (*le moi superficiel*) od *hlbokého ja* (*le moi profond*).

Podľa Bergsonovej etiky sa prejavujú dve formy morálky. Prvá z nich je sociálna a využíva morálne príkazy formulované spoločnosťou, aby sa chránila pred egoistickými jednotlivcami. Pôsobí staticky a jej úloha spočíva v udržiavaní istoty v spoločnosti. Druhým zdrojom morálky je iniciatíva jednotlivcov, kultivovaná najlepšimi z nich. Je dynamická a usiluje sa o lepší stav spoločnosti.

Karl Jaspers

Nemecký filozof a lekár Karl Jaspers (1883 – 1969) vydal esej *Úvod do filozofie* (*Einführung in die Philosophie*, 1953) pôvodne vo forme rozhlasových prednášok, ktoré sa zaoberali problémami podstaty, zdrojov a cieľov filozofie.

Podľa Jaspersa (1953) filozofia sa líši od vedy tým, že obvykle neposkytuje konkrétne a definitívne poznatky. Filozofia neusiluje o vedecké pravdy o konkrétnych objektoch alebo javoch, ale o uvedomení si bytia a svojho miesta vo svete. Človek rieši filozofické problémy a rozhoduje o vlastnej filozofii. Filozofia je mentálna aktivita, ktorú vedome či nevedome vykonáva každý.

Ako už v tomto texte odznelo, *filozofia* má grécky pôvod a znamená *lásku k múdrosti*. Múdrosť sa odlišuje od vedomostí. Filozofia nie je hlavnou časťou poznania, ale spôsob aktivity alebo metóda pozorovania. Avšak podľa Jaspersa (1953) ľudia, ktorí veria, že všetkému rozumejú, sa už neusilujú o filozofické hľadanie. Filozofia je hľadaním pravdy a vyjadrením univerzálnych cieľov ľudskej spoločnosti.

Podľa Jaspersa (1953) stoický filozof Epiktétos predpokladal, že filozofia má zdroje v situáciách, ktoré umožňujú ľuďom, aby si uvedomovali svoje slabosti a bezmocnosť. Takýto konečný stav tvoria *hraničné situácie*. Týmto situáciám, ako sú smrť, utrpenie, neistota, vina, zázrak a pochybnosti, sa nemožno vyhnúť ani ich zmeniť. Zdroj filozofie spočíva v týchto *situáciách*,

ktoré však vyžadujú, aby ľudia vzájomne komunikovali. Preto konečným zdrojom filozofie je vôľa k autentickej komunikácii. Takže hlavným cieľom filozofie je komunikácia.

Čo je bytie? Podľa Jaspersa (1953) bytie je *komplexné* a prekračuje dichotómiu subjektu a objektu. Tým, že sa človek pýta na podstatu bytia, môže sa pokúsiť od bytia oddeliť a vidieť bytie ako niečo, čo nás konfrontuje ako objekt, ale aj bytie ako celok, vrátane bytia mysliaceho subjektu. Aj keď sa snažíme stať sa objektmi vlastného myslenia, sme ešte stále subjektmi, ktoré môžu určiť objektivnosť všetkých objektov. Schopenhauer podľa Jaspersa konštatoval, že neexistuje objekt bez subjektu a žiadny subjekt bez objektu. No ako konštatoval Jaspers – komplexné presahy prekračujú dichotómiu subjekt – objekt a subjekt a objekt spájajú.

Vlastnú existenciu nemožno podľa Jaspersa objektívne poznať, pretože presahuje objektívne analýzy. Ľudská existencia je obdarená slobodou a nie je dostupná objektívnemu skúmaniu. Prostredníctvom slobody rozhodovania si ľudia môžu autenticky uvedomovať svoju existenciu. Popieranie tejto slobody je popieraním vlastnej existencie. Existencia prináša slobodu a preto nemožno uniknúť zodpovednosti za slobodnú voľbu.

Tento koncept existencie je do určitej miery paradoxný. Na jednej strane možno ľudskú existenciu považovať za predmet skúmania, pretože vlastnosti človeka môžu byť do určitej miery objektívne známe. Na druhej strane ľudská existencia môže byť slobodná a pre objektívny výskum nedostupná. Jaspers vnímal človeka ako entitu (existujúcu), aj ako stav (existenciu). Možno získať objektívne poznanie jednotlivca (existujúci), ale nemožno redukovať existenciu jednotlivca na stav predmetu skúmania. Pre Jaspersa ľudská existencia presahuje dichotómiu medzi predmetom a objektom. Ľudská existencia vytvára uvedomenie komplexnosti.

Podľa Jaspersa v *hraničných situáciách* možno vnímať buď bytie, alebo ničotu. Obe, bytie i ničota môžu prekonať dichotómiu subjekt – objekt. Prečo by si ľudia mali vyberať bytie a nie ničotu? Prečo by mali robiť zodpovedné rozhodnutia? Podľa Jaspersa sa sami sebou stávajú výberom medzi bytím a ničotou. Ak si vyberú bytie, dosiahnu autentickejšiu individualitu, uprednostniam ničoty odmietnu skutočné ja.

*

V tejto časti textu sa venovala pozornosť úvahám filozofov o podstate múdrosti a inteligencie. Ich myšlienky pôsobia nesporne inšpiratívne aj na súčasných bádateľov v problematike múdrosti. Mnohé z kľúčových procesov umožňujúcich súčasné názory o múdrosti a inteligencii – porozumenie, posudzovanie, usudzovanie, poznávanie, riadenie a podobne – sa postupne formovali v priebehu evolúcie. Žiaľ, súčasná psychológia ešte nedokáže primerane čerpať z tejto studnice poznania a nevracia sa dostatočne k svojim koreňom. Možno však predpokladať, že zmena štýlu myslenia, propagovaná najmä v rámci evolučnej hermeneutiky, môže viesť k postupnej zmene.

VZDELÁVANIE A MÚDROŠŤ

POČIATKY VZDELÁVANIA

Vzdelávanie predstavuje kognitívny proces s formatívnym vplyvom na myslenie, osobnosť a morálne alebo psychomotorické schopnosti jednotlivca. Je to proces, prostredníctvom ktorého spoločnosť prenáša akumulované poznatky, zručnosti a hodnoty z generácie na generáciu a je odvodený z lat. *educatio* (pestovanie, vychovávanie), prípadne *educio* (vychovávať, pestovať, trénovať) alebo *é* (z, na pre, podľa, spomedzi) a *duco* (viest', ťahať, riadiť). Preto sa vzdelávanie hodnotí ako prenos hodnôt a nahromadených poznatkov spoločnosti a je ekvivalentom procesu socializácie. Deti, bez ohľadu na to, či sa narodili na Novej Guinei, v renesančnej Florencii alebo v rodine príslušníkov strednej triedy na Manhattane, sa rodili bez priameho pôsobenia kultúrnych fenoménov. Avšak vzdelávanie formuje ich osobnosť, aktivuje ich učenie a kultúru, reguluje ich správanie podľa požiadaviek dospelých a umožňuje im zaujať primerané miesto v rámci komunity. V pôvodných spoločenstvách formálne vzdelávanie prebiehalo spontánne, ako učitelia pôsobili príslušníci kmeňa.

Postupným zvyšovaním zložitosti usporiadania spoločnosti narastali aj poznatky, ktoré si generácie odovzdávali. A súčasne vznikali aj efektívnejšie metódy na ich prenos. Koniec poznávacieho reťazca tvorili špecifické zariadenia – škola a špecialista – učiteľ.

Avšak vzdelávanie predtým menej riešilo problémy každodenného života a abstrahovalo od praxe. Koncentrácia učenia vo formálnej atmosfére umožňovalo deťom naučiť sa o svojej kultúre viac, než im to dovoľovalo bežné pozorovanie a imitácie. Čím väčší význam pripisovali jednotlivé komunity poznávaniu, tým intenzívnejšie formulovali nielen všeobecné ciele, ale aj obsah, organizáciu a stratégie vzdelávania, ktoré sa už neorientovalo len na poradenstvo, ale aj na výchovu mladej generácie. Postupne sa sformovala filozofia a teória vzdelávania. Aj preto je užitočné pripomenúť si evolúciu poznávania v rôznych častiach sveta, šírenú príslušnými filozofickými smermi, ktoré inšpirovali odlišné kognitívne systémy. A hlavne si všimnúť, ako jednotlivé

kultúry postupne zvyšovali nielen inteligenciu, ale aj múdrosť (a nesporne aj hlúposť) svojich príslušníkov.

VZDELÁVANIE V TRADIČNÝCH KULTÚRACH A V RANÝCH FÁZACH CIVILIZOVANÝCH KULTÚR

PREHISTORICKÉ A TRADIČNÉ KULTÚRY

Vzdelávanie sa v tradičných kultúrach presadzuje najmä prostredníctvom socializácie ako formy kultúrneho prenosu. Osobnosť, pre ktorú kultúra tvorí totalitu jej sveta, prežívala relatívne stabilnú kontinuitu bez časových obmedzení. Jej životný štýl bol relatívne statický a pri prenose informácii medzi generáciami sa vyskytovali len malé rozdiely. Priebeh prehistorického vzdelávania možno opísať prostredníctvom vzdelávacej praxe tých spoločností, ktoré sa udržali aj v súčasnosti. Podľa Kudláčovej (2009) vzdelávanie a výchova v prehistorickom období prebiehali neindividuálne, nevedomou imitáciou, prenášaním poznatkov a zručností z generácie na generáciu. Deti sa učili pozorovaním a opakovaním základných zručností. Učiteľmi neboli cudzí ľudia, ale príslušníci vlastnej komunity.

Cieľom pôvodného vzdelávania bolo umožniť deťom kmeňa, aby sa stali platnými členmi svojej sociálnej skupiny. Starší obyvatelia sa intenzívne orientovali na ich praktickú výchovu, prebiehala aj jednoduchá výchova k občianstvu, najmä pri prechode od predpuberty k postpuberte.

Kvôli rôznorodosti tradičných kultúr nie je možné ponúknuť univerzálne charakteristiky predpubertálneho vzdelávania. Napriek tomu sa neraz uplatňujú aj univerzálne postupy bez ohľadu na jednotlivé kultúry. Deti sa aktívne podieľajú na sociálnych procesoch a činnostiach dospelých a učenie je založené na pôsobení sociálnych funkcií, ktoré americká antropologička Margaret Meadová (1901 – 1978) nazvala *empathiou*, *identifikáciou* a *imitáciou*.

Postpubertálne vzdelávanie sa v protiklade so spontánnymi a neregulovanými imitáciami v predchádzajúcom období v niektorých kultúrach prísne reguluje a štandardizuje. Významnú úlohu vo výchove zohrávajú iniciačné obrady. Obrady sa obvykle začínajú oddelením od pôvodnej rodiny a pobytom v izolovanom tábore, kde sa mladí ľudia stretávajú iba so seberovnými

partnermi. Cieľom tejto izolácie je oddelenie mladých mužov od rodín a ovplyvnenie ich emočného a sociálneho zakotvenia v širšej sieti vlastnej kultúry.

Scenár iniciačných obradov často nezahŕňa praktické témy. Na vedomie účastníkov pôsobia skôr kultúrne hodnoty, náboženské inštrukcie, mýty, filozofia, história, rituály a iné podnety, tvoriace duchovnú výbavu, podstatnú pre kmeňovú príslušnosť. Významnú úlohu zohrávajú prednášky o náboženskom prežívaní.

VZDELÁVANIE V RANÝCH CIVILIZÁCIÁCH

CIVILIZÁCIE EGYPTA, MEZOPOTÁMIE A SEVERNEJ ČÍNY

Prvé civilizácie vznikli na Blízkom východe okolo roku 3000 pred Kr., zatiaľ čo v severnej Číne sa rozvinuli o tisíc päťsto rokov neskôr. Mezopotámska a egyptská civilizácia sa objavili takmer simultánne v rokoch 3000 – 1500 pred Kr. Aj keď sa vzájomne líšili, zanechali monumentálne písomné dedičstvo. Preto významnú úlohu v ich rozvoji zohrávalo písmo a formálne vzdelávanie.

Egypt

Egyptskú kultúru a vzdelávanie šírili a kontrolovali najmä kňazi, vplyvná intelektuálna elita, slúžiaca ako politická ochrana pred kultúrnou rôznorodosťou spoločnosti. Úlohy humanitných vied, spoločne s praktickými problémami, ktoré ponúkala medicína, matematika, geometria alebo astronómia, riešili kňazi, prednášajúci vo formálnych školách. Avšak profesijné zručnosti z takých oblastí poznania ako architektúra, inžinierstvo a sochárstvo sa šírili skôr neformálnym vzdelávaním.

Egyptania vytvorili pre privilegovanú mládež dve formy vyučovania: jedna slúžila výcviku pisárov a druhá vzdelávaniu kňazov. Päťročné deti prijímali do pisárskej školy, aby ich naučili písať a zdokonaľovanie čítania a písania pokračovalo do šestnástich až sedemnástich rokov. Trinásť- a štrnásťročných chlapcov cvičili aj v administratívnych činnostiach. Výcvik začínal v chrámových školách, ktoré chlapci navštevovali od sedemnástich rokov. Dĺžka výcvi-

ku závisela od požiadaviek kňazských inštitúcií. Nie je však známe, či sa prednášali aj praktické predmety.

V školách prevládali rigidné metódy vyučovania a prísna disciplína zabezpečovala prenos poznatkov v rámci príslušnej kultúry, pričom sa prísne zakazovali odlišnosti od tradičných foriem myslenia. Často sa používal mechanický dril a memorovanie. Zistilo sa však, že vo finálnej fáze prípravy kňazov sa ako aktívna forma vzdelávania uplatňovali aj stáže.

Mezopotámia

Aj v tomto civilizačnom okruhu vznikol vzdelávací systém, podobný egyptskému. Formálne vzdelávanie bolo praktické a zameriavalo sa na školenie pisárov a kňazov. Popri základoch čítania, písania a náboženstva prebiehalo však aj vyššie vzdelávanie v práve, medicíne a astrológii. Všeobecne možno konštatovať, že mládež z vyšších spoločenských vrstiev sa pripravovala na povolanie pisárov, rozširujúcich pôvodnú expertnosť od kopírovania textov ku knihovníctvu a vyučovaniu. Počet škôl pre kňazov sa približoval počtu chrámov. To naznačovalo nielen dôslednosť, ale aj nadradenosť kňazského vzdelávania. Veľmi málo poznatkov je k dispozícii o vyššom vzdelávaní, avšak obsah kňazského pôsobenia naznačoval značnú šírku intelektuálneho hľadania.

Mezopotámski kňazi, podobne ako Egypťania, dominovali nielen v intelektuálnej a vzdelávacej, ale aj v aplikovanej oblasti. Cieľom intelektuálnej aktivity a tréningu boli knižnice, obvykle umiestňované v chrámoch, pod dozorom vplyvných kňazov. Učenie prebiehalo najmä prostredníctvom mechanického memorovania, napodobňovania a individuálnych interpretácií. Predpokladalo sa tiež, že presná reprodukcia textu bola najťažšia a slúžila ako test efektivity učenia. Vzdelávanie prebiehalo pomerne dlho, bolo náročné a podliehalo tvrdej disciplíne.

Severná Čína

Civilizácia, ktorá vznikla počas dynastie *Šang* v tomto čínskom regióne, sa zaslúžila aj o komplexné vzdelávacie aktivity. Je však nesporné, že základy moderného čínskeho charakteru sa formovali približne pred 3000 rokmi.

Čínske staroveké formálne vzdelávanie charakterizovali najmä sekulárne a morálne vplyvy. Malo viesť k pestovaniu zmyslu pre morálnu citlivosť a po-vinnosť k ľuďom a k štátu. Už na ranom civilizačnom stupni hlavné témy vzdelávania tvorili harmonické ľudské vzťahy, sociálne rituály a hudba.

Formálne školy pravdepodobne urýchlili vznik dynastie Čou v 1. tisícročí pred Kr. prinajmenšom v imperiálnych centrách. V provinciách prevládali pravdepodobne menej organizované inštitúcie, ako študovne, dedinské a ob-lastné školy. Starovekí Číňania sa učili z bambusových kníh a zdokonaľovali sa pomocou verbálnych príkladov. Rigidné mechanické učenie, typické pre ne-skoršie čínske vzdelávanie, sa príliš nepodporovalo. Vzdelávanie sa chápalo skôr ako vnútorný individuálny vývin.

CIVILIZÁCIE MAYOV, AZTÉKOV A INKOV V NOVOM SVETE

Vynikajúce kultúrne výdobytky predkolumbovských civilizácií možno rov-nocenne porovnať s poznatkami Starého sveta. Napríklad staroveký mayský kalendár presnosťou prekonával európsky juliánsky a demonštroval vysoký stupeň poznania astronómie a matematiky. O vysokej intelektovej úrovni týchto kultúr svedčili aj také produkty, ako kalendáre Inkov, mayský kom-plexný systém písma, ako aj kvalitné cesty a obdivuhodné chrámy Aztékov. Žiaľ, archeologické nálezy a písomné dokumenty vrhli len málo svetla na formy vzdelávania a šírenie poznania. Avšak z dostupných dokumentov je známe, že tieto predkolumbovské civilizácie si vytvorili špecifický systém formálneho vzdelávania pre výchovu šľachty a kňazov. Ich hlavnými cieľmi boli popri udržiavaní tradícií a tréningu v rôznych profesiách aj zdokonaľova-nie morálky a charakteru, ako aj regulácia kultúrnych odlišností.

Mayovia

Mayovia ako príslušníci vysoko religióznej kultúry pokladali kňazov za je-den z najdôležitejších faktorov rozvoja spoločnosti. Kňazi, vďaka extenzívnym schopnostiam, literárnym zručnostiam a náboženskému a sociálnemu vod-covstvu, mali značnú sociálnu prestíž. Vysoká cirkevná hierarchia poskytova-la zákonodarcom a šľachte rady nielen pri dodržiavaní religióznych pravidiel, ale aj pri riešení každodenných problémov. Kňazské povolanie sa často dedilo

medzi blízkymi príbuznými, vzdelávanie im zabezpečovalo vedomosti z histórie, písma, teologických informácií, ale aj z medicíny a z kalendárneho systému.

Významnou súčasťou mayského vzdelávania bola kultivácia charakteru. Na rôznych stupňoch socializácie, ako aj prostredníctvom rôznych náboženských slávností, sa zvyšovala sebakontrola, kooperatívnosť a zdržanlivosť. Napríklad budúci kňazi upevňovali sebadisciplínu dlhými obdobiami sebakontrol a abstinencie a popri zvyšovaní lojality ku komunite sa zapájali aj do skupinových aktivít.

Aztékovia

Aztékovia pri vzdelávaní využívali najmä ústnu tradíciu a mechanické učenie dôležitých udalostí, kalendárových informácií a náboženských poznatkov. Vzdelávanie kontrolovali kňazi a starší šľachtici, nazývaní konzervátori. Pretože medzi ich významné úlohy patrila aj cenzúra prednášaných básní a piesní, veľkú starostlivosť venovali učeniu poézie. V *calmecac*, školách pre riešenie domácich problémov, učenie začínalo vo veku desať rokov. Systematicky sa vyučovala najmä história Mexika a obsah historických kódexov. *Calmecac* zohrávali významnú úlohu pri zaistovaní orálneho prenosu histórie prostredníctvom rétoriky, poézie a hudby presným memorovaním udalostí, ako aj ľahším vybavovaním spomienok z dlhodobej pamäti. Vizualné znaky, ako jednoduché grafické reprezentácie, sa používali na reguláciu fázy opisovania, na udržanie záujmu a na pochopenie faktov a údajov (Kudláčová, 2009).

Inkovia

Inkovia nedisponovali písanou alebo inak zaznamenanou formou jazyka. Podobne ako u Aztékov, aj ich poznávanie záviselo od ústneho prenosu informácií, ktoré prebiehalo buď prostredníctvom profesijného vzdelávania bežných Inkov alebo vysoko formalizovanou edukáciou šľachty. Ríša Inkov bola výrazne teokratická a imperiálna vláda fungovala prostredníctvom agrárneho kolektivismu. Zákonodarcovia sa zaoberali najmä profesijným tréningom mužov a žien pôsobiacich v skupinovom poľnohospodárstve. Nielen

osobná sloboda jednotlivca, ale aj každodenný život a práca boli prísne regulované a deti od piatich rokov kontroloval štát. Socializácia a profesijná príprava prebiehali pod dozorom štátnych orgánov.

Vzdelávanie šľachty zaisťoval štvorročný program. V prvom roku sa deti učili kečuánskemu jazyku, jazyku šľachty. Druhý rok prebiehalo štúdium náboženstva a v treťom sa žiaci oboznámili s *kipu*, komplexným systémom uzlíkov na farebných povrázoch, používanom nielen ako pamäťový sklad, ale aj prostriedok na posielanie odkazov a zaznamenávanie historických udalostí. Vo štvrtom roku sa hlavná pozornosť venovala štúdiu histórie a informáciám z prírodných vied, najmä z geometrie, geografie a astronómie. Inštruktormi bývali rešpektovaní encyklopedickí učitelia známi ako *amautas*. Po skončení vzdelávania sa od žiakov vyžadovalo úspešné absolvovanie viacerých záverečných skúšok, osvedčujúcich status jednotlivca i jeho miesto v spoločnosti.

VZDELÁVANIE V KLASICKÝCH KULTÚRACH

STAROVEKÁ INDIA

Tradícia Hindov

Ako je všeobecne známe, India je sídlom jednej z najstarších civilizácií. Okolo 2. tisícročia pred Kr. do krajiny vstúpili *Árijci* a dostali sa do zdĺhavých konfliktov s neárijskými *dasami*. Postupne ich porazili, obsadili celú krajinu, založili veľa sídel a vytvorili funkčné kráľovstvo. V priebehu času z miestnych intelektuálov, *brahmanov*, vznikli kňazi a učitelia. Z inej skupiny, šľachticov a vojakov, sa sformovali *kšatrijovia*. Roľníci a nádenníci vytvorili triedu *vaišjov*. A *dasovia* boli pohŕtení ako *šúdrovia*, alebo domáci sluhovia. Tak sa hindská spoločnosť rozdelila do štyroch *várn* alebo *tried*. Približne 500 rokov pred Kr. vznikli z *tried* kasty.

Prežívanie Hindov významne ovplyvňovalo náboženstvo. Duchovenstvo prejavovalo všestranný záujem o spoločenský život a kontrolovalo nielen modlitby a bohoslužby, ale aj filozofiu, morálku, právo a dokonca aj vládu. Kňazi tiež usilovali o naplnenie vzdelávacích ideálov; od vyšších kást sa vyžadovalo aj štúdium védскеj literatúry. Jednotlivé stupne vzdelávania mali detailne prepracovaný priebeh. V prvom období dieťa získalo základné vzdelá-

nie v domácom prostredí. Sekundárne vzdelávanie a formálne vyučovanie začínalo rituálom známym ako *upanajána*, alebo navliekacia ceremónia, určená iba chlapcom, pričom príslušníci troch najvyšších kást ju absolvovali povinne. Brahmskí synovia absolvovali obrad v ôsmich rokoch, *kšatrijovia* v jedenástich a *vaišjovia* v dvanástich. Chlapci v tomto veku opúšťali rodičovské domy a vstupovali do *ášramu* alebo domova, situovaného uprostred lesov. *Áčarja* sa starali o nich ako o vlastných, vzdelávali ich a poskytovali im zadarmo stravu a ubytovanie. Za to vykonávali domáce práce, udržiavali obetné ohne a starali sa o dobytok.

Štúdium na tomto stupni spočívalo najmä v recitácii védskych *mantier* alebo *hymien* a vyučovali sa aj pomocné vedy, ako fonetika, pravidlá pre vykonávanie obetí, gramatika, astronómia, prozódia a etymológia. Vzdelávanie sa však odlišovalo aj podľa kást. Napríklad od detí z kňazskej kasty sa vyžadovali presne vymedzené poznatky. Snažili sa najmä o *traj vidjá* alebo o poznanie troch *véd*, najstarších hinduistických kníh, ktoré boli pre nich povinné. Vzdelávanie dopĺňali aj viacerými symbolickými aktivitami. Študenti pestovali duchovnú disciplínu na ceste k oslobodeniu *brahmačarja* tým, že nosili jednoduché oblečenie, jedli prosté jedlá, spali na tvrdom lôžku a viedli život v celibáte.

Vzdelávanie obvykle trvalo dvanásť rokov. Zájemcovia o rozšírenie tohto obdobia neboli časovo limitovaní. Po ukončení vyučovania v *ášrame* alebo lesnej škole mohli vstúpiť do vyšších centier vzdelávania alebo univerzít riadených *kulapati* (rektormi). Pokročilejší študenti rozširovali poznanie účasťou na filozofických diskusiách v *parišádach* alebo v akadémiách. Vzdelávanie sa síce netýkalo žien, avšak mnohé dievčatá sa učili doma.

Metódy vyučovania sa líšili podľa podstaty subjektov. Hlavnou povinnosťou študentov bolo memorovanie jednotlivých veršov *véd* so špeciálnym dôrazom na správny prednes. Pri štúdiu literárnych diel z práva, logiky, rituálov a prozódie zohrávalo porozumenie veľmi dôležitú úlohu. Tretia metóda využívala prirovnania používané pri osobnom spirituálnom učení, týkajúcom sa štúdia *upanišád* alebo *véd*. Pri vyššom vzdelávaní, založenom na učení *dharma šastri* (vedy o charaktere) sa využívala určitá forma katechizmu, kde dieťa kladlo otázky a učiteľ na ne odpovedal. Významnú úlohu pri učení zohrávalo aj mechanické memorovanie.

Buddhistické vplyvy

Od konca 6. storočia pred Kr. sa védске rituály a obete postupne stávali súčasťou prepracovaného kultu uprednostňujúceho kňazov, avšak zanedbávajúceho značnú časť obyvateľstva. Formalizmus a exkluzívnosť *brahmanského* systému viedli k rastu dvoch nových religiózných systémov, buddhizmu a džinizmu. Oba uznávali autoritu *véd* a zdôrazňovali výhradné nároky brahmanského kňazstva. Vyučovalo sa prostredníctvom bežného jazyka a vzdelanie sa poskytovalo všetkým, bez ohľadu na kastu, náboženské vyznanie alebo pohlavie. Vznikol aj kláštorný systém vzdelávania. Kláštory pôsobiace pri buddhistických chrámoch slúžili dvojakému účelu: vzdelávaniu a súčasne aj výcviku kňazov. Kláštory boli však k dispozícii iba mníchom, ktorí v nich pôsobili. Táto prax neumožňovala pravidelne vyučovať denných žiakov, a preto kláštory nemohli slúžiť potrebám celého spoločenstva.

Medzičasom však dochádzalo aj k zmenám v politickej situácii, ktorá ovplyvňovala aj vzdelávanie. Ustanovenie imperiálnej dynastie *Nanda* okolo roku 413 pred Kr. a o 40 rokov aj silnejších *Maurijovcov*, viedlo neskôr k otrasu priamych základov *védskej* štruktúry života, kultúry a politiky. *Brahmani* sa vo veľkom počte vzdávali svojho pôvodného povolania učiteľov v lesných školách a venovali sa rôznym iným povolaniam. *Kšatrijovia* tiež opúšťali posty bojovníkov a svojho povolania sa zbavovali aj *šúdrovia*. Tieto zmeny viedli k revolučným novinkám vo vzdelávaní. Školy sa zakladali v nových mestách a prijímali dokonca aj denných študentov. Slobodne sa volili formy štúdia, bez ohľadu na príslušnosť ku kastám. Univerzita v Takšašile získala v 6. storočí pred Kr. medzinárodnú reputáciu ako centrum pokročilých štúdií. Na škole pôsobilo množstvo slávnych učiteľov, vyučujúcich podľa svojho presvedčenia a záujmov.

V 3. stor. pred Kr. buddhizmus získal významný impulz pôsobením najslávnejšieho indického zákonodarcu, *Ašóku*. Po jeho smrti prestíž buddhizmu poklesla a v krajine vypukla protireformácia. Okolo 1. stor. po Kr. sa šírilo aj laické hnutie medzi buddhistami a hinduistami. Buddhistické kláštory poskytovali nielen sekulárne a náboženské, ale aj elementárne a sekundárne vzdelávanie.

Klasická India

500 rokov medzi 4. storočím po Kr. a koncom 8. storočia počas *Guptovskej dynastie* a neskôr panovníka *Harša* a ich následníkov sa na univerzitách v *Nalande* a *Valabhi* intenzívne rozvíjali indické vedy, najmä matematika a astronómia. Univerzitu v *Nalande* navštevovali tisíce študentov a učiteľov. Vďaka svojej povesti priťahovala aj študentov zo zahraničia, avšak prijímacie skúšky boli také náročné, že nimi prechádzali len dvaja až traja záujemcovia z desiatich. Viac než 1500 učiteľov každý deň diskutovalo nad stovkou dizertácií. Prednášali sa *védy*, gramatika, logika, buddhistická a hinduistická filozofia, ale aj astronómia a medicína.

Inými veľkými centrami buddhistického vzdelávania v *postguptovskom období* boli *Vikramašila*, *Odamtapuri* a *Jagaddala*. Vedecké poznatky z tohto obdobia svojim významom výrazne prekročovali indické hranice. Napríklad *Árjabhata* patril v 5. storočí k najväčším matematikom svojej doby. Zaviedol pojem nuly a desatinného čísla. *Varahamihira*, žijúci za vlády *Guptovcov*, bol známy vedec so širokým spektrom záujmov, ktorý sa zaoberal rôznymi vedami a umeniami, od botaniky až po astronómiu a od vojenských vied až po civilné inžinierstvo. V tomto období dochádzalo aj k výraznému rozvoju medicíny. Podľa súčasníkov významne napredovalo prinajmenšom osem odvetví lekárskej vedy, vrátane rôznych odborov chirurgie a pediatrie.

K významnému rozvoju vzdelávania a tým aj poznávania dochádzalo v 10. storočí. Takmer každá dedina mala svojho učiteľa. Hinduistické školy známe v Západnej Indii ako *pathasalas* a v Bengálsku ako *tols*, viedli brahmanskí *acharijovia*. V ich triedach sa nemalo učiť viac než tridsať žiakov. Významné centrá vzdelávania pôsobili aj v niektorých kráľovských mestách ako boli Kannauj, Dhár, Mithila alebo Ujjain alebo v posvätných miestach ako Váránasí, Ayodhya, Kánčipuram alebo Nasik. Popri hinduistických *viharach* (kláštoroch) sa šírili aj hinduistické *mathy* (rezidencie mníchov) a chrámové školy v rôznych častiach krajiny. Zvláštne granty *agrahary* umožňovali učným *brahmanom* plniť duchovné povinnosti vrátane učenia.

Indické vplyvy na ostatnú Áziu

Význam indického vzdelávacieho systému sa prejavil aj vplyvom indickej kultúry na susednú Srí Lanku a strednú a juhovýchodnú Áziu. Dochádzalo k intenzívnemu nadväzovaniu kultúrnych, obchodných a politických vzťahov. V Khotane v strednej Ázii na počiatku 1. storočia po Kr. fungovala významná buddhistická *vihara*. Pôsobilo v nej nielen veľa indických učencov, ale aj väčší počet usadených čínskych pútnikov. Indických učencov (*panditi*) pozývali aj do Číny a Tibetu a veľa čínskych a tibetských mníchov študovalo v buddhistických *viharach* v Indii.

Vplyv Indie sa najvýraznejšie prejavil v juhovýchodnej Ázii. Na počiatku 2. storočia po Kr. hinduistickí zákonodarcovia vládli v Indočíne a na mnohých ostrovoch Východoindického oceánu, od Sumatry až po Novú Guineu. Tieto regióny osídľovali tradičné rasy, ktoré prijali civilizáciu svojich pánov. Veľká India vznikla všeobecnou fúziou kultúr. Niektoré písomné odkazy z týchto krajín, písané bezchybným sanskritom, ilustrovali vplyv indickej kultúry. Nachádzali sa v nich odkazy na indické filozofické idey, legendy a mýty, ako aj na astronomické systémy a merania. Hinduizmus vývoj týchto krajín významne ovplyvňoval až do 15. storočia po Kr.

STARÁ ČÍNA

Vzdelávanie v starovekej Číne slúžilo potrebám jednoduchej poľnohospodárskej spoločnosti, s rodinou ako základnou sociálnou jednotkou. Papier a písacie štetce sa ešte neobjavili a *bambusové knihy* len obmedzene slúžili k šíreniu informácií. Vyučovanie prebiehalo najmä ústnym prednášaním a učením pomocou príkladov a analógií.

Hlavným cieľom vzdelávania bolo formovanie charakteru a morálky. Etické zdokonaľovanie zdôrazňovalo dôležitosť ľudských vzťahov a rodiny ako základu spoločnosti. Synovská poslušnosť a najmä rešpekt k starším sa hodnotili ako jedna zo základných cností. Štát niesol zodpovednosť za vyškolenie talentovaných záujemcov o štátnu službu a tým podporoval morálny a etický základ spoločnosti (Kudláčová, 2009).

OBDOBIE ČOU

Západné Čou (1111 – 771 pred Kr.)

V tomto období feudálni vládcovia v jednotlivých štátoch platili dane kráľovi Čou, ktorého pokladali za *Syna nebies*. Školy vzdelávali najmä synov šľachty nielen z hlavného mesta ríše, ale aj zo sídiel feudálnych štátov. Školy pre bežných ľudí pôsobili najmä na vidieku a navštevovali ich muži i ženy po celodennej práci. Dievčatá získavali odlišné vzdelanie, zamerané najmä na domáce práce a rozvoj ženských cností, čo podporovalo stabilitu rodinného systému.

Vzdelávanie šľachty bolo zložené zo *šiestich umení* – ovládania rituálov, hudby, lukostreľby, jazdenia na koni, kaligrafie a matematiky. Tento celok tvoril obsah *liberálneho vzdelávania*. Obmedzovala sa úloha mechanického memorovania, čo komentoval Konfucius výrokom, že *učenie bez myslenia je stratená práca*.

Východné Čou (770 – 255 pred Kr.)

V tomto období výrazných sociálnych zmien dochádzalo k dezintegrácii feudálneho poriadku, k rozpadu tradičnej sociálnej lojality, k rastu miest a mestskej civilizácie, ako aj k šíreniu obchodu. Nestabilita a vážne problémy týchto historických období inšpirovali vládcov, aby navrhovali rôzne riešenia. Zoslabenie centrálnej kontroly aktivovalo nezávislé a kreatívne myslenie. Nastalo jedno z najvýznamnejších období čínskej intelektuálnej histórie, počas ktorého *Sto škôl myslenia* vzájomne súťažilo pri rozširovaní názorov, prostredníctvom ktorých sa mal nastoliť relatívne slobodný sociálny a politický poriadok. Niektoré smery myslenia apelovali na návrat k učeniu mudrcov minulosti, zatiaľ čo iné hľadali záchranu v radikálnych zmenách. Medzi hlavné školy týchto čias patrili taoizmus, konfucianizmus, mohizmus a legalizmus. Každá z týchto škôl mala nasledovníkov a žiakov, medzi ktorými prebiehali popri vyučovaní aj zápalisté intelektuálne diskusie. Pri budovaní súkromných škôl pravdepodobne najaktívnejšie postupovali prívrženci Konfucia.

Vzdelávanie sa vylepšovalo aj praxou súperiacich feudálnych štátov lákať do svojich teritórií vedcov a učiteľov, aby poskytovali podnety umožňujúce

nielen zvyšovanie prosperity, ale aj získanie aury intelektuálneho rešpektu v krajine, kde úcta k učencom tvorila významnú tradíciu. Obdobie politickej nestability a sociálnej dezintegrácie nahradila slobodná a kreatívna intelektuálna aktivita. Vedci, vedomí si svojej dôležitosti a zodpovednosti, vytvorili tradíciu vzájomného rešpektu a nebojácneho kriticismu. Túto tradíciu mal na myslí Konfucius, keď namietal, že vzdelaný človek by nemal byť nástrojom zneužitia. A podľa konfucianistu Mencia by ho bohatstvo a postavenie nemalo korumpovať, chudoba a nepatrnosť ovplyvňovať a moc a sila ohýbať.

Sto škôl myslenia a záznamy feudálnych štátov výrazne obohatili literatúru a tým poskytli aj užitočné materiály na podporu vzdelávania. Klasický vek Číny, to jest obdobie východného Čou, zanechalo intelektuálne a poznávacie dedičstvo nevypočítateľnej hodnoty. Treba tiež pripomenúť, že toto významné obdobie ázijskej histórie prebiehalo takmer paralelne s úsilím gréckeho ducha, ktorý aktivoval rozvoj myslenia v západnej časti sveta.

OBDOBIE ČCHIN – CHAN

Autokracia Čchin (221 – 206 pred Kr.)

V mnohých školách myslenia, ktoré sa rozvinuli v čínskom klasickom období, oficiálne uznanie získal najmä legalizmus. Politika dynastie Čchin vyplývala z princípov preferujúcich silný štát s centralizovanou administratívou. Mnohé praktiky sa odlišovali od minulosti a viedli ku kritike vedcov, obhajujúcich vzory starovekých mudrcov. Zákonodarca nazývajúci sa prvým cisárom, aby zastavil vlnu kritiky, na radu svojho legalistického ministra nariadil úplný rozchod s minulosťou a zakázal historické knihy, glorifikujúce starých zákonodarcov. Mnohé knihy sa spálili a stovky učencov odsúdili na smrť.

Napriek týmto sporným aktivitám dynastia Čchin položila základ jednotnej ríše a umožnila nasledujúcej dynastii konsolidovať moc a politické pozície doma i v zahraničí. Vo vzdelávaní unifikačné úsilie zahŕňalo mnohé reformy, napríklad aj zjednodušenie písania textov a ich rozširovanie po celej ríši. Prvé kroky zvyšovali uniformitu učebníc pre primárne školy. Vynález písacieho štetca z vlasov ako aj vynájdenie atramentu nahradilo škrabkanie písmen na hodváb bambusom.

Vzdelávanie v dynastii Chan (206 pred Kr. – 220 po Kr.)

V tomto období sa výrazne zmenila motivácia predchodcov. Snáď najväčší význam mal prechod od legalizmu ku konfucianizmu. Postupne sa vracali doposiaľ zakazované knihy a hlavné námety poskytovali diela klasikov. Znova vychádzali spálené knihy a veľká pozornosť sa venovala kopírovaniu, ako aj textovým a interpretačným štúdiám, pretože učenci obdobia *Chan* učeniu klasikov prisudzovali nový význam. Tieto trendy stimuloval aj vynález papiera. Kritické čítanie starých textov viedlo k vyššej náročnosti dlho predtým, než sa sformovalo na západe.

Počas dynastie *Chan* pôsobilo veľa učencov, najmä historikov, filozofov, básnikov, maliarov a iných intelektuálov. Osobitnú pozornosť zasluhoval S'-ma Čchien (145 – 86 pred Kr.), autor monumentálnej histórie Číny *Zápisky historika* (Š'-ti) zloženej zo 130 dielov a komentovanej autorom od čias vlády Žltého cisára, panujúceho od roku 2600 pred Kr. až po 1. storočie toho istého letopočtu. Autor zaslúžene získal titul *Čínsky otec histórie*. Titul *poet laureát* dostala vzdelaná žena a prvá čínska historička Pan Chao (45 – 114). Bibliografi zberali a vydávali staroveké texty klasikov. Vznikol aj prvý slovník čínskeho jazyka. Pretože najviac textov vytvorili konfuciánski učenci, čínske vzdelávanie sa s touto filozofickou školou významne identifikovalo. Väčšina zákonodarcov dynastie *Chan* hľadala v konfucianizme podnety pre riadenie vlády a spoločnosti.

Veľa škôl pôsobilo na národnej a lokálnej úrovni. Pokračovali aj aktivity súkromných škôl, ktoré sa významne podieľali na zmene intelektuálneho ovzdušia v krajine. Značný vplyv na formovanie presvedčenia mali aj miestne univerzity. Diela klasikov získali v učebných osnovách centrálnu miesto, avšak pozornosť sa venovala aj hudbe, rituálom a lukostreľbe. Naďalej pôsobila aj tradícia šiestich umení.

Uvedenie Buddhu

Dynastia *Chan* bola obdobím teritoriálnej expanzie a rastu obchodu a kultúrnych vzťahov. V tomto období sa začal rozvíjať aj buddhizmus. Prvé informácie o tomto hnutí priniesli do Číny obchodníci, vyslanci a mnísi. Od 1. storočia po Kr. sa o ne osobne zaujímal aj cisár a poslal do Indie misiu, aby

získala viac poznatkov a priniesla do krajiny buddhistickú literatúru. Následne indickí misionári a čínski vedci prekladali Buddhove rukopisy a iné písomnosti do čínštiny.

Indickí misionári prinášali nielen novú vieru, ale aj pôvodné kultúrne hodnoty. Indické matematické a astronomické poznatky obohatili čínske poznanie v týchto oblastiach. Z výmeny významne ťažila aj čínska medicína. Architektúru a umenie reprezentovali buddhistické i indické vplyvy. Hinduistické spevy sa stali súčasťou čínskej hudby.

Avšak po dvoch storočiach od zavedenia buddhizmu sa tieto novinky vyčerpali. Vzdelávanie počas dynastie Chan významne čerpalo zo štúdia starovekých klasikov za dominancie konfuciánskych učencov, ktorí nemali hlbší záujem o buddhistické učenie, pretože praktické problémy morálneho a politického života ležali mimo centra ich záujmu. Buddhistický pohľad na diabla, obrana celibátu a únik z pozemskej existencie boli cudzie čínskej tradícii. Taoistickí učenci nachádzali v buddhizme veľa tém, vzdialených od vlastných spirituálnych odkazov a viac inklinovali k štúdiu novej filozofie. Niektorí z nich buddhistické texty aj prekladali.

Pád dynastie *Chan* priniesol niekoľko storočí rozpadu, konfliktov a zahraničných invázií. K zjednoteniu Číny došlo až na konci 6. storočia. Začalo obdobie hlbokého zakorenenia buddhizmu v Číne. Literárne úsilie čínskych mníchov viedlo k formovaniu čínskej buddhistickej literatúry a súčasne zvyšovalo prenos cudzích podnetov do čínskeho náboženstva a systému myslenia.

STAROVEKÍ HEBREJI

Starovekí Izraelci, podobne ako ostatné tradičné spoločenstvá, pri výchove k múdrosti najskôr uprednostňovali rodinný typ vzdelávania. Malé deti, najmä dievčatá, prednostne vychovávali matky, zatiaľ čo otcovia preberali zodpovednosť za morálnu, náboženskú a manuálnu výchovu dorastajúcich synov. Táto tradícia sa v hebrejskom vzdelávaní pevne zafixovala, vznikla aj analógia medzi vzťahom žiaka a učiteľa a syna a otca. Samotné vzdelávanie bolo pomerne rigidné, o čom svedčil aj nový pojem pre telesný trest *nusar*.

Židovský národ, ako je známe, sa sformoval na území Stredného východu. V prežívaní týchto ľudí zohrávalo poznávanie a vzdelávanie aktívnu úlohu. Preto sa veľký význam prisudzoval profesijnej triede pisárov, expertov ovlá-

dajúcich písanie, umenie, ktoré prevzali od Feničanov. Písanie malo značný praktický prínos. Pisári písali texty a zostavovali zmluvy, viedli účtovníctvo, záznamy a formulovali príkazy. Príkazy dostávali pisári písomne a významne sa podieľali aj na ich vykonávaní. Obvykle zastávali prestížne miesta v administratívne. Pri vzdelávaní pisárov sa kládol dôraz aj na ich charakterové vlastnosti a výchovu k múdrosti.

Písanie sa uplatnilo aj v inej oblasti poznania – náboženstve. Pisári pôsobili aj ako nositelia vzdelávania a presne kopírovali sväté knihy. Patrili medzi ľudí, ktorí čítali *Bibliu* nielen kvôli vlastnému poznaniu, ale učili aj ľudí, a prípadne, ak to bolo potrebné, prekladali texty aj do cudzích jazykov (napríklad v Alexandrii do gréčtiny alebo v Palestíne do aramejčiny).

Po páde izraelského štátu v rokoch 722 – 721 pred Kr. a Judey v roku 586 pred Kr. a ich podrobení sa cudziemu právu, židovské vzdelávanie nadobudlo výraznejšiu religióznu orientáciu. Aj preto synagógy neboli len domami modlitieb, ale aj školami. V *domoch kníh (bet ha-sefer)* a *domoch inštrukcií (bet ha-midrash)* prebiehalo elementárne i sekundárne vzdelávanie. Dievčatá sa obvykle učili v domácom prostredí.

Písanie nebolo v orientálnom svete spočiatku príliš významné. Dôležitejšiu úlohu zohrávalo ústne vyučovanie. Aj keď sa deti učili čítať nahlas alebo intonovať text, ich hlavné úsilie spočívalo v pamäťovom učení fragmentov z *Biblie*. Súbežne s písanou *Bibliou* však vznikali aj interpretácie alebo praktické rozborov textu, ktoré prebiehali spočiatku iba ústne, ale neskôr sa rozšírili aj na písanú formu; najskôr vo forme memoranda alebo mnemotechnických pomôcok, napísaných na tabuľkách alebo v zápisníkoch, neskôr v knihách. Rozšírenie náboženskej literatúry vyvolalo expanziu programov vzdelávania, zaradených do elementárnych, stredne pokročilých a pokročilých stupňov, ktoré pôsobili v niektorých centrách Palestíny a neskôr aj v Babylone. Religiózne vzdelávanie významne prispelo k dlhodobému prežitiu judaizmu, vrátane obdobia deštrukcie Jeruzalema. I v diaspóre si Židia udržiavali hebrejčinu ako jediný bohoslužobný jazyk; používali ho na štúdium *Biblie*, historických odkazov a následne aj na vzdelávanie. Z týchto aktivít vyplýval aj rešpekt, akému sa v židovskej komunite tešia učitelia.

VZDELÁVANIE STAROVEKU

STAROVEKÉ GRÉCKO

Počiatky

História helénskeho jazyka a tým aj národa sa vracia do obdobia Mykén-skej civilizácie medzi rokmi 1400 – 1100 pred Kr. Mykénska civilizácia sa organizačne skladala z malých monarchií orientálneho typu, riadených byrokratickou administratívou s vzdelávacím systémom, kopírujúcim staroveké civilizácie Blízkeho východu, zamerané na výcvik pisárov. Žiaľ, nepodarilo sa zachytiť kontinuitu medzi vzdelávaním a tými formami učenia, ktoré vznikli po období zabudnutia, známom ako grécke temné obdobie, ktoré prebiehalo medzi 11. až 8. stor. pred Kr. Keď sa grécky svet znova dostal do pozornosti histórie, vynorila sa úplne iná spoločnosť, vedená vojenskou aristokraciou, idealizovanou v *Iliade* a *Odysei*. V priebehu tohto obdobia synovia zo šľachtických rodín získavali vzdelanie prostredníctvom poradcov, ktorými často bývali dôveryhodní seniori. Vzťahy medzi nimi prebiehali v atmosfére mužnej súdržnosti, vyvolávanej charakteristickým ideálom gréckej lásky, ako trvalým znakom helenistickej civilizácie, hlboko ovplyvňujúcim aj koncepciu vzdelávania, napríklad vzťahmi medzi majstrami a žiakmi. Títo bojovníci z archaického obdobia však neboli hrubými barbarmi. V tom čase *homeridi* (recitátori Homéra) a *rapsódi* (speváci a niekedy aj kreatívni básnici) šíрили veľkú epiku Homéra a Hesioda počas rozsiahleho gréckeho osídlenia Stredomoria a podieľali sa na formovaní novej a kultivovanej civilizácie. Na pomerne vysokej úrovni boli tanec, poézia a inštrumentálna hudba, ktoré tvorili významnú súčasť výchovy dominantných elít. Navyše, kľúčovou ideou gréckeho života sa stal pojem *arete*. Epika Hesioda a Homéra glorifikovala fyzickú a vojenskú udatnosť Grékov a vyzdvihovala ideál kultivovaného vlastenca – bojovníka majúceho kľúčovú cnosť *arete*. Tento pojem, reflektuje vojenské schopnosti, morálnu excelentnosť a vzdelávaciu kultivovanosť. Etika cti formovala cnosti hrdosti ako inšpiráciu k veľkým činom. Súčasne sa akceptovalo, že človek môže byť objektom závidy alebo nepriateľstva. Zbožná úcta k Homérovi, spoluzakladateľovi gréckej kultúry a tým aj vzdelania, udržiavala z generácie na generáciu kult hrdinov, šampiónov, výkonných perfekcionista, či už

v bojoch, ale aj v hrách alebo súťažiach, najmä v atletike, pričom najviac sa oslavovali *Olympijské hry*, tradične datované po roku 776 pred Kr.

K intenzívnym zmenám v gréckom vzdelávaní dochádzalo aj politickými transformáciami na mestské štáty. Postupne sa rozvinul kolektívny ideál oddanosti komunite: mestský štát (*polis*) pre svojich občanov znamenal všetko. Podriadenosť individua kolektívnej disciplíne posilňovala aj strategická vojenská revolúcia, podľa ktorej v bojoch dominovali ťažko vyzbrojení pešiaci, *hopliti*.

Sparta

Sparta, najviac prosperujúce grécke mesto v 8. a 7. stor. pred Kr., slúžilo ako príklad bohatstva a komplexnosti archaickej kultúry. Ako naznačovali podujatia organizované v rámci mestských náboženských festivalov, vzdelávanie prebiehalo ako súčasť umeleckého zdokonaľovania. Mladí ľudia sa zúčastňovali sprievodov, tancov a súťaží inštrumentálnej hudby a spevu. Vysokú úroveň mala najmä fyzická príprava (čo sa prejavilo napríklad tým, že účastníci zo Sparty získavali viac než polovicu prvých miest na olympijských hrách). Ideálom doby bola výchova občana – vojaka, pripraveného bojovať, ale aj zomrieť za vlasť.

Tento stav sa prejavoval najmä po roku 550 pred Kr., keď v Sparte prevládol aristokratický režim presadzujúci vojenskú prevahu a moc. Umenie a šport dopĺňali vzdelanie mužov a kasty bojovníkov. Dievčatá sa prednostne pripravovali na budúce materské funkcie. Striktne eugenický režim nemilosrdne eliminoval choré a deformované deti. Vzdelávanie (*agoge*) medzi siedmim až dvadsiatym rokom bolo v rukách štátu.

V Sparte mladých mužov zaraďovali do formácií podľa veku a delili ich do menších jednotiek pod velením vrstovníkov alebo mladých dôstojníkov. Vzdelávanie prebiehalo kolektívne a mladí muži namiesto rodinného života postupne privykali vojenskému umeniu. Organizáciu ich života ovplyvňovala príprava na pobyt na bojiskách. Chodili ľahko odetí, stravovali sa veľmi skromne a podrobili sa tuhej disciplíne. Ich bojovnosť sa zvyšovala rituálnym oblečením chlapcov, skúškou *krypteia*, to jest nočnými nájazdmi do teritórií nižších vrstiev a najmä otrokov (*heliotov*). Úlohou mladých vojakov, okrem tréningu prepádavania a používania listi v boji, bolo usmrtenie istého

počtu otrokov. Vzdelávanie prebiehalo v ovzduší jednoduchosti, učili sa obhajovať záujmy štátu a slepo plniť príkazy nadriadených. Pozoruhodné je, že spartánske deti sa súčasne cvičili v pretvarovaní, ako aj v klamaní a kradnutí. Tieto aktivity sa ospravedlňovali nedôverou voči cudzincom.

Takýto typ vzdelávania umožňoval Sparte, aby dlhší čas zostala významným vojenským či diplomatickým mestom a v dlhom období peloponézskych vojen (431 – 404 pred Kr.) dominovala nad rivalmi z Atén. To však nezabránilo jej neskoršiemu úpadku. Tvrdosť a krutosť prevládali aj v časoch, keď už takéto správanie strácalo na účinnosti. Iniciačné rituály sa používali ako barbarské testy odolnosti, chlapci pred očami turistov neraz zápasili až na smrť a poskytovali sadistické predstavenia. Tieto výjavy sa odohrávali dokonca v období Rímskej ríše, v čase hlbokého mieru, keď Sparta bola malým provinčným mestom, bez nezávislosti i armády.

Atény

V Aténach sa do popredia záujmu vládnucej vrstvy dostalo vzdelanie orientované na povinnosti budúceho vojaka. Aténsky občan, ak to bolo potrebné, síce povinne slúžil materskému mestskému štátu, ale uprednostňoval civilný život a kultúru. Preto boj prebiehal väčšinou formou športu. Pre aténske vzdelávanie bolo charakteristické, že samotné mesto, usilujúce sa o zvyšovanie demokracie, vylučovalo z politiky ženy, otrokov a cudzincov. Táto demokracia, dokonca aj v období najväčšieho rozkvetu, približne v 4. storočí pred Kr., prinášala pozitívny životný štýl len menšine, podľa odhadov len desatine populácie. Aténska kultúra sa orientovala skôr na pokračovanie noblesného života podľa štýlu homérskeho šľachticov a menej si všímala bojové aspekty. Tejto orientácii vyhovovali tzv. elegantné športy. Viaceré z nich, ako jazdectvo a poľovníctvo, zostávali privilegiom aristokracie a bohatej elity. Na druhej strane rôzne odvetvia atletiky, pôvodne určené synom z bohatých rodín, sa neskôr rozšírili aj medzi bežných obyvateľov.

Vzdelávanie mládeže

Školy, ktoré sa už v tomto čase postupne objavovali, mali model vo východnom Stredomorí a vyučovali v nich súkromní učitelia. U Herodota sa

zmienky o školách spájali s rokom 496 pred Kr. a u Pausania s rokom 491 pred Kr. Pôvodne sa zaužíval pojem *didaskaleion* (miesto pre inštrukcie), popri tom sa však používal aj termín *schole* (voľný čas). V praxi nepôsobili oficiálne inštitúcie, aktivity prebiehali v rôznych priestoroch. Mladý chlapec z privilegovanej vrstvy mal sprievodcu, to jest *paidagoga*, všeobecne uznávaného člena rodičovskej domácnosti. Gramotnosť zaisťoval majster písania zvaný *grammatistes*, u ktorého sa dieťa učilo zapisovať písmená a čísla písadlom do drevenej doštičky pokrytej voskom. Pokročilejšiu formálnu gramotnosť, hlavne štúdiom básnikov, dramatikov a historikov poskytovali *grammatikos*, aj keď sa obmedzovali na ľudí, ktorí sa nemuseli živiť pravidelnou prácou. Veľmi dôležité boli inštruktáže o legendách Hesioda a Homéra, prednášané na lýre hrajúcimi *kitharistes*. Navyše, chlapci sa vzdelávali aj vo fyzických a vojenských aktivitách v zápasníckych školách, známych ako *palaestra*, to jest v časti obsiahlejšieho gymnázia.

Nezanedbával sa ani morálny aspekt vzdelávania. Aténskym ideálom sa stal *kalos kagathos* (*kalokagatia*), to jest *múdry a dobrý* muž. Učitelia zdôrazňovali žiaduce správanie detí aj formovanie ich charakteru. Poézia slúžila na prenos tradičnej múdrosti, pričom sa kombinovala etika občana vyjadrovaná v moralizátorských elégiách zákonodarcov v 6. storočí pred Kr. so starým homérskym ideálom súťaže a heroických činov. Ale tento ideál rovnováhy medzi vzdelávaním tela a mysle už dávno narušili na jednej strane profesionálne športy a na druhej intelektuálne disciplíny, ktoré sa rozvíjali od 5. storočia pred Kr.

Vyššie vzdelávanie

Systém vyššieho vzdelávania otvorený všetkým záujemcom (najmä s dostatkom voľného času a peňazí), sa vynoril spolu so sofistami, zväčša zahraničnými učiteľmi, súčasníkmi Sokrata (470 – 399 pred Kr.). Zdá sa, že vyššie formy poznávania si uchovávali ezoterický charakter, pretože významné poznatky prednášali majstri len vybraným študentom, napríklad v prvých medicínskych školách v Knide a na Kose, alebo v rámci náboženského bratstva, vyžadujúceho exkluzívne zasväcovanie. Sofisti sa zameriavali na nové potreby gréckej spoločnosti, najmä v aktívnejších mestách ako boli Atény, kde sa intenzívne rozvíjal politický život. Participácia v riešení verejných prob-

lémov sa stala najvyššou metou, vyjadrujúcou ambície gréckeho človeka, ktorý sa už nezaujímal len o atletiku a elegantné odpočinkové aktivity, ale aj o politiku.

Sofisti ako profesionálni učitelia navrhovali takú formu vyššieho vzdelávania, ktorého komerčný úspech zaistovala sociálna a praktická užitočnosť. Do verejných prednášok, ktoré bývali veľmi populárne, zapájali literárne žánre. Tento učebný proces býval orientovaný prakticky, napríklad na vzdelávanie zvyšujúce politickú participáciu. Sofisti nepredstierali šírenie alebo hľadanie univerzálnej pravdy týkajúcej sa človeka alebo jeho existencie, ale ponúkali jednoduché umenie ako dosiahnuť úspech v politickom živote, čo znamenalo presadzovanie stanoviska jednotlivca. Tento program zahŕňal dve základné disciplíny: umenie logickej argumentácie alebo dialektiky a umenie presviedčania, alebo rétoriky, dvoch významných humanistických vied antiky. Tieto disciplíny vyplývali z prežívania všeobecných princípov a logických štruktúr, čím na teoretickej úrovni umožňovali prenos poznatkov z majstra na žiaka.

K pedagogike sofistov stáli v opozícii Sokratovci, dediči staršej aristokratickej tradície, znepokojení radikálnym utilitarizmom svojich kolegov. Pochybovali, že cnostiam sa možno naučiť prostredníctvom peňazí, to jest podceňovanej substancie. Sokrates ako dedič starých mudrcov predchádzajúcich storočí presadzoval, aby najvyšším ideálom človeka a tým aj vzdelávania nebol duch efektívnosti a moci, ale objektívne hľadanie absolútna a cností – to jest poznania, myslenia a porozumenia.

Avšak až na počiatku 4. storočia pred Kr. sa definitívne sformovali hlavné typy vyššieho gréckeho vzdelávania. Predstavovali súťaživé trendy dvoch veľkých vzdelancov, filozofa Platóna (428 – 348/347 pred Kr.), ktorý už roku 387 pred Kr. založil Akadémiu a orátora Isokrata (436 – 338 pred Kr.), so školou, ktorá vznikla okolo roku 390 pred Kr.

Platón pochádzal z dlhej aristokratickej rodinnej línie a vzdelával sa ako významný sokratovský študent. Poprava jeho učiteľa ho však postavila proti aténskeму verejnému životu. Po dlhom cestovaní po Stredozemnom mori sa vrátil do Atén, kde založil filozofickú školu blízko lesíka venovaného hrdinovi *Academosovi*, známu ako Akadémiu. Na jej pôde sa kvôli filozofickým diskusiám schádzali miestni učenci. Platón veril, že dobrá vláda môže vzniknúť iba zo vzdelanej spoločnosti, v ktorej kráľi sú filozofmi a filozofi kráľmi.

Platónove literárne dialógy poskytli detailný obraz o prístupe filozofa k vzdelávaniu. Podľa neho zásady dialektiky (zručnosti presného verbálneho usudzovania) pri správnom dodržiavaní umožňujú vyhnúť sa mylným predstavám a chaosu, a hľadať *Dobro*, to jest konečnú ideu spájajúcu všetky pozemské existencie.

Platón svoj vzdelávací program opísal v *Republike*. Svet má podľa neho dve stránky: viditeľnú, ktorú možno vnímať zmyslami a neviditeľnú alebo inteligentnú, skladajúcu sa z univerzálnych foriem alebo ideí pochopiteľných iba mysľou. Viditeľná oblasť sa rozdeľuje na dve časti, oblasť *zdaní* a oblasť *presvedčenia*. Ľudské prežívanie tzv. reality je iba viditeľným *zdaním* a z neho možno odvodiť iba názory a presvedčenia. Argumentoval, že väčšina ľudí zostáva uzavretá v tomto viditeľnom svete názorov a iba ich limitovaný počet dokáže postúpiť do inteligentnej oblasti. Prostredníctvom precízneho 15-ročného programu vyššieho vzdelávania venovaného štúdiu dialektiky a matematického usudzovania, táto elita môže dospieť k pochopeniu skutočnej reality, zloženej z takých pojmov ako sú dobro, pravda, krása a spravodlivosť. Platón tvrdil, že iba jednotlivci, ktorí absolvovali tento program, sú schopní zastávať najvyššie úrady a plniť najušľachtilejšie úlohy, to jest udržiavať a vykonávať spravodlivosť.

Isokratova škola bola podstatne praktickejšia. Tiež šírila múdrosť, avšak v jednoduchšej forme, založenej skôr na riešení životných problémov pomocou zdravého rozumu. Isokrates v protiklade s Platónom oceňoval skôr rozvoj slušnosti, dômyselnosti alebo vycibrenosti žiaka, než stupeň poznania geometrie. Program štúdia, ktorý ponúkal svojim žiakom, bol skôr literárny než vedecký. Navyše, základy gymnastiky a hudby zahŕňali štúdium homérskeho klasika a extenzívne štúdium rétoriky, založené na piatich alebo šiestich rokoch štúdia teórie, analýzach veľkých klasika, imitáciách klasika a konečne, na praktických cvičeniach.

Tieto dve tradičné školy kultúry a vyššieho vzdelávania neboli úplne v konflikte, stáli v opozícii proti cynickému pragmatizmu sofistov a vzájomne sa ovplyvňovali. Isokrates chápal filozofiu ako druh mentálneho tréningu alebo mentálnej gymnastiky, ktorá umožňovala vysvetľovať komplikovanú podstatu ľudského života. Platón uznával význam literárneho umenia a filozofickej rétoriky. Diskusie medzi oboma školami pokračovali aj počas ďalších generácií, čím obohacovali klasickú kultúru bez ohrozenia jej jednoty.

Pred ukončením helénskeho veku sa objavila ďalšia veľká osobnosť tvoriaca most k budúcnosti, ktorá bola tútorom mladého princa, neskôr známeho ako Alexander Veľký. Aristoteles (384 – 322 pred Kr.) sa učil od Platóna a prevzal viaceré názory svojho učiteľa. Napríklad veril, že vzdelávanie by mal kontrolovať štát, a preto štátu prisudzoval významnú úlohu. Poslednú knihu *Politiky* otvoril výrokom: *Nik nemôže pochybovať, že zákonodarca musí svoju pozornosť zamerať na vzdelávanie mladých...*

Tiež akceptoval niektoré Platónove pochybnosti o demokracii a deklaroval svoju predstavu limitovanej demokracie. Jeho svetská orientácia ho viedla k menšiemu záujmu o idey v platónskom zmysle a väčšiu pozornosť venoval pozorovaniu špecifických problémov. Zdôrazňovanie logických štruktúr a klasifikácií, ktoré umožňovali systematizáciu, bolo v jeho myslení veľmi intenzívne.

Túto systematizáciu aplikoval aj na vzdelávanie mladých. V prvej fáze, od narodenia do siedmich rokov, sa mal jednotlivec fyzicky rozvíjať a učiť sa znášať ťažkosti. Od siedmich rokov do puberty učebné osnovy zahŕňali gymnastiku, hudbu, čítanie, písanie a počítanie. V priebehu ďalšieho vekového stupňa, od puberty do sedemnástich rokov, sa študent zameriaval na exaktné poznatky, nielen na hudbu a matematiku, ale aj gramatiku, literatúru a geografiu. Konečne, v mladej dospelosti pokračovalo v štúdiu iba niekoľko najnadanejších študentov, ktorí zdokonaľovali svoje deklaratívne intelektuálne záujmy o biologické a fyzikálne vedy, etiku, rétoriku a pochopiteľne, aj o filozofiu. Preto nie div, že Aristotelova škola *Lyceum* (Lykeion) bola empirickejšia a praktickejšia ako Platónova *Akadémia*.

Helenistické obdobie

Alexandrovo dobývanie Perzskej ríše medzi rokmi 334 a 323 pred Kr. nečakane zväčšilo územie gréckej civilizácie. Východné hranice sa rozšírili z brehov Egejského mora na brehy riek Syrdarja a Indus v centrálnej Ázii. Jednota obyvateľov nespočívala ani tak na ich národnostnom zložení (medzi nimi dochádzalo k prepájaniu a asimilácii Peržanov, Semitov a Egypťanov) alebo na politickej jednote, ktorá skončila po smrti Alexandra roku 323 pred Kr., ale skôr na spoločnom gréckom životnom štýle, ktorý formoval podobnú koncepciu človeka. Tento ideál sa týkal človeka ako individuality – alebo lep-

šie, ako osobnosti. Táto civilizácia helenistického obdobia sa vymedzila ako kultúra *paidei*, ktorá znamenala podmienku osobného dosiahnutia osvietenia, zrelého seba-naplnenia, založeného na vzdelávaní ako takom. Gréci si udržali svoj špecifický spôsob života uprostred ohromnej ríše najmä vďaka vlastnému systému vzdelávania mládeže a nielen tým, že ich barbari nepohltili. Možno vyzdvihnúť, že grécku kultúru dokonca šírili aj medzi cudzími elitami. Je dôležité pripomenúť, že aj keď helenizmus ako systém neskôr na Strednom východe skončil pôsobením perzskej národnej renesancie a invázií zo strednej Ázie na počiatku 2. storočia po Kr., naďalej v Stredomorí pôsobil pod rímskou dominanciou. Helénska civilizácia a jej edukačné aktivity sa predĺžili až po koniec antiky a trvali dokonca aj dlhšie. Bola to skôr pomalá metamorfóza a nie dynamická revolúcia, ktorá ovplyvnila vznik byzantskej civilizácie.

Inštitúcie

Helenistické vzdelávanie bolo založené na učení mladých 19 a 20 ročných chlapcov. Kompletný program však absolvovala len menšina záujemcov, pochádzajúcich najmä z bohatých a slobodných rodín.

Ako aj v predchádzajúcej ére, vzdelávanie pokračovalo najmä v mestách, ktoré udržiavali aj hlavné zásady gréckeho spôsobu života. Alexander, aby uľahčil kontrolu svojho impéria, zahájil proces zakladania siete miest alebo komunít organizovaných a administrovaných gréckymi inštitúciami. Vytváranie veľkých kráľovstiev úlohu miest v podstate neeliminovalo, aj keď neskôr už neboli plne nezávislé. Helénsky štát nebol plne totalitný a dokázal redukovat' administratívnu mašinériu na minimum. Spoliehal na mestá, že zodpovedne zvládnu verejné služby, najmä vzdelávanie. Na splnenie tejto úlohy mestá hľadali príspevky od najbohatších a najštedrejších súkromníkov. Riadne fungujúce mestá predpokladali dobrovoľné príspevky dobrodincov, medzi ktorými sa vyskytovali vzdelávacie inštitúcie, aj súkromní mecenáši, často detailne vymedzujúci použitie darov alebo príspevkov. Mnohé školy boli súkromné a úloha mesta sa obmedzovala na inšpekciu, ako aj na organizovanie atletických a hudobných prehliadok a súťaží.

Fyzická príprava

Helénske školy na vyššej úrovni mali najmä gymnastický charakter. Ich najvýraznejšou črtou bola prax atletických športov a nahoty, odlišujúca grécky životný štýl od štýlu barbarov. Vo veľkých mestách pôsobilo viacero gymnázií, určených pre rôzne vekové skupiny a príležitostne aj pre rôzne pohlavia. Obsahovali nevyhnutnú *palaestru* alebo otvorené športové ihrisko, obkolesené kolonádou, v ktorej pôsobili pomocné služby: šatne, umyvárne, tréningové sály, masážne salóny a učebne. Vonku sa nachádzal priestor pre behanie, *štadión*.

Základom tréningu bývala gymnastika a atletika. Jazdecké umenie zostávalo aristokratickým privilegiom. Námorné športy mali len skromné postavenie, čo v kultúre námorníkov pôsobí paradoxne, avšak faktom je, že Gréci vďaka indoeurópskemu pôvodu pochádzali z vnútra euroázijského kontinentu. Iné športy, ako loptové hry, plnili doplnkové úlohy. Avšak rozvojom profesionálneho športu športové vzdelávanie strácalo svoje pozície. Popularita atletických športov síce rástla, avšak športové vzdelávanie sa dostávalo do pozadia a nadišlo skončilo v kresťanskom období (asi v 4. storočí po Kr.).

K podobnému poklesu záujmu dochádzalo aj pri umeleckom, najmä hudobnom vzdelávaní, ktoré prežívalo už z archaických kultúr. Podobne ako v športoch, prevládli profesionálni praktici a verejné predstavenia postupne dominovali nad umením, praktizovaným kultivovanými jednotlivcami.

Základná škola

Deti medzi siedmimi až štrnástimi rokmi chodili do základných škôl, ktoré riadili, ako v klasickej dobe, *paidagogos*. Avšak ich rola nespočívala len v privádzaní detí do školy, pretože ich učili aj dobrým mravom a morálke. Gramotnosť a počítanie sa vyučovalo v súkromných školách, ktoré viedli *grammatistes*. Veľkosť tried značne kolísala, od niekoľkých žiakov až k desiatkam. Učenie čítania zahŕňalo analytickú metódu výrazne spomaľujúcu proces učenia. Najskôr sa učila abeceda od alfa po omega, spredu i dozadu; nasledovali kombinácie z oboch koncov – alfa-omega, beta-psi, a podobne, až po mu-nu. Potom sa deti učili jednoduché slabiky – ba, be, bi, bo – po ktorých nasledovali komplexnejšie pojmy a slová, zložené postupne z jednej,

dvoch a troch slabík. Zoznamy slov zahŕňali zriedkavé slová (napr. niektoré medicínske výrazy), vybrané pre ich náročné čítanie a výslovnosť. Trvalo niekoľko rokov, než dieťa dokázalo čítať súvislé texty, väčšinou antológie slávnych citátov. S čítaním sa spájala aj recitácia a praktické cvičenia v písaní, prebiehajúce podľa rovnakého postupného plánu.

Matematický program plnil pomerne skromné úlohy, skôr než o počítanie išlo o číslovanie. Žiaci sa učili celým číslam a zlomkom, ich názvom, písomným zápisom, ako aj ich reprezentáciám v prstovom počítaní. Všeobecné používanie symbolov a *abakusu* viedlo k prechodnému obmedzeniu učenia počítania.

Sekundárne vzdelávanie

Helénsky vzdelávací systém medzi primárnou školou a vyššími typmi vzdelávania ponúkol prípravný program. Tvorilo ho predbežné vzdelávanie, druh spoločného základu, umožňujúceho prípravu pre zvládnutie rôznych oblastí vyššej kultúry, ako aj *enkyklios paideia* (všeobecné alebo spoločné vzdelávanie). Toto všeobecné vzdelávanie, značne vzdialené od *encyklopedických* ambícií v modernom slova zmysle, reprezentovalo reakciu proti prehnaným ambíciám filozofov, najmä aristotelikov, ktorí požadovali veľkú akumuláciu intelektuálnych aktivít. Program *enkyklios paideia* bol limitovaný na všeobecné body, z ktorých, ako sa už konštatovalo vyššie, konkurenčné pedagogiky Platóna a Isokrata akceptovali štúdium literatúry a matematiky. Matematický program sa nezmenil od čias starých pytagorejcov a ponúkal vzdelávanie v štyroch subdisciplínach – aritmetike, geometrii, astronómii a v harmónii (pochopiteľne, že nie hudobnej, ale v teórii harmonických zákonov regulujúcich intervaly a rytmy). Primárnou funkciou *grammatikos* alebo učiteľov literatúry bolo predstavovanie a vysvetľovanie názorov klasických autorov: najmä Homéra, u ktorého sa očakávalo, že ho každý kultivovaný Grék dobre pozná, alebo Euripida a Menandera. Aj keď poézia zostávala základom literárnej kultúry, priestor dostávala aj próza. Pozornosť sa venovala najmä veľkým historikom alebo rečníkom. Vysvetľovaním textu učiteľia viedli študentov k precvičovaniu literárneho prejavu na značne elementárnej úrovni (napríklad sumarizovaním textu do počtu riadkov).

Program tohto prechodného vzdelávania do prvej polovice 1. storočia pred Kr. definitívny tvar ešte nedosiahol, aj keď sa objavil prvý manuál venovaný teoretickému poznávaniu jazyka, tenký gramatický spis Dionysia Thraxa (170 – 90 pred Kr.). Program sa skladal zo siedmich liberálnych umení: troch literárnych – gramatiky, rétoriky a dialektiky a štyroch matematických odborov, uvedených vyššie. (Je faktom, že *trivium* a *kvadrivium* sú kľúčovými pojmami stredovekého vzdelávania, aj keď *kvadrivium* sa neobjavilo do 6. storočia a *trivium* do 9. storočia). Dlhá história tohto programu nepopierala fakt, že v priebehu storočí sa oba pojmy prestali používať a stali sa skôr teóriou alebo abstrakciou. V skutočnosti literárne štúdie postupne prekrývali prírodné vedy. Zo štyroch matematických disciplín sa permanentne preferovala iba jedna – astronómia. A to nielen kvôli spojeniu s astrológiou, ale hlavne vďaka popularite základnej učebnice používanej pri vyučovaní – *Vystúpenia (Phaenomena)*, napísanej ako poéma básnika Arata zo Soli (315 – 240 pred Kr.).

Vyššie vzdelávanie

Vyššie vzdelávanie sa objavovalo v rôznych formách, doplnkových alebo konkurenčných. Prvá bola *efébia* (mladá kultúra), druh občianskeho a vojenského tréningu kompletizujúceho vzdelávanie mladých Grékov a pripravujúceho ich na vstup do života. Táto fáza trvala dva roky (medzi osemnástym až dvadsiatym rokom), čo korešpondovalo v modernej histórii s povinnou vojenskou službou. Išlo o prežitok vyplývajúci z organizácie starých gréckych mestských štátov, ale v helenistickom období nedostatok národnej nezávislosti vymazával všetky dôvody pre zavedenie povinnej vojenskej služby. Medzi 3. a 2. storočím pred Kr. sa *efébia* zmenila na civilnú inštitúciu, v ktorej menšina bohatých mladých mužov kultivovala svoj elegantný (no často bezcieľny život). Popri atletických súťažiach vojenský tréning zohrával iba menej výraznú úlohu. Viedli sa diskusie o vedeckých a literárnych námetoch, zvyšujúcich všeobecnú rozhladenosť *efébov* a spoločnosti. Podobný vývin prebiehal aj v iných mestách a *efébia* získavala skôr aristokratickejší, než civilný, viac športový, než militantný charakter. Čo iného mohli Gréci, žijúci v iných krajinách, ponúknuť deťom v snahe o udržanie gréckeho štýlu života, než atletiku? Najmä v Egypte prevládalo úsilie o legitimizáciu privilegovaného posta-

venia helénskych potomkov v porovnaní s rodenými Egypťanmi. *Efébia* už viac nebola najvyššia forma vzdelávania.

Vedecké formálne vzdelávanie trpelo organizačnými nedostatkami napriek viacerým aktívnym centráм pre učencov s vysokými kompetenciami. Z nich najdôležitejší bol *Museiόν* v Alexandrii, bohato dotovaný Ptolemaiom. Bola to inštitúcia, v ktorej sa činnosť vedcov prelínala s vzdelávacími aktivitami. Ak sa učitelia venovali aj učeniu, obvykle prednášali len malému okruhu vybraných študentov. Neformálny charakter osobného nácviku dominoval v rôznych disciplínach, napríklad v medicíne. K intenzívnemu vývoju tohto odboru došlo v období pôsobenia Hippokrata (5. storočie pred Kr.) a Galéna (2. storočie po Kr.). V helenistickej dobe pôsobilo niekoľko škôl medicíny – konzervatívnejšie (Knidos, Kos) a modernejšie (Pergamon, Alexandria) – dnešným lekárske fakultám sa však príliš nepodobali, skôr tvorili jednoduché centrá, v ktorých záujemcov priťahovala prítomnosť kvalifikovaných odborníkov. Študenti zvládali vybrané teórie, učili sa najmä individuálnym tréningom a praxou. Praktizujúcich lekárov sprevádzali k pacientom, zúčastňovali sa konzultácií, profitovali zo skúseností a rád expertov.

Prestížnymi predmetmi týchto centier boli najmä filozofia a rétorika. Filozofiu vyučovali súkromní učitelia organizovaní do skupín. Podľa modelu Platónovej *Akadémie*, nové aténske školy filozofie, ako napríklad Aristotelovo *Lyceum*, Epikurova *Záhrada*, *Portál* (Stoa) boli bratstvá, v ktorých sa učebné i administratívne posty odovzdávali z generácie na generáciu. Pre filozofiu bolo charakteristické, že dôraz na vynikajúcich jednotlivcov helenistickej éry sa presadil jasnejšie v porovnaní so sociálnejšie orientovanými ideami predchádzajúceho obdobia. Ak sa filozofia zameriavala na politické problémy, menšiu pozornosť venovala občanom republiky a väčšiu kráľovi, jeho povinnostiam a charakteru. Centrálnym problémom sa stávala napríklad múdrosť alebo dôvod, ktorý človeka motivuje k hľadaniu šťastia ako vrcholného ideálu. Učenie filozofie neprebiehalo len meditatívne: umožňovalo žiakom prežívať stavy analogické s náboženskou konverziou, dospievalo k rozhodnutiam naznačujúcim revíziu života a prijímaniu všeobecne asketického spôsobu existencie. Takéto problémy však aktivujú najmä morálne, intelektuálne a finančne zabezpečenú elitu. Filozofov však bolo medzi helénskou (i rímskou) inteligenciou pomerne málo.

Kráľovskou filozofickou disciplínou bývala rétorika. Právna výrečnosť si udržiavala svoju funkciu a profesia advokáta bola značne atraktívna, avšak rozkvet prežívala skôr výrečnosť okázalých prejavov, ako umenie učiteľov. Navyše, rozšírené čítanie nahlas viedlo k stieraniu deliacich čiar medzi verbálnymi prejavmi a čítaním. Výrečnosť sa presadzovala v jednotlivých literárnych žánroch – poézii, histórii i filozofii. Venovali sa jej dokonca aj astronómovia a lekári.

Preto nie div, že učeniu rétoriky sa vždy prisudzovala veľká pozornosť. Skladalo sa z piatich fáz: *invencia* (umenie tvoriť myšlienky podľa štandardných schém), *dispozícia* (usporiadanie), *artikulácia*, *mnemotechnika* (pamäťový tréning) a *konanie*. *Konanie* zahŕňalo umenie seba prezentácie, regulácie hlasu a prednesu a predovšetkým schopnosť posilniť pôsobenie slova expresívnym gestom. Každá z týchto častí, spracovaná do detailov, sa vyučovala so značnou presnosťou. Vzdelávanie, ktoré sa popri teórii orientovalo aj na štúdium kazuistik (kvôli imitácii a cvičeniu v praktických aplikáciách), vyžadovalo roky štúdia. Mnohí kultivovaní Gréci rozvíjali túto sociálne žiaducu schopnosť aj sebazvdelávaním, najmä prostredníctvom mechanického učenia (napríklad Homérovej poézie).

Rivalita medzi filozofiou a rétorikou vyplývala z úsilia o ovplyvnenie študentov. Dlhé leto helénskej civilizácie prebiehalo pod rímskou dominanciou. Prosperitu prežívali aj veľké centrá vzdelanosti. Napríklad Atény sa stali nekorunovaným hlavným mestom filozofie – ich *efébia* vítala cudzincov a motivovala ich, aby rozšírili svoje poznanie gréckou vzdelanosťou a gréckym štýlom hľadania kognitívnych pôžitkov. Rétorické školy v Grécku súťažili s podobnými zariadeniami v Malej Ázii (na Rodose v 1. storočí pred Kr. a v Smyrne v 2. storočí po Kr.). V neskoršej Rímskej ríši vo filozofii s Aténami súperila Alexandria. Neskoršie veľké centrá vzdelanosti vznikli v Bejrúte, Antiochii a Konštantínopole. Kvalita učiteľov a počty študentov naznačovali, že si zaslúžili moderný názov *univerzity* ako centrá vzdelávania a poznávania, ktoré významne prispeli k rozvoju ľudskej inteligencie a múdrosti.

OD ANTICKÉHO RÍMA AŽ PO SVET MOSLIMOV

RANÉ RÍMSKE VZDELÁVANIE

Kvalitu latinského vzdelávania spreď 6. storočia môžeme len odhadovať. V rámci Rímskej ríše dominovala najmä vidiecka šľachta pochádzajúca spo-medzi vlastníkov pôdy subjektívne zainteresovaných na jej využívaní, dokonca aj po ustanovení republiky. Myslenie týchto ľudí sa značne odlišovalo od gréckeho a homérskeho intelektualizmu. Preto aj vzdelávanie antického Ríma kultivovalo hodnoty a inteligenciu konzervatívneho vidieckeho obyvateľstva. V mladých ľuďoch sa aktivovala bezpodmienečná poslušnosť prostredníctvom *mos maiorum* ako systému nepísaných pravidiel, platných v živote Rimanov.

Vzdelávanie malo skôr praktický priebeh, zameriavalo sa napríklad na poznatky z organizácie farmárčenia – ako riadiť prácu otrokov alebo ako si počínať pri regulácii nájomného pri prenajímaní pôdy. Vzdelávanie malo aj právne aspekty, aj keď sa líšilo od aténskeho práva, pretože operovalo skôr s všeobecným, než s kodifikovaným právom. Rímske právo bolo oveľa formálnejšie a prepracovanejšie, a preto vyžadovalo dlhšie štúdium, najmä občianskej časti. Vzdelávanie malo aj morálny aspekt, ktorý spočíval v presadzovaní cností a v rešpekte ku kladnému vybaveniu dedičstva občanov, ako aj v zmysle pre jednoduchosť a skromnosť. Rímske vzdelávanie nebolo však len pragmatické. Šíri sa v mestskom rímskom prostredí, kde sa presadzoval rovnaký ideál spoločenského záujmu o verejné blaho, aký už existoval v Grécku, len s rozdielom, že v Ríme sa takáto oddanosť nikdy nespochybovala. Záujmy štátu tvorili najvyšší zákon. Už sa nepestovali cnosti na homérskej úrovni, ale riešil sa problém, či veľkí muži v ťažkých situáciách, ak sa dostanú do nebezpečenstva, majú svojou odvahou a múdrosťou slúžiť vlasti. Národ malých farmárov bol však aj národom vojakov. Fyzická príprava neprispievala len k sebarealizácii v súťaživých športoch, ale zvyšovala aj vojenskú zručnosť. Uprednostňovali sa také aktivity, ako tréning so zbraňami, utužovanie tela, plávanie v studených a prudkých vodách aj jazda na koni.

Rimania na rozdiel od Grékov považovali rodinu za prirodzené prostredie pre vývin a vzdelávanie dieťaťa. Úlohu matky pri výchove rozšírili z detských

rokov aj na neskôr. Avšak chlapcov, na rozdiel od dievčat, od siedmich rokov vychovávali najmä otcovia. Rímski muži dozerali na vývin a štúdium svojich synov, udeľovali im prísne a morálne naliehavé príkazy. Mladí rímski šľachtici často sprevádzali otcov, neraz aj do Senátu.

Rodinná výchova končila v šestnástich rokoch, keď si adolescenti mohli obliecť tógy ušité z bielej vlny (*toga virilis*). Potom sa rok venovali pozorovaniu verejného života, no už nie po otcovom boku, ale najčastejšie v sprievode skúseného rodinného priateľa. Neskôr nastúpili na základnú vojenskú službu, najskôr ako prostí vojaci (pretože budúci vodca sa musel najskôr naučiť poslúchať), aby dostali príležitosť spoznať svoju odvahu v boji. Avšak zanedlho sa stali dôstojníkmi, vedenými skúsenými veliteľmi. Vzdelávanie mladých Rimanov, či už vojenské alebo civilné, sa završovalo pod dozorom vážnej osobnosti, ktorá vzbudzovala rešpekt. Mladý Riman si odnášal do života nielen úctu k národným tradíciám, reprezentovanú slávnymi mužmi minulosti, ale aj hrdosť na vlastnú rodinu. Ak v antickom Grécku vzdelávanie imitovalo homérske hrdinov, v starom Ríme išlo skôr o napodobňovanie vlastných predkov.

RÍMSKA ADAPTÁCIA HELENISTICKÉHO VZDELÁVANIA

Niektoré originálne charakteristiky rímskej spoločnosti prežili, avšak latinská civilizácia sa dlho nerozvíjala autonómne. Asimilovala štruktúry a techniky rozvinutejšej helenistickej civilizácie.

Grécky vplyv na rímske vzdelávanie bol zreteľný a narastal najmä po dlhej sérii víťazstiev vedúcich k anexii Macedónska a iných území, ako aj k formovaniu helenizovaného Orientu. Rimania si cenili možnosti, ktoré im ponúkala civilizácia rozvinutejšia než ich vlastná. Využívali výhody, ktoré pre nich vyplývali z ovládania gréčtiny ako medzinárodného jazyka a pochopili dôležitosť rétoriky ako rozvinutého umenia. Rímski aristokrati rýchlo pochopili výhody rétoriky v rukách štátnikov.

Rimania si helenistické vzdelávanie osvojili v dvoch formách. Na jednej strane Rimanov hodnotila verejná mienka ako skutočne kultivovaných iba vtedy, ak mali rovnaké vzdelanie ako rodení Gréci, na druhej strane sa rozvíjal paralelný kognitívny systém, ktorý prenášal do latinčiny inštitúcie, programy a metódy helenistického vzdelávania. Prirodzene, že kompletne bilin-

gválne vzdelanie prednostne získavali mladí ľudia z privilegovaných vrstiev. Už od detstva ich zverovali gréckym sluhom alebo otrokom, a preto sa často naučili grécky ešte skôr, než latinsky. Deti z týchto vrstiev zvládali oba jazyky, aj keď znalosť gréčtiny bola prvoradá. (Popri tomto súkromnom vyučovaní sa v Grécku už v 3. storočí pred Kr. rozvíjalo verejné vzdelávanie, zamerané na sociálne širšiu klientelu, avšak výsledky boli menej uspokojivé, než priame metódy používané v aristokratických vrstvách). Mladých Rimanov postupne učili inštruktori gréckej literatúry (*grammatikos*) a neskôr aj grécki rétori. Takéto postupné vzdelávanie však mnohým vzdelaným Rimanom nepostačovalo a cestovali do Grécka, aby ho kultivovali aj v pôvodnom prostredí (napríklad mladý Cicero navštevoval filozofické a rétorské školy v Aténach a na Rodose).

RÍMSKE ÚPRAVY

Osvojovanie gréckych reálií však neprebiehало bez problémov. Napríklad Rimania prejavovali nápadnú rezervovanosť voči gréckemu atletizmu, šokujúceму ich zmysel pre morálku, ako aj ich väčšiu životnú serióznosť. Gymnastické cvičenia absolvovali kvôli zdraviu a nie kvôli športu. V rímskej architektúre *palaestra* alebo *gymnasium* tvorili iba prístavbu verejných kúpeľov. Hudobné umenie sa integrovalo do latinskej kultúry ako súčasť luxusného života a elegancie, ale uplatňovalo sa skôr na pasívnej diváckej úrovni, než priamou amatérskou činnosťou.

Aj keď aristokracia bránila podstatu súkromného vzdelávania, v školách narastali sociálne tlaky na jej organizáciu, ktorá podľa gréckeho vzoru prebiehala na troch úrovniach – základnej, sekundárnej a vyššej.

Vzdelávanie mládeže

Vznik prvých základných škôl možno identifikovať len približne, avšak používanie písma od 7. storočia pred Kr. naznačuje pomerne skoré počiatky zámerného vzdelávania. Ako je známe, Rimania prevzali abecedu od Etruskov, ktorým ju poskytli Gréci a Grékom Feničania. Preto Rimania celkom prirodzene prebrali svoju pedagogiku z helénskeho sveta. Žiaľ, v oboch prípadoch dochádzalo k výrazným psychologickým nedostatkom. Nedostatočnú

efektivitu týchto vyučovacích metód neskôr zosmiešnil aj renesančný lekár a spisovateľ Francois Rabelais v *Gargantuovi a Pantagruelovi*.

Medzi 3. a koncom 1. storočia pred Kr. latinské sekundárne vzdelávanie prebiehalo podľa pravidiel *grammaticus latinus*, korešpondujúcich s gréckym *grammatikos*. Pretože základným motívom tohto vzdelávania bolo vysvetľovanie poézie, problémy spôsobovala pomalosť rozvoja latinskej literatúry. Prvý známy učiteľ literatúry Livius Andronicus (280 – 200 pred Kr.) sa opieral o svoj latinský preklad *Odysey*. O dve generácie neskôr Quintus Ennius (239 – 169 pred Kr.) vysvetľoval vlastné poetické texty. Iba vďaka veľkým poetom Augustovho obdobia môže latinská literatúra súperiť s Homérom.

Až v 1. storočí pred Kr. sa začala učiť latinská rétorika. Prvým známym rétorom bol roku 93 pred Kr. Plotius Gallus, ktorý roku 70 založil rímsku školu, táto však o rok skončila, pretože ju zakázala vládnuca konzervatívna strana. Túto formu vzdelávania však zvyšoval svojim pôsobením Cicero (106 – 43 pred Kr.), ktorý mladým latinským poslucháčom ponúkal ekvivalent gréckeho rečníka Demostena. Jeho teoretické diela obsahovali odborný slovník, ktorý odstraňoval nutnosť používať grécky manuál. Avšak tieto inštrukcie zostávali značne poplatné gréckym vzorom: terminológia, ktorú používal najväčší rímsky orátor, predchodca kognitívnej psychológie Quintilianus (35 – 100 po Kr.) bola výraznejšie ovplyvnená helenizmom než latinou. V Ríme sa rétorika stala formou vyššieho vzdelávania, tešila sa veľkej prestíži a stala sa kritériom politickej výrečnosti. Právna výrečnosť (Quintilianus mal na mysli najmä prípravu budúcich právnikov), rozkvitala v Ríme viac než v Grécku, ale podobne ako v helénskom prostredí, latinská kultúra mala prevažne estetický charakter. Od počiatku impéria sa verejné prednášky týkali najmodnejších literárnych žánrov a učenie rétoriky sa orientovalo najmä na umenie prednášať.

Vyššie vzdelávanie

Pretože rétorské umenie bolo najpopulárnejšou zložkou vyššieho vzdelávania, na latinizáciu iných oblastí poznania sa prílíh silný tlak nevyvíjal. Ukázalo sa tiež, že filozofické úvahy Cicera mali podobné ambície ako jeho rečnícke diela a preukázali, že v latinčine je možné filozofovať, ale filozofi nenašli následníkov medzi rétorami. Zo začiatku nevznikla žiadna latinská filozofická škola. Pravdaže, Rím nemal nedostatok filozofov, ale mnohí hovorili grécky

(dokonca aj cisár Marcus Aurelius). Aj latinsky píšuci experti (napríklad Cicero alebo Seneca) študovali filozofiu v gréčtine. Podobná situácia vládla aj v prírodných vedách, najmä v medicíne. Dlhý čas neboli v latinčine k dispozícii lekárske knihy – iba encyklopédia na populárnej úrovni.

Na druhej strane Rím podľa vzoru právnickej školy vytvoril iný typ vyššieho vzdelávania – a iba jeden z nich nemal ekvivalent v helénskej kultúre. Postavenie zákona v rímskom živote a civilizácii je, pravdaže, dobre známe. Právo, možno ešte výraznejšie než rétorika, ponúkalo mladým Rimanom možnosti výnosnej kariéry. Pochopiteľne, že sa pre museli vytvárať primerané podmienky. Vzdelávanie viedli profesori práva (*magister juris*), ktorí zhromažďovali okolo seba študentov navštevujúcich ich prednášky. Od Ciceroových čias a zrejme pod jeho vplyvom prednášky dopĺňali aj teoretické interpretácie. Rímske právo sa tým dostalo medzi vedecké disciplíny. Pomerne rýchlo vznikali prvé právne školy a mali oficiálny charakter. Právne vzdelávanie využívalo také pramene, ako systematické základné spisy, napríklad *Základy (Institutiones)* rímskeho právnika Gaia, manuály procedúr, komentáre a systematické právne zbierky. Toto kreatívne obdobie dosiahlo svoj vrchol na počiatku 3. stor. po Kr. Profesori práva propagovali práce veľkých právnych autorít týchto čias aj so svojimi interpretáciami – podobne ako gramatici ponúkali literatúru.

Rím dlho zostával centrom pokročilého štúdia práva. Avšak na počiatku 3. stor. sa v rámci rímskeho Orientu rozvinula škola v Bejrúte. Vzdelávanie prebiehalo v latinskom jazyku a postupne ho získaval väčší počet mladých Grékov. Je pozoruhodné, že túžba po právnej kariére tvorila významný motív pre zvládnutie latinčiny, napriek tomu, že mnohí ju pokladali za *barbarský jazyk*.

Rímsky svet, v súlade s romanizáciou provincií, postupne pokrývala sieť škôl. Základné školstvo zostávalo súkromné, na druhej strane mnohé školy typu *gymnázium* alebo školy rétoriky získavali charakter verejných inštitúcií, podporovaných súkromnými nadáciami alebo rozpočtami obcí. Za úroveň vzdelávania v podstate vždy zodpovedalo mesto. Povšimnutiahodné však je, že štipendiami prispievali k rozvoju vzdelávacích inštitúcií aj najvyšší predstavitelia ríše. Napríklad Vespasian (69 – 79 po Kr.) vytvoril v Ríme dve pracovné miesta pre grécku i rímsku rétoriku. Marcus Aurelius (161 – 180 po Kr.) dotoval jedno miesto pre rétora a štyri miesta pre filozofov a obsadil ich predsta-

viteľmi hlavných filozofických smerov – platonizmu, aristotelizmu, epikureizmu a stoicizmu.

VZDELÁVANIE V NESKORŠEJ RÍMSKEJ RÍŠI

Pre rímske vzdelávanie je charakteristická výnimočná kontinuita metód. Rovnaké učebné plány ako v Grécku sa používali šesť alebo sedem storočí na rímskom teritóriu. Ako sa už spomínalo, napriek občasnému záujmu najvyšších vrstiev, za podporu vzdelávania, vrátane platov učiteľov, zodpovedali najmä miestne orgány. Viac-menej mimoriadne postupoval cisár Theodosius II., ktorý roku 425 po Kr. založil inštitút vyššieho vzdelávania v Konštantínopole a vytvoril 31 miest pre učiteľov literatúry a rétoriky (gréckej i latinskej), filozofie a práva. Súčasne však umožnil aj značný nárast administratívneho aparátu, ktorý sa na rozvoji vzdelávania výrazne priživil.

K súčasnému používaniu gréčtiny a latinčiny dochádzalo iba pri riešení dôležitých problémov. Nebolo priveľa Grékov, ktorí sa naučili po latinsky, aj keď rast administratívy a zvyšovanie počtu klientov, navštevujúcich právne školy v Bejrúte a Konštantínopole, viedli k zvýšeniu počtu príslušníkov malej gréckej menšiny. Na druhej strane v latinskom teritóriu neskorá antika redukovala používanie gréčtiny. Aj keď ideál zostával rovnaký a vysoká kultúra sa vždy prejavovala bilingválne, u väčšiny ľudí sa znalosť gréčtiny postupne zhoršovala. Tento proces mal aj pozitívne stránky, viedol k rozvoju latinskej kultúry. Literárne bohatstvo a kvalita latinských klasikov vysvetľovala, prečo mladí ľudia venovali menej času štúdiu gréckych autorov. Vergílius a Cicero nahradili Homéra a Demostena, v modernej Európe staroveké jazyky ustupovali pred narastajúcim tlakom národných jazykov a kultúr. Od tej doby sa v období neskoršej Rímskej ríše objavovali špecialisti na medzikultúrne vzťahy a preklady z gréčtiny do latinčiny. V 4. a najmä v 5. storočí medicínske vzdelávanie prebiehalo v latinčine vďaka vydávaniu medicínskej (a veterinárnej) literatúry, najmä vďaka prekladom gréckych manuálov. K podobnej situácii dochádzalo aj medzi filozofmi; napríklad Boethius (480 – 524) pripravil viacero prekladov z gréckych originálov do latinčiny a jeho práce neskôr viedli k stredovekej renesancii filozofického myslenia.

Nič lepšie nedemonštruje prestíž a príťažlivosť klasickej kultúry než posť, ktorý voči nej zaujali kresťania. Tento nový náboženský smer využíval

system vzdelávania analogický so systémom rabínskych škôl – deti sa učili prostredníctvom štúdia *Bible*. Kresťanské vzdelávanie prebiehalo prostredníctvom rodiny a cirkvi, ale aj škôl, organizovaných ešte pohanmi. Tým sa udržiavala ríša vcelku, aj keď postupne prechádzala na kresťanské náboženstvo.

Od 4. storočia kresťania postupne obsadzovali posty na všetkých úrovniach vzdelávania. Od učiteľov a *gramatikov* postupovali k najvyšším stupňom výrečnosti. Augustín v texte *De doctrina Christiana* (426) formuloval teóriu novej kresťanskej kultúry: Kresťanstvo ako náboženstvo *Knihy*, vyžadovalo určitú úroveň gramotnosti a literárneho chápania. Interpretácia *Bible* predpokladala využitie metód gramatikov: kázanie v novej oblasti poznania vyžadovalo rétoriku. Teológia presadzovala spoluprácu s filozofiou. Syntéza kresťanstva a klasickej kultúry vytvorila také účinné spojenie, že keď barbarské invázie ničili tradičné školy a imperiálne a rímske inštitúcie, cirkev motivovaná potrebou vzdelávania duchovenstva, udržiavala kultúrnu tradíciu Ríma, napojenú na helénsky svet.

ZÁKLAD RANÉHO KRESŤANSKÉHO VZDELÁVANIA

Od počiatkov po 4. storočie

Ako je známe, prví kresťania nachádzali prívržencov najmä medzi chudobnými a negramotnými obyvateľmi Rímskej ríše. Avšak v priebehu 2. storočia po Kr. nové učenie postupne oslovovalo aj príslušníkov vzdelaných vrstiev. Je pochopiteľné, že týchto adeptov nového štýlu myslenia už neuspokojovalo dosiahnuté vzdelanie, pretože väčšinou absolvovali iba základné a rétorské školy, založené na grécko-rímskej, ale nie na kresťanskej kultúre. Aj medzi kresťanskými intelektuálmi sa vyskytovali rozdielne názory pri diskusiách o správnych postojoch k tejto problematike, dilema konfrontovala kresťanov hľadajúcich užitočné vzdelanie pre svoje deti. Grécki otcovia, najmä kresťanskí platonici Klement z Alexandrie a Origenes z Alexandrie sa snažili dokázať, že kresťanská predstava o univerze je v súlade s gréckym myslením a preto pokladali kresťanstvo za vyvrcholenie filozofie, ku ktorej vedie cesta prostredníctvom liberálnych štúdií. Kresťania bez liberálneho vzdelávania síce môžu prežívať vieru a poslušnosť, avšak nemôžu intelektuálne poro-

zumieť mystériám viery alebo očakávať ocenenie významnosti evanjelia ako priesečníka helenizmu a judaizmu. Augustín a Basil tiež tolerovali navštevovanie sekulárnych škôl kresťanmi a tvrdili, že literárna a rétorská kultúra je hodnotná potiaľ, pokiaľ sa podriaďuje kresťanskému životu. Na druhej strane rímsky teológ Tertullian podozrievalo pristupoval k pohanskej kultúre, avšak priznával jej nevyhnutnosť, pretože môže prispieť k tomu, aby sa vzdelávanie stalo dostupným.

V každom prípade väčšina kresťanov, ktorí si želali, aby ich deti získali dostatočné vzdelanie, posielala ich do sekulárnych škôl. Táto prax pokračovala aj po roku 313, keď cisár Konštantín, konvertujúci na kresťanstvo, zastavil perzekúcie kresťanov a udelil im rovnaké práva ako ostatným občanom. Kresťania tiež využívali katechetické školy na vyučovanie náboženstva a na prípravu adeptov na pokrstenie. Najznámejšou bola škola v Alexandrii v Egypte, kde pôsobili vynikajúci učitelia, vrátane Klementa a Origena. Zaslúžili sa o koncipovanie podstatne širších osnov, než bolo obvyklé v katechetických školách. Tým vznikla možnosť detailnejšieho zvládnutia výdobytkov gréckej vedy a filozofie.

Medzi 5. a 8. storočím

Postupné obsadzovanie Západorímskej ríše barbarskými kočovníkmi v 5. storočí nakoniec prinieslo rozpad vzdelávacieho systému, ktorý počas storočí vyvinuli Rimania. Avšak barbari ríšu priamo nezničili; obsadzovali ju prostredníctvom veľkých migrácií, ktoré likvidovali slabnúcu rímsku kultúru. Rímske vzdelávanie do istej miery pokračovalo, o čom svedčia aj diela Boethia (479 – 524), hlavne *Filozofia utešiteľka*. Boethius napísal väčšinu svojich štúdií ako riaditeľ civilnej administratívy za vlády Ostrogótov. Významne pôsobil aj jeho súčasník Cassiodorus (490 – 585), minister pôsobiaci pod Ostrogótmi, aktívne pripravujúci víziu *civilitas*, to jest programu vzdelávania verejnosti a vytvárania solídnej administratívnej štruktúry štátu. Preto napriek politickým a sociálnym otrasom, antického vzdelávanie prežilo až do 6. storočia v novom barbarskom štátnom útvere. Barbarov často ohromovali a priťahovali výdobytky Rimanov. Ostrogóti v Itálii (Miláno, Ravenna, Rím) a Vandali v Afrike (Kartágo) prežili určitý čas v školách gramatikov a rétorov. Takmer sa stratili v Španielsku, kde súkromní učitelia alebo rodičia udržiavali

tradíciu klasickej kultúry až do 7. storočia. Ako v predchádzajúcich storočiach, kultúra mala v podstate literárny charakter a gramatika a rétorika tvorili základ štúdia. Aby žiaci dosiahli vybrúsený štýl, čítali, učili sa a komentovali klasických autorov a imitovali ich cvičenia (*dictiones*). Avšak v skutočnosti prax bola pomerne povrchná a výsledky pomerne slabé. Gréci postupne upadali do zabudnutia a pokusy obnoviť helénske tradície limitovali klesajúce počty učencov.

Kresťanstvo sa však postupne formálne zdokonaľovalo a v latinsky hovoriacich západných regiónoch ríše katolícka cirkev (podľa gréckeho *katholikos*, celok) vytvárala administratívne štruktúry, ktoré však na plnenie riadiacich povinností vyžadovali kvalifikovaných expertov. Školy sa formovali pri katedrálach, aj keď hlavné centrá vzdelávania od 5. storočia až po časy Karola Veľkého v 8. storočí pôsobili v kláštoroch. Prototypom západného mníšskeho stavu bol najmä veľký kláštor v Monte Cassine, ktorý založil roku 529 Benedikt z Nursie (480 – 547), pravdepodobne podľa modelu Vivaria, školského kláštora navrhnutého Cassiodorom. Predstavy Benedikta o riadení kláštorného života stimulovali rýchle šírenie benediktínskych kláštorov. Kláštory sa stávali hlavnými centrami vzdelávania a vychovávali aj kvalifikovaných pisárov, nevyhnutných pre civilnú administratívu.

Kláštorné školy neboli však v histórii vzdelávania významnejšie, než školy založené biskupmi, obvykle v katedrálach. Tieto biskupské (episkopálne) školy sa podobali gramatickým školám v Rímskej ríši. Najskôr sa špecializovali na vzdelávanie kléru, no časom, keď malé rímske školy zanikali, pripúšťali, aby ich navštevovali aj laici. Súčasne biskupi zriaďovali ubytovne, v ktorých sa klerici, žijúci v komunite, podieľali na povinnostiach kláštorného charakteru a priučali sa písárskej profesii.

Mnísi ovplyvňovali nielen obsah vyučovania, ale aj metódy prezentovania poznatkov. Deti mali byť poslušné a podľa írskych mníchov Kolumbana a Beda dieťa nebyva nahnevané, nie je zlomyseľné, neodporuje svojim učiteľom, ale dôverčivo prijíma to, čomu ho učia. Ak si adolescent vybral náboženskú profesiu, kláštorný zákonodarca bol pomerne strohý. Učiteľ musel poznať a učiť cirkevnú doktrínu, napomínať nedisciplinovaných študentov a prispôbovať svoje vzdelávacie metódy rozdielnym temperamentom mladých mníchov. Vzdelávanie dievčat predurčených pre kláštorný život prebiehalo

podobne. Učiteľka odporúčala novickám modlitby, manuálnu prácu a štúdium duchovných tém.

Medzi 5. až 8. storočím sa podobne rozvíjalo aj vzdelávanie laikov. Prednášky, nazývané *zrkadlá*, vyzdvihovali dôležitosť štyroch morálnych cností – *prudencie, odvahy, spravodlivosti a zdržanlivosti*. V texte *Institutionum disciplinae* anonymný vizigótsky učiteľ vyjadril túžbu, aby každý mladý muž *ukájal svoj smäd v štvornásobnej fontáne cností*. V 7. a 8. storočí morálne pojmy antiky postupne kapitulovali pred kresťanskými princípmi. Kresťanská *Biblia* sa nakoniec pokladala za jediný zdroj morálneho života, za zrkadlo, v ktorom sa človek učí vidieť seba samého.

Kresťanské vzdelávanie detí, ktoré nepochádzali z aristokratických rodín alebo neašpirovali na duchovnú kariéru, nebývalo pravidelné. Zatiaľ čo v antike sa katechetické vzdelávanie (vyučované najmä formou otázok a odpovedí) organizovalo najmä pre dospelých laikov, po 5. storočí bolo čoraz viac detí a mladých ľudí krstených a po krste sa od detí nevyžadovalo zvláštne náboženské štúdium. Ich rodičia a starí rodičia asistovali pri učení určitého minima. Náboženskú kultúru deti získavali iba návštevou náboženských obradov a počúvaním kázni.

VZDELÁVANIE STREDOVEKU

VZDELÁVANIE V PERZII, BYZANCII, RUSKU A ISLAMSKÉJ CIVILIZÁCIÍ

Staroveká Perzia

Starovekú Perzskú ríšu založil roku 559 pred Kr. Kýros II. Veľký (559 – 530 pred Kr.) a zanikla po moslimskej expanzii roku 651 po Kr. V starovekej perzskej civilizácii dominovalo: 1) tvrdé a náročné fyzické prostredie, 2) aktívne a pozitívne zoroastriánske náboženstvo a etika a 3) militantní a agresívni obyvatelia. Tieto dominujúce vplyvy sformovali z Peržanov dobrodruhov s pomerne agresívnymi nacionalistickými postojmi.

V ranom období (559 – 330 pred Kr.) známom ako Achajmenovské obdobie sa vzdelávanie zakladalo na podpore zoroastriánskej etiky a požiadavkách militantnej spoločnosti, zameranej na zaistenie potrieb štyroch skupín obyvateľov: kňazov, bojovníkov, majiteľov pôdy a obchodníkov. Zoroas-

triánska etika sa presadzovala pozitívnymi myšlienkami, slovami i činmi. Achajmenovsko-zoroastriánske vzdelávanie zdôrazňovalo silné rodinné väzby, pozitívne sociálne emócie, cisársku autoritu, intenzívne náboženské prežívanie a vojenskú disciplínu.

Vzdelávalo sa najmä v súkromí. Základný stupeň prebiehal doma a po siedmich rokoch deti postupovali do dvorných škôl pre vyššie triedy. Sekundárne a vyššie vzdelávanie ponúkalo po absolvovaní základov vyučovanie práva, potrebného pre vládne služby, ako aj medicínu, aritmetiku, geografiu, hudbu a astronómiu. Budúcich vojakov pripravovali špeciálne vojenské školy.

Roku 330 pred Kr. Perziu dobyl Alexander Veľký (356 – 323 pred Kr.) a národné perzské alebo zoroastriánske vzdelávanie pohltilo helénske. Grécka prax sa presadzovala v priebehu Partskej ríše (247 pred Kr. – 224 po Kr.), založenej seminomádskymi dobyvateľmi z kaspických stepí. Preto sa skutočné perzské vplyvy obnovili až v súvislosti so sofistikovanejšími reformami dynastie Sasánovcov v 3. storočí po Kr. V tzv. Novoperzskej ríši Sasánovcov (224 – 651 po Kr.) sa obnovila Achajmenovská sociálna štruktúra a vzdelávanie. Zoroastriánska etika zdôrazňovala podobné morálne princípy, napríklad nevyhnutnosť práce (najmä poľnohospodárskej), posvätnosť manželstva, rodinnú obetavosť, kultiváciu rešpektu k zákonu a intelektualizmus. Tieto vplyvy stavali vzdelávanie na silné morálne, sociálne a národné základy, ktoré tvorili fyzické a vojenské cvičenia, čítanie (podľa pahlaví abecedy), písanie (na drevené tabuľky), aritmetika a výtvarné umenie.

Kognitívny vrchol Sasánovského vzdelávania znamenala akadémia v Gondešapure. Na tomto mieste zoroastriánska kultúra, indická a grécka veda, alexandrijsko-sýrska štruktúra myslenia, medicínske nácviky, teológia, filozofia a iné disciplíny vytvorili v neskoršom období Sasánovskej civilizácie z bežnej akadémie pokročilé centrum vzdelávania. Škola, ktorú navštevovali študenti z rôznych častí sveta, zamestnávala zoroastriánskych, gréckych a indických filozofov, perzských, helenistických a indických astronómov, expertov na zoroastriánsku etiku, teológiu a náboženstvo, ale aj právo, vládu a financie a iné odvetvia vedy.

Táto akadémia v priebehu 8. a 9. storočia preniesla významné prvky klasickeho gréckeho a rímskeho vzdelávania do moslimského povedomia a prostredníctvom latinských prekladov arabských prác obohatila učiteľov v západnej Európe v 12. a 13. storočí.

Byzantská ríša

Byzantská ríša umožnila v 5. storočí pokračovanie jej rímskej predchodkyne vo východnom Stredomorí po strate západných provincií. Aj keď ríša pôsobením moslimov stratila v 7. storočí niektoré východné územia, impérium vydržalo, pokiaľ Konštantínopol, nové hlavné mesto založené rímskym cisárom Konštantínom Veľkým v roku 330, obsadili roku 1453 otomanskí Turci. Roku 1204 sa impérium vážne oslabilo následkom Štvrtej križiackej výpravy. Napriek tomu zostal silný centralizovaný štát, riadený všeobecným kresťanským náboženstvom, efektívnou administratívou a vyspelou gréckou kultúrou. Táto kultúra, pokresťančená v 4. a 5. storočí, sa udržiavala a prenášala vzdelávacím systémom, zdedeným z grécko-rímskej minulosti a založeným na štúdiu a napodobňovaní klasickej gréckej literatúry.

Stupne vzdelávania

Vo vzdelávaní prebiehajúcim na pôde Byzantskej ríše bolo možné rozlíšiť tri stupne. Základné zručnosti čítania a písania vyučovali učitelia elementárnej školy alebo *grammatisti* deti od šiestich alebo siedmich rokov do desiatich rokov. Učitelia sekundárnej školy alebo *grammatikos* (gramatici) viedli štúdium klasickej literatúry a literárneho Grécka, od ktorých sa hovorová gréčtina každodenného života časom čoraz výraznejšie odlišovala. Od 6. storočia vyučovali aj po latinsky. Ich žiaci mali desať až šesťnásť rokov. Rétori napodobňovaním klasickej modelov učili žiakov vyjadrovať sa jasne, elegantne a presvedčivo. Forma hovorového štýlu bola dôležitejšia, než obsah prejavu alebo samotné originálne myslenie. Dobrovoľný štvrtý stupeň zabezpečovali učitelia filozofie prednášajúci žiakom témy antickej filozofie, najčastejšie diela Platóna alebo Aristotela. Rétorika a filozofia formovali obsah vyššieho vzdelávania.

Základné vzdelávanie bolo dostupné nielen v mestách, ale aj na vidieku. Gramotnosť, prinajmenšom do 12. storočia, bola rozšírenejšia než v západnej Európe. Sekundárne vzdelávanie sa obmedzovalo na väčšie mestá. Ambicióznejší žiaci chodili do kultúrneho centra – Konštantínopolu. Školy niekedy pôsobili v kláštoroch, v ktorých sa vzdelávali mladí novici, avšak len málo

pozornosti sa tam venovalo laikom. Dievčatá sa vzdelávajú nezáujemne, avšak dcéry z bohatých vrstiev často vyučovali súkromní učitelia. Veľa žien preto bolo gramotných.

Základné vzdelávanie

Žiaci zo základných škôl sa najskôr naučili čítať a písať jednotlivé písmená, nasledovali slabiky a nakoniec krátke texty, často aj pasáže zo *Žalmov*. Na tomto stupni sa pravdepodobne vyučovala aj jednoduchá aritmetika. Učitelia dosahovali skromný sociálny status a ich príjem závisel od poplatkov, ktoré platili rodičia. Obvykle vyučovali vo svojich príbytkoch alebo v cirkevných priestrešiach, avšak niekedy si privyrábali aj ako súkromní učitelia v bohatých domácnostiach. Nemali asistentov a nepoužívali učebnice. Vyučovacie metódy sa zakladali na memorovaní a opisovaní, pričom motiváciu žiakov zvyšovali odmeny a tresty.

Sekundárne vzdelávanie

Učitelia na základných školách učili gramatiku a slovník podľa klasickej a cirkevnej gréckej literatúry z helenistického a rímskeho obdobia a vysvetľovali príbehy z mytológie a histórie, nevyhnutné pre štúdium antických gréckych textov, hlavne poézie, počínajúcej Homérom. Ako už bolo uvedené, najviac používanou učebnicou bola krátka gramatika Dionysia Thraxa (170 – 90 pred Kr.). Od 9. storočia tieto knihy niekedy dopĺňali *Kánony (Canons)* od byzantského mnícha Theognosta, zbierky krátkych pravidiel pravopisu a gramatiky. *Grammatikos* mohli tiež používať anonymné texty datované do čias antiky, ktoré ponúkali doslovné gramatické vysvetlivky Homérovej *Iliady* alebo texty *Žalmov* od Georgia Cho. Žiaci síce nevlastnili kópie týchto učebníc, ale pravidlá sa učili naspamäť z textov, ktoré im nadiktovali učitelia. Počínajúc 11. storočím, v sekundárnom vzdelávaní sa často používali tzv. škie alebo improvizácie, krátke prozaické texty, obvykle končiace niekoľkými riadkami veršov. Väčšinou ich písal samotný učiteľ a používal ich pri vysvetľovaní učiva z gramatiky alebo štýlu prednesu. Od počiatku 14. storočia sa široko používali aj *erotemata*, systematické zbierky otázok a odpovedí na gramatické problémy, ktoré sa študenti učili naspamäť. Sekundárne školy často mávali

viac než jedného učiteľa a od starších žiakov sa očakávalo, že pomôžu učiť mladších spolužiakov.

Vyššie vzdelávanie

Rétorské učebnice obsahovali systematické príručky rétoriky, modelové texty s detailnými komentármi a príklady rečníckych prejavov od klasických a postklasických gréckych spisovateľov a cirkevných autorít, najmä arcibiskupa Gregora z Nazianzu (329 – 390). Mnohé byzantské príručky rétoriky prežili všetky obdobia. Často bývali anonymné a prevzaté od rôznych autorov, väčšinou priamo alebo nepriamo ovplyvnené dielom gréckeho rétora Hermogena z Tarsu (160 – 230). Podľa jeho systému žiaci po naštudovaní modelových situácií skladali a prednášali prejavy na rôzne všeobecné témy.

Do počiatku 6. storočia v Aténach pôsobila kvitnúca škola neoplatónskej filozofie, avšak zanikla roku 529 kvôli pohanskej orientácii učiteľov. Podobne skončila aj kresťanská škola v Alexandrii, keď moslimovia roku 640 obsadili Egypt. V nasledujúcich piatich storočiach sa filozofické vyučovanie obmedzovalo na jednoduché prehľady Aristotelovej logiky, avšak od 11. storočia sa záujem o grécku filozofickú tradíciu obnovil a kvôli vyučovacím zámerom vznikali mnohé komentáre Aristotelových myšlienok. V 15. storočí byzantský filozof Georgios Gemistos Plethon (1355 – 1450) upozornil na Platóna, doposiaľ zanedbávaného kvôli uprednostňovaniu Aristotela. Filozofické učenie v Byzancii sa zameriavalo skôr na vysvetľovanie textov, než na analýzy problémov.

Pretože vyššie vzdelávanie pripravovalo administratívu pre štátnu službu i cirkev, často sa tešilo podpore šľachty, keď paralelne pôsobilo aj súkromné vzdelávanie. Stupeň záujmu však kolísal podľa momentálnej politickej i hospodárskej situácie Byzantskej ríše. V priebehu 14. a 15. storočia sa patrónom vyššieho vzdelávania stala cirkev.

Profesionálne vzdelávanie

Vyučovanie odborníkov, nevyhnutných pre chod ríše, ako boli lekári, právnici a architekti, sa zabezpečovalo dlhodobým učením. Je to podivné, no k dispozícii je pomerne málo informácií o priebehu systematického vyučova-

nia teológie, aj keď v patriarchálnych školách pôsobili profesori biblických štúdií. Štúdium textov cirkevných otcov bolo v Byzancii významnou súčasťou cesty k teologickému poznaniu, či pre duchovenstvo alebo pre laikov. Avšak náboženská ortodoxia alebo viera bola najvyššou byzantskou hodnotou. Nepochybne vyše 1000 rokov bránila impérium pred východnými inváziami. Viera však bola aj určitým kultúrnym limitom, ovplyvňujúcim vedy a praktické umenia. Ale napriek tomu sa uchovávala literatúra, veda a filozofia v prepisoch textov, z ktorých mnohé unikli zničeniu križiakmi, prežili v južnom Grécku, a tým v tomto regióne obnovili grécke poznanie. V kombinácii s pokladmi klasického vzdelávania, s ktorými sa Európa oboznamovala prostredníctvom moslimov, toto byzantské dedičstvo významne prispelo k počiatkom európskej renesancie.

POČIATKY RUSKÉHO VZDELÁVANIA

Vplyvy Byzantskej ríše a východnej ortodoxnej cirkvi sa na počiatku 10. storočia intenzívne prejavovali v Rusku, kde vznikol prvý východoslovanský štát Kyjevská Rus. Knieža Sviatoslav zlyhal pri udržaní kontroly nad trasou *Varjagov do Grécka* (južne od Novgorodu cez Kyjev, pozdĺž rieky Dneper) a Byzantská ríša ho vyhnala z balkánskych pozícií, ktoré sa pokúšal dobyť. Po jeho smrti roku 972 táto cesta umožnila prenikanie kultúrnych vplyvov z Byzancie do Kyjevskej Rusi, aj keď formálne vzťahy medzi týmito dvomi mocnosťami boli len zriedka harmonické. Byzantské kultúrne výdobytky vstupujúce do Kyjevskej Rusi sa prekladali do staroslovienskeho jazyka a tým padali jazykové bariéry. Známy príbeh v raných kronikách rozpráva ako veľkoknieža Vladimír roku 988 prikázal ľudu Kyjeva, aby prijal krst podľa ortodoxného kresťanského rítu. Nie je však jasné, či táto udalosť, ktorá ustanovila kresťanstvo ako rozhodujúcu kultúrnu silu v Kyjevskej Rusi, tiež znamenala aj počiatky inštitucionalizovaného systému vzdelávania.

Ďalšia epocha v ruskej histórii bola známa ako obdobie apanáži, ktoré trvalo od úpadku Kyjevskej Rusi v 11. storočí až do rastu Veľkého moskovského kniežatstva v 14. storočí. Toto obdobie charakterizoval vznik početných autonómnych lénnych panstiev s vynúteným presunom obyvateľov z južných planín do severných lesov, čo bolo do značnej miery vyvolané útokmi stepných nomádov. Aj keď cirkev a kláštory naďalej bohatli, nekoordinovaná

decentralizácia nevedla k rozšíreniu univerzálnejšieho vzdelávacieho systému.

V roku 1240, v období nestability, mongolská ríša, známa ako *Zlatá horda*, devastovala ruské roviny a vynútila si až do roku 1451 kontrolu nad regiónom. Mongolská nadvláda negatívne ovplyvňovala ruskú kultúru, vrátane cirkvi, ktorá sa stávala formálnejšia a rituálnejšia. To, čo možno uviesť v tomto období o vzdelávaní, sa odvodzuje zväčša zo životopisov vtedajších svätých. Nie je úplne zrejmé, kto vystupoval v roli učiteľov, ani koľko ich bolo, alebo akých mali žiakov. Vzdelávanie malo nepochybne náboženský obsah. Sedemročné deti čítali nahlas a spievali náboženské texty, alebo, veľmi zriedka, recitovali čísla od jedna po sto.

Časom sa mongolská nadvláda skončila a nezávislé ruské sídla sa zjednotili pod autoritou Veľkého moskovského kniežatstva. Kvôli náboženským problémom prepukávali spory, najmä medzi cirkvou a štátom, čo situáciu vo vzdelávaní nezlepšovalo. Avšak v roku 1551 sa z iniciatívy Ivana Hrozného (1530 – 1584) uskutočnil cirkevný sobor (snem) o reformách v Cirkvi. Riešilo sa najmä vlastníctvo cirkevného a kláštorného majetku a zborník zo snemu dostal názov Stoglavský, pretože mal 100 hláv. Koncil si vypočul mnohé príklady klerikálnej ignorancie a nemorálnosti a dospel k záveru, že nie je k dispozícii žiaden efektívny systém alebo inštitúcia na vyučovanie kňazov.

Avšak vzdelávanie neprebiehalo len inštitucionalizovanou formou. Už v ranom Rusku existoval alternatívny rodinný systém, v ktorom rodičia (často orálne) odovzdávali deťom svoje zručnosti a poznatky. Intenzita rodinnej súdržnosti môže však neskôr pri formálnejšej vzdelávacej štruktúre pôsobiť retardujúco.

Situácia sa začala meniť v 17. storočí. Je nevyhnutné si uvedomiť, že západná Ukrajina bola stáročia prostredníctvom poľsko-litovského štátu pod kontrolou rímsko-katolíckej cirkvi, kde intelektuálny kvas najmä prostredníctvom renesancie a reformácie bol výraznejší než v Moskovskej Rusi. Na druhej strane Ukrajinci chránili ortodoxiu pred katolíckym tlakom, ktorý narastal, keď jezuiti použili svoj vzdelávací systém na boj s protireformáciou. Ortodoxné skupiny čelili týmto výzvam zakladaním škôl, pôsobiacich na rôznych úrovniach. Ich snahy korunoval energický metropolita Kyjeva Peter Mogilev (1596 – 1647). Od roku 1615 fungovala v Kyjeve *Škola kyjevského bratstva*, ktorá sa roku 1632 zlúčila so *Školou Pečorskej Lavry* do *Kyjevsko-mogi-*

levského kolégia. Roku 1658 kolégium pričinením Mogileva získalo štatút *Akadémie* a usilovalo sa adaptovať západné vzdelávacie systémy na obranu ortodoxie. Zakladatelia hľadali inšpiráciu najmä v jezuitskom systéme vzdelávania, založenom na pôsobení nižšieho systému tzv. *humaniora* (infima, gramatika, syntax, fonetika, rétorika) a vyššieho filozofického systému. Vyučovanie prebiehalo v gréckom i latinskom jazyku prostredníctvom starovekých, renesančných i barokových básnikov. Časť prednášok prebiehala aj v poľskom jazyku. Roku 1701 Peter I. kolégium premenoval na *Mogilevské Ateneum*, ktoré sa až do vzniku moskovskej univerzity roku 1755 stalo najdôležitejším pravoslávnyim intelektuálnym strediskom ruského impéria. Počas vlády Petra I. sa učebný program *Atenea* sa rozšíril o matematické a prírodné vedy, aj o štúdium súčasných jazykov. Školu počas svojej existencie ukončilo veľa známych filozofov, architektov, skladateľov a iných významných osobností, ako aj študenti z iných pravoslávne orientovaných krajín východnej Európy.

Medzinárodný charakter mala aj *Slovansko-grécko-latinská škola* v Moskve, ktorú viedli grécki učitelia. Škola pripravovala kandidátov na vstup do duchovného stavu i medzi budúcich úradníkov. Roku 1731 ju navštevoval aj slávny ruský chemik Michail Lomonosov. V 17. storočí sa vo Veľkom moskovskom kniežatstve významne rozšírila kníhtlač, čo viedlo k vychádzaniu množstva kníh i príručiek.

Od polovice 17. storočia sa väčšina Západnej Ukrajiny dostala pod moskovskú kontrolu, čo umožnilo, aby sa určitý počet vzdelaných Ukrajincov, z ktorých viacerí študovali v Poľsku alebo v Ríme, dostal do Moskvy. Zväčša využili priaznivé okolnosti, ktoré navodil patriarcha Nikon (1605 – 1681), usilujúci o korekciu chýb v ortodoxných cirkevných kruhoch. Ich pôsobenie však vyvolávalo podozrenie časti ortodoxného duchovenstva. Napriek tomu vzdelávacie reformy pokračovali, aj keď pomerne pomaly.

K rozvoju školstva a vedy došlo najmä počas vlády Petra I. Veľkého (1682 – 1725). Cár venoval týmto zariadeniam veľkú pozornosť už počas ciest do západnej Európy. Napríklad roku 1698 pri návšteve Londýna navštívil múzeum Kráľovskej spoločnosti. Významne ho ovplyvnil aj predseda Pruskej vedeckej spoločnosti, nemecký filozof Gottfried Wilhelm Leibniz (1646 – 1716). Po dlhšej výmene listov sa osobne stretli na svadbe filozofovho syna v Torgau (Sasko). Leibniz sa cára snažil získať pre vybudovanie medzinárodnej siete vedeckých inštitúcií, podporujúcich vedecký výskum a kultúrnu výmenu

medzi národmi. Druhýkrát sa stretli roku 1712 v Karlových Varoch. Po návrate cára domov sa ruské cirkevné školy dostali pod štátnu kontrolu a vznikla *Akadémia vied*. Napriek tomu vybudovanie národného školského systému, ktorý by zodpovedal novej dynamickej ére, sa presunulo do budúcnosti (Goetz, 1994).

ÉRA ISLAMU

Vplyvy na moslimské vzdelávanie a kultúru

Grécko-byzantské dedičstvo, ktoré sa udržiavalo prostredníctvom učnosti Stredného Východu, sa kombinovalo s prvkami perzského a indického myslenia. Do tejto spirituálnej diskusie sa intenzívne zapojil aj islam. Umajjovský kalifát (661 – 750) umožnil vedcom z helénskeho sveta, aby bádali v Sýrii a sponzoroval semitské a perzské školy v Alexandrii, Bejrúte, Gondešapure, Nisbise, Harane a Antiochii. Avšak k najväčšej islamskej konverzii klasickej kultúry došlo za Abbásovského kalifátu (750 – 1100), ktorý nasledoval po umajjovskom období a inicioval a podporoval preklady gréckych prác do arabčiny. Tieto aktivity realizovali najmä nestoriánski, židovskí a perzskí vedci. Ich preklady zahŕňali práce Platóna a Aristotela, Hippokrata, Galéna, Dioscorida, Alexandra z Afrodiasias, Ptolemaia a iných. Matematik al-Chwarizmi (780 – 850) zostavil astronomické tabuľky, zaviedol hindské čísla (z ktorých sa stali arabské čísla), formuloval najstaršie známe trigonometrické tabuľky a pripravoval geografické encyklopédie v spolupráci so siedmimi desiatkami iných vedcov.

K prenosu vedeckých poznatkov do arabčiny dochádzalo prostredníctvom viacerých kognitívnych kanálov. Napríklad textami prekladanými priamo z gréčtiny do arabčiny; alebo do pahlaví, vrátane indických, gréckych, sýrskych, helénskych, hebrejských a zoroastriánskych materiálov. Na univerzite v Gondešapure sa prekladali texty z pahlaví do arabčiny; niektoré texty boli preložené z hindčiny do pahlaví, potom do sýrčiny, hebrejčiny a arabčiny. Vychádzali diela napísané moslimskými učencami medzi 9. a 11. storočím, ktoré však boli prevzaté v podstate z nemoslimských zdrojov, s nejasnou líniou prenosu; ale aj práce moslimských učencov, ktoré vzišli z individuálnej múdrosti sprevádzajúcej vzdelávanie v rámci islamskej kultúry (Goetz, 1994).

Ciele a dôvody moslimského vzdelávania

Islam pochopiteľne prisudzoval moslimskému svetu vysokú hodnotu a vzdelávanie šírením viery medzi rôznymi skupinami obyvateľov významne prispievalo k vytváraniu univerzálneho a súdržného sociálneho poriadku. Od polovice 9. storočia sa inštitucionalizované poznanie rozdelilo do troch kategórií: veda o islame, filozofické a prírodné vedy (grécke poznanie) a literárne umenie. Veda o islame aktivovala najmä štúdium *Koránu* a *hadis* (porekadlá a zvyky proroka Mohameda) a ich interpretácie poprednými vedcami a teológmi sa hodnotili vysoko. No pozornosti sa tešilo aj grécke vzdelávanie, aj keď sa hodnotilo nižšie.

Súčasťou raného moslimského vzdelávania boli aj také praktické štúdie ako aplikácie technologických expertíz na vývoj zavlažovacích systémov, architektonické inovácie, výroba textilu, železa a ocele, keramiky a kožených výrobkov; ale aj ručná výroba papiera a pušného prachu, pokroky v obchode a budovaní obchodného loďstva. Avšak po 11. storočí začali postupne dominovať konfesijné záujmy a veda o islame získala prevahu. Grécke poznanie sa pestovalo skôr súkromne a jeho vplyv sa zoslabil, najmä keď akademickú slobodu a voľný výber riešených problémov postupne nahrádzal uzavretý systém, charakterizovaný netoleranciou k vedeckým inováciám, sekulárnym subjektom a ku kreatívnemu vyučovaniu.

Organizácia vzdelávania

Systém vzdelávania v moslimskom svete nebol dostatočne integrovaný a diferencovaný. Učenie prebiehalo v rôznych inštitúciách a v študijných krúžkoch. Ale aj v *maktaboch* (*kuttaboch*), to jest v základných školách; ďalej v palácových školách, v kníhkupectvách, ale aj v literárnych salónoch a v rôznych ústavoch, ako boli *meshed*, *masjid* a *madras*. Všetky tieto školy navštevovali v podstate rovnakí žiaci.

Najjednoduchší typ tradičného moslimského vzdelávania prebiehal v mešitách, v ktorých učenci vyučovali dospelých zvládnuť *Korán*. Počet mešít v moslimskom svete prudko narastal, v prvej polovici 10. storočia ich bolo len v Bagdade 3000 a v 14. storočí v Alexandrii až 12000, pri mnohých z nich

pôsobili aj školy. Preslávili sa najmä mešity al-Mansur, postavená za vlády Harun ar-Rašida v Bagdade, ale aj ďalšie v Isfaháne, Mašhade, Ghome, Damasku, Káhire ako aj v Alhambre (Granada). Tieto religiózne centrá sa postupne stávali aj strediskami vzdelávania pre študentov z celého moslimského sveta. Pri mešitách obvykle pôsobilo viacero študijných krúžkov (*halaah*). Ich učitelia obvykle sedávali so žiakmi na pódiami alebo na vankúšoch, rozložených do polkruhu. Čím boli študenti pokročilejší, tým bližšie sedávali pri svojich učiteľoch. Krúžky v mešitách kolísali podľa obsahu kurzov, veľkosti a kvality učenia, avšak vyučovanie prebiehalo prostredníctvom prednášok a memorovania. Učitelia vystupovali ako významné autority a ich prednášky sa doslovné zaznamenávali do notesov. Študenti často kvôli vynikajúcim učiteľom precestovali pomerne veľké vzdialenosti. Niektoré krúžky, najmä v ktorých sa študoval *hadis*, boli tak veľké, že potrebovali viacero asistentov k opakovaniu prednášaného textu, aby ho každý študent mohol počuť a zaznamenať.

Základné školy (*maktab*, alebo *kuttab*) v ktorých sa žiaci učili čítať alebo písať, pôsobili už v predislamskom období. Neskôr sa tieto školy zmenili na centrá vyučovania islamských ideí. Od študentov sa očakávalo, že sa naučia dokonale memorovať *Korán*. Niektoré školy zahŕňali do učebných osnov aj poéziu, elementárnu matematiku, krasopis, etiku (mravy) a elementárnu gramatiku. *Maktaby* sa značne podobali, či už na Strednom východe, Afrike, na Sicílii, alebo v Španielsku.

Školy v kráľovských palácoch vyučovali nielen podľa osnov *maktabov*, ale využívali aj sociálne a kultúrne texty, pripravujúce žiakov na vyššie vzdelávanie, na služby vo vládach kalifov alebo na efektívne riadenie spoločnosti. Vyučujúci sa nazývali *mu'addib*, alebo inštruktori dobrých mravov. Detailné osnovy obvykle špecifikoval vládár, no najčastejšie sa vyučovala rétorika, história, tradičné zvyky, formálna etika, poézia a umenie tradičnej konverzácie.

Vysoký stupeň islamskej učenosti a vzdelávania, najmä počas abbásovského obdobia vo východnom islame a v neskoršom umajjovskom období v západnom islame, viedol vo veľkých mestách ako boli Damask, Bagdad a Córdoba k zakladaniu kníhkupectiev, reprodukčných dielní a prispievali na mzdy novým predavačom kníh. Knižní díleri navštevovali kníhkupectvá a ponúkali vzácne rukopisy, ktoré sa dostávali k čitateľom a šírili poznanie. Veľa takýchto rukopisov vlastnili aj samotní učenci ako napríklad Avicenna, al-

Ghazali alebo al-Farabi, ktorí zo svojich domovov vytvárali vzdelávacie strediská pre svojich študentov.

Avšak moslimské vzdelávacie zariadenia ako *krúžkové školy*, *maktaby* a palácové školy, mali svoje limity. Ich osnovy boli obmedzené, zväčša nemali k dispozícii skúsených učiteľov, ktorí by vytvárali primerané vzdelávacie prostredie. Konflikty medzi náboženskými a sekulárnymi cieľmi týchto škôl boli často nezmieriteľné. Žiaľ, nedokázali plne uspokojovať rastúci dopyt po kvalifikovaných odborníkoch, ani po záujemcoch o vyššie vzdelanie. Tieto tlaky viedli k zakladaniu škôl nového typu, *madrasov*, ktoré predstavovali určitý vrchol moslimského vzdelávania. *Madrasy* nadväzovali na *masjidy*, kolégiá pridružené k mešitám, ktoré vznikali od 8. storočia. Rozdiely medzi týmito dvomi inštitúciami pravdepodobne spočívali najmä vo fakte, že *masjidy* pôsobili tiež ako miesta modlitieb, na rozdiel od *madrasov*. Nadácie podporovali iba učiteľov. Tretí typ kolégií, *meshedy* (sväté kolégiá) tvorili obvykle *madrasy* vybudované v pútnických centrách.

Madrasy existovali do počiatku 9. storočia, jeden z najznámejších založil roku 1057 múdry vezír Nizam al-Mulk (1018 – 1092) v Bagdade. Školy Neza-miyeh, venujúce sa sunitskému vzdelávaniu, slúžili ako modely pre vytvorenie extenzívnej siete takýchto inštitúcií vo východnom islamskom svete, najmä v Káhire, kde pôsobilo 75 *madrasov* (v Damasku 51 a v Aleppe 44).

Dôležité inštitúcie vyrástli za umajjovskej dynastie v španielskych mestách Cordóba, Sevilla, Toledo, Granada, Murcia, Almeria, Valencia a Cádiz. *Madrasy* nemali štandardné osnovy, vyučované predmety navrhovali najmä ich zakladatelia, všeobecne dochádzalo najmä k prelínaniu náboženstva a prírodných vied.

Prínos týchto inštitúcií k rozvíjaniu poznania bol pozoruhodný. Moslimskí vedci riešili uhly ekliptiky, merali veľkosť Zeme, vypočítavali reťazec rovnodennosti; v optike a fyzike vysvetľovali také javy ako lom svetla, gravitácia, kapilarita a súmrak; stavali observatóriá pre empirické štúdium nebeských telies. Pokročili vo výskume liekov, liečivých rastlín a jedál pre medicínske účely; zakladali nemocnice; objavili príčiny niektorých chorôb a vyvinuli ich správnu diagnostiku; ponúkali nové predstavy o hygiene a anestetiká v chirurgii; inovovali pôvodné chirurgické nástroje a v anatómii sa zaslúžili o pitvy. Podporovali vedecké šľachtenie koní a dobytky; zavádzali nové spôsoby štepenia rôznych druhov kvetov a ovocia; vymýšľali nové typy zavlažovania,

hnojenia a kultivácie pôdy; významne prispeli k rozvoju vedy o navigácii. V chémii sa moslimskí vedci zaslúžili o objavenie takých substancií ako boli potaš, alkohol, dusičnan strieborný, kyselina dusičná a chlorid ortuťnatý. Vysoký stupeň dokonalosti dosiahli aj vo výrobe textílií, keramiky a v metalurgii.

Hlavné obdobia moslimského vzdelávania

Renesancia islamskej kultúry a vzdelania nastala v rokoch 800 – 1000 hlavne za Abbásovského kalifátu na východe a neskôr za Umajjovského kalifátu na západe, hlavne v Španielsku. Práve toto neskoršie obdobie sa zaslúžilo o zlatý vek islamského vzdelávania. Vznikali hodnotné preklady a interpretácie klasických myšlienok a ich adaptácia na islamskú teológiu a filozofiu. V tomto období dochádzalo aj k uvedeniu a asimilácii helenistickej, perzskej a hinduistickej matematiky, astronómie, algebry, trigonometrie a medicíny do moslimskej kultúry.

Zatiaľ čo 8. a 9. storočie, najmä medzi rokmi 750 až 900, charakterizovalo presadenie sa klasického vzdelávania a jeho vybrúsenosti a jeho adaptácie do islamskej kultúry; 10. a 11. storočie bolo obdobím interpretácie, kritiky a ďalších adaptácií. Nasledovali periódy modifikácie a príspevkov moslimského poznania ku klasickej kultúre. Neskôr, v priebehu 12. a 13. storočia, sa väčšina prác z klasického obdobia a kreatívne moslimské príspevky prekladali z arabčiny do hebrejčiny a latinčiny. Úpadok moslimskej učnosti súvisel s počiatočnými fázami európskeho intelektuálneho prebudenia, ku ktorému však významne prispeli aj tieto preklady.

Kreatívne učenie islamu medzi 10. a 12. storočím zahŕňalo príspevky takých učencov ako boli Omar Chajjám, al-Biruni, Fakhr ad-Din ar-Razi, Avicenna (Ibn Siná), at-Tabari, Avempace (Ibn Bajjah) a Averroes (Ibn Rushd).

Vplyv islamského učenia na Západ

V 12. a 13. storočí mali preklady väčšiny moslimských textov do latinčiny veľký dosah na európsku renesanciu. Ak islam postupne v učnosti upadal a Európa absorbovala plody kreatívnej produktivity islamských storočí, latinsko-kresťanské prebudenie sa prejavovalo na celom európskom kontinente.

V 12. storočí dochádzalo k intenzívnemu prenosu moslimského poznania do západného sveta prostredníctvom prekladov, ktoré síce pomáhali Európe v čase úpadku vzdelávania, no tým zbavovali islam sociálnej a politickej iniciatívy. Od roku 1300 o všetkom významnom v moslimskom vedeckom, filozofickom a sociálnom učení sa študenti dozvedali prostredníctvom latinských textov. Európski učitelia postupne získavali istotu na solídnych základoch helenistického myslenia, obohateného alebo modifikovaného moslimským a byzantským poznaním (Goetz, 1994).

Aj tento krátky prehľad môže naznačiť záujem tradičných kultúr o šírenie vzdelávania. Viedla ich k tomu snaha o riešenie praktických problémov, vrátane nielen administratívnych, technických, vojenských, politických alebo vzdelávacích, ale aj poznatkov o šírení múdrosti a hlúposti. Pôvodné šírenie týchto poznatkov ústnym podaním už však nepostačovalo a preto vzniklo písmo a následne aj literatúra. Je pozoruhodné, že aj naše humanitné poznanie zaregistrovalo, že prvé literárne odkazy, ktoré sa zrodili na sumerských a egyptských planinách, boli použité v rámci múdroslovej alebo sapienciálnej literatúry. A na ne postupne nadviazala aj biblická literatúra.

SAPIENCIÁLNA LITERATÚRA

Múdroslovím, to jest múdroslovnou alebo sapienciálnou literatúrou vrcholila kultúra starej Mezopotámie (sumerská a akkadská), na ktorú nadviazala literárna tvorba starovekého Egypta a múdroslovné knihy *Starého* a *Nového zákona*. Patrili do nej rozsiahle texty s morálne-didaktickým obsahom, ktoré zoznamovali nielen vzdelaných súčasníkov, ale aj budúce generácie so žiaducimi názormi, životnými skúsenosťami i poznatkami v oblasti náboženstva, morálky i každodennej praxe. Ich autormi, a tým aj nositeľmi literárnej tradície, boli príslušníci vzdelaných vrstiev mezopotámskej spoločnosti, najmä pisári a kňazi. V pisárskych školách ich učitelia zasväcovali nielen do tajov jazyka a prostriedkov jeho záznamu, ale ich vzdelávali aj v ďalších zručnostiach, ktorých znalosť bola nevyhnutná pre dokonalé zvládnutie administratívnych činností, vykonávaných v rôznych sférach spoločenského života, alebo pri plnení kňazských povinností.

MÚDROŠŤ SUMEROV

Najstaršie texty v jazyku spoločenstva žijúceho v južnej časti Mezopotámie, ktorému hovorili Sumeri, sa datujú približne od 1. polovice 3. tisícročia pred Kr. Ich najväčšie náleziská pochádzajú z obdobia 3. urskej dynastie (2111 – 2003 pred Kr.), tzv. obdobia *sumerskej renesancie*. Medzi písomnými pamiatkami sa nachádzali mýty, hymny na oslavu bohov i panovníkov, modlitby, lamentácie, satirické dialógy, zaklíndlá alebo didaktické skladby.

Na ilustráciu možno uviesť hádanku, ktorá sa dochovala na školských tabuľkách v meste Ur:

*Dům, (jehož) základy jsou jako nebesa,
Dům, (jenž) jako schránka na tabulky je pokryt plátnem,
Dům, (jenž) jako husa stojí na širokých nohou,
slepý tam vchází,
vidoucí odtamtud vychází.*

Riešením hádanky je *pisárska škola* (Prosecký, 1995, s. 13). Podobných sumerských hádaniek sa uchovalo 25.

Mezopotámska kultúra významne prispela aj k rozvoju poznania. Najmä vďaka sklonu k analógiám, ktoré umožňovali bohatšiu detailizáciu vizuálnych i verbálnych podnetov. Prejavilo sa to aj na postojoch k písmu. Písmo, ktoré Sumeri v Mezopotámii vynašli, je jedným z najdôležitejších grafických systémov, ktoré ľudstvo doposiaľ vytvorilo. Konečným cieľom vynálezu bolo prevedenie slov jazyka do viditeľných znakov. Vynález najskôr vyžadoval vytvorenie alebo sprístupnenie súboru materiálnych predmetov a nástrojov, ktoré tvorila hlinená tabuľka a rákosové písadlo. Pochopiteľne, že písmo vyžadovalo aj špecialistu, pisára. Avšak vlastné jadro písma tvoril samostatný systém znakov. Sumeri najskôr vytvorili semiológiu a kreslili znaky, z ktorých časť predstavovali konkrétne predmety, väčšina z nich však presnejší vzťah k realite nemala. Postupne sa naučili s nimi manipulovať a vzájomne ich kombinovať. Avšak časom vznikla potreba identifikovať nielen podobu, ale aj význam znakov a preto Sumeri vynašli *hermeneutiku*. Začali používať znaky – *piktogramy*, ktoré priamo označovali bezprostredne identifikovateľnú skutočnosť, a *deiktogramy*, ktoré obdarili vizuálnou formou to, čo nebolo jednoznačne zobraziteľné. Najväčší záujem však bol o tzv. zložené znaky (*sylogigramy*), vymedzené prostredníctvom viacerých znakov. Kľúčovým pojmom pre vyjadrenie vzťahu znaku a zobrazovanej reality sú analógie, pri ktorých sa tvorcovia pýtali na dôvody, ktoré viedli k tomu, že určitý znak mal vymedzený význam. Nakoniec vznikol zmiešaný písomný systém, tzv. logografický, v ktorom každý znak označoval nielen jedno slovo jazyka, ale zároveň mal priradených niekoľko ďalších sémantických významov. Každý znak teda slúžil na zaznamenanie niekoľkých slov.

Sumeri teda vynašli písmo, ktoré nepredstavovalo len prostriedok zápisu ústnych výpovedí a ktoré sa neuspokojovalo s bežným záznamom znakov. V skutočnosti sa písaný text postupne oslobodzoval od ústneho prejavu a objavil sa nový jazyk, ktorý rozmnožil možnosti manipulácie s významom a stal sa prostredníkom medzi poznaním a jeho nositeľom, ako aj medzi týmto nositeľom a učiteľom. Objavila sa nová inštitúcia, to jest škola, ktorá zaviedla nové možnosti uchovávanía a hromadenia vedomostí, ktoré poskytli Mezopotámcom príležitosť usporiadať svet podľa grafických i lingvistických zásad. Pretože boli polyteisti, ich obľúbený spôsob vyjadrovania bol mýtus. Mýtus v podstate predstavuje intelektuálny nástroj, ktorý symbolickou i konkrétnou formou vyjadruje pojmovú sústavu, umožňujúcu uvažovať o riešení

problémov v rámci politiky, spoločnosti, prírody i sveta. Je to súčasne nástroj, ktorý vyzdvihuje hlavné pojmy a vnáša poriadok do pôsobenia inštitúcií, správania ľudí, či zvykov a schém v rámci sociálnych skupín.

Podstatu múdrosti vyjadruje akkadský pojem *némequ*. Z mnohých aktivít boha Enkiho/Ea, to jest *Pána némequ*, a z nevyčerpatelných prejavov jeho inteligencie je zrejmé, že tento pojem označuje bystrosť ducha a umožňuje riešiť nielen podstatu problémov, ale aj ich zložitosť a umožňuje dospieť k optimálnemu riešeniu.

Múdrosť je dcérou zjavenia vedúceho k pravde. Jediný vzťah, ktorý mudrc udržia s božstvom, sa prejavuje v zjavení, ktorým je obdarený, a jeho prežívanie má spravidla podobu sna. S predstavou zjavenia je spojený obraz cesty za poznaním, ako napríklad Gilgamešovo putovanie, ktoré viedlo hrdinu *dlhou cestou, po ktorej vychádza slnko*, ale ktorá môže byť tiež mystickou cestou prebiehajúcou v snoch, akou bola napríklad púť, počas ktorej asýrsky princ krátko navštívil podsvetie.

Mezopotámci túžili po poznaní, a preto vysoko hodnotili filozofické rozpravy medzi dvomi osobami, ktoré sa usilovali o prevahu nad svojim partnerom. Filozofia sa rodila z dialektického myslenia, najčastejšie vyjadrovaného prostredníctvom dialógu. Napríklad jedna z týchto rozpráv, *Babylonská teodicea*, ktorej autor Saggil-kinam-ubbih žil na konci 2. tisícročia pred Kr., bola organizovaná tak, že jednotliví účastníci rozhovoru nadväzovali na protivníckove argumenty, aby ich opravili, vyvrátili alebo zovšeobecnil).

Mudrci pod názvom *abgali* boli v sumersko-akkadskej kultúre známi už v *období pred potopou*. Vždy patrili medzi významné osobnosti mezopotámskej spoločnosti. Pôsobili v blízkosti kráľov, poskytovali rady a poučenia a neskôr sa stali literárnymi legendami. Niekoľko príbehov sa vzťahuje k *Siedmim mudrcom* pôsobiacim v období pred potopou, najmä k prvému z nich, ktorý sa menoval Uanna alebo Oannes. Bola to bytosť napoly ryba a napoly človek, ktorá sa preslávila tým, že ľudí učila základom civilizácie a vzdelávania (preto ju pokladajú aj za patróna vedcov). Toto obdobie histórie však čerpalo len z iracionálnych legiend. Prvými skutočnými mudrcmi boli chrámoví kňazi a správcovia v meste Erechu, ktorí na konci štvrtého tisícročia pred Kr. navrhli semipiktografický systém písma. Reálnymi mudrcmi boli aj viacerí vysokí chrámoví hodnostári v rôznych mestách Sumeru, ktorí trans-

formovali tieto znaky do fonetického systému slabikových a idiografických písmen a vytvorili vzdelávací systém, ktorý táto transformácia vyžadovala.

Ako dokazujú vykopávky v meste Fara (staroveký Šuruppak) z obdobia približne 2500 rokov pred Kr., už v tom čase vo viacerých sumerských mestách pôsobili vzdelávacie inštitúcie, neskôr známe ako *edubby* (*Domy tabuliek*). Obvykle patrili pisárom alebo kňazom a dedili sa z otca na syna. Neskôr sa *edubby* vypracovali na centrá kultúry a vzdelávania. Napríklad v týchto centrách v Nippure a Ure (odkiaľ, ako je známe, pochádzal praotec Abrahám) prosperovali učitelia a literáti, humanisti, študujúci a vyučujúci lingvistiku, literárne a teologické tradície, zatiaľ čo v Isine sa vyučovala medicína a známe bolo aj mesto Sippar.

Na čele *edubby* stál múdry, všestranne vzdelaný *ummia*, ktorý so svojimi spolupracovníkmi vypracoval pre študentov aj učebné plány čítania, písania, počítania, aritmetiky a prednesu vokálnej, ale i inštrumentálnej hudby. Študentov pripravovali na spracovávanie administratívnych dokumentov, ktoré sa týkali chrámov alebo palácov. Učili ich archívniectvu, kronikárstvu (tým pomohli zachrániť dôležité informácie pre ďalšie generácie). Tiež ich učili opisovať, študovať a redigovať literárne práce, známe z predchádzajúcich čias, prípadne, podľa požiadaviek doby, tvoriť aj nové diela. Učiteľom pomáhali aj pokročilí študenti, nazývaní *velkí bratia*. Niektorí žiaci dosahovali len minimálne poznanie, avšak najlepší v štúdiách úspešne pokračovali a *edubba* im slúžila ako skutočná univerzita. Študenti sa po ukončení vzdelávania stávali vplyvnými úradníkmi v chrámoch alebo v palácoch a pomáhali riadiť sumerský intelektuálny a duchovný život.

Mnohé poznatky vzdelancov tvorili tajné alebo strážené vedomosti, s ktorými sa oboznamovali iba špecialisti a ich vyzradenie prinášalo riziko kráľovho hnevu. Táto situácia vyplývala z mezopotámskych predstáv, že všetky poznatky získali ľudia priamo od bohov. Avšak nemohli ich odovzdať všetkým. Preto sa vyžadovalo pôsobenie prostredníkov, schopných pochopiť božské posolstvo. Takíto prostredníci a ctitelia niektorého božstva boli výsadnými zasvätencami odovzdávaného poznania. Ak prebrali starostlivosť o udržanie tajomstiev, ktoré im boli zverené, zaviazali sa ich chrániť a odovzdať len dôveryhodným ľuďom.

Mudrc ako vychovávateľ a humanista

Významnou súčasťou vzdelávania v *edubbách* bolo štúdium prísloví, prívídiel a porekadiel, ktoré pripravovali *ummi*as a ich pomocníci. Mnohé z nich nepochybne pochádzali z pôvodných ústnych a písaných zdrojov, ale viaceré z nich zrejme napísali aj novší pôsobiaci *ummi*as. Preto ich možno s trochou nadsádzky pokladať za svetských humanistov, ktorých cieľom nebolo len vštepovať študentom správne etické a praktické hodnoty (a tak z nich formovať rozumné, citlivé, príjemné a zdravé ľudské bytosti), ale súčasne sa snažili im pomôcť pri pochopení rôznorodej a nejasnej podstaty ľudských problémov, a tým zvládnuť možné dezilúzie a frustrácie. Tieto príslovia a poučky možno rozdeliť do dvoch kategórií podľa zamerania na:

- a) pozitívne hodnoty, či už etické, alebo praktické
- b) paradoxné a protikladné aspekty ľudského osudu.

Obsahovo zahŕňajú široký rozsah problémov. Týkajú sa výhod spoločnej práce, trpezlivosti, dôležitosti stability rozhodnutí, uvedomenia a vlastných limitov, významu čistotnosti a dôležitosti taktnej, priateľskej a pravdovravnej reči. Mnohé ponaučenia upozorňujú na škodlivé vplyvy vášní, obžerstva, klamstva, márnostatnosti, arogancie, nezhôd a sporov. Týmto spôsobom múdri muži nielen kultivovali etické a praktické hodnoty, ale tiež pomáhali dosahovať životnú pohodu v každodennom živote.

Niektoré aforizmy naznačovali, že človek sa napriek najväčšiemu úsiliu a dodržiavaniu správnych zásad môže dostať do vážnych ťažkostí, čo vedie k životnému sklamaniu, k frustráciám a predstavám o neodvratnom osude. Na ilustráciu možno uviesť váhanie pri výbere medzi bohatstvom a chudobou (tento problém má pravdepodobne univerzálnu platnosť v priebehu ľudskej histórie). Bohatí mávajú veľké majetky, ktoré sú však prchavé a nestále, a preto trpia nespavosťou. Chudobní nie sú však na tom oveľa lepšie. Ich potrava nie je dostatočná, odev mávajú roztrhaný a trápia ich dlhy.

Vtedajší mudrci upozorňovali na kladné i záporné stránky manželstva i rodiny, kde môže dochádzať k vážnym generačným nedorozumeniam. Spis *Otec a jeho nevydarený syn*, ktorý obsahoval sťažnosti otca-pisára na syna nenávidiaceho školu a hľadajúceho len materiálne pôžitky.

Významný krok znamenal nový spôsob vyučovania v *edubbe*, založený na polemikách. V *Polemike medzi motykou a pluhom* neznámy *ummi*a argumen-

toval, že neatraktívna, neohrabaná a zablatená motyka buduje priehradu a hrádzu, opravuje múry a strechy, spevňuje cesty, kope jamy, čistí kanály, vytrháva burinu, buduje chrámy a paláce a hĺbi studne, ktoré sú pre život nevyhnutné. Pochopiteľne, že aj pluchy sú užitočné a vládcovia i ľud ich oslavujú dožinkami na počesť novej úrody. No pluh pracuje len niekoľko mesiacov v roku a na obsluhu potrebuje štyroch mužov a šesť volov. Často sa kází, a preto nie div, že z tohto súboja vychádza malá motyka ako víťaz (Prosecký, 1995).

Podobný príbeh mala aj *Polemika medzi striebrom a meďou*. V tomto prípade víťazí meď, z ktorej možno ukuť motyku slúžiacu na prípravu zeme na novú úrodu alebo medenú sekeru, ktorá umožní pripraviť palivové drevo, poskytujúce teplo v chladných dňoch, prípadne medený kosák, významne pomáhajúci pri zbere úrody. Striebro len zdobí paláce a ako šperk končí v hrobe.

Vážne problémy poľnohospodárov riešila *Polemika medzi dobytkom a zrnom*, ktorá vyzdvihovala farmárov ako najdôležitejších prispievateľov k sumperskej prosperite a pohode. *Ponaučenia otca synovi* tvorili akúsi farmársku príručku, ktorá si všímala celoročné poľnohospodárske aktivity, počínajúc zakladaním úrody a končiac prípravou pôdy na ďalšiu sezónu.

Aj mnohé poznatky umožňujúce službu v palácoch alebo v chrámoch získavali študenti v *edubbách*. Nadobúdali ich štúdiom takých textov, ako boli archívne, historické a právne dokumenty, ako aj kráľovské predpisy, zoznamy kráľov a dynastií, kráľovská korešpondencia, obchodné a právne zmluvy, ale aj zbierky zákonov. Študovali však aj literárne diela, mýty a epické príbehy, hymny, modlitby, žalmy a lamentácie. Tieto kumulatívne, komplexné, kolektívne a encyklopedické informácie ovplyvňovali teologické a kozmologické názory študentov.

Nečudo, že absolventi *edubby* sa stávali vedúcimi hodnosťami a rešpektovanými mudrcmi. Prispievala k tomu aj starostlivosť učiteľov, ktorí úspešných žiakov podporovali, aby sa stali *vodcami medzi bratmi, vedúcimi medzi priateľmi, najvyššími medzi vrstovníkmi* (Prosecký, 1995).

Medzi vedúcou vrstvou ríše a absolventmi *edubby* sa vytvárali vzájomne prospešné väzby. Úspešní absolventi nielenže vstupovali do služieb, ale sa aj priamo podieľali na oslave kráľovských celebrit. Niektorí pisári skladali hymny oslavujúce vládcov a zdôrazňovali ich kladné stránky a zásluhy – napríklad pri

víťazných vojnách, budovaní chrámov, udržiavanie kultov, kopaní a čistení kanálov, stavbe ciest, zostavovaní zbierok zákonov, čo malo viesť k jedinému cieľu: dosiahnuť, aby ľud bol šťastný, bohatý a v bezpečí. (Zdá sa, že táto potreba vládcov je univerzálna a prejavuje sa vo všetkých civilizáciách až po súčasnosť).

Básnici sa neraz uchyľovali k poetickým vyjadreniam a vládcu prirovnávali k farmárovi, ktorý plnil sýpky, alebo k pastierovi, ktorý naplňal maštale a salaše. Vládca bol najvyšším ochrancom zeme, ľudia hľadeli na neho ako na otca a bezpečne žili v jeho láskavom tieni. K svojmu ľudu bol láskavý, no k nepriateľovi krutý.

Pravdepodobne aj preto v tejto lokalite vznikali aj prvé sumerské zákony. Aj z dnešného hľadiska je pozoruhodné, že už v 24. storočí pred Kr. kráľ Urukagina zostavil rovnomenný *Kódex*, ktorý si dal za cieľ zaistiť slobodu a rovnosť všetkým obyvateľom ríše prostredníctvom reformy vlády a obmedzením moci kňazov a bohatých majiteľov pozemkov, ako aj zákazom korupcie a úžery a odpustením daní vdovám a sirotám (Irani a Silver, 1995).

Povšimnutiahodné je aj, ako vtedajší vládcovia plnili tieto náročné úlohy. Niektorí z nich skutočne zniesli aj prísnejšie kritériá. Prím medzi nimi hral Šulgi (2029 – 1982 pred Kr.), mladý vládca z tretej dynastie z Uru. Okrem víťazstiev vo viacerých krvavých bitkách pokračoval v administratívnych reformách, vybudoval množstvo chrámov, navrhol ďalšiu sumerskú zbierku zákonov, známu ako *Kódex Ur-Nammuov* a formoval politicko-religiózne inštitúcie krajiny. Výdatne prispel aj do svojej autobiografie načrtávajúcej obraz vládcu, ktorý popri mesianistickom type zákonodarcu bol aj mudrcom, vojakom, športovcom, prorokom, diplomatom, patrónom vzdelanosti a literatúry, ako aj dobrodincom svojej krajiny a ľudu.

Šulgi bol popri prvotriednom vzdelaní pyšný aj na svoje spevácke umenie a hral na rôzne hudobné nástroje. Vo vladárskej funkcii neraz prejavil značnú politickú múdrosť a ochotne prijímal užitočné návrhy. Ako sudca bol obľúbený, pretože ovládal viacero jazykov a nepotreboval tlmočníkov ani pri procesoch s cudzincami. Jeho oduševnená výrečnosť prinášala krajine mier a harmóniu.

Kráľ ako múdry muž

Presvedčenie, že kráľ je apriórne obdarovaný špeciálnym stupňom poznania, sa objavilo v texte *Kráľ je múdry* (*Šarru-muda*) počas raného obdobia vlády kráľa Sargona. Podľa všeobecne akceptovaného predpokladu múdrosť kráľom udeľoval boh.

Aj Chammurapi (1702 – 1750 pred Kr.) hlásal, že múdrosť (*igigallum*) mu udelil boh. Tvrdil, že múdreho muža (*emqum*) obdaroval nositeľ všetkej múdrosti (*uršum*). Toto tvrdenie sa objavilo v úvode jeho zákonníka, kde Chammurapi vymenoval dobrodenia, ktorých sa dostalo mestám pod jeho vedením. Táto pasáž bola ukázkou typického mezopotámskeho chápania múdrosti ako kombinácie inteligencie a zručnosti, ktorá umožňuje vykonávať praktické skutky, najmä také, ktoré zvyšujú božiu slávu. Chammurapi bol jedným z tých vládatelov, ktorí múdrosti (*mude igigallim*) nielen rozumeli, ale táto múdrosť (*nemequm*) ho aj chránila. Kráľovská múdrosť sa uplatňovala aj v umení vojny. Ako uviedol Adad-nirari II., vďaka svojej bystrej mysli (*hissat libbi*) zničil okolité múry. Pravdaže, múdrosť možno využiť aj pri mierových rokovaniach. Napríklad asýrsky kráľ Tiglath-pileser III. vyhlasoval: *S bystrou múdrosťou (uzun nikilti) a širokým chápaním (hasisu palku), ktoré mi poskytol najmúdrejší (apkallu) z bohov, šľachetný Nudimmud, postavil som palác z cédrového dreva* (Irani a Silver, 1995).

Viacerí kráľi využívali múdrosť celkom prakticky. Napríklad Sennacherib (704 – 681 pred Kr.) sa predstavoval ako *múdry pastier (re’u itpešu) s nadpriemernými vedomosťami a schopnosťami, ako múdry a bystrý kráľ (šarru eršu itpešu)*, ktorý nielen rozumie každému remeslu, ale aj odlievaniu medi pri stavbe chrámov. Pritom sa odvolával na múdrosť (*igigallutu*), ktorou ho obdaroval boh Aššur.

Podobne aj Esarhaddon (680 – 669 pred Kr.) sa pokladal za kráľa, ktorý bol nielen múdry (*emqu*) a bystrý (*itpešu*), ale rozumel (*hasisu*) každému umeniu, vynaložil veľké úsilie na postavenie veľkých kultových centier a zaviedol *správnu liturgiu*.

I po Nebukadnesarovi II. (604 – 562 pred Kr.) sa zachovali prívlastky ako múdry a zručný (*eršu itpešu*), múdry a zbožný (*emqu mutnennu*), učený a múdry (*mudu emqu*), učený a schopný (*mudu tele’u*), ohľaduplný, ten, ktorý

si osvojil múdrosť (*mutalu ahiz nemequi*), ten, ktorý dobre usudzuje (*mude tašimti*) a múdry vládca (*šakkanakku itpeši*).

Z uvedených úvah vyplýva, že v mezopotámskej spoločnosti vladára pokladali za nositeľa bohom zoslanej múdrosti, ktorý svoju múdrosť prejavoval skutkami príjemnými bohom, najmä budovaním chrámov. V izraelskej tradícii podobné názory reprezentoval kráľ Šalamún, ktorý dal tiež vybudovať chrám v Jeruzaleme (Irani a Silver, 1995).

Literárne odkazy

Z minulosti sa zachovali aj viaceré literárne odkazy, tvoriace klenotnicu mezopotámskej sapienciálnej literatúry. Značnú časť z nich tvoria texty sumerskej múdroslovnej literatúry s jednoznačným didaktickým zameraním. Patria medzi ne texty *Chvála písárskeho umenia* a *Ťažkosti písárskeho umenia*. Oba texty sú zaujímavým dokladom vysokého sebahodnotenia príslušníkov písárskej profesie a vymenovaním ťažkostí, ktoré adept písárskeho umenia musel prekonať na ceste za získaním múdrosti, než dosiahol žiaduce majstrovstvo vo svojom odbore.

Mysli na písárské umění, nechť ti přinese zisk.

Věnuj se písárskému umění, nechť tě obdaruje bohatstvím.

K písárskému umění nebud' nedbalý, nebud' zahálčivý.

Budeš-li bez oddechu pracovat, své tajemství ti zjeví.

Budeš-li k němu zahálčivý, budou se o tobě říkat špatné věci.

Prosecký (1995, s. 104).

Ďalej sa tu nachádzajú tzv. *Staré rady oráča synovi* nazývané tiež *Sumer-ská Georgica* alebo *Roľnícky kalendár*, doposiaľ najstaršie známe literárne dielo obsahujúce praktické návody na roľnícke aktivity, od budovania závlah, prípravy poľnohospodárskeho náradia, orby a sejby, až po žatvu, mlátenie a rozdeľovanie úrody. Celá skladba je preplnená špeciálnymi poľnohospodárskymi termínmi a je zakončená nasledujúcimi veršami:

Toto jsou rady boha Ninurty, Enlilova syna.

Nechť veleben je Ninurta, Enlilův pravý rolník.

Tento text tiež naznačil, že i praktické poznatky boli pokladané, ako aj ostatné poznanie a múdrosť, za dar bohov.

K najstarším známym sumerským literárnym textom patria tzv. *Šurru-pakove ponaučenia* s výrazným moralistickým zameraním. Obsahujú najmä rady, ktoré otec Šurru-pak odovzdával synovi, a ktoré sa týkajú rôznych stránok každodennej praktickej činnosti, správania i vzťahu k ostatným ľuďom, vrátane vlastnej rodiny, služobníctva, otrokov, susedov i panovníkovho paláca.

Špecifickým druhom sumerskej múdroslovnej literatúry sú tzv. satiry z prostredia písárskej školy. Vykazujú určitú podobnosť s niektorými sumerskými spormi. Doposiaľ sú známe dva rozsiahlejšie texty, z ktorých prvý sa nazýva *Školák*. Opisuje život v písárskej škole z pohľadu neúspešného žiaka, ktorý presvedčí otca, aby pozval predstaveného školy k sebe na hostinu a bohato ho obdaroval. Vtedy učiteľ zmení svoj postoj k žiakovi, začne ho chváliť a sľubuje mu v škole úspechy.

Text *Otec a jeho nevydarený syn* opisoval vzťah otca-pisára k svojmu synovi, navštevujúcemu písársku školu. Bol však lenivý, domýšľavý, nechával sa živiť, otcovi nepomáhal v práci a nechcel ho nasledovať v písárskom povolani. Otec sa ho snažil napraviť nielen nadávkami, ale aj dobrým slovom. Oba tieto texty pravdepodobne súviseli s oslavami prebiehajúcimi pri odchode absolventov z písárskej školy.

Príbeh *Pastier a roľník* opisoval spor o ruku bohyně Inanny a porovnával výsledky práce pastiera a roľníka. Ich spor skončil zmierlivo a roľník súhlasil, aby pastier pásol stádo na jeho poliach. Skladba literárne zobrazovala konflikt medzi usadlým poľnohospodárskym obyvateľstvom a pastierskymi nomádskymi kmeňmi prenikajúcimi do južnej Mezopotámie (Glassner, 2004).

*

Čestné miesto v sumerskej múdroslovnej literatúre zaujal *Epos o Gilgamešovi*. Najskôr vznikol na dvanástich tabuľkách v akkadčine v staroba-ylonskom období, neskôr pribudli verzie v období kassitskom a konečne v novoasýrskom, pričom sa autor hojne inšpiroval cyklom sumerských legiend a príbehov, oslavujúcich hrdinské skutky bájneho uruckého kráľa Gilgameša, jeho zápasy a boje, skúšky, ktoré podstúpil a nakoniec aj smrť, ktorej ani on nemohol uniknúť. Jeho príbeh bol predovšetkým históriou priateľstva spájajúceho hlavného hrdinu s postavou Enkidua. Obaja priatelia porazili obra Chuvavu, strážcu cédrového lesa. Prílišná pýcha však spôsobila, že kráľ urazil bohov, ktorí ho za to potrestali smrťou priateľa. Vtedy si uvedomil

neistotu ľudského života a márne sa vrhol na hľadanie tajomstva nesmrteľnosti.

Mardukova oslava sa skladá zo siedmich spevov a slúži k posväteniu teologického triumfu babylonského boha Marduka. Z prapôvodného chaosu sa postupne rodili generácie hlučných božstiev, ktoré vniesli nepokoj do pôvodne nehybného, tichého a temného vesmíru. Medzi nimi najväčšiu iniciatívu prejavoval boh Marduk a stal sa vládcom sveta. V jeho stvoriteľskom diele možno odhaliť tri dôležité momenty (pričom bohu stvoriteľovi stačí vysloviť meno, aby označená vec vznikla. Slovo nastoľuje skutočnosť tým, že ju pomenováva): stvorenie priestoru, stvorenie času a nakoniec stvorenie človeka. Potom, čo Marduk vytvoril *príbytok všetkých* (alebo nebo) a stvoril čas, trajektóriu sveta a stanovil jeho trvanie, poveril svojho otca, boha Enkiho/Eu, aby stvoril človeka. Človek bol stvorený, aby zaisťoval kult bohov, bez ktorého by bohovia nemohli žiť.

Babylonská teodicea autora Saggil-kinam-ubbib v dvadsiatich siedmich strofách je napísaná formou dialógu medzi dvomi vzdelancami a zaradila sa do prastarej literárnej tradície učených rozpráv o podstate božej spravodlivosti a jej zasahovania do chodu sveta. Prvý vzdelanec, naplnený pesimizmom a nespokojnosťou so zdanlivým rozvratom morálnych hodnôt, pripomínal biedu, trápenie, poníženie a všetky utrpenia, ktoré na neho doľahli a vyjadroval presvedčenie, že v tomto podlom svete spravodliví trpia a sú utláčaní, zatiaľ čo vagabundi sa tešia zo svojich víťazstiev. Druhý vzdelanec sa naopak staval do roly obhajcu náboženstva a morálky a povzbudzoval opoenta k úcte a vážnosti voči bohom, pretože podľa jeho názoru zdrojom ľudského trápenia je nevedomosť. Text nesporne patrí k myšlienkovu najbohatším a najhlbším textom starej Mezopotámie a niektoré verše vykazujú až obdivuhodnú podobu s veršami niektorých starozákonných žalmov (Ž 10, 37, 73).

Text *Trpiaci spravodlivý* popri oslave boha Marduka zahŕňal hlboko pesimistický obsah. Predstavil príbeh urodzeného a zbožného človeka, ktorého opustil jeho boh a na ktorého sa zniesli všetky možné nešťastia. Stratil dôveru kráľa a úctu okolia, stal sa z neho úbožiak a postihli ho všemožné choroby. V troch postupne prežívaných snoch sa však dozvedel, že boh mu navráti svoju priazeň a že opäť získa zdravie, bohatstvo a pocty. Skladba skončila šťastne, ale obsahuje aj poučenie: človek je len bezmocným nástrojom

v rukách vzdialeného boha a nikdy nevie, čo od neho môže očakávať. Ani spravodlivosť alebo mágia nemôžu prekázať božej vôli.

Text *Človek a jeho boh* býva označovaný ako sumerská variácia na jóbovskú tému, aj keď v podstate s božskou spravodlivosťou nepolemizuje. Ide skôr o reflexiu náboženských predstáv semitského obyvateľstva starovekej Mezopotámie, v ktorej vzťah viny a trestu zohrával stále dôležitejšiu úlohu. Prejavovalo sa v nich presvedčenie, že nešťastie postihujúce človeka je dôsledkom jeho hriechov a previnení, vedomých i nevedomých. Nikto nie je bez viny a preto ľudské utrpenie nie je nezaslúžené a nespravodlivé. Človek nesmie podľahnúť povrchnému dojmu, že práve on bol nespravodlivo potrestaný a že sa bohovia voči nemu dopustili bezprávia. Vina je vždy na strane človeka, nikdy na strane boha. V okamžikoch protivenstva a ťažkých skúšok mu nezostalo nič iné, než sa skloniť pred bohom a prosiť o zľutovanie. Hrdina tejto skladby je spravodlivý muž, tešiacy sa bohatstvu a múdrosti, ako aj úcte rodiny a priateľov. Nečakane ho však postihla choroba a rôzne nešťastia. Preto pokorne predstúpil pred svojho boha, aby mu s nárekom a v slzách vypovedal o svojom utrpení. Boh mal z jeho správania radosť a vyslyšal jeho prosby. Nielenže sa zmiloval nad ním, ale ho aj zbavil trápenia a zmenil mu ho na radosť.

Podobnú problematiku riešil aj príbeh z ugaritských zdrojov *Nárek umierajúceho*, kde človek opustený bohmi je po prežitom utrpení pokladaný okolím takmer za mŕtveho. Zostáva však verný svojej viere a odovzdanosti v Marduka, najvyššieho babylonského boha, ktorý ho nakoniec z jeho biedy oslobodí.

V intenciách *monológu trpiaceho spravodlivého* prebieha aj akkadský príbeh *Chcem chváliť pána múdrosti (Ludlul bél némeqi)*. Zobrazuje zážitky *trpiaceho spravodlivého* bohatého človeka Šubši-mešré-Šakkana (niekedy označovaného ako babylonského Jóba). Rany osudu sa ohlasovali nepriaznivými znameniami, ktoré ho postihovali bez akejkoľvek zjavnej príčiny, keď bol opustený bohmi i panovníkom, priateľmi, rodinou i služobníkmi, a prišiel o svoje postavenie a všetok majetok. Jeho nepriatelia sa spojili proti nemu a radovali sa z každého nešťastia, ktoré ho postihlo. Ale ani za týchto okolností nestrácal vieru v budúcnosť a vyjadril presvedčenie, že všetko sa nakoniec obráti k lepšiemu. Utrpenie však nemalo konca a ani kňazi, veštcí a zaklínači nedokázali odhaliť príčiny alebo dĺžku jeho trvania. Preto trpiaci

uvažoval o svojom bohobojnom a spravodlivom živote a kládol si otázku, či práve takéto konanie sa bohu ľúbi. Veď ľudské kritériá regulované okamžikom môžu byť v rozpore s kritériami bohov určenými večnosťou. Jeho situácia, ktorú zhoršujú aj choroby, je taká zúfalá, že i priatelia, ktorí sa už predtým od neho odvracali, sú teraz zdesení, avšak nepriatelia sa radujú. Keď utrpenie dosahuje vrchol a človeku sa zdá, že údery osudu nedokáže zniesť, objavia sa mu v snoch štyri bytosti: akýsi muž obrovskej postavy, kňaz, panna a muž, ktorý mu prináša Mardukovo posolstvo. Nasleduje Šubšiho uzdravenie, púť do Babylonu, obeť bohu Mardukovi a hostiny pre *synov babylonských*. Celá skladba končí výzvou k Mardukovej chvále, ktorou sa Šubši obrátil na celé ľudstvo (Glassner, 2004).

Kronika Esagilu je spísaná formou listu panovníka jednému z jeho veľmožov. Opisuje udalosti z 3. tisícročia pred Kr. a vymenováva sled kráľov a dynastií, ktorých úpadok a zánik vysvetľuje ako následok zanedbania náboženského kultu a božského zásahu. Autor naivným spôsobom, vychádzajúcim z pomerne jednoduchých predstáv, predložil jednu základnú tézu mezopotámskeho myslenia, keď zdôraznil cyklický pohyb historického času. Každý cyklus je zahájený spôsobom svojho založenia a zavŕšený katastrofou spôsobenou vládcou neschopnosťou panovať v súlade s neviditeľnými silami. Panovníkova chyba privolala boží hnev, jeho vláda dospela k svojmu koncu, dynastia zanikla a nový vládca založil nový kráľovský rod.

Zostup bohyně Ištar do podsvetia je známy v sumerskej i akkadskej verzii. Ide o prírodný mýtus, ktorý sa pokúšal vysvetliť sezónny príchod a miznutie božstiev, Dumuziho a jeho sestry Geštinanny, ktoré oživujú rast vegetácie. Objasnenie tohto javu sa hľadá v ich dočasnom pobyte v podsvetí. Zrno tiež odpočíva šesť mesiacov v zemi, než začne klíčiť. Mýtus bol však obdarený spoločenskými a politickými prvkami. Za zmiznutie svojho manžela Dumuziho, kvôli ktorému sa neskôr obetovala jeho sestra Geštinanna, nesie zodpovednosť bohynia Inanna/Ištar.

Špecifické úlohy zohrávali aj akkadské texty *Múdre rady I.* a *Múdre rady II.* Prvú časť tvorí zbierka mravných napomenutí, zložená zo 160 veršov. Po počiatočných veršoch, v ktorých otec alebo učiteľ vyzýval svojho syna či žiaka, aby vypočul jeho rady a našiel v nich poučenie, text možno rozdeliť na viacero častí. Medzi iným obsahoval napríklad varovania pred zlou spoločnosťou, pred nevhodnou rečou, pred hádkami a spormi, ale aj nabádanie

k zmierlivému konaniu voči svojim protivníkom, úctivému správaniu voči starším súrodencom a rodičom, ako aj vyžadovanie pomoci slabším, varovanie pred sobášom s otrokynou alebo s prostitútkou, varovanie pred pokúšením krádeže, zdôrazňovanie náboženských povinností a dodržiavanie záväzkov voči priateľom.

Múdre rady II. zdôrazňovali pominuteľnosť všetkého ľudského konania. Adresát týchto rád bol vyzývaný k zachovávaniu náboženských povinností a k starostlivému vykonávaniu poľnohospodárskych prác a k láskavej, aj keď prísnej výchove svojich potomkov. Pre skeptický postoj, ktorý zaznieva z textu, býva prirovnávaný k biblickej *Knihe Kazateľ*.

Tieto texty sa šírili a odovzdávali na nosičoch, ktoré tvorili hlinené tabuľky rôznej formy (neraz aj nekompletné). Známe literárne a náukové texty vznikli v prevažnej miere vďaka rekonštrukciám, ktoré sú často výsledkom značného úsilia moderných vydavateľov, avšak pravdepodobne nikdy neexistovali v podobe, v akej sú známe dnes.

Neurodzení mladí muži

Akkadská literatúra priniesla aj prehľad múdrosti mužov, ktorí sa venovali skôr požiadavkám praktického života a pôsobili v rôznych profesiách. Jednu skupinu tvorili remeselníci. Tesára hodnotili ako *mudu* (učený) a odlievača kovov ako *emqu* (múdry). Pojem pre hrnčiara *pahharu* je v lexikálnych zoznamoch evidovaný vo dvoch významoch, znamenajúcich múdry (*eršu, mudu*), z čoho vyplýva, že tieto adjektíva znamenajú remeselnú zručnosť. Aj pojem *ummanu* (expert) niekedy opisoval človeka skúseného v poznávaní a chápaní a inokedy vyjadroval múdrosť prejavovanú manuálnymi zručnosťami. V druhom prípade sa *ummanu* prekladal ako remeselník, zručný obchodník alebo špecialista. Spomedzi ďalších remeselníkov za múdrych považovali aj kamenárov, kováčov medi a výrobcov pečatidiel.

Múdrosť sa vyzdvihovala aj u stavbárov, najmä u architektov. Vážnosti sa tešili aj vojaci, a hlavne velitelia, od ktorých sa vyžadovalo nielen pochopenie (*mudu*) problémov vojenského umenia, ako aj ich primerané posudzovanie (*temu*).

Múdrosť sa často pripisovala aj kultovým úradníkom. Napríklad veľká pozornosť sa venovala obhliadke vola, z ktorého kože mal byť vyrobený rituálny

bubon. To isté sa týkalo aj veštcov, od ktorých sa očakávala znalosť rozsiahlej literatúry o znameniach. Preto si veštcovia vytvárali vlastné združenia. Starší majstri tejto profesie nosili titul *učený expert (ummanu mudu)*. Podobné združenia si vytvárali aj exorcisti, od ktorých sa tiež vyžadovala značná učenosť, najmä v exorcistických tradíciách. Ďalšiu skupinu predstavovali hudobníci. Vážnosti sa tešili najmä speváci lamentácií a hymien. Primeraná sláva sa ušla aj lekárom, ktorých pokladali za múdrych (*mudu*). Pochopiteľne, že pri tomto zozname povolání nemožno zabudnúť ani na pisárov. Ako už bolo uvedené, pisári sa v mezopotámskej spoločnosti tešili veľkej úcte, avšak ešte žiadanejší boli špecializovaní pisári – zbehlí v zememeračských úkonoch (medzi ktorých patrili vtedajší matematici alebo geometri), prípadne účtovníci, plniaci dôležité a dôverné úlohy.

EGYPTSKÉ ZAČIATKY

Obdivovateľov egyptskej kultúry oddávna uchvacovali nielen monumentálne diela, ale aj tajomné nápisy a hieroglyfy v mnohých častiach starobylej ríše. Vynález písma približne 3000 rokov pred Kr. mal nesmierny intelektuálny i mocenský význam. Vzdelaná elita získala v krajine rozhodujúcu moc. V období Starej ríše (2686 – 2610 pred Kr.) v štátnych inštitúciách vzrástol dopyt po pisároch. Vysokí úradníci, neraz s kráľovskou krvou, vo vlastných domoch cvičili svojich nasledovníkov. V tomto období vznikli dokonca prvé príručky na výučbu písania a čítania, ktoré slúžili aj na rečové cvičenia. Zachovalo sa aj meno jedného z týchto autorov – bol ním Imhotep, architekt a kancelár kráľa Džosera z 3. dynastie (2665 – 2645 pred Kr.). Na druhej strane sa zachovali inštruktáže *Učenie pre Kagemniho*, ktoré napísal neznámy vezír pre svoje deti, aby pokračovali v jeho kariére.

Podobné dielo, *Učenie Hardžedefa*, sa pripisovalo synovi faraóna Chufeva (Cheops) zo 4. dynastie. Jediný kompletný príklad zo Starej ríše je *Učenie Ptahhotepa*. V týchto dielach sa prejavoval rešpekt Egyptčanov k minulosti, kombinovaný s vysokou úctou k písanému slovu. Tieto tendencie sa prejavili aj vtedy, keď Ptahhotep žiadal vládcu o povolenie trénovať svojich nasledovníkov. Dostalo sa mu odpovede: *Uč ho slovám minulých čias...Nik sa nenarodil múdry. Prípadne: Nasleduj svojich predkov, svojich predchodcov...Ako*

vidíš, ich slová zostávajú v listinách; otvor ich, aby si mohol čítať a kopírovať ich múdrosť.

Písomné pamiatky z obdobia rokov 2180 – 2130 pred Kr. charakterizovali najmä pesimistické a cynické formulácie. Napríklad *Napomenutia Ipuwera* opisovali ťažkosti v živote krajiny a stali sa vzorom aj pre ďalších autorov. Známy je najmä dialóg medzi mudrcom a Bohom – stvoriteľom, kde mudrc obviňoval božstvo z nedobrého stavu národa.

Povešť o výrečnom sedliakovi z toho istého obdobia konfrontovala pokorného obyvateľa oázy s hlavným správcom krajiny, ktorý sa dožadoval práva brániť sa proti nájomcovi, ktorý ho okrádal. Tento významný apel na sociálnu spravodlivosť sa zrodil v priebehu 9. dynastie.

V období Strednej ríše (2040 – 1786 pred Kr.) sa v krajine zvýšila hospodárska prosperita, ktorá prispela k zvyšovaniu úradníckeho stavu a tým aj k počtu pisárov. Vznikali aj nové učebné materiály, medzi nimi manuál na listové pozdravné formuláre, užitočné frázy a odporúčania pre mladých vo forme *Prehľadu (Kemyt)*.

Slávny pisár Cheti neskôr napísal *Satiru na obchodníkov*. Toto dielo, ktoré si neskôr našlo veľa imitátorov, je oslavou pisárskeho stavu v porovnaní s inými povolaniami.

Nový rozmach pisárskej profesie nastal v období Novej ríše (1567 – 1085 pred Kr.), keď egyptské armády rozširovali hranice vtedajšej ríše. Zväčšovanie verejnej správy kladlo zvýšené nároky aj na pisárov. Pisári, na rozdiel od minulosti, namiesto palácov žili skôr v chrámoch. Učitelia pripravovali antológie návrhov listov, varovania detí pred lenivosťou a hýrením, chvály študentov na učiteľov a podobne (napríklad *Papyrus Lansing*). Vznikla aj *Onomastica*, ktorú tvorili extenzívne lexikografické zoznamy profesií, titulov, rastlín a zvierat, ako aj geografické a meteorologické pojmy. *Učenie Amenhotepa* tvorilo pravdepodobný zdroj niektorých častí *Knihy prísloví Starého zákona*, čím sa dostalo do širšieho čitateľského povedomia (Jacq, 2008).

K šíreniu múdrosti významne prispel aj *Papyrus Insinger*, ktorý konfrontoval múdrych alebo zbožných ľudí s hlúpymi či hriešnymi. Umiernenosť a sebakontrola sú kľúčovými predpokladmi na dosiahnutie múdrosti. Nesporné je, že pisári sa v egyptskej kultúre tešili značnej úcte. Na ilustráciu možno uviesť reliéfnu stenu na hrobke v Sakkáre z 19. dynastie. Sú na nej zobrazené tri rady ľudí – na vrchole sedia králi a v druhom a treťom rade

vezíri, vysokí kňazi boha Ptaha a hlavný spevák Ipuwer. V spodnej časti možno rozpoznať už spomínaného pisára Chetiho.

Úlohy a funkcie egyptských mudrcov

Vtedajší mudrci boli najčastejšie vzdelaní pisári, ktorí sa často venovali múdroslovnnej literatúre. Neskorším generáciám odovzdávali všetky vymoženosti svojej učenosti. Významne ovplyvňovali morálnu atmosféru vtedajšieho Egypta a mnohí z nich ako poradcovia pôsobili v kráľovských službách. Napríklad mudrc Amenhotep si ako kráľovský pisár získal veľký vplyv a za služby ho odmenili dokonca aj vlastnou hrobkou. Neskôr ho spolu s mudrcom Imhotepom z 3. dynastie vysvätili za boha liečenia.

V tomto období bývalo zvykom, že po dovŕšení vyučovania v základných školách sa nádejnejší žiaci naďalej vzdelávali, najmä v obchode a remeslách. Ďalšia špecializovaná výchova sa vyžadovala od pisárov, ktorí usilovali o pozície vo vládnej administratíve, pri chrámovej službe alebo v armáde, prípadne túžili po kariére v medicíne, astronómii, mágii alebo pri výklade snov. Výučba prebiehala v palácoch, v chrámoch alebo u schopných praktikov.

Veľkej vážnosti medzi vtedajšou intelektuálnou elitou sa tešili *Domy života*, ktoré sa nachádzali na viacerých miestach, najmä v blízkosti kráľovských sídiel. Tieto domy fungovali ako knižnice, študovne a zabezpečovali kopírovanie textov. Pôvodne mali výlučne náboženský charakter. Neskôr sa však špecializovali aj na magické a medicínske texty, výklady snov a veštenie. Názov akadémia by bol pre takéto zariadenia asi príliš nadnesený, v každom prípade však boli obľúbeným miestom stretávania sa vtedajších intelektuálov.

Mudrcov v úradných egyptských záznamoch najčastejšie označovali pojmom *rh-(i)ht* ako ľudí, čo *poznajú veci*, teda dobre informovaných ľudí. Honorovo sa používalo slovo *rmt-rh*, to je jest *múdry muž*.

Rozbor prác vtedajších mudrcov naznačoval, že hlavnú pozornosť venovali morálnemu vzdelávaniu svojich čitateľov. Apelovali na ľudí, aby žili v súlade s *maat*, teda s poriadkom, ktorý zaviedli bohovia. Na ilustráciu možno uviesť ponaučenie, podľa ktorého inteligentný človek je zdrojom poznania pre aristokratov. Tých, ktorí vedia, že niečo vedia, nenapadajte. K žiadnej

škode nedochádza tam, kde pôsobia, avšak *maat* prichádza k nim v súlade s tým, čo povedali predkovia.

Mudrci však poznali nielen minulosť a prítomnosť, ale videli aj do budúcnosti. Napríklad sa predpokladalo, že Nefertej ako učený pisár dokázal predpovedať aj to, čo príde. Egypťskí veštcovia však neboli prorokmi v biblickom zmysle. Nešlo o božskú inšpiráciu, ale skôr o predpoveď udalostí, ktoré prebiehali v súlade s *maat*, čiže s božským poriadkom kozmu.

Od mudrcov sa vyžadovalo, aby ovládali aj magické umenie, čiže oblasť poznania, ktorá mala v starovekom myslení značný význam. Vážnosti sa tešili najmä čarodejníci, vzdelaní v magickej terminológii, ktorí verejne demonštrovali svoju prefíkanosť. Pozoruhodné je, že aj táto špecifická oblasť poznania obohatila pôvodné štúdie múdrosti. Napríklad egypťský pojem pre čarodejníka *hry-tp* sa pokladá za zdroj inšpirácie hebrejského *hartummim*, čiže kúzelník, v Biblii úzko spojený s pojmom *múdry muž*.

Rozvoj egypťskej vzdelanosti priniesol intenzívny rozvoj literatúry a literárneho myslenia. Egypťskí intelektuáli iniciovali pôvod niektorých tém, ktoré dodnes upútavajú pozornosť záujemcov o múdroslovnú literatúru. Napríklad pojem *mlčanlivý*, ktorý navodzuje disciplínu a sebakontrolu, sa objavil v *Učení Kagemniho* a *Učení Ptahhotepa*.

Výber z múdroslovnej literatúry

Obdobie rozvoja múdroslovnej vzdelanosti prinieslo aj viacero pozoruhodných literárnych produktov, ktoré rozšírili ľudské poznanie nielen v Egypte, ale aj v ostatných civilizačných okruhoch. Po viac než tri tisícročia sa ideál múdrosti nezmenil. V dobe medzi Imhotepom, tvorcom stupňovitej pyramídy v Sakkáre a Hermom Trismegistom, posledným majstrom ezoterického myslenia, žil celý rad mudrcov a mágov, ktorí svoje učenie odovzdávali generáciám.

Niektorí z nich boli faraónmi, iní prostými Egypťanmi, všetci sa však tešili povesti sokola, obdareného hlbokým pohľadom na realitu, intuitívnym vnímaním tajomstiev stvorenia a schopnosťami poznania. Veď mudrcom je človek, ktorý nachádza chýbajúce slovo, to jest slovo, ktoré je skryté a bez ktorého by bol svet nepochopiteľný a údel absurdný.

Spoločne s faraónom, symbolom *Veľkého domu* (slovo faraón vzniklo z egyptského *per aa*, to jest veľký dom, Jacq, 2008), sa na riadení štátnych záležitostí podieľala tiež Rada múdrych. Ani faraón nevystupoval len ako hlava štátu alebo politický činiteľ, ale tiež ako mudrc, obdarený mentálnymi schopnosťami úzko spätými s vesmírnym poriadkom. Slúžil nielen bohom a svojmu ľudu, ale bol tiež duchovným vodcom. Duše egyptských vládcov sídlili na nebi v spoločnosti hviezd a ukazovali cestu k večnosti.

Podľa starovekých Egypťanov bola múdrosť od samotného počiatku neoddeliteľne spätá s uctievaním a dodržiavaním *maat*, svetového poriadku stvoreného posvätným svetlom. Bez *maat*, to znamená bez poctivosti, pravdy, spravodlivosti a harmónie, by sa pozemský život stal peklom. *Maat* úzko súvisela s výkonom funkcie panovníka. Kráľ svetlo stvorenia odovzdával ďalej, aby bohovia mohli prežívať na zemi.

Poriadok *maat* sa nezlučuje s fanatizmom, s dogmami, ani s tzv. *svätými knihami*, obsahujúcimi údajne jedinou a absolútnu pravdu, pretože egyptskí mudrci v snahe zachovať večne živé puto s tvorivými silami neustále menili a znovu formulovali svoje myslenie i jednotlivé rituály (Jacq, 2008).

Tzv. *Jumilhakov papyrus* dodnes odovzdáva svoje posolstvo, podľa ktorého *Pozrite na posvätné slová a budete múdri z vôle bohov*. V nájdených rukopisoch sa zachovalo svedectvo mnohých mudrcov, ktorí žili nielen na úsvite staroegyptskej civilizácie, ale aj v období jej zániku. Preto možno pokladať za nevyhnutné znova pripomínať históriu starovekého Egypta, jeho najvýraznejšie osobnosti i ponaučenia, ktoré z ich duchovného odkazu vyplývajú.

Imhotep

Okolo roku 2670 pred Kr. založil mimoriadne nadaný panovník Džoser 3. dynastiu a tým upevnil zjednotený Egypt. Do svojich služieb prijal Imhotepa ako dvorného architekta, pisára, kúzelníka a liečiteľa. Značný talent ho privedol na výslnie, stal sa *Prvým po kráľovi* a správcom *Veľkého domu*. Po zasvätení do mystérií v Héliopolise, najstaršom posvätnom meste Egypta, získal titul *Najvyššieho z pozorujúcich*. Imhotep je autorom spisu, akéhosi návodu na stavbu chrámu, v ktorom uviedol základné technické i symbolické pravidlá, tvoriace nevyhnutnú súčasť stavebného postupu. Najvyššie uznanie

však získal Džoserovou stupňovitou pyramídou, vyjadrujúcou myšlienky faraóna-boha Džosera. Imhotep, učenec, ktorý poznal knihu spísanú bohom, darovanú ľudstvu z neba, bol zasvätený do tajomstiev *Zlatého domu*. Svojou mocou dokázal znova postaviť, čo bolo zničené a svojim žiakom daroval schopnosť porozumieť ezoterickým textom. Veľkú pozornosť venoval aj astrológii a astronómii. Ako *architekt kozmu* učil svojich žiakov poznávať pohyb hviezd a význam jednotlivých znamení zverokruhu. Pripisovali sa mu však aj liečiteľské schopnosti a stal sa aj patrónom lekárov.

Po celé veky zostával Imhotep dokonalým vzorom egyptského mudrca. Tento vzdelaný muž, architekt, spisovateľ, štátnik, kúzelník, astronóm a alchymista rovnakou mierou ovládal všetky posvätné vedy a stelesňoval najvyšší stupeň harmonického poriadku, ktorý z doby staviteľov pyramíd vytvoril nedostižný zlatý vek. Tvorca civilizácie, ktorej hlavnými aspektmi boli stvorenie a premena, a ktorá neuznávala dejiny tak, ako ich možno chápať dnes, a so všetkou rozhodnosťou sa nad ne povznášala, sa sám stal mýtom.

Snofru

Do egyptskej histórie vstúpil aj staviteľ a dobročinný kráľ Snofru (znázorňovaný sokolom). Vezír Kagemni ho vo svojich *Naučeniach* nazval dobrým kráľom, ktorý sa zaslúžil o krajinu. Človek, ktorý chce dosiahnuť múdrosť, musí podľa autora prekonať pýchu, nenásytnosť a opilstvo a riadiť sa príkazmi bohov. Snofru sa rád rozprával s mudrcmi a kúzelníkmi, najmä s Nefer-tejom, ktorý odhaľoval tajomstvá minulosti a predpovedal budúcnosť.

Hardžedef

Hardžedefa, kňaza bohyně spravodlivosti *Maat*, predstaveného pisárov a tajných vied, ako aj proroka boha Re, pokladali Egypťania za jednu z najvýznamnejších osobností veku pyramíd. Hardžedef bol tiež slávnym pisárom a autorom *Inštrukcií*, ktoré si zachovali popularitu až do rímskej doby. Hodnotári, ktorí chceli dosiahnuť múdrosť, sa riadili Hardžedefovými slovami a pri-rovnávali ho k Imhotepovi. Aj keď sa z jeho diela zachovali len zlomky, viaceré z nich sa pozitívne hodnotia aj dnes.

Čo je šťastie? Kúsok pôdy zaplavený a zúrodnený vodou, v ktorej možno chytať ryby; schopnosť získavať potravu prácou svojich rúk; založenie rodiny. Tieto materiálne stránky života však nestačia, každý musí vedieť súdiť sám seba a očistiť sa (od neznalosti) skôr než to za neho urobí niekto iný. Tak bude očistené aj jeho srdce a nikto ho nebude môcť obviňovať, že koná proti vôli boha.

Vzdelaný Hardžedef tiež radil, aby si každý *zariadil dom v pohrebisku a urobil znamenitým svoje sídlo na Západe*, v zemi vzkriesenia, lebo, ako múdro dodal, *dom smrti patrí životu* (Jacq, 2008, s. 26).

Ptahhotep

Mudrc Ptahhotep (znamená *Ptah je spokojný*) zastával funkciu vezíra. Boh Ptah, vládca starobylého mesta Memphis a ochranca umelcov, ktorý stvoril svet Slovom, mu vnukol zaujímavú myšlienku. Rozhodol sa, že napíše svoje *Inštrukcie*. Dielo malo obrovský úspech a inšpirovali sa ním generácie ľudí, ktorí túžili po poznaní múdrosti.

Ptahhotepove múdre rady reflektovali pohľad na svet očami mudrca, oddaného službe *Maat*, bohyni spravodlivosti a vesmírnej harmónie, to jest dvom základným hodnotám, na ktorých spočívala ríša faraónov. Na úvod poznamenal, že vstáva včas ráno, vyhýba sa bezhlavému ponáhľaniu a uctieva boha, lebo sa vyplní iba to, čo prikáže On, a nie to, čo svojim konaním zamýšľa dosiahnuť človek. Ten, koho boh vedie, nemôže zablúdiť, avšak ak niekoho zbaví bárky, riekou života neprepláva.

Múdry muž si váži šťastie, ktoré prežíva po boku ženy veselej mysle. Vrucne ju miluje a stará sa, aby bola celý život šťastná, živí ju, oblieka a snaží sa, aby ju nenahneval. Rovnako, ako úrodná, slnkom zaliata pôda, je aj dobrá manželka neoceniteľný poklad.

Malicherný človek, ktorý si nie je schopný založiť rodinu, také šťastie nepozná. Nikto, kto chce dosiahnuť svoje šťastie a udržať si ho, nesmie jednáť sebecky. Ten, koho osud zahŕňa priazňou, má uspokojovať aj svojich blízkych. Ten, komu ukáže odvrátenú tvár, nech hľadá pomoc iba u priateľov a svojich najbližších, od cudzích sa pomoci nedočká.

Ak človek chce žiť v pokoji a mieri, musí sa uspokojiť s tým, čo má k dispozícii. Bohovia sú štedrý k ľuďom, ktorí nebažia po majetku a zahŕňajú

ich darmi. Nikto by sa nemal povyšovať kvôli svojmu bohatstvu, ani nariekať kvôli minulosti, ak predtým trpel núdzou. Žiadny človek by nemal súperiť s tým, koho stretol rovnaký osud, a hromadenie majetku by sa nikomu nemalo stať životným cieľom. Avšak zdrojom všetkého zla je chamtivosť. Je semeniskom všetkých nerestí a okolo seba rozsieva nešťastie. Iba človek s pevnou vôľou sa jej dokáže vyhnúť, ak bude správne riadiť svoje kroky a rozvíjať tvorivú silu. Musí sa však nechať viesť srdcom a nepočúvať len žalúdok.

Pozoruhodné sú rady, vyplývajúce z vlastných skúseností, ktoré získal počas zasadania v kráľovskej rade. Upozorňoval čitateľov, aby si strážili ústa a ovládali sa. Mali by mlčať, čo je nesporne užitočnejšie, než zbytočne tárať. Hovoriť by mali len vtedy, ak majú čo povedať. Reč je ťažšia, než akákoľvek iná práca.

Keďže Ptahhotep bol aj sudcom, venoval pozornosť aj tejto oblasti poznania. Každý kto súdi, by mal chrániť nestrannosť práva, starostlivo zvažovať všetky pre a proti, nesmie si prispôsobovať fakty svojim náladám a želaniam. Hlavným cieľom sudcu je zabrániť zlu, aby zvíťazilo a posilniť spravodlivosť. Tiež upozornil, že ľudia u dobrého úradníka oceňujú najmä jeho dobrotu a láskavosť. Aj tento krátky prehľad naznačuje, že dnešný súčasník môže od vezíra Ptahhotepa tiež získať rady, ktoré sú plné múdrosti a neobvyklej láskavosti.

Ani

Do histórie múdroslovej literatúry významne vstúpil aj pisár Ani. Nebol síce významným hodnostárom, ale radovým pisárom, ktorý sa rozhodol napísať aj *Inštrukcie* pre svojho syna. Ako tolerantný rodič si priznal, že pre syna je síce ťažké riadiť sa otcovými ponaučeniami, avšak napriek tomu je nevyhnutné, aby sa naučil nielen poslušnosti, ale aj ochote vypočuť múdre slová a zbytočne proti nim neprotestovať. Aniho syn s otcom súhlasil. Uznal, že väčšina ľudí je nevzdelaných, a preto múdrosť hľadať u prostého davu nie je možné. Ako si ju však možno získať? Podľa Aniho srdcom. Cesta k múdrosti je dlhá a krušná a od syna vyžadoval, aby priznal, že nerozumie všetkému. Až preukáže dostatok pokory, musí urobiť ďalší nevyhnutný krok – prestať s prázdny taránim, ktoré znevažuje ľudskú reč, najvzácnejší dar, ktorým človeka obdarili nebesá. Čím je človek? Krivým kúskom dreva, ležiacim osa-

melo na poli, vystaveným páľčivej žiare slnka i mrazivému dychu noci. Jeho jediná nádej na spásu spočívala v tom, že ho do rúk vezme tesár, ktorý ho opraví, narovná a vytvorí z neho palicu, oporu starca, naplnenú múdrosťou.

Podľa pisára Aniho pre človeka je najhoršia vrava, chaos, hluk a krik. Ten, kto do modlitieb vkladá celé srdce, sa modlí potichu a tlmí svoju reč. Mudrc aj uprostred hlučného davu uprednostňuje mlčanie. Ak chce niečo povedať, musí si všetko dobre rozmyslieť a neuchyľovať sa k nerozvážnym výrokom. Človek sa rúti do skazy jazykom, zle volené slová vedú k jeho záhube, preto ich múdry muž uzatvára do svojho vnútra a z úst vypúšťa iba tie, ktoré sú na mieste. Musí tiež zachovávať tajomstvo, nesmie šíriť klebety ani opakovať to, čo počul v dome veľmoža. Ak sa človek stretne s rozvášneným davom, je lepšie sa mu obozretne vyhnúť a nezasahovať do hádky. Ak sa stane obeťou slovného útoku, nech útočníka prenechá bohom, ktorí ho podľa zásluhy potrestajú.

K neodpustiteľným hriechom patrí lenivosť a nečinnosť. Človek hodný tohto mena pracuje a ak vlastným úsilím získa majetok, nebude túžiť po bohatstve iných ľudí. Neopatrnosti sa dopúšťa ten, kto sa príliš spolieha na bohatšieho človeka, časom bude svoje konanie ľutovať, pretože stratí slobodu. Nieкто, komu boh doprial žiť v dostatku, by sa nemal stať človekom bez srdca, zabúdajúcim na ľudí žijúcich v biede, zatiaľ čo on sám je do sýtosti. Nech neváha podať pomocnú ruku tomu, kto pomoc potrebuje. Lakomstvo je zavrnutiahodné a ten, kto je dnes bohatý, môže zajtra chodiť po žobrote.

Nie je známe, či syn pisára Aniho otcove rady pochopil. Pretože sa to veľmi pravdepodobne nestalo, musel mu otec na druhý deň ponaučenia zopakovať v nádeji, že aspoň niektoré zrnká múdrosti padnú na úrodnú pôdu pamäti (Jacq, 2008).

Amenemope

Na sklonku vlády Ramesseovcov, keď došlo k prudkému oslabeniu centrálnej moci, ako aj k zhoršeniu ekonomickej a bezpečnostnej situácie, žil v strednom Egypte vrchný pisár Amenemope. Ako vrchný správca obilných polí sa rozhodol napísať *múdrú knihu* s tridsiatimi kapitolami a dlhým názvom *Inštrukcie pre život a výchovu k úspechu, ako sa správne pripraviť na cestu*

životom, ako dosiahnuť úspech na Zemi, ako uviesť srdce do svätostánku svojho boha, aby mu bolo kormidlom a ako sa vyhnúť zlu.

Múdry človek by však nikdy nemal zabudnúť, že všetky ľudské ciele sú úplne malicherné v porovnaní so zámermi bohov. Človek je hlina a slama, boh je jeho stavitel', ktorý každodenne rúca a znova stavia. Zámery bohov nie sú poznateľné, preto je zbytočné čakať s úzkosťou na zajtrajšok. Ľudia rozprávajú a boh koná. Z ľudských schopností kládol Amenemope dôraz na priamosť a česťnosť, čo sa musí prejavovať aj v radiacej činnosti. Podobne, každý, kto zasadá v súdnom tribunáli, si musí udržať nestranný úsudok. Veď spravodlivosť je najvyšším darom boha.

Každý, kto sa chce stať mudrcom, by mal rozhodne vedieť načúvať. Preto by mal nastaviť obe uši a to, čo sa dozvie, by mal uložiť do svojho srdca. Múdre slová sú prameňom života, záchranným kolesom, ktoré človeka chráni pred dravým prúdom jalových slov. Úctu druhých si človek zaslúži tým, že svoje pocity nedáva najavo pred kýmkoľvek, a vyhýba sa tárajom. Mlčanie neznamená nedostatok slov, ale skôr hlbšiu úvahu o tom, čo človek vypúšťa z úst. Ak je jazyk kormidlom lode, jeho jediným kormidelníkom by mal byť vládca večnosti. Preto nech sa život neriadi jazykom. Jazyk by mal umožňovať vypúšťať z úst len tvorivé slová, ktoré by mu v chráme umožnili nájsť miesto. Boh nenávidí falošné a pokrytecké prejavy a tvrdo trestá klamárov a krivo-prisažníkov. Pisár má nezanedbateľnú moc. Čo je písané, máva ďalekosiahle dôsledky, preto musí dbať, aby sa jeho prst, ktorý má rovnakú funkciu ako ibisov zobák boha Thovta, nedopustil omylu.

Múdry človek by sa nemal posmievať sliepke, trpaslíkovi ani mrzákovi. Každá ľudská bytosť je v rukách božích, a preto zasluhuje úctu, nech je jej údel akýkoľvek. Ten, kto má šťastie, že vlastní čln, nech požaduje poplatok iba od majetného, chudáka nech prevezie zadarmo. Nik nesmie týrať starcov ani slabších ľudí.

Amenemopove inštrukcie mali veľký úspech a pravdepodobne sa nimi inšpirovali aj Hebreji. Časť *Biblie* vtedy obohatili Egypťania a myšlienky egyptského mudrca sa stali neoddeliteľnou súčasťou *Starého zákona* (Jacq, 2008).

BIBLICKÁ LITERATÚRA

So stručným vymedzením múdroslovej literatúry sa čitateľ stretol už v predchádzajúcej kapitole. Popri individuálnych zvláštnostiach starších literárnych tradícií isté poznatky možno získať aj ich komparáciou s biblickými literárnymi zdrojmi. Vzájomné porovnávanie hebrejskej a egyptskej alebo mezopotámskej sapienciálnej literatúry naznačuje ich určité špecifickosti. Napríklad egyptská múdrosť sa rozvíjala takmer výhradne na panovníckych dvoroch. Slúžila najmä na vzdelávanie budúcej administratívy na dvore faraóna. Preto múdroslovná literatúra nadobúdala takmer výhradne inštruktážne formy (príkladom sú *Inštrukcie Ptahhotepa*) a formovala sa najmä v pisárskych školách. V Mezopotámii významnú úlohu zohrávalo štúdium školských textov a múdrosť mala kultové a magické úlohy pri manipulácii so zložkami kultu, ktoré slúžili k zdokonaľovaniu ľudskej existencie.

Hebrejská múdrosť pôsobila najskôr ako súčasť masoretského kánonu v *Knihe prísloví*, *Knihe Kazateľ*, *Knihe o Jóbovi* a *Knihe Ekleziastes* a ako súčasť alexandrijského kánonu v *Knihe Ben Sira* a *Múdrosť Šalamúnova*. Časom sa múdrosť stala aj súčasťou *Žalmov* (1, 19, 33, 39, 49, 127) a rôznych iných spisov. Presný rozsah je predmetom diskusií, všeobecne sa autorstvo väčšiny hebrejských textov prisudzuje mudrcom (Eliade, 1987). Aj keď sa takéto tvrdenia môžu zdať prehnané, slúžia ako argument pre predpoklad, že mudrci nežili medzi prorokmi, kňazmi a rozprávačmi v starom Izraeli v izolácii.

S výnimkou *Knihy o Jóbovi* sú tieto hebrejské múdroslovné spisy anonymné. Doposiaľ nie je známe autorstvo *Knihy prísloví*, *Knihy Ekleziastes* alebo *Múdrosť Šalamúnovej*. Aj v egyptskej múdroslovej literatúre zohrávala významnú úlohu anonymita a fikcia kráľovského autorstva. Unikátny príklad hrdosti poskytuje autorstvo Ješua Ben Sira, autor textu *Ben Sira* (alebo *Kniha Ekleziastes*), ktorý tvrdil, že okolo roku 190 pred Kr. počas éry veľkňaza Šimona, syna Oniášovho, riadil školu. Tieto informácie poskytol jeho vnuk Ben Sira, ktorý okolo roku 132 pred Kr. vo chválospeve Šimona preložil hebrejský text do gréckeho. *Kniha prísloví* obsahuje viacero problémových okruhov z rôznych období, z ktorých niektoré pravdepodobne pochádzali z predexilového obdobia. *Kniha Ekleziastes* pravdepodobne pochádza z konca 3. storočia pred Kr., zatiaľ čo *Múdrosť Šalamúnova* vyšla podstatne neskôr

v gréckom origináli, a preto jej myšlienkové vzorce a rétorika boli dôsledne helenizované. Obdobie vzniku *Knihy Ekleziastes* potvrdzuje gramatika a syntax. Obzvlášť zložitá je potvrdenie vzniku *Knihy o Jóbovi*, avšak vecné reálie, vrátane oboch jazykov svedčia približne o 6. storočí pred Kr.

Témy, literárne typy a funkcie

Pôvodná múdroslovná literatúra sa delila do dvoch literárnych typov. Jednu časť tvorili poznatky vplývajúce z krátkych pozorovaní vonkajších udalostí, druhú inštrukcie odvodené zo skúseností alebo z extenzívnych reflexií o hlbšom zmysle života. Jedno tvrdenie býva vyvažované iným, buď synonymne alebo protikladne. Vyskytujú sa tri varianty typu *toto je lepšie než tamto...* (napríklad *Príslovia* 15: 16),

*Lepšie je (mať) málo a Pána sa báť,
než veľký poklad, a s ním nepokoj*

nasledujú stupňované numerické príslovia, ako (napríklad *Príslovia* 30: 18-19),

*Tri (veci) sú mi podivné
a štyri nepochopiteľné:
Púť orla na nebeskej oblohe,
púť hada na skale,
púť lode morskou šíravou
a (napokon) púť muža k mladici.*

alebo lokalizácie typu *tu je...* (napríklad *Príslovia* 20:15).

*Je zlata a je veľa koralov,
Jednako pery rozumného sú drahocennou nádobou.*

Väčšina týchto krátkych aforizmov je pomerne komplexná, aj keď väčšie celky sa vyskytujú v časti zbierky *Knihy Prísloví*, *Knihy Ekleziastes* a najmä v texte *Ben Sira* a pripomínajú krátke eseje na rôzne témy. Špekulatívna múdroslovná literatúra (*Kniha o Jóbovi* a *Kniha Ekleziastes*) uprednostňuje dialógy a monológy ako zvláštne spôsoby vyjadrovania.

Iný spôsob kategorizovania rôznych typov múdroslovej literatúry sa odvodzuje od štyroch možných spôsobov používania *právnych*, *skúsenostných*, *teologických* a *prirodných* textov. Pretože kráľ predstavoval v krajine najvyššiu právnu autoritu, spoločnosť sa pri presadzovaní spravodlivosti spoliehala

na kráľovskú autoritu. Pri presadzovaní pravdy v prípade konkurenčných nárokov sa vysoko hodnotila *právna múdrosť*, o čom svedčila aj značná propagácia Šalamúnovho rozsudku pri určovaní materstva medzi dvomi matkami (1 Kgs 3:16-28). *Skúsenostná múdrosť* čerpala najmä z biblických prísloví a ponúkala poznatky vyplývajúce zo skúseností, ktoré pomáhali ľuďom zvládať náročné úlohy. Obsahom niektorých ponaučení je stav, v akom sa nachádzajú veci; iné sa s horlivosťou zapájajú do pedagogických aktivít a varujú alebo motivujú žiaduce formy spávania. *Teologická múdrosť* skúmala prvý princíp poznania náboženskej zbožnosti, vplývajúcej zo strachu pred Pánom. *Prírodná múdrosť* zahŕňala encyklopedické údaje o nebeských telesách, atmosférických podmienkach, divých zvieratách a podobne. Aj keď zoznamy podstatných mien (*onomastiká*) boli v Egypte a Mezopotámii obľúbené, neprežili biblickú múdrosť, aj keď duchovné prejavy v *Knihe o Jóbovi* sa im do určitej miery približovali.

Funkcia izraelskej múdrosťovej literatúry nie je úplne zrejmá, čiastočne aj kvôli problémom s analýzou štýlu myslenia. Formovanie múdrosti má pri najmenšom tri fázy (Eliade, 1987). Prvá fáza múdrosti vyplývala z pôvodnej organizácie kmeňa, v rámci ktorej rodičia učili svoje deti vhodným metódam riešenia problémov. Väčšina prísloví s autorstvom pripisovaným Šalamúnovi vznikala pravdepodobne už v tomto období histórie, o čom svedčí fakt, že iba zriedka zobrazovali život na kráľovskom dvore. V druhej fáze, začínajúcej pôsobením Šalamúna a Ezechiáša, sa múdrosť udomáčňovala aj na kráľovských dvoroch. Táto fáza však zanechala zreteľné stopy iba prostredníctvom niekoľkých prísloví Ezechiáša. S obdobím Ben Sira začala tretia fáza, zameraná na menej náročnú alebo školskú múdrosť. Ťažko možno dnes detailnejšie určiť obdobie, kedy sa tento jav objavil. Prvý epilóg ku *Knihe Ekleziastes* (12:9-12) identifikoval neznámeho autora tejto knihy ako *múdrego človeka*, ktorý učil ľudí a nositeľ hebrejského mena *Kohelet* bol často interpretovaný ako kazateľ, ktorý pozýval ľudí na modlitby a na štúdium.

Školské texty

Všeobecne sa predpokladá, že biblická múdrosťová literatúra vznikala v Izraeli v monarchických alebo predmonarchických časoch ako súčasť učebných textov (Eliade, 1987). Táto teória je založená na analógii so školami na

faraónovom kráľovskom dvore a v mezopotámskych chrámových priestoroch. Nemožno poprieť podobnosť izraelskej múdrosti s medzinárodným prostredím: svedčia o tom vzťahy Šalamúna s Egyptom, zaradenie viacerých častí *Inštrukcií Amenemope* medzi *Príslovia* 22:17-23: 33, ako aj zaradenie *Aforizmov Agura* a ponaučenia matky *Lemuela, kráľa z Massy* k *Prísloviám* 30:1-4 a 31:1-9. Ďalšie dôkazy pochádzajú z podstaty kánonickej múdrosti – jej výnimočná literárna kvalita, úroveň rétoriky a pedagogický tlak. K nim sa zaradili aj údaje z *Palestínskych nápisov* (abecedné série, kresby, nepresné hláskovanie, premiestňované písmená, veľké a zle umiestnené spoluhlásky a podobne). Aj keď jednotlivé dôkazy nie sú úplne presvedčivé, ich súhrnná presvedčivosť si zaslúži pozornosť (Eliade, 1987).

Interné dôkazy naznačujú, že *Kniha prísloví* vznikla ako učebnica na vzdelávanie mladého muža. Tento predpoklad podopiera oslovenie pre *môjho syna* ako aj extenzívne varovanie pred pochybnými ženami spolu s erotickým jazykom o *Panej múdrosti*, zameranej na mužské publikum. Tento erotický jazyk bol použitý najmä v *Múdrosti Šalamúnovej* a čitateľom sa navrhovalo, aby sa usilovali o uzavretie manželstva so *Sofiou* (múdroťou), ktorá má božský atribút. Mužská dominancia tiež vysvetľuje mizogéniu v rámci kánonickej múdrosti, najmä v Ben Sirovi, ale aj v *Knihe Ekleziastes*.

Múdrost ako spôsob myslenia

Čo vlastne chceli učitelia odovzdávať svojim žiakom? Snažili sa im poradiť prostredníctvom odpovedí na otázky z *Knihy Ekleziastes: čo je dobré pre ľudí?* Čitatelia by mali usilovať o dosiahnutie pozitívnych cieľov, ako je dobré meno, dlhý vek, hojnosť a úspešné deti. Mudrci oddávna verili, že Stvoriteľ odovzdal vesmíru tajomstvá zaručujúce úspechy a preto hľadali analógie, ktorými by ich odhalili. Informácie o svete získavali pozorovaním prírody a ľudskej podstaty, ako aj štúdiom živočíchov a hmyzu. Tieto poznatky neskôr aplikovali v konkrétnych situáciách. Plynule prechádzali od viditeľného univerza k úvahám o Božej podstate a aktivite a dokonca aj ich snaha o dosahovanie pôžitkov vyplývala z náboženského presvedčenia. Keďže poriadok v spoločnosti stanovil Boh, múdry človek nepôsobí na spoločnosť rušivo. Preto mudrcom chýba prorocký zmysel pre dozrievanie sociálnych revolúcií. Ich správanie reguluje obozretnosť, a čiastočné využívanie úplatkov, mlčanlivosť a skrý-

vanie skutočných zámerov a pocitov. Mali by sa usilovať aj o primeranú kontrolu seba a používať správne slová a činy v daných situáciách, ktoré by potvrdzovali ich zaradenie medzi múdrych, a teda aj spravodlivých ľudí.

Kríza inteligencie

Skúsenosti z každodenného života bývali často nejednoznačné a nútili múdrych, aby spochybňovali vlastné dogmy. Napríklad presvedčenie, že cnosť chráni človeka pred nešťastím a nerest ho vyvoláva. Autori *Knihy o Jóbovi* a *Knihy Ekleziastes* však takéto chápanie odmeny a trestu spochybňovali. V Mezopotámii podobná kríza viery viedla ku koncipovaniu textov ako *Sumerský človek a jeho boh*, *Chválim Pána múdrosti*, *Babylonská teodicea* a *Dialóg majstra a otroka*. Okrem toho život biblických mudrcov bol nekončne zložitejší, než by naznačovali jednotlivé príslovia. Preto sa odvážili špekulovať o problémoch, ktoré nemohli overovať podľa vlastných skúseností. Do popredia poznania sa dostalo náboženstvo. Zatiaľ čo jahvizmus presadzoval svoju úlohu v dejinách, mudrci si za svoje východisko zvolili *Stvorenie*. Dokonca stanovili aktivitu ženského princípu (*hokmah*) v procese Stvorenia (*Kniha prísloví* 8:22-31) a ženský princíp identifikovali aj s *Tórou* podľa *Mojžiša* (*Sir*, 24:23). Stvorenie formovalo funkcie viery, ktoré sa podriaďujú presvedčeniu o božej spravodlivosti. Iba *Stvoriteľ* má dostatok moci a poznania na zabezpečenie spravodlivosti na svete. Kým múdri ľudia veria v moc ľudskej inteligencie, ktorá zabezpečuje ich existenciu, milosť zostala v pozadí. Na určitý čas strata viery v moc múdrosti vytvára vákuum, do ktorého prenikajú konkurenčné vplyvy. Protikladné reakcie vytvárajú najmä pesimizmus a božie milosrdenstvo, uvádzajú ich *Kniha Ekleziastes* a *Kniha Ben Sira*.

Korene skepticizmu vznikli počas obdobia *Knihy Ekleziastes*. Integráciu s pojmom múdrosť predstavuje priznanie, že ľudská vynaliezavosť má svoje obmedzenia. Ľudia pripravujúci sa na boj musia nakoniec rezignovať pred nevypočítateľnou božou vôľou. Život má svoje mystériá, ktoré nie je možné nebrať do úvahy. Dokonca aj prípady nespravodlivosti sa vyskytovali a budú vyskytovať naďalej. Po čase sa tieto pochybnosti šírili a idea skrytej múdrosti sa objavila ako životaschopná epistemologická možnosť. Báseň, ktorú vložil do *Knihy o Jóbovi* pravdepodobne iný autor, pochválila pozoruhodné výkony ľudí, ale nakoniec uzavrela, že múdrosť je prístupná iba Bohu. Autor *Knihy*

Ekleziastes uznal, že múdrosť je až taká tajomná, že ju nemožno pochopiť. *Ben Sira* až takýto skepticizmus nepodporil, hoci odporúčal, aby sa ľudia ne snažili rozumieť príliš zložitým javom. V istom zmysle možnosť ľudského poznania bola vždy kvôli limitovaným ľudským schopnostiam pomerne obmedzená.

Niekedy neschopnosť pochopiť životné mystériá končí skôr úžasom než skeptickým postojom. Tento pohľad sa objavil s poetickou koncepciou *Knihy o Jóbovi*. Rozhodujúcou otázkou zostáva, nakoľko viera dokáže prekonať vlastné záujmy človeka. Ako je známe, kniha odporúča, ako by mala na údery osudu reagovať nevinná obeť, avšak dôležitejšia úvaha sa týkala problému, nakoľko budú ľudia ochotní slúžiť Bohu, ak by z toho nemali žiaden osoh. Jóbovo konečné podriadenie božiemu rozhodnutiu naznačuje úplne inú odpoveď, než sklon k skepticizmu alebo všednosti: jeho vieru potvrdzovali ohnuté kolena a umlčaný protest. Podobná odpoveď sa vyskytuje v *Žalme 73*, ktorý sa často spomína ako súčasť múdroslovej literatúry, kde sa veriaci určitý čas síce rozhoduje, či sa kvôli zisku neprikloní na stranu zla, avšak nakoniec pochopí Božiu prítomnosť ako najvyššie dobro.

Múdrosť ako tradícia

Charakteristickým prejavom múdrosti býva, že mudrci intenzívne prežívajú historické udalosti regiónov, v ktorých žijú. Podobný proces prebehol na začiatku druhého storočia s *Knihou Ben Sira*. Čiastočným výsledkom pôsobenia helénskeho prostredia, v ktorom dielo vzniklo, bolo prevzatie rôznych prvkov z jahvizmu. Napríklad odkazom na pravekú históriu, patriarchov a prorokov bol spôsob, akým Ben Sira zachránil starodávne učenie v meniacej sa spoločnosti. Prostredníctvom mytologických špekulácií identifikoval staršie zjavenia božej múdrosti (Sir. 24: 23) a lokalizoval ich do Jeruzalema (Sir. 24:1-12). Ben Sira opakovane odkazoval na biblické udalosti, až nakoniec zložil hymnu oslavujúcu starovekých hrdinov viery (Sir. 44:50).

Neznámy autor *Múdrosti Šalamúnovej* sa spoliehal na kanonickú tradíciu ako rámec, najmä v súvislosti s egyptským otroctvom a božím oslobodením. Tento materiál o *Exode* vyvolal nezvyčajný záujem u Židov, ktorí žili o tisícročie neskôr v Alexandrii. V tomto prípade autor skúmal udalosti Exodu metódou midraš; bežné pripomienky v *Písme* sú formulované tak, aby evokovali

psychologické stavy, ako je strach, hoci sa predpokladal frontálny útok proti modlárstvu. Napriek tomu hebrejská tradícia sa prelína s helenizmom, čo je v múdroslovnej literatúre novum. Grécky vplyv je výrazný, napríklad literárny štýl je postavený na gréckej rétorike a obsah veršov je tiež pôvodom grécky, vrátane štyroch kľúčových cností, pojmu nesmrteľnosti, dvadsiatich dvoch atribútov božstva, opisu učebných osnov v miestnej škole, rétorického zariadenia zvaného *sorites* a veľa ďalších (Eliade, 1987).

Personifikovaná múdrosť

Zmeny v hodnotení múdrosti medzi šiestym a prvým storočím pred Kr. možno ilustrovať chápaním personifikovanej múdrosti. V poslednej zbierke *Knihy prísloví* (1-9) sa múdrosť objavuje v podobe učiteľa, ktorý varuje mladých mužov pred ľahkými ženami, zatiaľ čo Pani múdrosť je nebeská postava, ktorá asistuje Bohu pri stvorení a manifestuje božské myslenie. Interpreti ju často porovnávali s mýtom staroegyptskej bohyně *Isis* a s učením egyptskej bohyně *Maat*. Na inom mieste v *Knihe prísloví* (3:16), múdrosť

dlhý život drží v pravici,

v ľavej ruke zasa bohatstvo a česť,

práve ako *Maat* je zobrazovaná v každej ruke so znakmi, ktoré symbolizujú tieto schopnosti. V *Knihe o Jóbovi* je zmienka o nepreniknuteľnosti múdrosti, ktorá je v podsvetí známa podľa povestí a priamy prístup k nej má iba Boh (Jb 28: 20-28).

Naopak, podľa Ben Sira múdrosť pôvodne pôsobila v nebesiach, avšak pri hľadaní pozemského sídla prehľadala celú zem a nakoniec si vybrala za trvalé sídlo Jeruzalem. Tým pôvodne nebeská postava stratila mysteriózny charakter a identifikovala sa s *Desatorom*. Božská múdrosť sa udomácnila na zemi a grécka filozofia sa v tom ohľade vyrovnala s hebrejskou tradíciou. V *Múdrosť Šalamúnovej* je táto nebeská postava duchovnou entitou, ktorá reguluje správanie vybraných ľudí. Ľudia, ktorí chcú v živote uspieť, musia získať jej priazeň.

Celkovo možno konštatovať, že poetická predstavivosť *Knihy prísloví* sa v čase *Múdrosť Šalamúnovej* stala skutočným symbolom, ktorého funkciou je navodiť pohodu božiemu ľudu. Prostredníctvom *Ben Sira* sa táto predstavivosť špecifikovala odkazom na skutočnú literatúru, na *Desatoro*. Avšak rola

múdrosti bola pri pôvodnom akte stvorenia aktívna. Pôvodným zámerom bol poriadok, ktorý riadi reálny svet a vytvára vesmír, v ktorom sa plne rozvíjalo optimálne myslenie a správanie. Autor *Knihy Ekleziastes*, ktorý sa k tomuto presvedčeniu neprikláňal, personifikovanú múdrosť príliš nespomínal. Na miesto toho vyzdvihoval úvahu o hĺbke múdrosti z *Knihy o Jóbovi* 28 a tým aj o jej skrytosti (Ekl. 7: 23-29).

STARÝ ZÁKON

Kniha prísloví

Skladá sa prinajmenšom z deviatich samostatných zbierok, z toho štyroch hlavných a piatich vedľajších. Dve sa pripisujú autorom z iných krajín (Agur – zberateľ a matka kráľa Lemuela) a iné hľadali inšpiráciu v egyptských zdrojoch (Amenemope). Tri sú prisudzované kráľovi Šalamúnovi a jeden z nich tvoria *Výroky o múdrych*. Iba dve krátke zbierky nemajú žiaden známy pôvod.

V starších zbierkach dominantnú formu predstavuje jeden verš paralelne s druhým. Paralelný verš môže byť synonymný, protikladný alebo vzostupný. Každý krátky aforizmus registruje pozorovanie, čo si vyžaduje súhlas; preto sa veta odvoláva na všeobecný konsenzus.

Hebrejský názov tejto knihy znie *Mišlé Šelómó* alebo jednoducho *Mišlé*. Nezahŕňa len príslovia, ale aj múdre výroky, podobenstvá, vtipné výpovede a vôbec myšlienky, ktoré majú väčšiu hĺbku. Charakteristické je, že v rímskom misáli sú kapitoly z tejto knihy označené ako *Liber Sapientiae*, čiže *Kniha múdrosti*.

Obsahovo kniha nie je úplne jednotná. Popri krátkych dvojveršových prísloviach sa možno stretnúť s dlhšími podobenstvami, vývodmi a staťami, v ktorých básnik chváli múdrosť. Najväčšia časť prísloví bola venovaná rôznorodým vzťahom, vzťahu ľudí k Bohu, k blíznym, vzťahu predstavených k podriadeným, muža k žene, detí k rodičom a naopak, vzťahu priateľov a nepriateľov. Autori tiež skúmali protiklady medzi kladnými i zápornými vlastnosťami, ako sú múdrosť – hlúposť, spravodlivosť – nespravodlivosť, zbožnosť – bohaprázdnosť, statočnosť – zbabelosť, usilovnosť – záhaľčivosť, prchkosť – krotkosť, nadutosť – skromnosť, nenávisť – láska, bohatstvo – bieda. Odpo-

rúčal kultivovanie najmä takých kladných vlastností, ako sú bohabojnosť, dobročinnosť, miernosť, striedmosť, mlčanlivosť, rozvážnosť a obozretnosť v rečiach. Naopak, odsudzoval cudzoložstvo, nečistotu, necitlivosť, krutosť, neúprimnosť, zbabelosť, úplatnosť, nespravodlivosť, lakomosť, pokrytectvo, hnevivosť. Autor *Knihy prísloví* pripomenul, že žiaden vinník neujde trestu. Naopak, kto konal dobre, bude odmenený, aj keď nie na zemi, ale vo večnosti.

Najviac miesta venoval autor prirodzeným mravným cnostiam. Zameriaval ich na Boha a na Boží zákon: *Počiatok múdrosti je bázeň pred Pánom* (Pr 9, 10). Pôvod všetkej múdrosti je v Bohu. Nemyslí sa tu ľudská, ale vyššia múdrosť. Autor však nestrácal zo zreteľa ani praktické aspekty ľudských motívov, pretože vedel, že veľa ľudí skôr dbá o pohnútky čisto pozemské, než vyššie.

Vo všeobecnosti, tón vyjadrovania v *Knihe prísloví* má univerzálnu kvalitu. Podobné aforizmy sa vyskytovali nielen v egyptskej, ale aj v mezopotámskej kultúre. Biblické príslovia registrovali kontrasty medzi múdrymi a hlúpymi (v egyptskej múdroslovej literatúre nazývanými ako tichými a prudkými), ponúkali poradenstvo o správaní pri stole, varovali pred lenivosťou a sexuálnymi odchýlkami, schvaľovali výrečnosť, skúmali ľudské slabosti, vyzdvihovali možnosti rôznych povolání, porovnávali správanie ľudí a zvierat, povzbudzovali prísnu disciplínu u detí, vstúpili rešpekt k rodičom a k ľuďom s autoritou a komplexne sa zaoberali sociálnymi vzťahmi. Väčšia pozornosť sa venovala aj rôznym praktickým problémom, napríklad nebezpečenstvu silných nápojov alebo cnostiam dobrých žien.

Kniha Kazateľ

Patrí medzi texty, ktoré sa zaoberajú otázkou podstaty pravej životnej múdrosti, toho, akým životom si možno zaistiť blaženosť a spokojnosť duše. *Kniha Kazateľ* (kohalet, hebrejské qahal – zhromaždenie) poskytovala praktické ponaučenia a návod, ako možno dosiahnuť pravú zbožnosť a tým aj pozhnaný život. Knihe sú blízke dva ďalšie texty a to *Múdrosť Sirachova* a najmä *Kniha prísloví*. Avšak *Kniha Kazateľ* na rozdiel od *Knihy prísloví* je písaná vecnejšie, bez básnickej a rytmickej formy.

Obsah knihy tvoria úvahy o zmysle života. Kým *Knihá o Jóbovi* sa zaoberala otázkou, prečo trpí spravodlivý a aký je zmysel utrpenia, *Kazateľ* sa pýtal na zmysel života vôbec, prečo je hodno žiť na svete. Pri čítaní *Knihy Kazateľ* možno registrovať dve dejové línie. Prvá časť (1, 1-4) si všíma biedy života a príčiny súženia v ľudskom živote. Ako uvádza vedúca myšlienka spisu:

Márnosť, len márnosť – hovorí Kazateľ.

Márnosť, len márnosť, všetko je iba márnosť.

Druhá časť (4, 17-12, 8) podáva pokyn a povzbudenie, ako si človek môže zmierniť bolesť, aby dosiahol aspoň čiastočnú blaženosť.

Reflexie *Knihy Kazateľ* sa z veľkej časti zoskupujú okolo hesla: Všetko je márne, neustále pomínutelné, čo je na svete (1, 2.12, 8). Ľudská duša túži po stálej a trvalej blaženosti. Avšak nič na svete nie je stále. Myšlienka večnej odmeny nebola ani tejto starozákonnej knihe známa.

Témy *Knihy Kazateľ* možno rozdeliť do troch tematických častí:

1) Na svete je všetko chvíľkové, dočasné a pripomína nedokonalosť vecí. Ponuré pozadie všetkého ľudského snaženia tvorí smrť. Smrť olúpi človeka o všetko, čo svojou prácou vytvoril. Ďalším podielom človeka je neistý a neznámy život v podsvetí, kde niet radosti, lebo tam všetko tvorí akoby tieň.

2) Druhú myšlienkovú skupinu tvorí predstava velebnosti a všemohúcnosti Božej, ktorá pevne stanovila nezmeniteľný poriadok svetového diania. Človek je slabý na to, aby ho dokázal zmeniť. Preto sa musí tomuto poriadku podriaďiť, aj keď mu nerozumie.

3) Tretiu myšlienkovú skupinu tvoria praktické nauky a pokyny, ktoré vyplývajú z predošlých, a preto, ak človek podlieha vôli Božej a sám nedokáže zmeniť vopred stanovený poriadok, tak sám od seba nedokáže vytvoriť ani trvalé hodnoty. Nech teda prijme život a jeho dary tak, ako ich dostáva, a nech užíva slasti života v primeranej miere ako protiváhu za svoje útrapy.

Úvahy týchto troch skupín stoja popri sebe, niekedy aj v zdanlivom protiklade, čo viedlo k predpokladu, že *Knihá Kazateľ* vznikla ako dialóg dvoch pozorovateľov. Kniha bola od počiatku pokladaná za Bohom vnuknutú posvätnú knihu, o čom svedčí aj jej rýchly grécky preklad, ktorý bol zaradený do gréckej *Bible*. Podľa knihy je nevyhnutné podrobiť sa Zákonu božiemu, pretože Boh svojou mocou a múdrosťou všetko riadi a dobre spravuje. Snáď ani v jednej starozákonnej knihe sa nenachádza také odporúčanie zbožnosti, ako

v tomto spise. Podľa Kazateľa v rukách božích pevne spočívajú nielen osud všetkých ľudí, ale aj osud sveta. Najlepšie si počiná ten, kto sa s dôverou obracia na Boha a v srdci udržiava bázeň voči Všemohúcemu.

Kniha o Jóbovi

V hebrejskej *Biblii* patrí do tretej skupiny spisov (*ketubím*). Meno Jób (v hebr. *Ijjób*) vyjadruje adjektívum *prenasledovaný*. Kniha rieši pálčivé záhady ľudského života a Božej prozreteľnosti. Na konkrétnom prípade bohatého, úspešného a bohabojného Jóba autor vysvetľoval kľúčovú záhadu, prečo spravodlivého človeka stíhajú nešťastia. Údery, ktoré dopadli na Jóba, boli skutočne dramatické. Prišiel o svoje stáda, paholkov, majetok, deti a vážne ochorel na malomocenstvo. Rozum kázal pochopiť, že utrpenie je zaslúžený trest za hriechy. Spravodlivý človek si však trest nezaslúžil, a preto ak aj on trpí, aký zmysel má utrpenie? Podľa knihy utrpenie nemusí byť vždy trestom za hriechy, pretože aj spravodlivý človek trpí, hoci by si svojimi činmi utrpenie nezaslúžil. Božie riadenie je nevyspytateľné. Boh, ktorý všetko predvída a najlepšie pozná, vidí všetko, aj dobro, kvôli ktorému zoslal utrpenie na spravodlivého človeka. Božie navštívenie nemá za účel len trest, ale predstavuje aj formu skúšky, pretože utrpenie ho môže očistiť a zdokonaľiť. Človek by sa mal takýmto zásahom podriaďiť.

Pozoruhodné je, že Jóbovi priatelia (Elifaz, Bildad a Sófar), múdrosťou preslávení Arabi, hľadali príčiny jeho utrpenia v utajenej hriechnosti. Darmo sa Jób bránil proti nespravodlivým obvineniam. Až ďalší účastník diskusie Elihu zasiahol do sporu konštatovaním, že utrpenie okrem trestu umožňuje aj vnútornú očistu človeka. Súčasne Jób upozornil, že svojou prílišnou sebadôverou prekročil primeranú mieru. Elihu zdôraznil hodnotu Božej bázne, pretože Božia prozreteľnosť všetko vedie správnym spôsobom:

Všemohúceho my nikdy nedosiahneme:

Mocou preveľký je, súdom takisto,

Ochrancom je práva, neutláča.

Preto sa ho ľudia (všetci) obávať musia,

Ani srdcom múdrych on si nevšíma (Jób 37, 23 – 24).

Záver je pomer neoptimistický. Jób sa dočkal dvojnásobnej náhrady za všetko, čo pri skúške stratil a jeho priateľov pokorili. Problém vzťahu príčin

a následkov ľudského utrpenia sa v biblických knihách objavoval častejšie (napríklad aj v úvahách proroka Jeremiáša).

Kniha múdrosti (Múdrost' Šalamúnova)

Vyšla v gréckom jazyku, preto ju Židia nezaradili medzi svoje knihy (kam patrili len po hebrejsky alebo aramejsky napísané originálne texty). Autor zostal neznámy, aj keď sa pôvodne uvažovalo o kráľovi Šalamúnovi. Patril skôr do egyptského kultúrneho okruhu. *Kniha múdrosti* sa skladá z troch častí. Prvá časť nabáda k spravodlivosti a nábožnosti. Dobrým sľubuje po smrti večnú odmenu a hriešnikom hrozí večným trestom.

Druhá časť je apoteózou múdrosti:

*Čo je teda múdrost' a ako vznikla, rozpoviem,
neukryjem pred vami jej tajomstvá,
ale stopovať ju budem od začiatku stvorenia,
otvorene vyrozprávam, čo sa o nej vie,
neobídem pravdu.*

*Nechcem kráčať s nivočiacou závišťou,
lebo ona nie je spoločníkom múdrosti.*

Množstvo mudrcov je šťastím pre svet,

Múdry kráľ je požehnaním pre národ.

Dajte že sa preto rečou mojou poučiť.

Bude vám to na osoh! (Múd 6, 22).

Obsah tejto časti vystihujú aj jednotlivé podnadpisy: Kráľ chcel múdrost' opísať; Šalamún vymodliť; Múdrost' Božia je matkou ľudskej múdrosti; Prečo sa Šalamún usiloval o múdrost'; Múdrost' si možno len vyprosiť a Šalamúnova modlitba. Tretia časť vyzdvihuje, ako sa Božia múdrost' prejavovala v histórii. I túto časť možno rozdeliť do troch tematických celkov. Múdrost' pomáhala patriarchom od Adama až po Mojžiša. V tejto súvislosti autor venoval väčšiu pozornosť aj analýze modlárstva. Pôvod, nerozumnosť, skazenosť a niektoré formy modlárstva a jednobožstvo Izraelitov autor porovnával s mnohobožstvom Egyptanov.

Zázrakmi, ktoré Boh robil pri odchode Izraelitov z Egypta a za ich putovania po púšti, zároveň podľa autora dokazoval, že tými istými živlami a nešťastiami, ktorými trestal Egyptanov, pomáhal Izraelitom.

Celkovo kniha múdrosti prinášala pohľady na múdrosť z rôznych hľadísk. Múdrosť je cnosť, ktorá vedie človeka k bohobožnému a nábožnému životu. Avšak múdrosť sa tiež rovná Božej podstate. Súčasne je aj Božou vlastnosťou, ktorá riadi svet.

Významnou súčasťou múdroslovnej literatúry je *Kniha Ekleziastes*, ku ktorej sa vraciame, hoci sme ju už v niektorých súvislostiach spomínali.

Kniha Ekleziastes (Múdrost' Jezusa, syna Sirachovho)

Nadväzovala na podobné literárne útvary, známe už v Egypte, Mezopotámii a v iných blízkovýchodných kultúrach. Pôvodcom knihy bol Jesus (Ježiš), syn Sirachov (aj keď podľa niektorých prameňov Sirach bol starý otec a Eleazar otec). Pôvodný názov spisu bol azda ešte jednoznačnejší: *Múdrost'*. Avšak v hebrejskom jazyku sa názvy obmieňali: *Ben Sira*, *Sefer mešalim (Kniha prísloví)*, *Sefer musar (Kniha dobrej výchovy)*. Grécky preklad uvádzal názvy *Múdrost' Jezusa, syna Sirachovho*. Keďže spis priniesol mnohé ponaučenia, používal sa aj pojem *Panaretos*. V latinských prekladoch sa striedali názvy *Liber Jesu, filli Sirach*, prípadne *Ekleziastes (Cirkevný spis)*.

Obsah *Knihy Ekleziastes* pripomína obsah *Knihy prísloví*. Múdrost', ktorú opisujú biblické knihy, spočíva v úprimnom nábožnom živote a vrcholom múdrosti je Božia bázeň. Prvá časť knihy sa zameriava na ponaučenia, ktoré by cnostný a dobre vychovaný človek mal spíňať v rôznych situáciách každodenného života. Mnohé z týchto úvah tým, že vyplývajú z ľudskej skúsenosti, majú aj svetský charakter. Autor odporúčal modlenie, poskytovanie almužny a pôst, zdôrazňoval výchovu detí. Sľuby a prísahy sú posvätné, preto ich treba dodržiavať. Učil, ako sa správať doma i v spoločnosti, radil, ako konať v príjemných i nepríjemných situáciách. Odporúčal dodržiavať milosrdné skutky, zabúdať na krivdy a odpúšťať ich. Vymenoval povinnosti detí a manželov, hovoril o voľbe riaditeľov a poradcov, o zamestnávaní obchodníkov, učencov a lekárov. Aktuálny dosah mali aj úvahy o nebezpečnosti úplatkov. Niekedy im neodolá ani mudrc, a tým sa vlastne zničí. Vedomosti múdreho nie sú užitočné iba jemu samému, ale slúžia aj ostatným. Ako povodeň rozvodnenej rieky zavláhuje okolie, a tým prináša nový život na polia, tak pôsobí aj múdrosť bohobožného na široké okolie. Preto treba nadväzovať styky s múdrymi,

od ktorých sa možno veľa naučiť. Značný eticko-výchovný dosah skrýva aj stať venovaná rozdielu medzi múdrom a hlúpym človekom:

*Hriešny človek sa vyhýba pokarhaníu
a vyhľadáva si ponaučenie, aké mu lahodí.
Obozretný muž neodmietne rozumnú radu.
Len rozvážny a pyšný sa nebojí strachu;
a keď aj urobil spolu s ním niečo bez rozvahy,
trest nájde v tom, za čím sa hnal. (Sir 32, 21-22).*

Autor spisu dôrazne upozorňoval, že chytráctvo a prefíkanosť nie sú múdrosťou, pretože ich možno zneužiť na zlo. A od zla je múdrosť vzdialená. Múdrosť je často personifikovaná. Možno si ju predstaviť ako osobu, po ktorej túžime ako po svojej láske a nevieme sa uspokojiť, kým ju nedostaneme. Láska k nej je šľachetná ako čistá láska k milovanému človeku. Múdrosť sa však niekedy stáva aj bremenom. Pastier uviaže nohu zvieratá, aby mu neuteklo a nezablúdilo. Aj múdrosť kladie človeku jarmo na šiju (čiže vyžaduje plnenie povinností a mravných záväzkov). Posilňuje sa prekonávaním prekážok tak, ako sa telesná zdatnosť zvyšuje namáhavými výkonmi. Múdry nespolieha na momentálne vplyvy, pretože nevystaví svoj plášť všetkým vetrom a pridrižiava sa správnych zásad. Len takáto vernosť poskytuje človeku mravnú hodnotu.

Druhú, menšiu časť kníh tvoria chválospevy na slávnych predkov vyvoleného národa. Božia múdrosť sa preto uplatňuje nielen v každodennom živote, ale aj v dejinách. Vynikajúci muži dávnej minulosti sú nositeľmi Božej múdrosti svojich národov.

Múdrosť, podobne ako Božia večnosť, tu bola vždy a nikdy neskončí. I učiteľ múdrosti Sirach sa neuspokojil s tým, aby sa jeho náuka rozšírila len v najbližšom okolí, ale povzbudzoval aj Židov rozptýlených v ďalekých krajinách. Snažil sa svietiť ako ranná zora, predbiehajúca úsvit.

Podobnú problematiku, akej sa venovali autori *Knihy prísloví*, *Knihy Ekleziastes* alebo *Knihy Kazateľ*, riešili aj autori ďalšieho múdroslovného diela, *Knihy žalmov*.

Kniha žalmov (Žaltár)

Kniha obsahuje náboženské piesne izraelského národa. Skladá sa zo sto-päťdesiatich piesní, ktoré autori napísali z vnuknutia Ducha Svätého. V židovskom origináli sa uvádza pod názvom *Sefer tehillím (Kniha chválospevov)*. Žaltár je odvodený z latinského *Psalterium* (a pôvodne z gréckeho *psalmós* a *psaletérion*). Autorstvo knihy sa pôvodne prisudzovalo kráľovi Dávidovi, no pravdepodobnejšia je spolupráca viacerých básnikov (medzi nimi sa pravdepodobne vyskytovali Koreho synovia a Asaf).

Obsahovo je *Kniha žalmov* pomerne rozsiahla. Najčastejšou témou je utrpenie, nielen individuálne, ale aj skupinové, prípadne celonárodné. Časť žalmov vyslovuje poďakovanie za poskytnutú pomoc, za vyslobodenie alebo ochranu. Kajúce žalmy opisujú duševnú biedu človeka, ktorá vyplýva z hriechov. Zaklínacie žalmy volajú po spravodlivých trestoch za zločiny.

Žalmy chvály ospevujú Božiu dobrotu, lásku a múdrosť pri riadení tohto sveta. Mesiášske žalmy vyzdvihujú také pozitívne aktivity, ako milosrdenstvo, vernosť, Božia moc alebo očakávanie Mesiáša. Poučné žalmy sa venujú mravným ponaučeniam o tom, čoho sa treba vyvarovať a ako konať v konkrétnych situáciách. Historické žalmy ospevujú dejiny vyvoleného národa. Žalmy personifikovali Boha azda najvýraznejšie. Boh má oči, uši i ruky a správa sa ako človek. Ovplyvňuje aj posmrtný život mŕtveho, odchádzajúceho do *šeólu*, podzemného miesta alebo miesta tieňov.

S výrazným sapienciálnym akcentom sa možno stretnúť aj v *Prvej a druhej knihe kráľov*, najmä v časti venovanej kráľovi Šalamúnovi.

Prvá a druhá kniha kráľov

Knihy podávajú dejiny vyvoleného národa od obdobia vlády kráľa Šalamúna až po babylonské zajatie. Začínajú sa správou o posledných Dávidových činoch a jeho smrti. Sú rozdelené do troch častí:

- dejiny Šalamúna,
- paralelné dejiny judejských a izraelských kráľov od rozpadu ríše až po pád Samárie a
- dejiny judejských kráľov od pádu Samárie až po pád Jeruzalema.

Z múdroslovného hľadiska najväčšiu pozornosť vyvoláva úvodná časť knihy, venovaná kráľovi Šalamúnovi. Do historického povedomia vstúpil nielen vybudovaním chrámu v Jeruzaleme, ale aj rozumnou diplomatickou aktivitou. Šalamún podľa vlastného sna dostal múdrosť priamo od Boha: *Hľa, dám Ti srdce múdre a chápané, takže tebe podobného nebolo pred tebou a takého, ako si ty, nebude ani po tebe (1 Kr 3, 12).*

Svoje schopnosti využíval pri súdnych procesoch. Najväčšiu pozornosť vyvolal rozsudkom zo súdneho procesu medzi dvomi ženami, ktorý sa svojou originalitou teší pozornosti aj v súčasnej literatúre (tento príbeh sa uvádza aj v rámci histórie experimentálnej psychológie). Ako opisuje túto udalosť *Starý zákon*:

V tom čase prišli ku kráľovi dve neviestky a predstúpili pred neho. Jedna zo žien povedala: ‚S dovolením, pane, ja a táto žena bývame v tom istom dome. I porodila som pri nej v dome. Na tretí deň po mojom zľahnutí porodila aj táto žena. Boli sme spolu a v dome nebol s nami nik cudzí; iba my dve sme boli v dome. V noci zomrel synček tejto ženy, lebo ho priľahla. Vprostred noci vstala, vzala spovedľa mňa môjho syna, keď tvoja služobnica spala, a položila si ho na prsia, svojho mŕtveho syna však položila na moje prsia. Keď som ráno vstala a chcela som nadožičť svojho syna, bol mŕtvy. Ale keď som sa naň dobre pozrela za vidna, nebol to môj syn, ktorého som porodila.‘ Ale druhá žena povedala: ‚Nie, naopak, živý je môj syn a mŕtvy je tvoj syn.‘ A tá prvá zasa vravela: ‚Nie, ale mŕtvy je tvoj syn a živý je môj syn.‘ A dohovárali sa pred kráľom. Nato kráľ povedal: ‚Táto vraví: – Tento živý je môj syn a mŕtvy je tvoj syn –. A tá hovorí: – Nie, ale mŕtvy je tvoj syn a živý je môj syn –. A rozkázal kráľ: ‚Doneste mi meč!‘ Doniesli meč pred kráľa a kráľ povedal: ‚Pretnite živé dieťa na dvoje a dajte polovicu jednej a polovicu druhej!‘ Nato žena, ktorej syn bol živý, povedala kráľovi, lebo sa pohla jej láska k vlastnému dieťaťu: ‚S dovolením pane! Dajte jej živé dieťa, ale ho nezabíjajte!‘ Druhá však vravela: ‚Nech nie je ani moje, ani tvoje! Pretnite!‘ Nato sa ozval kráľ a povedal: ‚Dajte tamtej živé dieťa a nezabíjajte ho, ona je jeho matkou.‘ Celý Izrael sa dopočul o rozsudku, ktorý vyniesol kráľ, a báli sa kráľa, lebo vedeli, že je v ňom Božia múdrosť, keď vynáša rozsudok (1 Kr 3, 16-28).

Šalamúnovo usudzovanie má v tomto prípade niekoľko pozoruhodných aspektov. Najskôr možno vyzdvihnúť zdržanlivosť, ktorá zabránila nerozvážnosti pri vyslovení rozhodnutia. Odmietol riešenie, ktoré by pri dvoch mož-

ných alternatívach malo päťdesiatpercentnú pravdepodobnosť správneho záveru. Svoje rozhodnutie podmienil výsledkom *experimentu*, pri ktorom logicky usudzoval, že skutočná matka sa radšej vzdá dieťaťa, len aby zostalo nažive, než by prijala len jeho *polovicu*. Riešenie sa nepochybne vyznačovalo tvorivosťou i múdrosťou, ktorá v tomto prípade spočívala v racionálnom zvažovaní faktov, ktoré s prípadom zdanlivo nesúviseli.

Do diskusií o múdrosti však Šalamún prispieval aj menej pozitívne. Meacham (1990) pri úvahách o vzťahu veku a múdrosti upozornil, že Šalamún svoje múdre rozhodnutia realizoval najmä v mladom veku. Keď bol starší, *...zviekli mu jeho ženy srdce za cudzími bohmi, jeho srdce už nepatrilo celému Pánovi...* (1 Kr 11, 4). Preto Pán povedal Šalamúnovi: *Pretože je to s tebou takto a nezachoval si moju zmluvu, usudzovanie a predpisy, ktoré som ti dal, odtrhnem od teba kráľovstvo a dám ho tvojmu sluhovi* (1, 2 Sm. 9-11).

S úvahami o múdrosti sa možno stretnúť aj v niektorých kratších textoch, ako je napríklad *Baruchovo proroctvo*.

Baruchovo proroctvo

Baruch bol súčasníkom a priateľom proroka Jeremiáša. Obyvatelov Izraela varoval pred stratou múdrosti. *Nauč sa, kde je múdrosť, kde je sila, kde je rozum, tak poznáš zároveň, kde je dlhý život, kde žitie, kde je svetlo, oči a pokoj* (Bar 3, 14). Cestu múdrosti primerane nepochopili najmä mladší obyvatelia Izraela. *Dokonca rozprávkari a skúmatelia múdrosti tiež nepoznali cestu múdrosti, ani na jej chodníky si nespomenuli* (Bar 3, 23). Nositeľom skutočnej múdrosti je len Boh, a preto sa treba riadiť jeho príkazmi.

*

Z tohto prehľadu vyplýva aj pomerne veľký rozsah sapienciálnej literatúry v okruhu *Starého zákona*. Tieto spisy majú spoločnú tému, praktizujú múdrosť ako určitý spôsob života a štýl myslenia a využívajú obľúbené literárne formy a charakteristický slovník. Téma sa rozvíja s rôznou orientáciou: či už tradične konzervatívne, didakticky a prakticky, na druhej strane radikálne kriticky a teologicky inovačne. V prvom prípade sa využívajú rôzne metódy autoritatívnych inštrukcií, v druhom prípade sofistikovanejšie metódy – presadzovanie akceptovaných ideí a stimulovanie originálnych myšlienok. Z toho

vyplýva, že náboženská zložka učenia múdrosti sa postupom času stávala výraznejšou.

*

Múdrost sa nepokladala za prirodzené nadanie, a preto sa ju možno naučiť. Pri učení sa používajú dve základné metódy: *musar* (príkazy, tréning) a *ezah* (rada, presvedčanie), pričom výber závisí od akceptovania učiteľovej autority. Rodičovské príkazy boli záväzné a slúžili na korekciu neposlušnosti, napríklad: *Neukracuj chlapca na treste; bo nezomrie, keď ho vyšľaháš korbáčom* (Prís 23, 13). Keďže učiteľ v škole využíval otcovské stratégie, jeho slová mali podobne dogmaticky tón: *Počúvaj, syn môj, napomínanie svojho otca a neopúšťaj naučenie svojej matere* (Prís 1, 8).

Apelom k rozumu, k svedomiu a k detskej túžbe po poznaní a porozumení pôsobil hlavne učiteľov *musar*. To je evidentné z množstva literárnych foriem, ktoré tvoria súčasť sapienciálnej literatúry. Tvoria ich výroky, príslovia, porekadlá, rečnicke otázky, ponaučenia s ich prípadným rozšírením do dlhších diskurzov, monológy a diskusie, deskriptívna, metaforická a meditatívna poézia, prirovnania a alegórie, imaginatívne rozprávanie a ilustratívne anekdoty.

Nariadenia vyjadrujú príkazy vyplývajúce zo sociálneho poriadku alebo z náboženského presvedčenia. Učители ich formulovali do nabádaní, spojených s tvrdeniami o motívoch alebo dôsledkoch: *Počúvaj radu a prijmi výčitku, pretože (takto) zmúdreš napokon* (Prís 19, 20) alebo: *Zdržiavaj svoju nohu od príbytku svojho priateľa, aby ťa nemal po krk a neznenávidel ťa* (Prís 25, 17).

Príkazy sú neraz skôr skryté než otvorené: *Jesť veľa medu nie je na osobu, nuž (priam tak) šetri s pochvalnými slovami* (Prís 25, 27). V *Knihe prísloví 1-9* sú príkazy rozvinuté do desiatich dlhších diskurzov, začínajúcich frázou: *Moji synovia...*

V dvoch kapitolách *Knihy prísloví* je múdrost zosobnená a karhá hlúpych, pretože odmietajú počúvať: *Múdrost sa prihovára na ulici hlasito, na priestranstvách miest vydáva svoj hlas, na samom vrchu hradiab zaznieva jej volanie, pri vrátach brán v meste svoje reči prednáša: ‚Dokedy, nerozumní budete mať radi nerozum a (dokedyže), posmievači, budete sa schuti posmievať a, blázni, nenávidieť poznanie? Pripusťte si k srdcu moje napomínanie! Ja vylejem na vás svojho ducha, oznámim vám svoje zásady‘* (Prís 1, 20-23). Ako

vidno, personifikácia je obľúbenou poetickou stratégiou orientálneho myslenia.

V 8. kapitole *Knihy prísloví* sa apelovalo na dôležitosť primeraného vnímania múdrosti a jej primárnej úlohy pri chápaní dôležitých stránok ľudskej existencie: *Či múdrosť nevolá, či umnosť nevydáva svoj hlas? Vysoko na temene výšin, pri ceste, na križovatkách stojí; pri bránach, ktoré vedú do mesta, pri vchodoch, kade sa vstupuje, hlasito volá: Na vás volám, mužovia, k ľudským synom (nesie sa) môj hlas. Priúčajte sa opatrnosti, pocháblí, blázni, priúčajte sa rozumu! Počúvajte, bo znamenité (veci) zvestujem a moje pery otvárajú sa (len) na správne (besedy). Áno, (čistú) pravdu vraví moje podnebie a mojím perám oškľiví sa nepravosť. Spravodlivé sú všetky reči mojich úst, nieto v nich falše ani podvodu. Všetky sú priame človeku, čo rozumie, a prosté tým, čo prišli k poznaniu. Nie striebro (ale radšej) prijímajte moju náuku a (radšej) poznanie než najvyberanejšie jedlo. Lebo múdrosť je cennejšia ako koraly a nevyrovňajú sa jej nijaké drahocennosti (Prís 8, 1-11).*

Ako vidieť z textu, príslovia sú stručnými výrokmí alebo frázami, ktoré možno využiť v mnohých situáciách a zapamätávajú sa pomocou predstavivosti alebo vtipných formulácií. Tým sa zameriava pozornosť, či už pozitívna, alebo negatívna, na usporiadanie života, na pravé hodnoty a proporcie. Prozaické ľudové porekadlá sú skôr kratšie a cielenejšie: *Od zločincov vychádza zločin* (1 Sam 24, 14 (13) alebo *Hovorí sa: Nech sa opásaný nevychvaľuje ako odpásaný* (1 Kr 20, 11). Príslovia pôsobiace vo dvoch alebo viacerých paralelných líniách, ktoré sú charakteristické v Šalamúnovej knihe, sa z pedagogických príčin zakladali na pôsobení vybavovacieho kľúča a odpovede, napríklad: *Príde pýcha, príde aj hanba, múdrosť sa však (zdržiava) u skromných* (Prís 11, 2), prípadne: *Kto obrába svoje pole, má chleba nadostač, kto sa však ženie za daromnicami, rozum potratil* (Prís 12, 11) alebo: *Psa, čo si beží svojou cestou, chytá za uši ten, kto sa mieša do (cudzieho) sporu, ktorý sa ho netýka* (Prís 26, 17).

K pedagogickým zámerom učiteľov tiež slúžilo skladanie živých príbehov, prirovnania a metafory. Slovo *mashal* (podobienstvo) má širšiu konotáciu než príslovia. Jeho všeobecnou formou je prirovnanie: *Mraky a vietor, ale bez dažďa, je človek, ktorý hory-doly sľuboval a nedal nič* (Prís 25, 14). Keď sa prirovnanie rozšíri na krátky príbeh, stáva sa podobienstvom. Známe podobienstvá v hebrejskej Biblii pochádzali od proroka Nátana, ktorý pokarhal

kráľa Dávida príbehom bohatého muža, vlastníaceho stáda oviec, pričom jeho chudobný sused mal len jednu ovečku, ku ktorej mal silný citový vzťah. Keď boháča navštívil pocestný, bolo mu ľúto vlastných oviec a na pohostenie zarezal bedárovu ovečku. Kráľovi, ktorého rozhorčilo správanie boháča, však Nátan vytkol, že sám sa zachoval rovnako, keď zabil Uriáša a zobral si jeho ženu (2 Sam 12, 2).

Značný morálny náboj obsahovalo aj *Podobenstvo o vinici*, v ktorom prok Izaiáš varoval Izraelitov pred nevďačnosťou voči bohu.

Učítelia múdrosti efektívne využívali aj ilustrácie. Napríklad v *Knihe prísloví* ilustrácie varovali pred škodlivým pôsobením alkoholu: *Kto bedáka? Kto (vraví): Jaj!?! Ktože sa vadí? Kto sa sťažuje? Kto bez príčiny rany (trži)? Kto má oči zmútené? Tí, čo sa dlho bavia pri víne, čo chodia vychutnávať víno miešané. Nepozerať ty na víno, jak skvie sa nachovo, ako sa blýska. Klíže sa (dolu hrdlom) lahodne, lež naposledok štipne ako had a kusne ako zmija. Oči ti budú vidieť veci čudesné a tvoje srdce bude myslieť na pochabosti. Budeš sťa (ten, čo) na šírave mora spí, ako námorník, čo spí v koši na sťažni. Nabili ma, (a) nebolelo ma, natíkli ma, (a) nič som necítil. Kedy sa zobudím? Pôjdem ho hľadať zas* (Prís 23, 29-35).

Učítelia múdrosti často používali paradigmatické príbehy, ktoré vyvolávali obdiv k hrdinovi alebo k jeho morálnym kvalitám, a preto zasluhovali napodobňovanie. Príbeh mohol byť historický ako v prípade Jozefa v *Knihe Genezis*. No mohol byť aj fiktívny, ako sú príbehy Rút, Daniela, Ester a Judity.

V príbehu Jozefa sa zdôrazňuje, že muž nezvyčajných schopností, inteligencie a morálnej integrity triumfoval nad všetkými protivenstvami, stal sa poradcom na dvore faraóna, a dokonca odpustil svojim bratom, ktorí sa previnili voči nemu.

Význam múdrosti ilustroval aj príbeh z *Knihy Genezis* o neposlušnosti človeka a jeho vypudení z raja. Príbeh možno interpretovať ako negatívny príklad odcudzenia Bohu neposlušnosťou človeka. Z hľadiska teórie múdrosti je zaujímavá snaha o ohraničenie ľudského poznania, ako aj vzťah poznania a morálky. Človek mal sám identifikovať dobré a zlé, ale pri presadzovaní svojej nezávislosti zistil, že sa sám dobrovoľne vyhnal zo sveta života a dobra do sveta smrti a zla.

NOVÝ ZÁKON

Niektoré poznatky o múdrosti v *Starom zákone* sa aplikujú aj v *Novom zákone*. Aj keď v *Novom zákone* sapienciálna literatúra priamo nevznikla, jej úlohu v podstate napíňalo *Evanjelium podľa Matúša*. Pozoruhodné však je, že Kristus, ako ústredná postava *Nového zákona*, sám vystupoval ako učiteľ múdrosti. V *Evanjeliu podľa Lukáša* vymedzoval múdrosť: *lebo ja vám dám výrečnosť a múdrosť, ktorej nebudú môcť všetci naši protivníci odolať ani protirečiť* (Lk 21, 15). Aj v *Evanjeliu podľa Matúša* (11, 16-19) sa Kristus a Ján Krstiteľ objavili ako nositelia múdrosti. V *Novom zákone* sa tiež porovnával Kristus so Šalamúnom: *Kráľovná z juhu vystúpi na súde proti tomuto pokoleniu a odsúdi ho; lebo ona z končín zeme prišla počúvať Šalamúnovu múdrosť – a tu je predsa niekto väčší ako Šalamún* (Mt 12, 42).

Tento portrét Krista ako mudrca podporovali aj mnohé jeho výroky, ktoré mali sapienciálny charakter, ako sú napríklad: *Podťe ku mne všetci, ktorí sa namáhate a ste preťažení, a ja vás posilním* alebo *Vezmite na seba moje jarmo a učte sa odo mňa, lebo som tichý a pokorný srdcom, a nájdem odpočinok pre svoju dušu* (Mt 11 28-29).

Múdrosť Pavla, Jána a Jakuba

Múdrosť zohrávala významnú úlohu v liste apoštola Pavla Rimanom, najmä chválospevom na Božiu múdrosť a prozreteľnosť: *Aká hĺbka Božieho bohatstva, múdrosti a vedomostí! Aké nepochopiteľné sú jeho súdy a nevyspytateľné jeho cesty* (Rím 11, 33).

Takéto chápanie múdrosti bolo v súlade s pochybnosťami o ľudskej múdrosti. Pavol v *Prvom liste Korinťanom* polemizoval s múdrosťou človeka: *...aby sa vaša viera nezakladala na ľudskej múdrosti, ale na Božej moci* (1 Kor 2, 5). Prípadne: *...ale čo je svetu bláznivé, to si vyvolil Boh, aby zahanbil múdrych; a čo je svetu slabé, to si vyvolil Boh, aby zahanbil silných* (1 Kor 1, 27). Božia múdrosť a múdrosť sveta stoja v protiklade: *Nech nik neklame sám seba! Ak si niekto z vás myslí, že je v tomto svete múdry, nech sa stane bláznom, aby bol múdry* (1 Kor 3, 18). Prípadne: *Lebo múdrosť tohto sveta je pred Bohom bláznovstvom. Ved' je napísané: On chytá múdrych v ich chytráctve* (1 Kor 3, 19).

V *Liste apoštola Pavla Kolosanom* je Pavlovo chápanie múdrosti mierne odlišné. Múdrost' pôsobí v exaltovanej podobe, modlí sa: ... *aby ste boli naplnení poznaním jeho vôle vo všetkej múdrosti a duchovnej chápanosti* (Kol 1, 9). Ďalej sa vraví: *My ho zvestujeme, pričom napomíname každého človeka a učíme každého človeka vo všetkej múdrosti, aby sme každého človeka priviedli k dokonalosti v Kristovi* (Kol 1, 28). Pritom v Kristovi: ...*sú skryté všetky poklady múdrosti a poznania* (Kol 2, 3).

V Apokalypse sa múdrost' objavila ako jedna z charakteristík eschatologického veku: ...*a volali mohutným hlasom: Hoden je Baránok, ktorý bol zabitý, prijať moc, bohatstvo a múdrost', silu, česť, slávu a dobrorečenie* (Zjav 5, 12). Múdrost' však umožňuje aj riešiť rôzne problémy: *V tomto je múdrost': Kto má rozum, nech spočíta číslo šelmy; je to číslo človeka a jeho číslo je šesťsto šesťdesiatšesť* (Zjav 13, 18). Tým sa nadväzuje na *Starý zákon*, kde Jozef (Gen 40, 8, 41, 12-13) alebo Daniel (Dan 2, 19-30) interpretovali sny na počesť Božej moci.

List apoštola Jakuba je azda jediný spis *Nového zákona*, ktorý priamo pripomína sapienciálne knihy *Starého zákona*. Začína sa vymedzením skúšok, ktoré stoja pred kresťanmi. Ich úspešné zvládnutie si vyžaduje múdrost'. Ak sa však niekomu múdrosti nedostáva: ...*nech si prosí od Boha, ktorý dáva všetkým štedro a bez výčitky, a dostane ju* (Jak 1, 5). List je formulovaný didakticky a výchovne: *Človek krotí a aj skrotil všetky druhy zveri, vtákov, plazov a morských živočíchov, no jazyk nik z ľudí skrotiť nemôže. Je to nepokojné zlo, je plný smrtiaceho jedu* (Jak 3, 7-8). Podľa Jakubovej doktríny múdrost' je: ...*predovšetkým cudná, potom uspokojujúca, skromná, zmierlivá, plná milosrdenstva a dobrého ovocia, nepochybujúca a bez pretvácky* (Jak 3, 17).

Významnú úlohu pri formovaní kresťanských predstáv o múdrosti zohrávali aj úvahy evanjelistu Jána. Prológ jeho evanjelia prezentoval toľké kontakty s múdrostou *Starého zákona*, že miestami nepochybne ide o prepracovanie tradičného sapienciálneho dedičstva v prezentovaní Krista ako Slova (*Logos*).

Rovnaký poriadok sa zobrazil v Jánovom prológu: *Na počiatku bolo Slovo a Slovo bolo u Boha a to Slovo bolo Boh* (Jn 1, 1). *Všetko povstalo skrze neho a bez neho nepovstalo nič z toho, čo povstalo* (Jn 1, 3). *Pravé svetlo, ktoré osvecuje každého človeka, prišlo na svet* (Jn 1, 9).

MÚDROSŤ PROROKOV

Do sveta múdrych sa nesporne zaradili aj proroci. Ich správanie často ovplyvňovali vízie alebo zjavenia. No najmä v stredoveku mali proroci aj širšie významové využitie. Grécke slovo *profétes* sa prenieslo nielen do anglického *prophet*, ale aj do iných jazykov. Pôvodne sa predpokladalo, že proroci majú dar komunikovať s bohmi a zjavené proroctvá odovzdávať ľuďom.

Ako upozornil sv. Izidor zo Sevilly v *Etymológiách VII.*, na miesto pohan-ských veštcov (*vates*) – prípadne aj básnikov a spevákov – nastúpili *profetae* (proroci), ktorí predpovedali budúcnosť. Prorokov označovali v *Starom zákone* ako *vidiacich*, pretože videli to, čo ostatným unikalo a predvídali veci, skryté v tajomstvách. Preto v Samuelovi možno čítať: *Podme k vidiacemu* a podľa Ezechiela: *Otvorili sa nebesá a mal som videnie od Boha*. Grécky pojem *ho profétes* má významy *ten, kto hovorí v mene boha*, pričom *fémi* znamená *hovorím, pro* vyjadruje *za, miesto*, čiže celý výraz možno interpretovať ako *ten, kto vykladá Božiu vôľu*, teda *vykladač* alebo *tlmočník*.

Podľa Augustína vnímanie prebieha na troch úrovniach. Prvú predstavuje vnímanie zrakovým orgánom – preto Mojžiš videl horiaci krík. Druhá je na úrovni duševného zraku, čiže konkrétnej predstavivosti – napríklad Izaiáš videl Boha na vysokom tróne. Tretia úroveň vnímania nesúvisí s telesnými zmyslami, ani s konkrétnymi, ale s myšlienkovými predstavami, pričom rozumom poznaná pravda sa spája s múdrosťou. Preto Daniel, obdarený duchom videl viac, než kráľ Baltazár.

Kým biblickí proroci vyzdvihovali udalosti, ktoré sa mali odohrávať v budúcnosti, náboženské tradície uvádzali aj príbehy z minulosti (napríklad Stvorenie, alebo rôzne udalosti z histórie židovského národa). Podľa stredovekých filozofov tiež prinášali špecifické poznatky o štruktúre a činnosti kozmu. Okrem toho zvestovali aj morálne posolstvá. Často predpovedali zázraky. Zjavenia sa prežívali či už vo forme obrazov, zvukov, alebo snov (napr. Iz 6). Tieto rozdielne činnosti prorokov zhromažďovali poznatky, ktoré neskôr spracovávali filozofické teórie vysvetľujúce ich podstatu.

Podľa Izidora sa možno stretnúť so siedmymi typmi proroctiev. Prvým typom je extáza, preto už spomínaný Peter videl nádobu s rôznymi živočíchmi spúšťanú z neba. Druhým typom je videnie, ktoré Izaiáš komentoval ako: *Videl som Hospodina sedieť na vysokom tróne*. Tretím typom je sen, preto

Jakub videl v sne rebrík opretý o nebo. Štvrtým typom je proroctvo z oblaku, odkiaľ sa prihovára Boh Mojžišovi a Jóbovi po jeho nešťastí. Piatym typom je hlas z nebies, ktorý prikazoval Abrahámovi: *Nevkladaj svoju ruku na chlapca*. Šiestym typom je používanie podobenstiev, napríklad u Šalamúna. Siedmym typom je naplnenie Duchom Svätým, k čomu dospeli takmer všetci proroci.

Antické teórie: proroci a sny podľa skutočnosti

Filozofické úvahy o prorokoch sa začali v antickej histórii diskusiami o zjaveniach a snoch, ktoré sa týkali reálnych predstáv. Demokritos predpokladal, že obrazy (*eidola*) skryté v snoch – možno vytvorené podľa obrazov bohov – ovplyvňujú dušu a prezrádzajú budúcnosť. Aristoteles v priebehu raného platónskeho stupňa svojho myslenia tvrdil, že duša má kapacitu pre zjavenia vďaka svojej podstate, vplývajúcej z podobnosti s bohmi. Neskôr v knihe *O zjaveniach v spánku* tvrdil, že proroctvá nepochádzajú od bohov, pretože sny podľa skutočnosti sa nesnívajú najmúdrejším ani najlepším ľuďom, ale skôr melancholickým jednotlivcom. Aristoteles vysvetľoval rôzne prirodzené prístupy k týmto javom. Ako určitá irónia pôsobí jeho tvrdenie, že proroctvo sa nemusí vyskytovať u najlepších a najmúdrejších ľudí, čo neskôr viedlo k zdôvodňovaniu nadprirodzeného úkazu, že Boh sa vo všetkom môže obracať na prorokov. V arabskom preklade knihy *Malé prírodovedné rozpravy* sa objavilo tvrdenie, neskôr vyvolávajúce nedorozumenia, podľa ktorého Aristoteles prisudzoval sny podľa úrovne kozmickej inteligencie. Toto nedorozumenie ovplyvnilo neskorších moslimských filozofov.

Stredoveké teórie: moslimskí filozofi

Medzi často diskutované problémy stredovekých filozofov patrili úvahy o priamom božom zasahovaní do diania vo svete. Z tohto hľadiska sa pozornosť venovala aj prorokom. Polemizovalo sa najmä s dilemou, či je proroctvo prirodzený alebo nadprirodzený jav. Je prorocké poznanie pokračovaním každodenného alebo racionálneho poznania, alebo je jeho špeciálnym prípadom? Aké schopnosti potrebuje jednotlivec, aby mohol prorokovať? Je nevyhnutná špeciálna príprava? Aký význam má prorocká predstavivosť? Stredoveké výskumy tohto javu boli v súlade s vtedajším poznaním. Teória proroc-

tva je oknom do stredovekej epistemológie, ktorej korene sú, naopak, zasadené do stredovekej metafyziky.

Vitálnou postavou vo vývoji stredovekých teórií prorocstva bol arabský filozof al-Fárábí (870 – 950). Podľa neho prorocstvo dosahujú jednotlivci prostredníctvom *emanácie z aktívnej inteligencie*. Táto *emanácia* prechádza najskôr do pasívnej (potenciálnej) inteligencie – tým sa aktivizuje racionálna schopnosť – a neskôr do predstavivosti. Predstavivosť súčasne vníma a manipuluje s fyzikálnymi pojmami. Prorokova predstavivosť formuje alebo reprezentuje vedecké a metafyzické pravdy v senzorických obrazoch. To umožňuje prorokovi odovzdávať časť získaných právd neinformovanej mase. Predstavivosť – v súlade s praktickou inteligenciou – je spojená s navrhovaním zákonov a s politickými schopnosťami. Teória al-Fárábího vyjadrovala tézu, že náboženstvo je *imitáciou* racionálnej a metafyzickej pravdy. Fúzia filozofie, práva a politiky je v al-Fárábího myslení modelovaná podľa Platónových predstáv o filozofovi – zákonodarcovi, ktorú opísal v *Republike*.

Ibn Siná (Avicenna, 980 – 1037) vypracoval mystickú teóriu prorocstva a pripísal ju špeciálnej *intuícii* alebo *nahliadnutiu*. Zdôrazňoval politické funkcie prorokov. Veril, že iba proroci dokážu vytvoriť primeranú väzbu medzi ľuďmi a potvrdil nevyhnutnosť prorockých zákonodarcov. Pokúsil sa aj o prirodzené vysvetlenie prorocstva. Vynikajúci alebo ušľachtilý duch môže pokračovať fyzikálne javy tak, ako duch manipuluje s telom.

Stredoveké teórie: Židovskí a kresťanskí filozofi

Na al-Fárábího teóriu prorociev nadviazal aj židovský filozof Moses Maimonides (1135 – 1204). Veril, že prorocstvo je prirodzený proces, keď tok podnetov (*emanácia*) prechádza od Boha cez sprostredkujúce pôsobenie aktívnej inteligencie k racionálnej schopnosti a odtiaľ do predstavivosti. Podobne ako al-Fárábí, aj Maimonides tvrdil, že podstata prorockého poznania spočíva v prírodných vedách a metafyzike. Od proroka vyžadoval nielen morálne, ale aj dostatočné intelektuálne predpoklady. Poznanie budúcnosti závisí od kombinácie vedeckého poznania a predstavivosti. Obaja filozofi predpokladali intelektuálnu dokonalosť ako najvznešenejšie vyvrcholenie ľudského života.

Maimonides využíval metódu biblickej exegézy (rozbor textu) a skúmal rozdielnu ontológiu prorockých obrazov. Prorocký jazyk ako produkt predstaví je figuratívny a podieľa sa na komunikácii s masami. Tak napríklad Ezechielov príklad o koči spojil Maimonida s metafyzikou neoplatónskeho aristotelizmu. *Senzorické* predmety v prorockých snoch a víziách sú produktmi predstavivosti a nie nadprirodzenej existencie. Niektorých ďalších židovských filozofov pred a po Maimonidovi, ako boli Judah Halevi a Hasdal Crescas, často pokladali za prívržencov nadprirodzených vysvetlení pôvodu prorociev. Ich teórie sú však pomerne dvojznačné a nadprirodzené pôsobenie akceptoval skôr Izák Abravanel.

Kresťanské filozofické prístupy rozpracovali najmä Augustín v *Literárnom význame Genézy* (De genesi ad litterum) a Tomáš Akvinský v *Dišputovaných otázkach pravdy* (Quaestiones disputate de veritate). Podľa Tomáša proctvo je čistý dar od Boha (*donum Dei*) a vyplýva z jeho nekonečnej milosti. Boh ním môže obdarovať každého, dokonca aj človeka, ktorý nie je na tento dar náležite pripravený. Nadprirodzený pôvod prorocstva je kvalifikovaný rôzne. Napríklad Tomáš usiloval o prirodzené vysvetľovanie skutočných snov a pohanských prorociev. Dokonca, ak Boh tento dar odovzdá aj nepripravenému človeku, zdokonalí jeho individuálnu inteligenciu a predstavivosť. Tým, že odmietal politickú funkciu prorokov, stál v protiklade s učením väčšiny arabských filozofov i Mosesa Maimonida.

MÚDROŠŤ A PSYCHOLÓGIA

PSYCHOLOGICKÉ ÚVAHY O MÚDROSTI

Rozvoj psychológie ako vedného odboru v 19. storočí výraznejšie neovplyvnilo štúdium múdrosti. Aj keď osvietenci 18. storočia prispeli k oslobodeniu učencov prostredníctvom racionálneho myslenia, múdrosť zostávala mimo centra ich záujmu. K tejto situácii prispieval aj fakt, že vedecká psychológia, ktorej počiatky sa spájajú s Nemeckom a neskôr sa rozšírila do USA, bola metodologicky ovplyvnená úspešnými prírodnými vedami, hlavne fyzikou, chémiou a fyziológiou. Orientovala sa preto najmä na výskum elementárnych procesov a štruktúr. Prvé psychologické výskumy prebiehali podľa psychofyzickej tradície, založenej na prenose fyzikálnych modelov typu *zdola – nahor* v rámci experimentálnej psychológie. No štúdium múdrosti predpokladá orientáciu *zhora – nadol*, keďže sa orientuje na výskum snád' najzložitejšej funkcie psychiky.

Ako už bolo uvedené, ani William James, jeden z otcov americkej psychológie 19. storočia, nezaradil múdrosť do monumentálneho dvojdielného diela *Princípy psychológie* (*The Principles of Psychology*, 1890). Ani jeho ďalšia kniha o náboženskom prežívaní vzťah medzi náboženstvom a múdrosťou neskúmala. Tým akoby negoval dlhú históriu spolupôsobenia skúsenosti a múdrosti. Aj keď možno pripomenúť, že uvedená kniha skúma najmä emočné aspekty náboženského prežívania, emócie zohrávajú dôležitú úlohu aj pri rozvoji a prežívaní múdrosti. Náboženstvo sa spomínalo aj v *Brettovej histórii psychológie* (*Brett's History of Psychology*, Peters, 1962) s dôrazom na skúmanie religiózneho myslenia, filozofie a počiatkov psychológie. Pozornosť sa však venovala rozdielom medzi myslou a duchom a nie myslou a jej vzťahom k múdrosti.

Americký filozof John Dewey (1859 – 1952) ovplyvnil psychológiu pri pokuse o preklopenie rozdielov medzi abstraktným myslením a prežívaním, vrátane podstaty myslenia, pričom predpokladal, že *pôvod myslenia je úplne nejasný, zmätený alebo pochybný* (Dewey, 1910, s. 12). Podľa jeho názoru jednotliviec hľadajúci riešenie problému prekračuje základný rámec bežných

poznatkov. Veľký dôraz kládol na *reflexívne učenie, ktoré je vždy viac alebo menej zložitú, pretože zahŕňa prekonanie zotrvačnosti, ktorá vedie človeka k tomu, aby prijímal návrhy podľa ich nominálnej hodnoty; a prejavuje motíváciu k predĺženiu stavu duševného nepokoja a narušenia. Reflexívne myslenie znamená posudzovanie pozastavené pri ďalšom pátraní...* (Dewey, 1910, s. 13).

Švajčiarsky psychiater Carl Gustav Jung (1875 – 1961) v polovici dvadsiateho storočia v texte *Človek a jeho symboly* (Man and His Symbols, 1964) načrtnol podstatu pojmu seba a poznatkov, ktoré podľa jeho názoru prinášajú sny o bytí múdrych starých mužov a žien. *V snoch žien je toto centrum (pojem seba) obvykle personifikované nadradenou ženskou postavou – kňažkou, kúzelníčkou, matkou Zeme alebo bohyňou prírody a lásky. V snoch mužov sa manifestuje maskulínny iniciátor a ochranca (indický guru), múdry starý muž a duch prírody* (Jung, 1964, s. 196). Podľa Jungovho názoru sny a umelecké diela dokumentujú úsilie mužov a žien o dosiahnutie múdrosti.

Ďalším dôkazom absencie úvah o múdrosti je, že reprezentatívna *Príručka všeobecnej psychológie* (Handbook of General Psychology, Wolman, 1973) problematiku múdrosti do svojho repertoára nezahrnula, aj keď skúmala aj myslenie a riešenie problémov. Kapitulu, ktorú pripravili Dodd a Bourne, uzavreli názorom, že *väčšina nových výskumov súvisí s mierne odlišným chápaním myslenia. Nové pojmy ako stratégie, pravidlá a princípy nahrádzajú pôvodné podnety a odpovede. Súčasné výskumy myslenia sa orientujú na pojmy, ktoré síce menej obmedzujú, no nie sú menej vedecké* (1973, s. 565). Tento postoj akoby avizoval *znovuobjavenie* pojmov múdrosť a múdry, aj keď v súčasnosti sa ich používanie príliš nerozšírilo nielen v psychológii, ale ani v ostatných humanitných vedách.

Možno ešte dôležitejšia je novšia publikácia *Intelektová história psychológie* (An Intellectual History of Psychology, Robinson, 1995), ktorá múdrosť ani hlúposť medzi indexované pojmy nezaradila. Skôr sa pripomína stredoveký poznatok, že večné poznanie je oblasť božia a ľudia ho môžu hľadať iba vtedy, ak sa oslobodia od senzorických omylov (Robinson, 1995, s. 77). Žiadne relevantné informácie o múdrosti nepriniesla ani ďalšia publikácia *Génius: Prírodná história kreativity* (Genius: The Natural History of Creativity, Eysenck, 1995) – hoci by bolo možné uvažovať o vzťahu kreativity a múdrosti. Do určitej miery sa predpokladá, že múdrosť môže poskytovať nové a krea-

tívne riešenie starých problémov (čo však nemusí nevyhnutne platiť, múdrosť môže stavať aj na známych a overených metódach riešenia problémov). K odmietaniu pojmu múdrosti však môže dochádzať aj z filozofických a náboženských dôvodov. Zdá sa, že problémový okruh múdrosti i hlúposti je príliš vzdialený od vplyvných modelov fyzikálneho a chemického výskumu, ktoré v 19. a na počiatku 20. storočia vysvetľovali podstatu elementárnych psychických procesov.

Príručka *Kognitívna psychológia* (Cognitive psychology, Eysenck a Keane, 1990) sa orientuje skôr na riešenie problémov a predpokladá produktívne a reprodukčné spracovanie podnetov: *...sme schopní koncepcným spôsobom selektívne meniť a formovať predchádzajúce skúsenosti a využívať ich v nových a neočakávaných situáciách* (Eysenck a Keane, 1990, s. 412). Aj preto podľa autorov usudzovanie a rozhodovanie tvoria v kognitívnom repertoári centrálnu kognitívnu schopnosť. No múdre myslenie zahŕňa viac než kognitívne procesy, vrátane schopnosti odmietat určité aktivity napriek impulzom na urýchlené konanie, pričom sa vyžaduje kontrola emócií (čo patrí do regulačnej dominancie osobnosti). Preto sa zdá, že psychológia sa postupne dostáva na prah riešenia múdrosti ako fenoménu, ktorý reprezentuje najvyššiu úroveň ľudských schopností. Prostredníctvom budúcich výskumov bude pravdepodobne možné identifikovať podstatu múdrosti a podmienok, vedúcich k vzniku a rozvoju takej psychickej kvality, ktorú staroveké myslenie prisudzovalo iba bohom a bohyniam.

Definície a pojmy múdrosti

Múdrosť patrí medzi pojmy, ktorými sa v histórii venovala značná pozornosť. Podľa *Encyclopedie Britannica* (1959) v písomnej podobe sa múdrosť spomínala už 3000 rokov pred Kr. O 600 rokov neskôr sa jej venoval vezír Ptahhotep, ktorý vďaka svojim schopnostiam dosiahol vysoké spoločenské postavenie. Jeho príkazy pretrvali vo forme zbierok prísloví. Podľa *Oxford English Dictionary* z r. 1933 sa pojem múdrosť bežne používal v starej angličtine už pred rokom 1000.

V histórii sa múdrosť personifikovala a takmer vždy mala ženský charakter. Avšak možno sa stretnúť aj s prejavmi otcovskej múdrosti. Historický pôvod pojmu úzko súvisí s poznaním, osvietením, učením, filozofiou, ale aj

s vedou. Múdrost' poskytuje podklady pre šírenie žiaducich zvykov a foriem správania. Byť múdry znamená, že jednotlivec formuluje primerané úsudky: orientuje sa v tom, čo je v určitých súvislostiach žiaduce alebo vhodné a je schopný podľa toho konať. Na dosiahnutie cieľa vyhľadáva a nachádza najvhodnejšie prostriedky. Kto sa riadi múdrostou, správa sa sociálne chvályhodne, veľkomyseľne a pozitívne: Z toho vyplýva, že múdrost' sa nachádza na vrchole hierarchicky organizovaného systému psychiky.

Spätný pohľad do minulosti umožňuje pochopiť, prečo sa význam a chápanie múdrosti v priebehu histórie menili. Brugman (2000) stručne opísal postupné zmeny kritérií, podľa ktorých sa *múdrost' pôvodne zhodovala s pravidlami správania vymedzenými egyptskými knihami múdrosti, alebo s cnosťou a vierou tradovanou podľa odporúčaní cirkevných otcov až po definície so skeptickými podtónmi v textoch Nietzscheho a Schopenhauera* (s. 246).

Múdrost' ako ľudský atribút prešla podobnými zmenami ako spoločenstvá, v ktorých sa rozvíjala. V priebehu posledného štvrtstoročia 20. storočia sa stala výskumnou témou sociálnych a humanitných vied. V súčasnej empirickej vede je múdrost' považovaná za schopnosť, ktorá je pripisovaná ľuďom, ktorí robia múdre rozhodnutia. Preto sa múdrost' navonok prejavuje kvalitným rozhodovaním, alebo osvojovaním efektívneho rozhodovacieho štýlu. V tomto zmysle je múdrost' mentálnou schopnosťou s najvyššou úrovňou psychickej výkonnosti. Vyžaduje intenzívne mentálne prežívanie, vyhľadáva a spracováva informácie, a zvažuje alternatívy pri rozhodovaní prostredníctvom komplexného alebo dialektického usudzovania. Významnú úlohu zohráva regulácia vlastných emócií a tenzií, ktoré by mohli viesť k unáhleným záverom alebo aktivitám. Aj keď tieto kognitívne a afektívne procesy sú značne náročné, pre múdre rozhodnutia nie je nevyhnutná vysoká inteligencia alebo vzdelanie.

Rozdiely v prístupoch k štúdiu múdrosti sa vyzdvihujú najmä v monografii *Múdrost': jej podstata, pôvod a vývin* (Wisdom: Its Nature, Origins, and Development). Birren a Fisher (1990) vo finálnej kapitole tejto knihy pripravili prehľad obsahov jednotlivých kapitol a názorov ich autorov na vývin múdrosti, na schopnosti múdrych ľudí, na produkty ich múdrosti, a tiež prehľady výskumných metodológií. Rôznorodosť obsahu spôsobuje, že 13 kapitol poskytuje rozdielne definície múdrosti.

Definície sú značne rozsahle – od tých, ktoré reprezentujú staršie grécke alebo kresťanské postoje – až po súčasné názory. Napríklad Kramerová (1990) v rámci svojej organickej perspektívy navrhla nasledujúcu definíciu: *Múdrose vzniká organickou integráciou relativistických a dialektických spôsobov myslenia, afektov a reflexie; ide o perspektívu reality, ktorá vznikla v rámci vzájomných vzťahov* (s. 126). Birren a Fischer (1990) sa pokúsili o integrovanú definíciu: *Múdrose predstavuje integráciu afektívnych, konatívnych a kognitívnych aspektov ľudských schopností ako odpoveď na životné úlohy a problémy. Múdrose tvorí rovnováhu medzi protikladmi intenzívnych emócií a nezainteresovania, akcie a nečinnosti, a poznania a pochybností. Narastá so skúsenosťami a tým aj vekom, aj keď nemusí nutne ísť o vyšší vek* (s. 126).

Sternberg (1990) pridal k múdrosti ďalší, *metakognitívny* prvok. *Múdrose je metakognitívny štýl plus bystrosť, poznanie, že žiaden jednotlivec nemôže poznať všetko, hľadanie pravdy v rozsahu, v akom je známa*. Navrhol rozšíriť túto definíciu zahrnutím pojmu metabehaviorálneho štýlu, prekryvania kontroly a manažmentu, správania ktoré zahŕňa zámer, cieľ a vôľu.

Vývoj empirických štúdií psychológie múdrosti

Teórie múdrosti vznikli ako pokus pochopiť a tým aj regulovať výskum múdrosti. Brugman v štúdiu *Múdrose: Zdroj naratívnej súdržnosti a eudaimonie* (Wisdom: Source of Narrative Coherence and Eudaimonia, 2000) priniesol nielen prehľad historických pojmov, ale aj psychologických teórií múdrosti. Uzavrel, že *história psychologických štúdií múdrosti je ešte pomerne krátka. Reálny výskum začal až na konci osemdesiatych a na začiatku deväťdesiatych rokov. Pred týmto časom sa formovali iba teoretické úvahy* (Brugman, 2000, s. 95). Súčasný vývin teórií múdrosti priniesol 19 teórií, pričom najstarší termín publikovania citovaných referencií bol rok 1959, s mediánom 1987 a relatívne súčasné dáta v histórii psychológie.

Erik Erikson je príkladom odkazu na múdrose ako súčasť jeho vývinovej teórie zameranej na celú dĺžku života. Predpokladal, že múdrose je výsledkom ôsmeho stupňa psychosociálneho vývinu – *integrita ega versus zúfalstvo* (Erikson, 1950). To nevylučuje možnosť, že k múdrosti možno dospieť aj v iných obdobiach života; že je to prirodzený dôsledok úspešného zvládnutia zúfalstva vyplývajúceho z ega, ktoré sa často vyskytuje vo vyššom veku. Tým-

to spôsobom sa však podľa Eriksona neskúmala samotná múdrosť, ale skôr prehľad úspešného absolvovania konečného vývinového stupňa.

Ako je známe, sociálne-psychologické vedy skúmaniu múdrosti venujú pozornosť až v súčasnosti. Z historického hľadiska je zrejmé, že pojem múdrosti je multidimenzionálny a vybočuje z jednoduchej definície alebo z operationalizmu, ktorý používa vedecké kritériá pre reguláciu i predikciu skúmaných javov. Avšak v minulosti sa riešenie mnohých komplexných tém odmietalo. Problémové okruhy ako osobnosť, starnutie, kreativita alebo láska sa ako výskumné témy obvykle ignorovali. V psychologickej tradícii sa štúdie konštruovali skôr od jednoduchých ku komplexným, než od komplexných k jednoduchým. Táto metóda sa snaží napodobňovať úspechy fyziky pri štúdiu elementárnych častíc a síl. V určitom zmysle múdrosť je vyvrcholením zložitosti ľudského správania i prežívania. Nedostatočný počet výskumov indikoval aj Brugman (2000), ktorý analyzoval šesť empirických štúdií múdrosti, ktoré sa koncentrovali najmä na problém jej zvyšovania alebo znižovania vekom. Výsledky naznačili, že múdrosť sa v neskoršom veku už nezvyšuje. Preto Brugman dospel k provokatívnemu záveru, *...že človek musí byť starý a múdry, aby poznal, že múdrosť neprichádza s vekom* (Brugman, 2000, s. 115).

Neprekvapuje preto, že jedna z prvých empirických štúdií múdrosti neobsahovala odkazy na predchádzajúce publikácie (Clayton, 1976), napriek odkazom na prínosy inteligencie, afektov a kognícií. Prípadne sa spomínali premenné, ktoré by mohli prispieť k formovaniu pracovného pojmu múdrosti. Múdrosť bola definovaná ako *...konštrukt, ktorý má základné zložky efektívne, kognitívne a kognitívno-štylové alebo riešenia problému* (Clayton, 1976, s. 4).

Clayton a Birren (1980) podnietili výskum múdrosti ako psychologické kompetencie starších ľudí. Ich výskum skúmal základné štruktúry múdrosti rozdielne vnímané rôznymi vekovými kohortami. Zistili, že pojem múdrosti sa stáva zvyšujúcim sa vekom diferencovanejší. Nezaregistrovali však priamy vzťah medzi vekom a múdrosťou.

Berlínsky výskumný projekt

Berlínsky výskumný projekt v rámci Max Planckovho inštitútu pre ľudský vývin a vzdelávanie začal v roku 1980 a skúmal expertný poznatkový systém v oblasti základnej životnej pragmatiky (napríklad životné plánovanie, manažment a hodnotenie života) (Baltes a Smith, 1990, s. 95). Berlínsku paradigmu múdrosti tvorí päť zložiek: bohaté faktické poznatky, bohaté procedurálne poznatky, celoživotný kontext, relativizmus a schopnosť pochopiť a regulovať neistotu. Múdrosť, definovaná ako syntetizovaná inteligencia, sa týka pragmatiky života a adaptácie. Uvedených päť kritérií umožňuje konceptualizáciu a organizáciu expertného poznania v základných pragmatikách života, ktoré zameriavajú múdrosť na vedomosti a múdre odpovede. Dôraz sa kladie na pragmatiku a na úroveň expertných poznatkov, pričom cieľom je získanie poznatkov a mentálnych zručností. Podľa základnej pragmatiky sa múdrosť manifestuje navonok a zahŕňa životné problémy, ich interpretáciu a manažment (Baltes a Smith, 1990, s. 104).

Staudingerová (1999) a jej kolegovia, združení v Berlínskom projekte, definovali podstatu múdrosti ako sociálneho interaktívneho produktu. Podľa tejto koncepcie múdrosť je formovaná vplyvmi pôsobimi zvonka na jednotlivca v porovnaní s *paradigmou centrovanou na osobnosť*. Podľa extrémne vysokých požiadaviek na poznatky a zručnosti, múdrosť sa podľa tejto definície pravdepodobne nevyskytuje u jednotlivcov, ale skôr v kultúrnych alebo sociálno-interaktívnych celkoch (Staudinger, 1999). Múdri jednotlivci sa preto stávajú produktom interakcií s múdрым prostredím. Múdrosť sa prejavuje najmä prostredníctvom rozhodnutí, ovplyvnených sociálnymi interakciami. Podľa autorky múdrosť sa nemôže rozvíjať bez distančných a proximálnych sociálnych vzťahov. Predstavuje rovnováhu medzi interaktívnymi a individuálnymi kogníciami. Autorka preto upozornila na významný prístup k definovaniu a operacionalizácii múdrosti prostredníctvom kultúrne prenášaných poznatkov, charakterizovaných ako *sociálne interaktívne výkonové kontexty*. Vo svojej koncepcii však minimalizovala nekognitívne elementy múdrosti, ako sú afektívne a behaviorálne dispozície. Pre genézu múdrosti nepokladala za veľmi dôležité afekty vyvolávajúce vzrušenie alebo hnev.

Výskumy Sternberga a Lubarta (2001) predpokladali podobnosť medzi inteligenciou a múdrosťou využívaním takých kognitívnych procesov, ako sú usudzovanie a riešenie problému, pričom získané poznatky by sa mali používať užitočným spôsobom. Múdrosť má podľa nich šesť hlavných zložiek, medzi ktorými sú schopnosť usudzovania, bystrosť, učenie sa z myšlienok a prostredia, posudzovanie, urýchlené využívanie informácií a dôvtip. Teória rovnováhy je založená na skrytých poznatkoch, ktoré sú definované ako orientované na činnosť, získané bez pomoci ostatných ľudí, čo umožňuje stanovenie osobnostne žiaducich cieľov (Sternberg a Lubart, 2001). Skryté poznatky sa týkajú skôr aktivity *poznať ako...*, než *poznať, že...* Toto poznanie je relatívne nezávislé od akademického vzdelania a úrovne inteligenčného kvocientu. Definícia múdrosti znie *...využívanie skrytých poznatkov na dosahovanie spoločného dobra prostredníctvom rovnováhy medzi a) intrapersonálnymi, b) interpersonálnymi a c) extrapersonálnymi záujmami dosiahnuť rovnováhu medzi 1) adaptáciou k existujúcemu prostrediu, 2) formovaním existujúcich prostredí a 3) selekciou nových prostredí v krátkodobom i dlhodobom horizonte* (Sternberg a Lubart, 2001, s. 507).

*

Definície múdrosti syntetizovala a triedila aj Tarantová (1989) prostredníctvom dôkladného prehľadu psychologickej i filozofickej literatúry. Konštatovala, že *...múdrosť zahŕňa uznanie a odpoveď na ľudské limity* (Taranto, 1989, s. 15). Teda múdrosť reguluje nielen limity ľudskej prirodzenosti, ale aj ich chápanie, čím sa rozširuje aj poznanie sociálnej interakcie, fyzických schopností, dĺžky života a podstaty poznania. Z tohto hľadiska múdrosť zahŕňa poznanie a odpovede na ľudské limity, týkajúce sa riešenia interpersonálnych dilem a nachádzania realizovateľných riešení.

Kramerová (1990) postulovala prostredníctvom organického rámca, že poznanie sa vyvíja interakciou protirečení a rozhodnutí k vyššej integrácii. *Múdra osobnosť možno chápať ako laického teoretika, ktorý rieši určitú množinu predpokladov o sociálnej realite a je schopný aplikovať ich v rôznych oblastiach, aby reguloval problémy vznikajúce v jeho prežívaní, radí ostatným pri riešení problémov, formuje sociálne inštitúcie a hľadá význam a kontinuitu prežívania.* Podľa tejto koncepcie sú kognície a afekty vzájomné závislé (Kra-

mer, 1990, s. 280). Centrálny princíp organického prístupu je *integrácia*, pričom kognície a afekty sú vzájomne závislé a vzájomne spolupracujú pri formovaní zručností súvisiacich s múdrosťou. Autorka zdôraznila päť funkcií múdrosti: uznanie individuality, zohľadnenie kontextu, podpora stratégie spolupráce pri interpersonálnych vzťahoch, uznanie možnosti zmeny a uznanie nevyhnutnosti integrovania kognícií a afektu (Kramer, 1990). Táto teória múdrosti zdôrazňuje dôležitosť kognitívnych i afektívnych systémov a ich integráciu.

McKee a Barber (1999) predpokladali, že základom múdrosti je *vnímanie prostredníctvom ilúzií* (s. 151). Zdôraznili rozdiel medzi *apriórny*mi definíciami, ktoré nevplyvajú z pozorovaní, ale z intuitívneho nahliadnutia a *empirickými* definíciami, založenými na pozorovateľných javoch. Autori predpokladali, že *...múdrost' nespočíva v tom, čo jednotlivec pozná, ale ako to pozná* (s. 151). Ich definícia múdrosti má tri časti: uvedomenie si iluzórnosti vlastného presvedčenia, uvedomenie si vlastnej zraniteľnosti voči chybám a ilúziám a empatia voči tomu, čo zostáva predmetom ilúzie. Aristoteles definoval múdrost' ako poznanie prvých princípov a vnímanie *prostredníctvom ilúzií* prekladal ako poznanie prvých princípov. Poznanie prvých princípov predpokladá poznanie reality, ktorá sa skrýva za nereálnymi javmi. Preto schopnosť vidieť *prostredníctvom ilúzií* identifikuje múdrost' ako stav rozdielny od poznania.

Podľa Meachama (1990) múdrost' vyžaduje pochopenie, že poznanie môže podliehať omylom a zachovávať pozíciu medzi poznaním a pochybnosťami. Pretože neexistuje obmedzenie toho, čo je známe, jednotlivec musí pochopiť to, čo nevie. Meacham navrhol uvažovať o *kontexte matice* (1990, s. 184). Jednotlivcova pozícia v matici je ovplyvnená jeho vnímaním toho, či to, čo človek pozná, je vyvážené tým, čo nepozná, a nakoľko je to vo vzťahu so všetkým, čo mu môže byť známe. Múdrost' nepredstavuje množinu presvedčení alebo fixný počet poznatkov. Podstatu múdrosti skôr odhaľuje spôsob, akým ich používa.

Podstatu múdrosti tvorí rovnováha medzi súčasným poznaním a pochybnosťami. Už antickí filozofi predpokladali, že presvedčenie, podľa ktorého človek dokáže vidieť všetko, čo je viditeľné a poznať všetko, čo je poznateľné, svedčí o nedostatku múdrosti.

Kitchener a Brenner (1990) uvažovali o *modeli reflexívneho usudzovania*, zameranom na vývin epistemického poznania, ale aj istotu a kritériá poznania. *Model reflexívneho usudzovania* bol založený na predpokladoch, ktoré sa týkajú toho, čo môže a čo nemôže byť *známe*, ako človek poznáva, a nakoľko si je pri poznávaní *istý*. Výskum založený na tomto modeli naznačil, že usudzovanie v stave neistoty, ako aj formulovanie rozumných úsudkov, sa obvykle nevyskytuje u mladších probandov. Preto základom múdreho usudzovania je schopnosť komplexného myslenia spojeného s procesmi abstrakcie.

Chandler a Holliday (1990) múdrosť vymedzili ako *...dobře definovaný, multidimenzionálny, typicky organizovaný deskriptor kompetencií* (s. 137). Múdrosť je založená na piatich predpokladoch: 1) na vynikajúcom chápaní, vyplývajúcom z učenia zo skúseností, 2) na usudzovacích a komunikačných zručnostiach, založených na schopnosti porozumieť a správne posudzovať v každodennom živote, 3) na všeobecnej kompetencii podmienenej všeobecnou inteligenciou a vzdelaním, 4) na interpersonálnej zručnosti, založenej na sociálnej senzitivite, 5) na diskretnej a neutrálnej sociálnej nevtieravosti.

Brugman (2000) definoval múdrosť ako *...expertnosť v stave neistoty. Zahŕňa metakognitívne, afektívne aj konatívne zložky* (s. 263). Tým výrazne narušil antické hranice vymedzujúce múdrosť ako poznanie. Autor sa pokúsil objasniť vzťah medzi múdrosťou (*eudaimonia*) a kvalitou rozprávačského umenia. Termín *eudaimonie* adaptoval z gréckej filozofickej literatúry hlavne preto, aby nebol ovplyvnený súčasnými odbornými pojmami ako sebauspokojenie, šťastie, pohoda alebo kvalita života. Vo svojej štúdiu analyzoval múdrosť, dobrý život a *eudaimoniú* v súvislosti s tým, ako jednotlivci interpretovali svoje životy. Podľa neho *múdrosť je dobrý démon* (Brugman, 2000, s. 247). Merania múdrosti boli determinované *podielom pozitívnych kontrolovateľných (životných) udalostí z celkového počtu negatívnych udalostí* (Brugman, 2000, s. 242). Pri tomto štýle myslenia múdrosť je charakterizovaná zvyšujúcimi sa pochybnosťami, skúsenosťami, ale aj vyššou pochopiteľnosťou reality. Je produktom súvislého prehľadu životných udalostí. Zvyšuje sa tiež symbiózou integrácie a interpretácie životného prežívania a je sprevádzaná pôsobením a akceptáciou neistoty.

Chandler (1990) uviedol výsledky desaťročného longitudinálneho výskumu vplyvu transcendentálnej meditácie na vývin múdrosti. Múdrosť opisoval ako stav osvietenia, v ktorom poznanie vedie seba k plne integrovanej osob-

nosti. Tento stav bol operacionalizovaný prostredníctvom *Loevingerovho merania ega* alebo vývinu seba, intímnosťou motivácie podľa McAdamsa a principiálne morálneho usudzovania podľa Resta. Počas desiatich rokov účastníci meditácií významne urýchlivali vývin svojho ega a morálneho usudzovania. Podľa Chandlera (1990) transcendentálna meditácia je praktickým spôsobom redukcie stresu a ...*umožňuje vedomiu, aby bez námahy prekonávalo limity transcendentálneho myslenia a jazyka* (1990, s. 169). Jeho závery podporujú predpoklad, že utlmený vnútorný psychofyziologický stav podporuje prejavy múdrosti.

Batesová pripravila obsiahly prehľad literatúry o múdrosti v publikácii *Múdrost': postmoderný prieskum* (Wisdom: A Postmodern Exploration, 1993). Komparáciou rôznych slovníkových definícií múdrosti dospela k záveru, že *vo väčšine týchto definícií sa vymedzuje zmysel múdrosti, založený na špecifickom zvládnutí života, demonštrovanom chápaním ľudí, ako aj rozhodovaním a usudzovaním* (Bates, 1993, s. 416). To však nevyklučuje, aby negramotní ľudia neboli múdri. Citovala názory Csikszentmihalya a Rathunda o múdrosti, *ak je múdrosť typom poznania, ktoré sa systematickým spôsobom pokúša pochopiť konečné dôsledky udalostí, potom sa stáva najlepším poradcom, pri dosiahnutí summum bonum alebo najvyššieho dobra* (Bates, 1993, s. 127). Ale múdrosť prekračuje poznanie a ovplyvňuje rozhodovanie a konkrétne správanie. Batesová (1993) extenzívne diskutovala o základných hodnotách múdrosti. To znamená, že hodnoty výstupov pri rozhodnutiach determinovali, nakoľko jednotlivec reprezentoval múdrosť a či jeho rozhodnutia boli múdre. Svoje úvahy rozšírila o adaptovanie systémov presvedčenia a ich obsahu. To znamená, že podľa subjektívnych kritérií sa preberá systém presvedčení, ktorý poskytuje referenčný rámec pri rozhodovaní a správaní. Okrem toho Batesová (1993) vyslovila presvedčenie, podľa ktorého múdrosť zvyšujú aj spomienky na minulosť. V tomto kontexte prebrala od Junga pojem *enantiodromia* (to jest súbeh protikladov – podľa Herakleita tendencia meniť veci na svoje opozitá, alebo tzv. beh proti – princíp *panta rhei*, to jest všetko plynie). Tento názor je kompatibilný s prácou Brugmana (2000), ktorý zistil, že kvalita subjektívnej neistoty jednotlivca vyplýva z prehľadu životných skúseností a zvyšuje múdrosť.

Budúce výskumy múdrosti

Po mnohých rokoch odmietania a zaznávaní, múdrosť začína vzbudzovať empirický výskumný záujem. Už sú k dispozícii odpovede na značný počet otázok. Avšak väčšina z nich na odpovede ešte len čaká. Napríklad kto je múdry a kto nie je múdry? Aké environmentálne podmienky ovplyvňujú vývin a prežívanie múdrosti? Aké sú kognitívne, afektívne, motivačné a iné zložky správania, ktoré prispievajú k vývinu a prežívaniu múdreho správania, a aký je ich relatívny prínos?

Kvôli zložitosti múdrosti, odpovede na tieto otázky vyžadujú široký rozsah výskumných stratégií a veľa variabilných výskumných projektov.

Múdrosť a životná prax

Merateľným znakom múdrosti je primerané rozhodovanie o spôsobe života, ktoré sa prejavuje najmä v zložitejších situáciách. Múdrosť zohráva rozhodujúcu úlohu pri výbere životných cieľov alebo hodnôt, ktorými sa človek riadi. Nevedie len k prijímaniu optimálnych rozhodnutí, ale podieľa sa aj na organizácii činnosti. Pomáha jednotlivcovi rozlišovať medzi dôležitými a zanedbateľnými stránkami života a slúži mu na poznanie vlastných obmedzení, vplyvujúcich z fyzickej kapacity, zdravia, temperamentu, emočných reakcií, mentálnych predpokladov, miery talentu, sociálnych schopností a podobne. Všeobecne sa spája skôr s vyšším vekom.

Ako možno usudzovať z používaných pojmov a ich histórie, múdrosť predstavovala pôvodne praktickú kvalitu, pochopenie rôznych súvislostí ľudského života, ako aj foriem správania, ktoré slúžili na vyučovanie a výchovu. Indoeurópsky koreň slova múdrosť *ueid* – naznačuje vnímanie, videnie (porovnaj grécke *idein*, idea a latinské *videre*, vidieť).

Nemecký jazyk uchoval pôvodný vzťah medzi *Weisheit* (múdrosť), *Wissen* (poznanie) a *Wissenschaft* (veda). Múdrosť jednotlivca je preto v tom, čo videl a čo by mohol poznať. Ide teda o praktické poznanie, o formu správania k vonkajšiemu svetu (aj o stupeň, nakoľko toto poznanie odoláva tlakom na okamžité konanie).

Praktické prvky sa vyskytujú aj v iných kultúrach. Napríklad hebrejské *hokmah* vyjadruje *schopnosť, zručnosť (chkm)*, akkadské *némeque* *zručnosť*,

grécke *sofia obratnosť a zručnosť* v rôznych druhoch umenia alebo profesiách (tesárstvo, medicína, poézia, hudba a podobne). Akkadský termín *ummanu*, opisujúci učiteľa múdrosti alebo vzdelaného človeka, bol prebratý zo sumerčiny a pôvodne znamenal *majster remeselník*.

Rozširovanie a prenos skúseností nevyhnutných pre inteligentné zvládanie sveta prebiehalo najmä v školách, ktoré boli kolískou gramotnosti a predchodcami neskorších škôl múdrosti alebo univerzít. Vývin názorov o múdrosti v priebehu 25 storočí viedol k značnej rôznorodosti vo vymedzení tohto pojmu.

IMPLICITNÉ TEÓRIE MÚDROSTI

Významnou súčasťou výskumov múdrosti sú teórie múdrosti. Je známe, že psychické javy psychológovia analyzujú prostredníctvom explicitných a implicitných teórií. Explicitné teórie vysvetľujú vedecké pojmy použité na opis psychických javov. Založené sú na údajoch získaných konvenčnými psychodiagnostickými testami, prípadne úlohami s podobným určením. Napríklad najčastejšie dochádza k hromadnej administrácii batérií mentálnych testov a údaje sa následne analyzujú tak, aby bolo možné izolovať predpokladané zdroje informácií. Explicitné teórie sa vyskytujú v rôznych formách. Jednu z nich tvorí diferenčné a kognitívne teoretizovanie. Diferenčné teórie usilujú o opis pojmov prostredníctvom schopností – napríklad verbálnej schopnosti alebo schopnosti usudzovania. Údaje získané testami sa vzájomne korelujú a následne sa hľadajú *latentné* zdroje (faktory) ich rôznorodosti. Predpokladá sa preto, že individuálne odlišnosti vo výkonoch v inteligenčných testoch sa môžu prejavíť v rozdieloch v rámci týchto faktorov, pričom každý z nich zobrazuje samostatnú schopnosť. Rozdiely medzi jednotlivými koncepciami v rámci explicitných teórií sú predovšetkým v počte faktorov postulovaných koncepciou a medzi ich vzájomným usporiadaním. Značná variabilnosť prevláda najmä v počte faktorov.

Kognitívne teórie sa usilujú o analýzu múdrosti prostredníctvom mentálnych procesov, ktoré ovplyvňujú výkony v poznávacích úlohách. Aj preto možno pozorovať určité rozdiely medzi prívržencami rôznych výskumných orientácií. Jeden extrém zastávajú experti preferujúci rýchlosť spracovania informácií v jednoduchých úlohách napriek tomu, že tento prístup bol kriti-

zovaný už v časoch Sira Francisa Galtona. K druhému extrému patria teoretici uprednostňujúci zložité formy riešenia problému bez ohľadu na rýchlosť mentálneho spracovania informácií. Všeobecne možno konštatovať, že väčší dôraz na rýchlosť prevažoval u pozorovateľov sledujúcich jednoduchšie formy spracovania informácie, zatiaľ čo preferencia presnosti a voľby stratégie dominovala u bádateľov, študujúcich zložitejšie formy spracovania.

Je historickým faktom, že žiadnemu výskumnému smeru sa nepodarilo komplexne vyjadriť zákonitosti múdreho správania. Vážnym problémom zostáva najmä izolácia kontextu, v ktorom toto správanie prebieha. Múdrosť sa v reálnom svete vyskytuje v širších a zložitejších formách, než sú testové situácie a laboratórne úlohy. Explicitní teoretici zlyhali aj pri nachádzaní racionálnej bázy pri výbere úloh, ktoré sa používajú na štúdium múdrosti. Mnohé používané testy majú nedostatočnú externú validitu, neraz *vylepšovanú* rôznymi štatistickými manipuláciami (napríklad výberom *výhodného* kritéria, ktoré zaisťuje dostatočnú štatistickú validitu). Pochopiteľne, že prístupy explicitne uvažujúcich odborníkov poskytujú aj pozitívne momenty, ktorými obohatili poznanie tohto pojmu. Vyzdvihnúť možno najmä detailnú špecifikáciu mentálnych štruktúr a procesov, ktoré sa podieľajú na formovaní múdreho správania.

Niektoré nedostatky explicitných teórií možno redukovať pomocou implicitného teoretizovania. Implicitné teórie sú založené na subjektívnom presvedčení o podstate múdrosti. Cieľom výskumu je analyzovať a opísať formu a obsah týchto neformálnych teórií. V podstate ide skôr o rekonštrukciu už existujúcich poznatkov než o konštrukciu nových.

Údaje sa najčastejšie získavajú hromadnou administráciou vhodných otázok kladených veľkej skupine ľudí a spracovaním údajov možno zistiť individuálne presvedčenie o múdrosti. Napriek tomu, že výskumníci nemusia vždy súhlasiť s formou a niekedy ani s obsahom týchto informácií (napríklad so zníženou múdrosťou niektorých skupín populácie), sú si vedomí, že získané údaje reprezentujú určité predstavy o úlohe inteligencie v každodennom živote. Ako upozornila Plháková (1999), implicitné teórie múdrosti majú významnú úlohu pri interpretácii a vyhodnocovaní väčšiny psychických a sociálnych udalostí. Majú podobu pojmov, konštruktov či schém, ktoré pomáhajú ľuďom triediť a zmysluplne vysvetľovať príčiny rozmanitých udalostí najmä v sociálnej oblasti.

Implicitné teórie sa zameriavajú na presvedčenie ľudí o psychickom prežívaní a o konštrukcii a mentálnom zobrazení psychologických pojmov. Zatiaľ čo explicitné teórie sú založené na registrácii hodnôt dosahovaných vo výkonných úlohách alebo testoch, implicitné teórie spracovávajú subjektívne predstavy jednotlivcov.

Štúdium týchto teórií sa odvodzuje najmä z koncepcií Ascha (1946), Brunera a Tagiuriho (1954), ktorí pojem implicitných teórií osobnosti uviedli do psychologických koncepcií a pokúšali sa vysvetliť, ako jednotlivci s limitovaným množstvom informácií formujú integrované názory o iných ľuďoch. Ako pripomína Furnham (1994), teórie môžu formovať schémy, ktoré filtrujú a organizujú nový materiál. Súčasne ich možno považovať za hodnotový systém regulujúci správanie. Implicitné teórie sú dôležité pre pochopenie psychologických pojmov a slúžia ako báza pre explicitné teórie.

Ich súčasťou sú aj výskumy zamerané na deskripty múdrosti (Holliday a Chandler, 1986), na ich vzťahy (Clayton a Birren, 1980), na porovnanie múdrosti s inteligenciou a kreativitou (Sternberg, 1986; Ruisel, 2005), na opisy hypotetických charakteristík múdrych ľudí (Sowarka, 1989) alebo na ľudí z reálneho života, hodnotených ako múdrych (Perlmutter, 1988). Aj keď, ako sa dalo očakávať, tieto štúdie neposkytli identické implicitné definície múdrosti. Avšak pozorovatelia sa zhodli na hodnotení, že:

- a) múdrosť nie je unitárny, ale multidimenzionálny konštrukt a
- b) v rozličných populačných výberoch je definovaná rozdielne.

S ohľadom na multidimenzionálnu podstatu výskumu múdrosti niektoré štúdie používali rozdielne metodológie, ktoré doposiaľ identifikovali určitý počet rôznych charakteristík múdrosti (napríklad Sternberg, 1986). Aj keď počet a podstata týchto dimenzií nie sú podľa štúdií identické, väčšina expertov sa zhodla na tom, že múdrosť je *dobře definovaný, multidimenzionálny, prototypicky organizovaný deskriptor spôsobilosti* (Chandler a Holiday, 1990, s.137).

Iný spoločný záver z implicitných výskumov predpokladá, že rôzne typy populácie reprezentujú múdrosť rozdielne. Uvažovalo sa najmä o vplyve pohlavia (Orwoll a Perlmutter, 1990), veku (Clayton a Birren, 1980) alebo povolania (Sternberg, 1986). Pri posudzovaní vzťahu múdrosti, inteligencie a spirituality sa často výrazne prejavovali aj rozdiely medzi kultúrami (Nisbett, 2003). Avšak len pomerne malý počet štúdií s implicitnými teóriami múdrosti

sa realizoval s inou než zbežnou európskou a americkou populáciou. Napríklad Valdezová (1994) interviewovala 15 hispánskych Američanov, ktorých ľudia z ich prostredia označili ako múdrych. Zistila, že ich definície vyzdvihovali skôr spirituálne a interpersonálne dimenzie múdrosti, zatiaľ čo potlačali kognitívne aspekty. Podobne Levitt (1999) interviewoval 13 tibetských buddhistických mníchov žijúcich v indickom himalájskom regióne, ktorí definovali múdrosť podľa úrovne pochopenia buddhistickej idey prázdnoty (ako presvedčenia o radikálnom potlačení fenomenálneho sveta). Našli sa však aj reprezentatívnejšie medzikulturálne výskumy, s väčším počtom probandov.

Napríklad Takayama (2002) skúmal implicitné teórie medzi 2000 japonskými mužmi a ženami vo veku 20 – 90 rokov, ktorí na 5 bodovej škále hodnotili výber kognitívnych a osobnostných atribútov múdrosti. Faktorová analýza poskytla štyri rozdielne faktory: *poznánie a vzdelávanie*, *chápanie a posudzovanie*, *sociabilita a interpersonálny vzťah*, ako aj *introspektívne postoje*. Podľa autora Japonci z tohto výberu definujú múdrosť ako *praktickú a na skúsenostiach založenú* kompetenciu, avšak menej pravdepodobne ju spájajú s usudzovaním a všeobecnou inteligenciou.

Yang (2001) podľa podobnej štúdie so 616 taiwanskými Číňanmi tiež zistil štyri porovnateľné faktory, medzi ktoré patrili *kompetencie a poznánie*, *benevolencia a súcit*, *otvorenosť a hĺbka myšlienok*, ako aj *skromnosť a nevtieravosť*. V porovnaní s hispánskymi Američanmi a tibetskými buddhistickými mníchmi výsledky naznačili, že Číňania definovali múdrosť menej spirituálne a menej religiózne, to jest skôr pragmatickejšie, než sa prejavuje v každodennom živote, kde vnáša harmóniu do spoločnosti ako celku (napríklad otázka – *je schopný zmeniť nepriaznivú situáciu na výhodnú pre seba?*). Podľa Yanga sa zdá, že skromnosť a nevtieravosť charakterizujú múdrosť a pre čínsku kultúru sú pomerne jedinečné. Prevažná väčšina Číňanov z Taiwanu výrazne odmietala výroky, podľa ktorých múdri ľudia sú prevažne *nápadní a upriamujú pozornosť na seba*, *sú zmätení, tvrdohlaví, pyšní, arogantní a cítia sa nadradení* a podobne.

Takahashi a Bordia (2000) skúmali rozdiely medzi implicitnými definíciami mladých dospelých z USA, Austrálie, Indie a Japonska. Podľa tejto štúdie sa pojem múdry u americkej a austrálskej populácie sémanticky najviac spájal s adjektívami *skúsený* a *informovaný*, a menej s adjektívom *diskrétny*. Táto skupina tiež uviedla pojmy *informovaný* a *múdry* ako deskriptory najviac pre-

ferujúce ideálny obraz seba, zatiaľ čo pojmy *starý* a *diskrétny* hodnotili najnižšie. Toto zistenie podporuje predpoklad, že západné chápanie múdrosti vyzdvihuje analytické schopnosti ako široké poznatkové databázy a expertnosť, akumulované prostredníctvom životných skúseností.

Naopak, mladí dospelí Indovia a Japonci pojem *múdry* sémanticky tesnejšie spájali s pojmom *diskrétny*, za ktorým nasledovali adjektíva *starý* a *skúsený*, zatiaľ čo *múdry* a *informovaný* boli najmenej asociované páry. Japonci pokladali adjektíva *múdry* a *diskrétny* za najviac charakterizujúce ideálny pojem seba, zatiaľ čo *informovaný* sa vyskytoval zriedkavejšie.

Tieto zistenia výrazne podporovali hypotézu, že význam múdrosti kolíše podľa špecifických kultúrnych kontextov. Detailnejšie možno uviesť, že indickí i japonskí dospelí menej intenzívnejšie než ich západní partneri, kombinovali adjektívum *múdry* s akumuláciou poznatkov. Príslušníci *východných* kultúr naproti tomu spájali pojem *múdry* s charakteristikou *diskrétny*, ktorá vyžaduje síce menšiu databázu poznania, ale skôr *prudenciu* alebo uplatňovanie rozumného úsudku v emočne náročných situáciách. Inak povedané, u múdreho sa v indickej a japonskej kultúre neočakáva len orientácia na kognitívne schopnosti, ale skôr určitý stupeň emočného pôsobenia a efektívna integrácia psychických premenných (napríklad kognícií, emócií, intuície a podobne). Tieto zistenia podporuje viacero medzikultúrnych štúdií, ktoré neposudzujú inteligenciu ako výlučnú analyticko-kognitívnu schopnosť, ale skôr ako typ sociálnej kompetencie (Nisbett, 2003).

Takahashi a Ide (2003) skúmali implicitné teórie múdrosti Japoncov a Američanov, rozložených do troch vekových skupín. Probandi mali za úlohu hodnotiť stupeň, nakoľko súhlasili alebo odmietali hodnotenie ôsmich medzinárodne významných osobností ako múdrych. Medzi nimi sa vyskytovali o. i. aj Matka Tereza, Mahátma Gándhí, Ján Pavol II., Adolf Hitler, Saddám Hussein a podobne.

Analýzy naznačili, že bez ohľadu na pohlavie a vek, tri generácie japonských hodnotiteľov posudzovali Hitlera a Husseina ako významne *múdrejších*, než ich americkí spoluúčastníci. Ako upozornili riešitelia, pojem *múdry* v japončine obsahuje popri pozitívnych aj negatívne konotácie (napríklad *múdrost diabla*), ktoré sa často používajú na opisy tzv. mazaných stratégov. Po druhé, hodnotenia môžu byť ovplyvnené kultúrnymi skúsenosťami sociálnych skupín. Japonci mali k Hitlerovi zrejme menej intenzívne negatívne

emočné väzby než iné národy, zatiaľ čo medzi Američanmi sa zrejme vyskytovali aj príbuzní ľudí, ktorí prežili holokaust, a preto Hitlera odmietali podstatne dôraznejšie. Tento príklad podporuje odmietanie sociálneho egocentrizmu.

Z uvedených úvah môže vyplývať, že odlišné kultúrno-historické intelektuálne hodnoty múdrosti formovali kontexty pre kultúrne špecifické definície. Vzhľadom na formálne psychologické teórie odvodené najmä z implicitných teórií alebo z teórií zdravého rozumu, nie je prekvapujúce, že súčasné psychologické modely majú koncepcné korene v špecifických kultúrnych tradíciách, prípadne v neintelektuálnej tradícii, ovplyvnenej týmito kultúrnymi tradíciami (Overton, 1998). Z kultúrno-intelektuálnych koreňov sa však neraz rozvíjajú náznaky nesúhlasu s podstatou a kritériami múdrosti. Akékoľvek zosúladenie týchto rozporov musí priniesť uznanie kultúr a intelektuálnych tradícií, ktoré nie sú v protiklade, ale vzájomnou inklúziou vytvárajú spoločný synteticko-analytický rámec. V ďalšej časti textu sa pozornosť bude venovať tomuto rámcu a opíšu sa niektoré jeho dôsledky v kontexte Eriksonovho prístupu k vývinu osobnosti.

Kultúrne inkluzívny vývinový model múdrosti

Synteticko-analytický model hodnotí múdrosť podľa dvoch foriem rovnakého psychologického procesu. Analytický model rozkladá ľudskú skúsenosť podľa najjednoduchších vzťahov alebo elementárnych kvalít a skúma vzťahy medzi nimi. Je to forma, ktorá sa zameriava na redukciu globálnych systémov na elementárne vlastnosti a na analýzu vzťahov medzi nimi. Pri posudzovaní múdrosti podľa analytického modelu, témou skúmania sa stáva *inštrumentálna* a *adaptívna* alebo *procedurálna* hodnota pozorovaného správania a odchýlky medzi nimi, najmä vzhľadom na praktické životné ciele.

Syntetická forma sa zameriava na prežívanie integrovaného vzťahu medzi celkom a časťou, ktorý nemožno priamo odvodiť z analýzy jednotlivých prvkov. Vyžaduje dialektickú podstatu ľudskej mysle (dialektiku tu možno definovať ako ľubovoľný systém alebo štruktúru, ktorá sa pohybuje k zväčšenej integrácii), vrátane súčasných a vývinových funkcií mysle (Sinnott, 1991). Podľa tohto autora dialektický princíp predpokladá, že myseľ je sebaorganizovaný systém, ktorý sa prostredníctvom skúseností získaných v biodromál-

nom vývine necháva transformovať do pokročilejších a kvalitatívne nových foriem integrácie (Overton, 1998).

Pri preferencii syntézy múdrost' možno predstavovať ako výrazný fenomenologický pól ľudského prežívania – vrátane sebaaktualizačných tendencií, transformácie vedomia a javu sebatranscendencie – tieto vytvárajú komplex múdrosti. Naopak, pri preferencii analýzy sa múdrost' chápe ako inštrumentálne spracovanie pozorovanej činnosti, ktorá slúži iba ako prostriedok na dosiahnutie funkčných cieľov.

S ohľadom na empirické pozorovania, zameranie na syntetické rámce primárne poskytovali existenčne-fenomenologické kazuistiky. Analytické prístupy umožňovali širší záber empirických pozorovaní, ktoré neraz slúžili ako jediný legitímny typ pôsobenia západnej múdrosti (Csikszentmihalyi a Rathunde, 1990). Empirické výskumy sa orientovali najmä na expertný poznatkový systém (Baltes et al., 1998), na rovnovážnu teóriu múdrosti (Sternberg, 1998), na úroveň *epistemických kognícií* (Kitchener, 1983), na schopnosti riešenia problému (Arlin, 1990) a na rovnováhu medzi poznaním a pochybnosťami (Meacham, 1990). Tieto výskumy v podstate zdôraznili dôležitosť syntetickej dimenzie múdrosti, ktorá sa však pohybuje v rámci kognitívne-behaviorálneho analytického kontextu (Blanchard-Fields a Norris, 1995).

Spoločným znakom súčasných analytických prístupov k múdrosti je rozlíšenie dvoch zložiek: databázy poznania a kognitívnej komplexnosti, ktoré umožňujú primerané využívanie získaných poznatkov. Tieto dve analytické zložky sú v súlade s tradičnými definíciami platnými v západnej psychológii, to jest analyzuje sa rozsiahle poznanie (napríklad náboženské, metafyzické a podobne), ako aj schopnosť toto poznanie využiť (napríklad prostredníctvom logického usudzovania). Baltes a jeho kolegovia podľa tohto hľadiska identifikovali dve zložky múdrosti, dôležité pre riešenie najvýznamnejších životných problémov (napríklad kontextualita priebehu života, jeho relativizmus, neistota a podobne). Tvorí ich fakticko-deklaratívne a procedurálne poznanie. Prvá zložka reprezentuje poznatky týkajúce sa základnej pragmatiky života, zatiaľ čo druhá tvorí strategický proces využívania týchto poznatkov (Baltes a Staudinger, 2000).

Aj pri ďalších analytických teóriách múdrosti možno postrehnúť dvojstupeňový prístup. Napríklad Kitchener a Brenner (1990) vyzdvihli najmä pred-

poklad, že múdrosť je založená na poznaní limitov vlastného poznania, čím akceptovali Sokratovu definíciu múdrosti (sofia). Múdrosť podľa Meachama (1990) je založená na rovnováhe medzi poznaním a pochybnosťami a preto vyzdvihoval dôležitosť prístupu k reálnym poznatkom a schopnosti monitorovať tieto poznatky na metaúrovni (napríklad pochybovaním). Kitchener a Brenner (1990) tiež zdôraznili metaschopnosť diferencovania a integrovania abstraktných pojmov, a múdrosť analyticky definovali ako schopnosť komplexne usudzovať prostredníctvom abstrakcie.

V súčasnosti narastá počet výskumníkov, ktorí sa na rozdiel od analytických prístupov priklonili skôr k synteticko-analytickým koncepciám. V ich rámci sa múdrosť chápe ako komplexný vzťah jednotlivých prvkov (napríklad Csikszentmihalyi a Rathunde, 1990). Vo výskumoch sa kladú empirické otázky, ktoré umožňujú formovať syntetický, analytický alebo komplexný systém (Overton, 2003). Táto neurčitá pozícia vyhovuje východným učeniám ako sú buddhizmus a taoizmus a naznačuje, že aj keď pre dosahovanie praktických cieľov sú nevyhnutné špecifické kognitívne schopnosti, rovnako sú nevyhnutné aj integrované komplexné subsystemy ľudského vedomia (ako sú kognície, emócie, motivácia, intuícia – Takahashi a Bordia, 2000).

Eriksonov model múdrosti

Eriksonova (1959) teória s dôrazom na integratívne a transformačné znaky múdrosti sa všeobecne pokladá za paradigmatický model, kultúrne doplnujúci prístup k vývinu múdrosti. Inkluzívne prístupy, ktoré generujú reprezentáciu organického sebaorganizujúceho sa systému ako vedúcej metafory ľudského vývinu, zobrazujú vyvíjajúcu sa osobnosť ako *vrodene organizovaný systém aktivity, konštruujúci afektívne a kognitívne chápanie a poznanie sveta, smerom k rozvoju osobnosti prostredníctvom dialekticko-vzáťahového procesu regulácie a transformácie* (Overton a Horowitz, 1991, s. 13).

Múdrosť podľa tohto prístupu rozvíja spoluprácu s vonkajším svetom a prispôsobuje osobnosť k regulácii adaptácie na psychologické konflikty. Aj keď jednotlivé konflikty vznikajú rozdielne, podľa Eriksona (1982) múdrosť sa v rôznych kultúrach prejavuje univerzálne. V rámci tohto chápania múdrosti Erikson rozlišoval medzi synteticko/transformačným a synteticko/integračným modelom. Aj keď pre poznanie úrovne múdrosti sú obe formy podstat-

né, sú pozorovatelia, ktorí zdôrazňujú prvú (napríklad Kekes, 1983) alebo druhú z nich (napríklad Labouvie-Vief, 1996).

Synteticko/transformačná forma múdrosti

Synteticko/transformačné analýzy sú založené na Eriksonových úvahách, podľa ktorých múdrosť reguluje informovaný a objektívny záujem o priebeh života alebo jeho úprimne myslené zanedbávanie (Erikson, 1982). V tomto kontexte je synteticko/transformačná forma múdrosti širšie definovaná ako reflexívne chápanie, ako pocit odlúčenia alebo vysoká úroveň metaúvedomenia seba a situačných súvislostí. Podobne ako vo východnej tradícii, ktorá rozširuje rámec bežných skúseností, sprostredkovali sa aj tu iba reprezentatívne kognitívne štruktúry, pričom tento znak múdrosti zdôrazňuje význam priamych, intuitívnych a emočných skúseností. Keďže tieto pojmy sa často významovo spájajú, je *reflexívne chápanie* vhodné odlišovať od *reflexívneho myslenia*.

O týchto rozdieloch diskutoval Chinen (1984) pri úvahách o logickej modalite v súvislosti s *objektovým* a *formálnym* vymedzením. *Objektové* chápanie je zamerané na manipuláciu s každodenným jazykom. Zameriava sa na konkrétny objekt a jeho vnímanie je ovplyvnené rôznymi reprezentáciami jeho obsahu. Naopak, *formálne* chápanie je ekvivalentné so synteticko/transformačným reflexívnym prístupom, ktorý sa prejavuje v priebehu neskorej dospelosti a umožňuje jednotlivcovi pochopiť spôsob, akým sa objekt prezentuje. Táto modalita pôsobí na vyššej úrovni vedomia a ovplyvňujú ju ľudia podľa subjektívneho prežívania. Tento štýl vedomia, opisovaný ako metafyzické prežívanie, sa často zdôrazňuje vo východných spirituálnych učeniach, vrátane zen buddhizmu a hinduizmu. Na ilustráciu si možno predstaviť človeka, ktorý v múzeu stojí pred sochou. Z perspektívy objektívneho chápania sa na sochu koncentruje tým, že skúma jej štruktúru, využíva negatívny priestor a podobne. Jeho pozornosť sa zameriava na tvar sochy a prežívanie pozorovateľa je primárne ovplyvnené reprezentatívnymi kognitívnymi štruktúrami. Iným znakom reflexívneho myslenia môže byť v tejto situácii prežívanie pozorovateľa o blízkosti či vzdialenosti od sochy, prípadne či si myslí, že voči soche je do istej miery akoby umeleckým kritikom. V týchto situáciách sa pozornosť

pozorovateľa presúva od jedného objektu (napríklad od sochy) k druhému (napríklad úvahy o sebe) a stáva sa objektom sebauvedomenia.

Pomocou *formálneho* alebo *reflexívneho* chápania si však pozorovateľ všíma nielen sochu ako takú, ale vychutnáva aj spôsob prežívania sochy. Jeho pozornosť sa zameriava na jej obsah a vedome prežíva svoje umelecké hodnotenie. Napríklad uvažuje o soche, či je historicky významná, hodnotí jej umelecké stvárnenie, prípadne pocity vplývajúce z masívnosti vyhotovenia. Inak povedané, jeho konanie predstavuje nielen *inštrument* umožňujúci dosahovanie cieľov (napríklad skúmať sochu), ale tiež *vyjadrenie* subjektívne-funkčného významu diela pre pozorovateľa (napríklad hodnotenie umeleckého diela), ktoré prekračuje jeho inštrumentálne ciele (Overton, 1998). Reflexívne chápanie týmto naplňa viaceré psychologické funkcie – kognitívne, emočné, motivačné a intuitívne – ktoré sú podstatnými zložkami prežívania.

Ak si niekto v neskoršej dospelosti zobrazuje (napríklad prostredníctvom reflexívneho myslenia) životné úspechy a konflikty, formálne alebo reflexívne chápanie uľahčuje integračné prežívanie, ktoré by však nebolo možné, ak by sa prežívanie obmedzilo len na reflexívne myslenie. Modálne chápanie posilňuje zmysel pre komplexnosť života, ktorý nie je dostupný reflexívnemu mysleniu. Napríklad podľa hindskej tradície sa o ňom predpokladá, že sa rozvíja počas posledného stupňa múdrosti, *Samyasi*, a umožňuje človeku uvedomiť si prchavú podstatu sveta (Paranje, 1984). Oslobodzuje človeka z otroctva pozemských túžob. Preto človek s rozvojom reflexívneho chápania získava kapacity pre zabezpečenie spokojnosti so spôsobom usporiadania svojho prežívania, ktoré reprezentuje jeho život. Jeho činnosť a históriu možno hodnotiť prostredníctvom reflexívneho chápania ako *inštrumentálny*, ako aj subjektívne-funkčný význam života. Je to schopnosť akceptovať a hodnotiť splývanie psychologickej identity jednotlivca s jeho inštrumentálnou históriou. Erikson definoval toto spojenie ako potenciál múdrosti alebo *integritu ega*. Ide podľa neho o akceptáciu nielen vlastného a jedinečného životného cyklu, ale aj ľudí, ktorí v ňom zohrávali významnú úlohu (Erikson, 1959).

Treba si uvedomiť, že v každodennom živote ide skôr o dôsledok dialektického pnutia medzi *integritou ega* a *zúfalstvom*, než o nadmerné využívanie potenciálu, ktorý ovplyvňuje dosiahnutie múdrosti. Preto je dôležité nezamieňať *integritu seba* s dominanciou a dogmatizmom, kde človek automatic-

ky predpokladá, že jeho osobné skúsenosti sú objektívne správne. Naopak, pri formálnom prežívaní hodnotí nielen reálne životné aktivity, ale súčasne subjektívne prežíva aj detailné aspekty svojho života. V tomto prípade pojem formálny zdôrazňuje posun od objektívnych aspektov života (vrátane sociálneho statusu, majetkového vlastníctva a podobne) k subjektívnemu hodnoteniu minulosti (spojeným napríklad s prežívaním spokojnosti a nespokojnosti, pocitu naplnenia alebo ľútosti a podobne). Podľa Chinena (1984) prežívanie integrity ega sa pokladá za nezávislé od minulých aktivít a presvedčenia. Preto aj zmysel pre rozhodnosť sa hodnotí ako formálna kvalita a nie objektívna vlastnosť, vyplývajúca z obsahu činnosti.

Toto chápanie synteticko/transformačných aspektov múdrosti potvrdil aj Kekes (1983), podľa ktorého múdrosť zahŕňa *deskriptívne* a *interpretatívne* poznanie. *Deskriptívne* poznanie sumarizuje faktický obsah osobných skúseností alebo inštrumentálneho poznania, zatiaľ čo *interpretatívne* poznanie sa približuje Chinenovmu *formálnemu* alebo *reflexívnemu* chápaniu. *Interpretatívne* poznanie zahŕňa *reflexívne* chápanie významnosti alebo hodnoty popísane známych faktov. Kekes argumentoval, že široké chápanie limitov, ako aj kognitívnych i afektívnych predpokladov jednotlivca patrí medzi dôležité znaky múdrosti, ktoré regulujú jednotlivca, aby sa nesprával egocentricky alebo dogmaticky.

Rozdiely medzi interpretačným poznaním, formálnym uvedomením a reflexným chápaním na jednej strane a deskriptívnym poznaním, cieľovým uvedomením a reflexným myslením na druhej strane sa analyzovali reprodukciou naratívnych príbehov (Labouvie-Vief et al., 1982). V týchto štúdiách starší dospelí, ktorí primerane formálne chápali, reprodukovali text tak, že hodnotili poviedku transformovaním morálneho, metaforického alebo sociálne normatívneho významu (Adams et al., 1990). Naopak, mladší dospelí, ktorým pravdepodobne chýbalo formálne chápanie a preto sa nevyhnutne spoliehali na objektové poznanie, preferovali text založený skôr na literárnom štýle. Inak povedané, jednotlivci s väčšou kapacitou formálneho chápania alebo interpretatívneho poznania lepšie rozumejú psychologickým a symbolickým aspektom poviedky, než len jej logickým a deskriptívnym funkciami.

Synteticko/integračný význam múdrosti

Eriksonova teória sa neobmedzuje len na synteticko/transformačné formy poznania, ale významne ju dopĺňa aj synteticko/integratívna forma. Obe formy umožňujú koordináciu rôznych prejavov ľudského vedomia, ktoré korešpondujú so starovekým védskym princípom *nerozdeliteľnosti*. Podľa toho sú rôzne formy vedomia integrované a zmysluplné iba pôsobením celej múdrosti. Erikson (1959) zdôraznil emočnú integráciu ako dôležitý predpoklad úspešného starnutia. Tento stav ilustroval definíciu úspešnej dospelosti ako rovnováhu, ktorá manifestuje zvýšenú potrebu vnútornej jednoty alebo zmyslu pre súdržnosť.

Labouvie-Viefová a jej kolegovia podľa neopiagetovskej perspektívy chápali múdrosť ako integráciu medzi *mythos/logos* s osobitným dôrazom na emočnú kontrolu a emočné chápanie. Napríklad v empirickej štúdií (Labouvie-Vief et al., 1989) probandi troch vekových kategórií reprodukovali emočné prežívanie smútku, hnevu, strachu a šťastia. Následne interpretovali jednotlivé emočné stavy a regulačné stratégie emócií. Podľa výsledkov starší dospelí v porovnaní s mladšími opisovali svoje emočné stavy kultivovanejším sebaregulačným jazykom, ktorý bol dynamickejší, menej konvenčný a obsahoval viacero štandardov posudzovania emočného života a lepšie pochopenie vnútorného zamerania emócií. Tieto zistenia podporili výsledky štúdií, v ktorých sa starší dospelí viac usilujú o reguláciu svojich emócií a preto prežívajú menší emočný konflikt a lepšie regulujú prípadné emočné problémy (Staudinger, 1996). Okrem toho primeranejšie anticipujú pocity iných ľudí a úspešnejšie zvládajú reprodukčné testy, ak sa podnety týkajú ich interného stavu (Hashtroudi et al., 1990).

Navyše, v súlade s tradičnými východnými koncepciami múdrosti ako *expanzívneho* mentálneho procesu, postupovali tiež Csikszentmihalyi a Rathunde (1990), podľa ktorých so syntézami, ktoré vyplývajú z viacerých premien vedomia, sa vnútorná odmena jednotlivca prejavuje uznaním a prežívaním zmysluplnosti vlastnej existencie. Podľa tejto skúsenosti ľudia sa najviac usilujú o prežívanie analogické s typmi *Junzi* (Li, 2003), *rovnako zmýšľajúceho* (Suzuki, 1959), *Nadčloveka* (Nietzsche, 1968), *seba aktualizujúceho* (Maslow, 1971) a *plne funkčného* (Rogers, 1961). Ardeltová (2000) poskytla empirické dôkazy na podporu tohto stanoviska demonštrovaním významného vzťahu

medzi vysokou úrovňou syntetickej múdrosti so subjektívnou pohodou medzi staršími jednotlivcami, bez ohľadu na také ukazovatele prostredia, ako sú zdravie, fyzické prostredie alebo socioekonomický status.

Podľa týchto kritérií múdrosť možno vymedziť ako vývinovo novšiu, kognitívnu/afektívnu funkciu, ktorá sa dialekticky rozvinula z pôvodných analytických a syntetických zručností človeka a integrovala sa do komplexnejšej reflexívnej štruktúry. Podľa širšie definovanej Eriksonovej perspektívy tento typ porozumenia prináša človeku vnútorné uspokojenie tým, že akcentuje subjektívny zmysel života.

MÚDROŠŤ A OSOBNOSŤ

Ako už bolo uvedené, v súčasnej psychologickej literatúre doposiaľ prevládajú koncepcie zamerané skôr na kognitívne, než na osobnostné aspekty múdrosti. Ukazuje sa však, že kvôli pochopeniu podstaty múdrosti nemožno opomenúť ani osobnostné predpoklady, ktoré môžu jednotlivcovi brániť k osvojeniu múdrosti.

Kombinované pôsobenie osobnostných a poznávacích zložiek umožňuje analyzovať vlastnosti ľudí, u ktorých sa predpokladá, že sú múdri. Tento prístup odhaľuje nielen izolované zložky múdrosti pre individuálne porovnanie, ale identifikuje aj ich organizáciu a kombináciu jednotlivcov, ktorí sa zoskupujú na hornom konci kontinua múdrosti. Štúdiom výnimočne múdrych ľudí by malo umožniť pochopenie:

1) podstaty múdrosti vrátane vzťahov medzi rôznymi afektívnymi, poznávacími a sociálnymi korelátmi múdrosti,

2) vývinu múdrosti vrátane priebehu života a udalostí, ktoré mohli k múdrosti prispieť,

3) dôsledkov múdrosti, najmä štýlu života, ktorý charakterizuje múdry a zmysluplný život.

V súčasnosti sa možno stretnúť s pokusmi o prístup:

- *príkladový*, zameriavajúci sa na výskumné stratégie umožňujúce výber subjektov,

- *personologický*, ktorý uprednostňuje orientáciu na také údaje, ktoré je užitočné zbierať,

- *vývinový*, ktorý analyzuje múdrosť prostredníctvom zmien v dospelom veku (Ruisel, 2005).

Príkladový prístup presadzuje typológie, zamerané na štúdium vybraných osobností, ako aj ich poznávacích schopností a priebehov životnej cesty. Tento prístup sa doposiaľ používal najmä pri skúmaní tvorivosti, napríklad u tvorivých matematikov. Extenzívne štúdie ponúkli množstvo detailných poznatkov zo života týchto ľudí (napríklad rodinné pozadie, osobnosť, kognitívne a intelektové štýly a podobne).

Personologický prístup je zameraný na priebeh života jednotlivca. Mnohé výskumy tohto druhu sú zostavené idiograficky, čiže orientované na intenzívne štúdium individua, niektoré sú hybridné, pretože sú kombinované s nomotetickými princípmi. Pre štúdium múdrosti sú najvhodnejšie hybridné prístupy, pretože poskytujú kontextuálne a integrované informácie o prežívaní a udalostiach v priebehu životnej cesty.

Významné poznatky zo života múdrych ľudí možno získať aj *vývinovými* metódami skúmania životnej cesty, či už longitudinálnymi alebo prierezovými. Pomocou takýchto štúdií sa zisťuje, nakoľko možno múdrosť identifikovať podľa rozdielov medzi jednotlivcami, alebo či ju možno stotožňovať s jednotlivými stupňami života.

Každý z týchto princípov má svoje výhody pre štúdium osobnosti múdrych ľudí. Aj keď často vyplývajú z odlišnej intelektuálnej tradície, môžu ponúknuť pozoruhodné informácie. Ak sa však vzájomne dopĺňajú, poskytujú množstvo poznatkov a procedurálnych expertíz, užitočných pre štúdium múdrosti.

Spomedzi osobnostných vlastností u múdrych ľudí možno uvažovať najmä o schopnosti zvládať dvojznačnosť a o nezdolnosti. Preto múdry človek vyrovnané čelí výzvam, ktoré stresujú tých menej múdrych a súčasne lepšie zvláda negatívne životné situácie a uchováva si primerané fyzické i psychické zdravie (Ruisel, 2005).

*

Ako je všeobecne známe, výskum osobnosti prináša významné metodologické problémy. Ani v tomto prípade nie je na prvý pohľad zrejmé, nakoľko je múdrosť špecifická osobnostná premenná alebo tvorí zoskupenie osobnostných premenných, alebo či je dôsledkom alebo súhrou určitých osobnostných premenných. Prípadne ide o obe možnosti? Existujúce koncepcie

múdrosti možno zahrnúť pod jednu z týchto možností. Napríklad Erikson považoval múdrosť za vrcholnú úroveň osobnosti, ako aj za osobnostnú premennú (Erikson, 1959). Naopak, Berlínska paradigma múdrosti, jedna z niekoľkých na výkonoch založených koncepcií múdrosti, považovala osobnostné premenné skôr za predpoklady alebo koreláty múdrosti (Baltes et al., 1992). Z toho hľadiska autori považujú za nevyhnutné rozlišovať medzi múdrosťou, na seba zameranou alebo osobnou, a všeobecnou. Tento rozdiel sa voľne asociuje s filozofickým rozlišovaním medzi prvou a treťou osobou (Searle, 1992). Ontológia prvej osoby indikuje poznatky založené na osobných skúsenostiach, zatiaľ čo tretia osoba vyjadruje postoje k životu z perspektívy pozorovateľa. Vo voľnej analógii Searlovej perspektívy prvej osoby sa predpokladá, že na seba zameraná alebo osobná múdrosť vyjadruje poznatky človeka o vlastnom živote: čo vie o sebe a o svojom živote? Analogicky z perspektívy tretej osoby sa predpokladá, že všeobecná múdrosť spracováva poznatky o živote na všeobecnej úrovni. Čo z hľadiska pozorovateľa vie jednotliviec o živote, ak nie je osobne zainteresovaný? Ak napríklad čitateľa tejto knihy navštívi priateľ s negatívnou informáciou, že jeho manželstvo je v hlbokej kríze a požiada ho o pomoc, tak siahne po svojej všeobecnej múdrosti. Ak je však sám v podobnej situácii, využije svoju osobnú múdrosť.

Preto je nevyhnutné uvažovať o dôležitosti skúmania rozdielov medzi osobnou a všeobecnou múdrosťou. Osobná múdrosť je založená na chápaní múdrosti ako osobnostnej premennej alebo výberu osobnostných premenných (Erikson, 1959), zatiaľ čo koncepcia všeobecnej múdrosti hodnotí múdrosť ako teoretickú schopnosť, ktorá sa môže vyhraniť nielen na individuálnej, ale aj na sociálnej úrovni. Teda možno očakávať, že oba typy múdrosti naznačujú rozdielne formy vzťahov s osobnostnými charakteristikami. Predpokladá sa, že ide o riešenie empirického problému, nakoľko obe formy múdrosti splývajú. Človek môže síce múdro konať pri riešení životných problémov iných ľudí, avšak môže mať problémy so svojou psychickou reguláciou pri riešení vlastných problémov. Avšak tento problém možno riešiť iba vtedy, ak sú oba typy múdrosti chápané nezávisle od seba.

Obe formy múdrosti vyplývajú z rozdielnych výskumných tradícií. Koncepcie primárne orientované na osobnú múdrosť sa obvykle zakladajú na tradíciách výskumu osobnosti a vývinovej psychológie. Múdrosť podľa tohto chápania opisuje zrelú osobnosť ako najvyššie štádium vývinu osobnosti. Pri

posudzovaní múdrosti z tohto východiskového bodu vyplývajú úzke väzby s výskumom zvládania. Konceptie skúmania všeobecnej múdrosti sú zvyčajne pevnejšie spojené s historickou sapienciálnou literatúrou.

Rozdiely medzi všeobecnou a osobnou múdrosťou sa prejavujú najmä pri skúmaní ontogenézy múdrosti. Po prvé, je dôvod predpokladať dynamický vzťah medzi osobným a všeobecným poznaním a posudzovaním vlastného života, čo pre dosiahnutie múdrosti je podstatné. Pomerne dlhé obdobie výskumu sebaregulácie (napríklad Carver a Scheier, 1998) ako aj výskumu účinnosti terapeutických procesov demonštrovalo, že je náročnejšie získať poznatky o svojom živote, než o ťažkostiach a problémoch iných ľudí. Preto sa predpokladá, že všeobecnú múdrosť možno získať jednoduchšie, než osobnú a že všeobecná múdrosť podľa vývinového hľadiska obvykle predbieha osobnú. To znamená, že všeobecná a osobná múdrosť sa môžu striedať v preberaní iniciatívy. Avšak z výskumov vývinu pojmu seba je známe, že dieťa spoznáva svet skôr, než spozná seba.

Z ontogenetických výskumov pojmu seba vyplýva, že subjektívne významné informácie sa spracovávajú inak, než všeobecné orientované. Na jednej strane ľudia si obvykle lepšie pamätajú poznatky, ktoré sú pre nich významné. Na druhej strane poznatky hrozivé alebo nekonzistentné pre obraz seba sú potláčané alebo skresľované, čo môže spomaľovať rozvoj osobnej múdrosti. Je tiež zrejmé, že osobne múdri jednotlivci neraz neposudzujú životné problémy mimo úzkeho rámca svojho prostredia alebo im chýba schopnosť primerane radiť iným ľuďom. Múdrosť, založená na vysokej úrovni osobného i všeobecného poznania, je pomerne zriedkavá.

Vzťah medzi osobnosťou a múdrosťou je ovplyvnený aj vzťahom medzi priemernými a vyššími formami múdrosti. Podľa viacerých, už spomínaných definícií, je múdrosť vyhradená najvyšším alebo ideálnym formám poznania, čo však prináša terminologické problémy pri opise jej nižšej úrovne. Môže byť tiež ťažšie presadzovať existenciu nižšej alebo podpriemernej úrovne múdrosti. Vzťah múdrosti s osobnosťou sa môže meniť v závislosti od toho, či ide o priemerné alebo najvyššie úrovne pôsobenia. Avšak veľmi zriedkavo sa vzťah medzi múdrosťou a osobnosťou testuje komplexne alebo porovnávaním extrémnych skupín.

Všeobecná múdrosť a osobnosť

Je známe, že pri analýze všeobecnej múdrosti sa možno stretnúť s rôznymi prístupmi, spomedzi ktorých významné miesta majú kultúrno-historické analýzy. Historické práce, analyzujúce pôvod náboženských a sekulárnych textov o múdrosti, sa zhodli na spoločnom definovaní múdrosti, čo zrejme skôr vyplýva z pojmu všeobecnej, než osobnej múdrosti. Ako naznačujú tieto analýzy, spoločné jadro múdrosti tvoria podľa Baltesa (1993) nasledovné charakteristiky: 1) múdrosť zahŕňa poznanie s mimoriadnym rozsahom pôsobnosti, hĺbkou, mierou a rovnováhou, 2) formuje dôležité a zložité otázky a stratégie, ktoré sa týkajú správania a významu života, 3) uvedomuje si limity poznania a neisté vnímanie sveta, 4) reprezentuje reálne nadradenú úroveň poznania a posudzovania, 5) pri svojich prejavoch je ľahko rozpoznateľná, aj ak sa niekedy ťažko identifikuje a špecifikuje. Avšak podľa týchto analýz osobnostné premenné nepôsobia ako funkcie, ktoré sú spoločné pre rôzne formy múdrosti bez ohľadu na jednotlivé kultúry a historický čas.

V rámci všeobecnej múdrosti možno rozlišovať medzi viacerými koncepciami. Implicitné teórie skúmajúce postoje laikov k múdrosti sa odlišujú od explicitných, formulovaných ako formy postformálneho myslenia podľa neopiagetovskej tradície, alebo ako expertného poznania podľa berlínskej paradigmy múdrosti. Vedú sa aj diskusie o teoretických a empirických vzťahoch medzi príslušnými koncepciami múdrosti a osobnostnými charakteristikami.

Neopiagetovský prístup k všeobecnej múdrosti

Podľa výskumov kognitívnych funkcií, inšpirovaných švajčiarskym psychológom Jeanom Piagetom (1896 – 1980), viacerí pozorovatelia sformulovali pôsobenie post formálneho stupňa myslenia dospelých a porovnali ho s procesom zrelého myslenia alebo múdrosťou (Arlin, 1991). Podľa teórií postformálneho myslenia je múdrosť formulovaná ako postupne sa zdokonaľujúce komplexné a dialektické myslenie. Kritériá postformálneho myslenia zahŕňajú uvedomenie si viacnásobných príčin a riešení, pochopenie paradoxov a protikladov, ako aj schopnosť konať napriek neistote, nedôslednosti, nedokonalosti a kompromisom reálneho sveta. Pre postformálne myslenie je kľúčová dokonalosť univerzálnej pravdy, ktorú charakterizuje formálna logika

– tolerancia nejednoznačnosti, ktorá vznikla akceptáciou mnohonásobných právd.

Žiaľ, v neopiagetovskej oblasti sa malá pozornosť doposiaľ venovala vzťahu medzi postformálnym myslením a osobnosťou. Skúmal sa vzťah postformálnych stupňov vývinu s oblasťou, ktorá s osobnosťou veľmi nesúvisí, to jest so sociálnymi kogníciami. Napríklad postformálni myslitelia venovali menšiu pozornosť vzťahu aktér – pozorovateľ (napríklad podľa aktéra situačne faktory regulujú vlastné správanie a dispozičné faktory správanie iných ľudí), ako aj vyššej úrovni morálneho usudzovania, než tradiční myslitelia. Zistilo sa tiež, že pozitívna nálada a relaxácia skvalitňovali postformálne operácie, zatiaľ čo zameranie pozornosti malo skôr negatívne účinky (Sinnott, 1991). Celkovo možno podľa vzťahov medzi osobnosťou a múdrosťou povedať, že *múdre myslenie* v neopiagetovskom zmysle sprevádzajú tolerantné a otvorené postoje, ktoré tiež charakterizujú jeden z Piatich veľkých faktorov osobnosti a to *otvorenosť k zážitkom*. Pozitívne prežívanie môže podporovať aj ľudová múdrosť, podľa ktorej človek uvoľnenejšie myslí, ak je relaxovaný a v dobrej nálade.

Rovnovážna teória múdrosti

Podľa Sternberga (1998) múdrosť súvisí nielen s praktickou, ale aj s akademickou inteligenciou. Akademická inteligencia poskytuje síce nevyhnutný, ale nedostačujúci predpoklad rozvoja múdrosti. Ale múdrosť tiež zahŕňa využívanie skrytých poznatkov (Polanyi, 1976), čo je kľúčový aspekt praktickej inteligencie. Skryté poznatky sa orientujú skôr na procedurálne poznanie, ktoré sa obvykle získava bez priamej pomoci iných ľudí (najskôr pomocou modelovania úloh, a tým umožňuje naplňať osobne významné ciele). Avšak múdrosť v kontraste s praktickou inteligenciou je podľa definície autora orientovaná na rovnováhu medzi vlastnými záujmami, záujmami iných ľudí a skupinovými záujmami pri dosahovaní spoločného dobra. Táto rovnováha je kľúčovým aspektom Sternbergovej teórie múdrosti. Ako je známe, múdrosť sa obvykle prezentuje poradenskými aktivitami. Múdrosť sa zisťovala prezentáciou problémov a hodnotila sa úroveň ich riešenia.

Múdry človek podľa Sternberga (1990) by mal bez problémov zvládať dvojzmyselnosť, na rozdiel od konvenčne inteligentných ľudí, ktorí pokladajú

nejednoznačnosť za stav, ktorý je nutné riešiť. Kreativní ľudia nejednoznačnosť všeobecne tolerujú, aj keď je pre nich nepohodlná. Múdry človek sa aj pri zvládaní prekážok pokúša chápať problémy a ich dôsledky pre seba, ako aj pre iných ľudí. Preto používa kritický myšlienkový štýl a pokúša sa pochopiť, prečo je niečo dobré alebo zlé. Kategórie osobnostných premenných možno obohatiť predpokladom, že mudrc je vysoko motivovaný pre hľadanie spoločného dobra.

Berlínska paradigma múdrosti

Podľa tejto paradigmy múdrosť je vymedzená ako expertnosť pri riešení podstatných pragmatických problémov života (Baltes a Staudinger, 2000). Pragmatika je založená na hlbokom poznaní a reálnom posúdení podstaty ľudskej existencie, ako aj spôsobov a prostriedkov plánovania, manažovania a chápania úspešného života. Múdrosť je definovaná prostredníctvom piatich kritérií. Prvé z nich, *faktické poznanie*, sa orientuje na problémy, vyplývajúce z ľudskej podstaty, z celoživotného vývinu, z variability medzi vývinovými procesmi a výstupmi, zo sociálnych vzťahov a sociálnych noriem. Druhé kritérium, *procedurálne poznanie*, zahŕňa stratégie a heuristiky, analyzujúce zmysel a reguláciu života, napríklad heuristiky poskytujúce rady, ako riešiť životné konflikty. Múdry človek usiluje o pochopenie životných súvislostí, to jest životných problémov, vyskytujúcich sa v rôznych oblastiach života (vyplývajúcich zo vzdelania, rodinného života, priateľov, voľného času, verejného dobra a podobne) a z ich vzájomných vzťahov, a uvádza ich do celoživotnej perspektívy (napríklad podľa minulosti, súčasnosti a budúcnosti). Ďalším kritériom múdrosti je *relativizmus hodnôt a životných priorít*. Je založený na poznaní a tolerancii interindividuálnych rozdielov medzi hodnotami, pokiaľ sú zamerané na optimalizáciu a vyvažovanie jednotlivca so spoločným dobrom. Konečne, posledným kritériom je *poznanie a regulácia neistoty*, založené na predpoklade, že ľudská bytosť nikdy nepozná všetko, čo je potrebné pre optimálne rozhodovanie v súčasnosti, pre dokonalé predvídanie budúcnosti, alebo pre upevnenie presvedčenia, prečo udalosti prebehli inak než obvykle. Múdry človek svoju neistotu predvída a má vypracované spôsoby na jej relatívne zvládnutie.

Múdrost' a osobnosť

Ako už bolo uvedené, v teoretických koncepciách múdrosti významnú úlohu zohrávajú osobnostné premenné, ktoré sú v empirických výskumoch súčasťou testov inteligencie alebo osobnosti (napríklad *Päť veľkých faktorov*). Napríklad úroveň neurotizmu signalizuje emočnú rovnováhu človeka. Usudzovanie ako významná súčasť inteligencie sa môže prezentovať prostredníctvom *otvorenosti k zážitkom*. Obvykle sa predpokladá, že múdry človek je *otvorený k zážitkom*, a preto usiluje o získavanie nových informácií a skúsenosti, čo mu umožňuje kvalitnejšie spracovávať a aktualizovať poznatky o podstatných požiadavkách prostredia. *Otvorenosť k zážitkom* patrí k najdôležitejším prediktorom mentálnych výkonov, ktoré z osobnostného hľadiska súvisia s múdrosťou dospelých. Avšak základné psychické funkcie ako inteligencia a osobnosť zohrávajú podstatnejšiu úlohu v adolescencii než vo vyšších vekových skupinách.

Ak sa posudzujú premenné indikujúce vývinovú úroveň jednotlivca, uvádzajú sa najmä ukazovatele ako psychická otvorenosť a osobný rast, ktoré značne ovplyvňujú ontogenézu múdrosti. Psychická otvorenosť a osobný rast sa všeobecne považujú za premenné, regulujúce ontogenézu múdrosti (Staudinger a Baltes, 1994). Psychická otvorenosť indikuje *mieru, nakoľko má človek záujem a reaguje na vnútorné potreby, motívy a skúsenosti iných ľudí* (Gough, 1964, s. 11). Osobný rast vyjadruje stupeň realizácie osobnostného dozrievania (Ryff, 1989). Pozitívne vzťahy medzi psychickou otvorenosťou a osobným rastom, ako aj prejavmi múdrosti naznačujú, že múdri jednotlivci majú výrazný záujem o pochopenie psychických prejavov iných ľudí a sú motivovaní k urýchleniu svojho osobného rastu (Staudinger et al., 1997). Pretože osobný rast je indikátorom osobnej múdrosti, tieto zistenia tiež ilustrujú (ako sa očakávalo), že osobná a všeobecná múdrost' sa do istej miery prelínajú.

Konečne, podľa prepojenia osobnosti a inteligencie možno usúdiť, že aj tvorivosť, kognitívny štýl a morálne usudzovanie významne súvisia s výkonmi, charakteristickými pre múdrost' (Pasupathi a Staudinger, 2001). Vzťah s kreativitou predpokladá, že hlboký záujem a primerané usudzovanie pri riešení ťažkých životných problémov vyžaduje určitý stupeň kreatívneho potenciálu. V literatúre o múdrosti riešenie prekračujúci systém definovaný určitou problémovou situáciou sa často opisuje ako kľúčová schopnosť zvoliť múdre rie-

šenia problémov (Assmann, 1994). Podľa Sternberga (1994) múdrosť meraná jeho dotazníkom má pozitívny vzťah k *oligarchickému štýlu*, ktorý reflektuje prežívanie tenzií a konfliktov medzi rôznorodými cieľmi. Z toho faktu vyplýva predpoklad, že múdry človek by mal usilovať o viac cieľov, avšak bez zabúdania na priority. Konečne, ľudia s vysokým skóre múdrosti sa obvykle nehlásia ku kognitívnemu štýlu označovanému ako *konzervatívny* (čo znamená, že dodržiavajú existujúce pravidlá a vyhýbajú sa nejednoznačným situáciám). Tieto vzťahy naznačujú, že poznanie založené na múdrosti a usudzovaní nie sú, ako sa niekedy predpokladá, v podstate konzervatívne (Hahn, 1991). Zistili sa aj mierne pozitívne vzťahy medzi správaním charakterizujúcim múdrosť a morálnym usudzovaním (Pasupathi a Staudinger, 2001). Avšak ich vzťah komplexne ovplyvňujú merania osobnosti a inteligencie.

Pri porovnaní prediktívnej validity osobnosti s ukazovateľom vzťahu osobnosť – inteligencia, ako dôležitejšia sa ukazuje druhá premenná. Tento rozdiel sa výrazne prejavil pri úvahách o jedinečnom prediktívnom rozptyle, pričom ani inteligencia ani osobnosť nie sú samé osebe rozhodujúce prediktory, čo naznačuje, že múdrosť najviac závisí od vzájomného súladu medzi osobnosťou a inteligenciou (Staudinger et al., 1997).

Výskumníci okrem štrukturálnych charakteristík osobnosti prejavujú záujem aj o reguláciu emócií a motivácie. Zistilo sa, že poznanie ovplyvnené múdrosťou a usudzovanie súvisia so sklonom k prežívaniu menej negatívnych pocitov, ale aj pocitov regulujúcich aktívny záujem (Kunzmann a Baltes, 2003). Tieto pozorovania sú v súlade so sapienciálnou literatúrou a s vývinovým teoretizovaním, podľa ktorých múdry človek demonštruje určitú emočnú zdržanlivosť a vyrovnanosť, ale bez straty záujmu o svoje okolie (Assmann, 1994). Aj výsledky výskumov hodnotovej orientácie a poznania vyplývajúceho z múdrosti a usudzovania sú v súlade s očakávaniami založenými na historickej sapienciálnej literatúre a na explicitných teóriách múdrosti (Baltes a Staudinger, 2000).

Múdrosť sa prejavuje zvýšeným záujmom o iných ľudí (napríklad úsilím o pohodu priateľov a podporou ich sociálnych aktivít), ako aj zvyšujúcou sa sebaaktualizáciou a kladnými postojmi k vlastnému životu (Kunzmann a Baltes, 2003). Múdri ľudia v súlade s rozdielmi medzi eudaimonickým a hedonistickým prežívaním (Waterman, 1993) menej akceptujú hodnoty príjemného života a prejavujú väčší rešpekt voči iným ľuďom, skôr uprednostňujú spo-

luprácu než dominanciu a odmietajú konfliktné stratégie (Kunzmann a Baltes, 2003).

Podľa týchto zistení múdrejší jednotlivci sa prejavujú ako otvorení, orientujú sa na svoj rozvoj a všeobecne sú hodnotení ako morálni, kreatívni a majú menej výrazný sklon ku konzervativizmu. Snažia sa vcítiť do psychiky iných ľudí, sú sociálne kompetentní, emočne vyrovnaní a usilujú o pohodu iných ľudí.

Ani podľa Ardeltovej (2003) múdrosť nemôže byť limitovaná len na intelektovú alebo kognitívnu dimenziu, ale zahŕňa celú osobnosť. Predpokladaný model by mal sumarizovať kognitívne, ako aj emočné dimenzie osobnosti a vymedzuje múdrosť ako latentnú premennú kognitívnych, reflektívnych a afektívnych osobnostných charakteristík. Na ich identifikáciu vznikla *Trojdimenzionálna škála múdrosti 3D-WS* (Ardelt, 2003). *Kognitívna* dimenzia zahŕňa schopnosť porozumieť životu, významu javov a udalostí a pochopiť ich hlbší zmysel vzhľadom na intra- a interpersonálne problémy. Identifikuje uvedomenie si tak pozitívnych, ako aj negatívnych aspektov ľudskej podstaty a vymedzenie prirodzených limitov ľudského poznávania a vedomostí, životnej nepredvídanosti a neurčitosti. Reprezentuje sa schopnosť a vôľa podrobne porozumieť javom a udalostiam, rešpektovať nejasnosti života. Ďalšou zložkou múdrosti je dimenzia *reflektívna*. Preferovanie tohto prístupu redukuje egoizmus, vnášanie subjektivity a projekcie. Položky tejto dimenzie analyzujú stupeň, nakoľko jednotlivec dokáže prekročiť vlastnú subjektivitu a projekciu svojich motívov a potrieb, hodnotením javov a udalostí z rozličných perspektív a kontrolou prisudzovania viny iným ľuďom za zhoršovanie súčasnej situácie. *Afektívna* dimenzia zahŕňa zníženú sústredenosť na seba a širšiu mieru porozumenia variabilite ľudského správania, stupeň pôsobenia afektívnych emócií a správania voči ostatným pri prejavovaní súcitnej a empatickej lásky. Položky afektívnej dimenzie hodnotia prítomnosť pozitívnych a absenciu indiferentných a negatívnych emócií a správania voči iným bytosťami. Kľúčovou dimenziou je reflektívna dimenzia, pretože zásadne vplýva na zvyšné dve a je nutnou podmienkou ich rozvinutia. Jednotlivé zložky sa vzájomne posilňujú a múdrosť pôsobí vďaka ich kombinovanému pôsobeniu. Autorka overovala hypotézu, podľa ktorej múdrosť ovplyvňujú rané psychosociálne zážitky, ktoré môžu pozitívne vplývať na úspešné starnutie. Výsledky naznačili, že múdrosť nie je determinovaná detstvom, avšak múdrejší jednot-

livci starnú úspešnejšie než menej múdri. Eklektickým prístupom prihliadajúcim na kognície, reflektívne a afektívne zložky múdrosti autorka zistila, že múdrosť výraznejšie ovplyvňuje životnú spokojnosť než sociálne vzťahy alebo reálne životné podmienky.

Implicitné teórie všeobecnej múdrosti a osobnosti

Ako už bolo skôr uvedené, pri výskumoch múdrosti, najmä pri hľadaní vzťahov medzi múdrosťou a osobnosťou, významné miesto majú nielen explicitné, ale aj implicitné teórie. V štúdiách realizovaných v rámci implicitných teórií múdrosti sa vyžaduje, aby probandi generovali predstavu človeka, schopného poskytovať múdre rady, ktorý dôverne pozná zložité problémy iných ľudí. Táto charakteristika zodpovedá bežným definíciám všeobecnej múdrosti (napríklad Clayton a Birren, 1980; Sternberg, 1986). Múdri ľudia sú obvykle charakterizovaní ako vzdelaní, intuitívni a reflexívni, citliví a sociálne orientovaní, diskretní a menej kritickí. Prejavujú obavy o ostatných ľudí a chápu ich, sú čestní, mierumilovní a radi počúvajú ostatných. Podľa týchto implicitných teórií mávajú nielen vynikajúci charakter a citlivú osobnosť, ale aj vyššiu inteligenciu.

Osobná múdrosť a osobnosť

Pri prenášaní pozornosti od všeobecnej k osobnej múdrosti sa vynárajú dva pojmy, a to *zrenie* a *osobný rast*. Viaceré významné koncepcie osobnej múdrosti sa uplatnili najmä v klinických, osobnostných a vývinových teóriách. V rámci klinického prístupu sú to najmä práce Sigmunda Freuda alebo Carla Rogersa. Prvý z nich definoval osobné zrenie v súvislosti s genitálnym štádiom, keď sa deti o druhých ľudí zaujímajú iba ako o zdroje prežívania slasti. Postupne sebecké impulzy starších štádií splývajú a syntetizujú sa s altruistickými impulzmi súčasného obdobia. Druhý upozornil na pôsobenie plne rozvinutej osobnosti, ktorá je otvorená k zážitkom, schopná žiť existenciálne, dôveruje svojmu organizmu, voľne vyjadruje svoje pocity, koná nezávisle, je kreatívna a žije bohatým individuálnym životom. Podľa psychológov osobnosti medzi nich patrili sebaaktualizujúci jednotlivci.

Hodnotenie múdreho človeka rozpracovali najmä psychológovia osobnosti Abraham Maslow (1908 – 1972) a Gordon Allport (1897 – 1967), prostredníctvom takých kritérií, ako je rozšírenie pojmu seba, kapacita pre prežívanie vlastnej intimity, emočná istota, realistické vnímanie, vrátane objektívneho chápania seba, ako aj spojenie filozofie života a náboženstva, ktoré sa často posudzujú v súvislosti s osobným rastom. Nemecká vývinová psychologička Charlotte Bühlerová (1893 – 1974) upozorňovala na významnú úlohu motivačných tendencií ako sú intencionalita alebo kreatívna expanzia pri dosahovaní osobného naplnenia. A nemecko-americký psychológ Erik Erikson (1902 – 1994) spojil múdrosť s psychosociálnymi životnými krízami, to jest s úsilím o nachádzanie rovnováhy medzi integráciou osobnosti a zúfalstvom z blížiacej sa smrti. Tieto teórie zohrávajú významnú úlohu aj v súčasnej psychológii. Pripojiť k nim možno aj štyri ďalšie koncepcie osobnej múdrosti (Loevinger, Ryff, Helson a Labouvie-Vief).

Vývin Ega, osobná múdrosť a osobnosť

Podľa Jane Loevingerovej (1998) vývin človeka prebieha vo fyzickej, psychosexuálnej, intelektuálnej a charakterovej oblasti (Hauser, 1976). Vývin charakteru opísala podľa Piagetovho modelu kognitívneho vývinu. Avšak, aj keď sa Piaget (1972) snažil zachytiť kognitívne zmeny, Loevingerová (1998) skúmala postupný vývin charakteru ako prostriedok ochrany pojmu seba a stupne tohto konceptu formulovala ako postupný prechod k psychickej zrelosti, regulovanej prostredníctvom dimenzií ako sú impulzná kontrola, interpersonálny štýl, vedomá motivácia a kognitívne štýly. Model zahŕňa osem stupňov (impulzívny, sebaobraný, konformný, sebauvedomovaný, svedomitý, individualistický, autonómny a integrovaný). Najviac ľudí je kategorizovaných medzi tretím až piatym stupňom, to jest konformným, sebauvedomovaným a svedomitým. Sebauvedomovaný stupeň je modelový skôr pre neskorších adolescentov a dospelých. Ani ôsmy, integrovaný stupeň sa neskúma príliš často (Loevinger, 1998).

Úroveň Ega a iné indikátory osobnej múdrosti alebo osobného rastu

Je pravda, že úroveň Ega možno pokladať za možnú operacionalizáciu osobnej múdrosti? V súčasných štúdiách sa zistili významné pozitívne zmeny medzi na seba orientovanou múdrosťou a psychometrickými indikátormi osobnostného rastu (Staudinger a Pasupathi, 2003). Zdá sa, že je užitočné pokladať úroveň Ega za jednu z foriem operacionalizácie osobnej múdrosti. Tento záver podporujú zistenia z *Mills Longitudinal Study* na Kalifornskej univerzite v Berkeley, podľa ktorých je užitočné diferencovať medzi sociálnym a osobnostným typom zrelosti. Prvý z nich je reprezentovaný pojmom kompetencie, pričom sociálna zrelosť sa týka schopnosti dobre fungovať v rámci spoločnosti. Osobnostnú zrelosť možno ilustrovať najmä stupňom intrapsychickej diferenciacie a autonómie, ktorá je nezávislá, alebo dokonca presahuje sociálne konvencie (Manners a Durkin, 2001). Ak sa tieto dve formy zrelosti porovnali s viacerými osobnostnými premennými, zistilo sa, že popri prekrývaní premenných možno pozorovať aj významné rozdiely medzi nimi. Autori upozornili, že úroveň **Ega** súvisela s *hodnotením inej individuality* a zvláštnosťou integrácie a vedomého vývinu osobnej filozofie života, ako aj s hľadaním harmónie a emočnej istoty.

Úroveň Ega a osobnostné charakteristiky

Na jednej strane sú k dispozícii dôkazy o pozitívnych vzťahoch medzi úrovňou **Ega** a adaptívnymi osobnostnými premennými ako sú odolnosť, interpersonálna integrita a regulácia potrieb, alebo ovládnutie sociálno-emočných úloh a regulácie impulzov, ako aj indikátory mentálneho zdravia (Staudinger et al., 1998). Na druhej strane úroveň **Ega** pozitívne korelovala s celoživotnými psychoterapeutickými návštevami (Helson a Wink, 1987). Nie je však jasné, nakoľko tieto procedúry pomáhajú pacientovi vývinovo pokročiť alebo či kapacita vyššieho stupňa vnímať nejednoznačnosti zvyšuje motíváciu vyhľadávať pomoc psychoterapeutov (Fisher, 1995).

Druhá interpretácia je v súlade s pozitívnym kvadratickým vzťahom medzi neurotizmom a úrovňou **Ega** (napríklad vyšší neurotizmus pri nízkej i vysokej úrovni **Ega**) (Einstein a Lanning, 1998). Za najsilnejší prediktor vývinu **Ega** sa často pokladá otvorenosť k zážitkom. Konečne, extravertizácia a prívieti-

vosť najvyššie korelujú s úrovňou **Ega**, najmä u mužov (Staudinger et al., 1998).

Celkovo možno konštatovať, že výskumy múdrosti reprezentované prostredníctvom vývinu **Ega** podľa Loevingerovej predpokladajú, že osvojovaním noriem a sociálnych vzťahov, môže vývin **Ega** alebo osobnostné zrenie nadobúdať aj nežiaduce funkcie. Kľúčové formy múdrosti, medzi nimi chápanie zložitosti vonkajšieho sveta, jasnejšie vnímanie reality ako aj prekonávanie existujúcich sociálnych noriem, sa nepresadzujú bez rizika. Zdá sa, že snaha čeliť závažným životným problémom, ku ktorým dochádza u ľudí s vysokou úrovňou vývinu **Ega**, nevyvoláva vždy intenzívnejšie prežívanie šťastia, ale skôr väčšie obavy a pochybnosti a vyžaduje porozumenie, ktoré je nevyhnutné pre ďalší rozvoj osobnosti.

Psychologická pohoda ako indikátor osobnej múdrosti

Je známe, že životná spokojnosť (alebo hedonické blaho) nie je centrom psychologickej, ale eudaimonickej pohody. Eudaimonická pohoda podľa Aristotelovho chápania *eudaimonie* vyplýva z rozdielov medzi uspokojovaním kladných i záporných želaní, alebo podľa Rogersa z úsilia o dokonalosť, ktorá reprezentuje reálny potenciál jednotlivca (Ryff, 1995). Podľa Ryffa (1995) poznatky získané prostredníctvom vývinových, klinických a osobnostných teórií slúžili k formovaniu šiestich dimenzií charakterizujúcich prežívanie psychickej pohody: sebaakceptácia, pozitívne vzťahy s ostatnými ľuďmi, autonómia, ekologická efektívnosť, zmysel života a osobný rast. Podľa autora týchto šiesti dimenzií môže úzko súvisieť s múdrosťou. Na ilustráciu možno uviesť výskumy Schmutta a Ryffa (1997) o vzťahu psychickej pohody a *Piatich veľkých faktorov* (Ruisel a Halama, 2007). Ako sa očakávalo, výsledky výskumu indikovali negatívne vzťahy takmer všetkých dimenzií s neurotizmom a pozitívne s extravertiou. Ovládnutie prostredia, zmysel života a sebaakceptácia avizovali veľmi podobné korelačné vzťahy. Očakávané rozdielne vzťahy sa plne nepotvrdili. Napríklad otvorenosť k zážitkom korelovala s osobným rastom, avšak nie s autonómiou. Svedomitosť a príjemnosť vykázali vysoké korelačné vzťahy so všetkými subškálami prežívania psychickej pohody (s výnimkou autonómie). Tieto výsledky sa zistili aj v nemeckej štúdii (Staudinger et al., 2003). Výsledky tu naznačili, že niektoré dimenzie charakterizujúce

psychickú pohodu, ako sú sebaakceptácia a pozitívne vzťahy s inými ľuďmi, asociovali s meraniami sociálnej zrelosti, kým iné dimenzie ako sú osobný rast, mali najvýraznejší vzťah s inými indikátormi osobnej zrelosti alebo osobnej múdrosti. Mimochodom, vekové trendy zistené u dimenzie psychickej pohody, tieto rozdiely podporovali. Pri sociálnej zrelosti sa zistilo normatívne zvýšenie vekom a pri osobnej zrelosti sa po dosiahnutí stredných rokov dá očakávať stabilita alebo zníženie výkonu (Ryff, 1995). Tento druhý vekový vzťah je charakteristický pre indikátory osobnej, ako aj všeobecnej múdrosti. V priebehu dospelosti múdrosť, či už osobná alebo všeobecná, nepôsobí normatívne s vekom. Celkovo možno predpokladať, že iba osobný rast a zmysel života možno pokladať za indikátory osobnej múdrosti, zatiaľ čo ostatné dimenzie psychickej pohody sú indikátory sociálnej zrelosti.

Sociálna a osobná zrelosť

Helson a Srivastava (2001) opísali dve dimenzie psychickej pohody, ekologickú efektívnosť (EM) a osobný rast (PG) ako indexy sociálnej a osobnej zrelosti. Zistili, že ekologická efektívnosť a osobný rast sú vzájomne relatívne nezávislé (zistili sa len nízke korelácie). Kombinovaním oboch dimenzií vznikli štyri osobnostné typy zrelosti. Podľa autorov ich nositeľmi sú jednotlivci hľadajúci bezpečnosť a harmóniu života v súlade so sociálnymi normami (vysoké EM a nízke PG, to jest *konzervatívci*), vysoko hodnotiaci sociálne poznanie a výkony (vysoké EM a vysoké PG, *vykonávatelia*), hľadajúci osobné poznanie a nezávislosť od sociálnych noriem (nízke EM a vysoké PG, *hľadači*), ako aj probandi nízko skórujúci v oboch dimenziách (*vyprázdnení*). K podobnej typológii zrelosti dospeli aj Labouvie-Viefová a Medler (2002), ktorí vybrali *obranný, integrovaný, zahľtený a komplexný* typ.

Všeobecne sa očakávalo, že dve skupiny probandov, *konzervatívci* a *vykonávatelia*, dosiahnu výrazný psychosociálny vývin, zatiaľ čo *vykonávatelia* a *vyprázdnení* dosiahnu výrazný intrapsychický vývin. Kompetenčná škála CPI (Gough a Bradley, 1996) a meranie tvorivosti (Peterson a Klohnen, 1995) sa použili na hodnotenie úspešného psychosociálneho vývinu. Intrapyschická zrelosť sa merala podľa Loevingerovej Úrovne Ega (Loevinger a Wessler, 1970) a kompozícia múdrosti podľa škály praktickej a transcendentnej múdrosti (Wink a Helson, 1997) a múdre úlohy modifikované podľa

Baltesa et al. (1995). Výsledky sú v súlade s hypotézou, okrem nízkeho vzťahu medzi *vykonávateľom* a indikátormi múdrosti. Detailnejší pohľad na životnú cestu skupiny probandov ilustruje, že *vykonávateľov* charakterizovali pozitívne vlastnosti, ako vysoká tvorivosť a šírenie pozitívneho poznania, a najmenej negatívnych vlastností. Avšak za to platili aj vlastnú cenu, najmä stratou súkromia a času. Čas potrebný na zamyslenie neraz rozhoduje pri dosahovaní pokroku na ceste k múdrosti. Najviac sa predstave osobnej múdrosti priblížili *hľadači*.

Osobná múdrosť ako kognitívno-emocionálna integrácia

Labouvie-Viefová et al. (1989) kombinovaním kognitívnej teórie Jeana Piageta s psychoanalytickou koncepciou a teóriou pripútanosti, sformulovali vývinové modely seba ako aj emočného chápania. Počas života sa sebaaprezentácia mení od *menšieho odlišovania sa od iných ľudí alebo od sociálnych konvencií k formám, ktoré zdôrazňujú procesy a kontexty individuality* (Labouvie-Vief et al., 1995). Autorka sa podľa svojich starších prác zamerala na skúmanie vývinu a dozrievanie sebaregulácie. Neskôr sformulovala pojem rastu alebo dozrievania, ktorý kombinuje afekt optimalizácie ako *tendenciu udržiavať afekty v pozitívnych hodnotách* a afekt komplexity, to jest *zosilnenie afektov pri hľadaní rozdielov a objektivity* (Labouvie-Vief a Medler, 2002). V tomto chápaní zrelosti je rozhodujúce, že hľadanie komplexnosti a diferenciacie je kombinované alebo obmedzené hľadaním optimalizácie pozitívneho vplyvu v danej situácii. Ale súčasne je hľadanie pozitívnych afektov regulované schopnosťou prežívať udalosti a správanie iných ľudí otvoreným a diferencovaným spôsobom. Kombináciou dvoch dimenzií možno opísať štyri osobnostné typy.

Ako už bolo spomenuté, podobnosti sa vyskytujú medzi typmi Helsona a Srivastavu (2001), ako aj Labouvie-Viefová a Medlera (2002). Oba klasifikačné systémy rozlišujú medzi rozdielnymi formami zrelosti, jeden citlivo analyzuje sociálne úspechy a šťastie v živote a druhý schopnosť dospieť k nahliadnutiu a múdrosti. Model Labouvie-Viefovej sa koncentroval na mikroanalýzu úrovne emočnej regulácie a Helsonov analyzoval skôr komplexnejšie správanie. Labouvie-Viefová a Medler (2002) očakávali, že *integrovaná* skupina bude reagovať optimálne, pričom ju charakterizuje nielen vysoké **Ego**,

ale aj nadpriemerná inteligencia a adaptívne zvládanie problémov, vylučujúce represívne alebo regresívne stratégie. Naopak, *brániaci* sa jednotlivci, aj keď dosahujú druhé najvyššie pozitívne afekty, charakterizuje ich represívny kognitívny štýl a ich intelektuálne schopnosti sú skôr nižšie.

*

Diskusie o vzťahu múdrosti a osobnosti prebiehali oddávna. Pochopiteľne, že tieto diskusie sú náročné kvôli značnému rozptylu názorov na kľúčové pojmy. Pre niektorých výskumníkov, najmä orientovaných na osobnú múdrosť, je múdrosť špecifická osobná charakteristika. Pre iných, najmä skúmajúcich všeobecnú múdrosť, niektoré osobnostné premenné sú predpokladmi, ako aj dôsledkami múdrosti, pretože múdrosť sa síce môže manifestovať v rámci jednotlivca, ale aj prostredníctvom písaného textu (ktorý bežne nie je opisovaný prostredníctvom osobnostných premenných).

Po druhé, ak sa prelínajú rôzne merania týkajúce sa osobného vývinu a adaptácie, zdá sa, že sa vynárajú dva rozdielne faktory, ktorými sú sociálna a osobná zrelosť. Sociálna zrelosť je vymedzená schopnosťou adaptácie, životnej spokojnosti, ekologickej kompetencie, alebo pozitívnymi sociálnymi vzťahmi. Avšak osobnú zrelosť indikuje skôr otvorenosť pre skúsenosti a indikátory osobnej múdrosti, ako sú osobný rast a vývin Ega.

Na nešťastie, výskumníci doposiaľ ešte primerane nespracovali nelineárne vzťahy medzi múdrosťou a osobnosťou. Preto ani nie sú príliš známe vzťahy medzi osobnou a všeobecnou múdrosťou. Množiny údajov, s ktorými sa pracuje, sú rozdielne pre paradigmy, vyžadované oboma typmi múdrosti. Preto by mali vznikať komplexnejšie výskumné paradigmy, ktoré by prispeli k systematickejšiemu poznaniu vzťahov medzi osobnou a všeobecnou múdrosťou na jednej strane a širokým výberom osobnostných premenných na druhej.

Múdrosť ako životná integrácia

Psychologické prístupy zdôrazňujú múdrosť ako integračný aspekt ľudského života. Sumarizuje skúsenosti, poznávacie schopnosti a afekty v záujme realizácie optimálnych rozhodnutí, či už na individuálnej alebo sociálnej úrovni. Napríklad Birren a Fischer (1990) usudzujú, že múdrosť je integráciou afektívnych, konatívnych a poznávacích aspektov ľudských schopností ako

odpoveď na životné úlohy a problémy. Múdrose predstavuje rovnováhu medzi opačnými pólmi silných emócií a odlúčenia, činnosti a nečinnosti, poznania a pochybností.

Na jednom póle sa múdrose hodnotí ako viac-menej izolovaná poznávacía schopnosť. Napríklad podľa Baltesa a Smithovej (1990) múdrose je založená na poznaní základných životných pragmatík ako sú plánovanie alebo bilančné pohľady späť. To vyžaduje bohaté faktické poznatky o životných problémoch, o diferencovaných životných súvislostiach, o hodnotách alebo o prioritách, ako aj o pochopení nepredvídateľnosti života.

Podobne Arlin (1990) usudzuje, že múdrose je úzko spojená so schopnosťou nachádzania problémov, so základným poznávacím procesom reflexivnosti a posudzovania. Kramerová (2000) zas vyzdvihuje organickú integráciu relativistických a dialektických foriem myslenia, afektu a reflexie.

Na druhej strane kontinua Labouvie-Viefová (1990) definovala múdrose ako mierny a vyrovnaný dialóg medzi dvomi množinami atribútov: *vonkajšími*, objektívnymi, logickými formami spracovávania informácií (*logos*) a *vnútornými*, subjektívnymi, organizmovými formami (*mythos*). Pre väčšinu autorov poznávacía schopnosť, činnosť a afekt sú žiaduce, ale nie postačujúce zložky múdrosti.

Analýza definícií naznačuje, že viacerí autori predpokladajú, že ide o proces integrácie alebo vyrovnania dvoch protikladných aspektov osobnosti – obvykle poznávacích a emočných procesov. Múdrose vzájomne prepája oddelené procesy logického poznania s neistotou a reflexivitou. Napríklad Pascual-Leone (1990) usudzuje, že múdrose je spôsobom symbolického spracovania informácií vysoko vyvinutou vôľou. Predstavuje dialektickú integráciu všetkých aspektov osobnosti, vrátane afektov, vôle, poznávania a životných skúseností.

Aj Sternberg (1990) predpokladá, že múdrose reprezentuje metakognitívny štýl, plus bystrosť, uvedomenie si, že jednotlivec nepozná všetko. Hľadanie pravdy prebieha v rozsahu, v ktorom je poznateľná.

Pochopiteľne, že múdrose sa neuplatňuje vo vzduchoprázdne, ale sa realizuje prostredníctvom *múdreho človeka*. *Múdry človek* sa snaží o empatiu k iným, je výnimočne chápaný a otvorený k zmenám. Podľa Orwolla a Perlmutterovej (1990) ide o vysoko rozvinutú osobnosť, ktorá prekonáva narcizmus a uvedomuje si svoje limity. Podobne Sternberg (1990) zistil, že múdry

človek kognitívne akceptuje aj nejednoznačné situácie pri hľadaní pravdy (dialektické myslenie) a odmieta rigiditu.

Holliday a Chandler (1986) pri vymedzení vlastností *múdrej osoby* konštatovali, že sa vyznačuje všeobecnou kompetenciou (dimenziou, ktorá prekračuje abstraktnú inteligenciu alebo technické schopnosti), pragmatickým poznaním založeným na skúsenostiach a hodnotiacimi analytickými schopnosťami.

TYPOLÓGIA MÚDROSTI

Ako vyplýva aj z predchádzajúcich textov, psychológovia boli úspešnejší skôr pri analyzovaní izolovaných vlastností múdreho človeka než pri opise komplexných foriem jeho správania. Individuálne profily jednotlivých typov, zobrazujúce zafixované roly mudrcov, môžu pomôcť pri vymedzení komplexnej topografie múdrosti. Súčasne vyjadrujú sociálne roly definované rôznymi kultúrami a sociálnymi skupinami. Podľa Assmannovej (1996) za charakteristické typy sa považujú: Šalamún – reprezentant tzv. zdravého rozumu, Prospero – predstaviteľ magickej múdrosti, Polónius – vykonávateľ otcovskej múdrosti a Jaques – zástupca skeptickej múdrosti.

Múdrost' ako zdravý rozum

Ako je známe, Šalamún bol múdry kráľ zo Starého zákona. Ak texty zjavenia a práva sa pripisovali Mojžišovi, texty múdrosti sa prisudzovali Šalamúnovi. V tomto smere sa jeho meno stalo znakom kvality rozhodovania. Šalamúnovou významnou schopnosťou bola presnosť nepredpojatého úsudku, ktorý okamžite pochopí podstatu veci a stretáva sa so širokým súhlasom okolia. Svoje schopnosti Šalamún pripisoval práve múdrosti:

*Keď už bohatstvo je v živote tým dobrom,
po ktorom sa baží,
čo je bohatšie, než múdrost', ktorá koná všetko?
Keď už znalosť je tá, čo vie niečo tvoriť,
kto je v celom svete väčším umelcom než ona?
A keď niekto spravodlivosť miluje:
Ona spôsobuje cnosti,*

*lebo ona vyučuje miernosti a opatrnosti,
spravodlivosti a pevnej odvahe,
od ktorých nič užitočnejšieho nieto v živote ľudskom.
Keď chce niekto zasa príliš veľa vedieť:
Ona pozná minulosť a odhaľuje budúcnosť,
pozná slovné zvraty prísloví a rozlúštenie hádaniek,
dopredu vie znamenia a zázraky,
priebeh dôb a časov.*

Schopnosť pohotovo sformulovať stručný verdikt v prípade rozhodovacej dilemy je hodnotená ako jedna z najvyšších psychických kvalít, najmä v ústne (a slovne) orientovaných spoločenských. Stratégia Šalamúnových rozhodnutí sa diametrálne odlišovala od konania Alexandra Veľkého, ktorý riešil svoje problémy netrpezlivým a radikálnym pretínaním gordického uzla.

Šalamúnske riešenie nevyžaduje silnú vôľu, ale skôr otvorenú myseľ, založenú na poznaní sveta a opierajúcu sa o bohatý sklad ľudských skúseností. V malých spoločenských, kde poriadok nie je presne definovaný zákonmi a priamo riadený inštitúciami, ale skôr závisí od vnútorných predpokladov nositeľa autority, múdrosť zohráva kontrolnú i riadiacu úlohu. Úlohou vládcu je udržiavať a vylepšovať tento poriadok.

V takto usporiadanom svete iracionálna vôľa a túžba po moci sú značnými sociálnymi rizikami, ktoré možno múdrosťou regulovať. Arabský koreň *hkm* slova *hakim* (mudrc) a *hokmah* (múdrosť) má svoj primárny význam ako posudzovanie, rozhodovanie a znalosť. Schopnosť diskriminovať medzi dobrom a zlom, ako aj medzi zdanlivým a skutočným, je nutným predpokladom múdreho posudzovania.

Napríklad v islamskom svete múdrosť je schopnosťou presadzujúcou sa skôr slovami než skutkami. Prednesenie správneho slova vo vhodný čas, sformulovanie frázy, ktorá sa stretne so všeobecným súhlasom, alebo prekročenie rozhodovacej dilemy jednoduchým verbálnym obrazom, je hodnotené ako najvyššia forma poznania.

Svoju vlastnú históriu má aj ideál múdreho vládcu. Chválorečivé výroky rímskych imperátorov boli originálne tým, že kombinovali pojmy, ktoré sa zriedka vyskytovali spoločne – napríklad výrok *fortitudo et sapientia* (udatnosť a múdrosť). Aj stredovekí králi sa radi predvádzali alegorickým zobraze-

ním štyroch základných cností, medzi ktoré patrili rozvážnosť (alebo múdrosť), spravodlivosť, udatnosť a striednosť.

Medzi stredovekým a skorým moderným obdobím sa obraz múdreho vládcu postupne menil. Tradičnou kvalitou kráľov boli klasické a kresťanské cnosti. V renesancii do popredia vystupovali špecifickejšie vlastnosti, menovite uvážlivosť. Známa je Tizianova alegória prudence predstavovaná trojitou hlavou orientovanou v troch smeroch.

Pozeráme do tváre zrelého bradatého muža, profil z pravej strany ho ukazuje ako mladíka a z ľavej strany ako starca. Trojitá hlava je zdvojená subštruktúrou troch zvieracích hláv: lev, ktorý hľadá na diváka je umiestnený v strede, líška smeruje vpravo a vlk vľavo. Trojdimenzionálna hlava symbolizuje poznanie prítomnosti, minulosti i budúcnosti.

Novú kapitolu v uplatňovaní Šalamúnovej múdrosti formovala požiadavka rozhodovať sa pod nevypočítateľným tlakom času. Múdrost sa oddelila od nadčasových cností a poznania. Už nestačila bežná konzultácia s kolektívnymi skúsenosťami. V mestskom prostredí remeselníkov, obchodníkov a podnikateľov sa postupne presadzovalo detailné posudzovanie empirických situácií, aj s prihliadnutím na minulosť a budúcnosť. *Pravda je dcérou času (veritas filia temporis)* znela renesančná fráza pre nový vzťah medzi múdrosťou a časom.

Múdrost' ovládnutia kozmu

Exilový kráľ Prospero v Shakespearovej Búrke reprezentoval ďalší druh múdrosti. Vládol nad ostrovom a jeho obyvateľmi, avšak neriadil sa múdrosťou Šalamúnovou, ale múdrosťou čarodeja. Prospero je merlinovská postava s tradičnými insígniami plášt'a a paličky. Ak múdrost' Šalamúna sa týka poznania sociálneho sveta, Prosperova je zameraná na zvládnutie kozmu. Podieľa sa na tajomstvách vesmíru, pozná rozhodujúce elementy a energie a je v kontakte s duchmi.

(Prospero načrtne paličkou magický kruh).

*Vy elfovia od jazier, kopcov, hájov,
i vy, čo na piesku len vzdušnou nohou
skáčete za Neptúnom a zas pred ním
prcháte, keď sa vracia; polobábky,*

*čo za mesačných nocí tvoríte
kruh sýtej zelene, skadiaľ ovca ujde;
tiež vy, čo v noci hríby sadíte
a máte radi zvony podvečer;
ja s vašou pomocou, hoc slabí ste,
som slnko zatemnil a vetry vzbúril,
takže sa strhla ryčná vojna modrej
oblohy so zeleným morom: hromu
som k revu pridal oheň: Jupiterov
veľdub som rozťal jeho vlastným bleskom;
i skalný mys som roztriasol a cédre
z koreňov trhal...Na môj rozkaz sa
aj hroby otvárali, vypúšťajúc
mnou zobudených spáčov. Teraz však
sa zriekam krutých čarov a len čo
privolám hudbu z nebies - tak sa staň!*

Ezoterické poznanie predpokladá očarený kozmos oživený démonickými silami. Prospero úspešne komunikuje s duchmi zeme a vzduchu, Calibanom a Arielom. Je expertom v druhu múdrosti, oživenej v renesancii pod názvom alchymia. Táto múdrosť je operatívna, experimentálna a aktívna, poznamenaná auro faustovského nadmerného sebavedomia a tragédie. V kultúrach, ktoré si neosvojili procesy racionalizácie alebo *dezilúzie zo sveta*, magické poznanie nie je poznamenané biľagom hriešnosti alebo kacírstva.

Ide skôr o vysoko exkluzívne poznanie, nositelia ktorého žijú izolovane, pretože sú obdarení zvláštnymi schopnosťami. Kúzelníci, šamani a veštcí starostlivo strážia svoje poznatky a odovzdávajú ich iba vyvoleným nástupcom.

S objavením empirických vied sa dezilúzia zo sveta stala nezvratným procesom, ktorý najskôr vylúčil, neskôr prenasledoval a nakoniec zrušil zdroje magickej a démonickej múdrosti. Vedci, inžinieri, vynálezcovia a technici riešili problémy, ktoré boli predtým doménou múdrosti. Prometheus s rýchlosťou vyrážajúcou dych napodobňoval Prospera.

Magický aspekt múdrosti sa postupne strácal, nastupujúca veda likvidovala obraz Prospera, tak presvedčivý v predchádzajúcich časoch a kultúrach. Avšak určitý druh poznania zriedkavo zmizne definitívne. Preto magická múd-

rosť sa aj po strate svojej oficiálnej sociálnej funkcie znova objavuje vo forme rôznych foriem okultného a ezoterického poznania.

Múdrost ako skúsenosť

Na ďalšie aspekty prežívania kultúrnej i sociálnej reality sa sústredil Polonius. Je nesporné, že Šalamún a Prospero boli vynikajúce osobnosti, ktorých poznanie bolo hlboké a jedinečné. Na druhej strane Polonius predstavoval v Hamletovi skôr prototyp priemerného človeka. Prečo je tento typ poznania múdrosťou?

Múdrost v tomto prípade predstavuje životný pragmatizmus. Starý Polonius má syna, ktorý opúšťa krajinu. V okamžiku odchodu, otec vkladá všetko svoje poznanie do siedmich ponaučení. Podľa archetypálnych predstáv našej kultúry otec môže synovi v čase rozlúčky ponúknuť najmä požehnanie a radu. Laertes prijíma obe s postojom synovskej vďačnosti a povinnosti. Nie je čas na dialóg alebo argumentáciu, na výmenu názorov a skúseností.

*A zopár mojich dobrých rád si zapíš
za uši. Nesmieš myslieť jazykom.
Zakaždým dvakrát meraj a raz rež.
Buď priateľský, lež nepodkladaj sa
priateľom, a o kom sa presvedčíš,
pripútaj si ho ocelovým hákom;
lež nepošpiň si ruky priateľstvom
s hocakým holobriadkom. Vyhýbaj
sa sporom, ale keď raz budeš v spore,
nech sa ti po ňom súper vyhýba.
Sluch dožič každému, hlas málokomu,
váž cudziu mienku, s vlastnou hospodár.
Pri voľbe šiat vždy na svoj mešec hľad;
bohato šať sa, nie však výstredne.
... a predovšetkým sebe verný buď;
vyplynie z toho ako z noci deň,
že potom ani iných nezradíš...*

Sledujeme scénu jednosmerného prenosu ritualizovanej múdrosti. Úspešné spracovanie sprostredkovaných informácií je založené na synovej

motivácii počúvať a pamätať si. Laertes sa môže stať rovnocenným členom spoločnosti, iba ak ho do nej otec uvedie.

Múdrosť vo forme prísloví sa zväčša prednáša v limitných situáciách, ako je rozlúčka pred cestou alebo blížiaci sa skon na smrteľnej posteli. Múdrosť má *testamentový* charakter, je založená na autorite otca, odchádzajúceho zo života. Môže odísť až vtedy, ak vtlačil svoje ponaučenia do synovej pamäti. Poloniova múdrosť je tradičná a pragmatická, opakuje vzorce dlhoročných skúseností a ich opakovaním pamäť upevňuje skúsenosti. Úlohou tejto múdrosti je premostenie medzier medzi generáciami.

Pri podrobnejšej analýze samotných ponaučení vysvitá, že sú tradičné, ale nie univerzálne. Kontinuita pragmatickej múdrosti je chrbtovou kosťou každodenného života, prenášajú sa postoje a hodnoty, ktoré slúžia k stabilizácii skupiny. Dôraz sa kladie na presadenie zlatého priemeru, princípu aristotelovskej cnosti.

Prakticky vo všetkých kultúrach je múdrosť hrádzou, ktorú jednotlivci stavia proti svojim vášňam a impulzom. Niektoré ponaučenia sú spojené s aristokratickým životným štýlom, zatiaľ čo iné majú všeobecnejšiu, nadčasovú platnosť. Ak porovnáme ponaučenia Polonia s radami otca synovi z konzervatívnej rodiny v súčasnosti, niektoré (o úlohe priateľov, cvičenia a šetrnosti) sú platné doposiaľ, iné (týkajúce sa bojov a oblečenia) už stratili aktuálnosť.

Medzi ponaučeniami praktickej múdrosti sú niektoré konkrétnejšie než iné. Napríklad príkaz: *Smej sa, keď sa smeje tvoj nadriadený!* je značne špecifický (vyskytoval sa už v starovekom múdroslovnom texte). Požiadavka *Rešpektuj život!* má značne širší dosah. Múdrosť prísloví kolíše medzi hmatateľnými konkrétnymi prípadmi a všeobecnými etickými požiadavkami.

Avšak konkrétne skúsenosti nie sú vždy prenosné do abstraktných noriem. Posledné Poloniovo ponaučenie *...a predovšetkým sebe verný buď, vyplynie z toho ako z noci deň, že potom ani iných nezradíš...* nie je len všeobecnejšie než iné, má svoju nadčasovú platnosť. Môže tiež slúžiť ako existenciálne motto alebo *vnútorná axióma*, rovnako platná 100 rokov pred Kr., ako aj v rokoch 1600, prípadne 2000.

Subjektívna múdrosť stoikov (Marcus Aurelius) a etika v otázkach osobného šťastia však znova prežíva v liberálnej a postmodernej spoločnosti. Ak zanikajú väzby medzi jednotlivcami a spoločnosťami, tradíciami a kultúrne

podmienými hodnotami, objavujú sa nové požiadavky na sociálne normy. Skupinová etika a normy sa nahrádzajú hľadáním pravidiel týkajúcich sa umenia života.

Otázka, ako optimalizovať svoju životnú cestu, prežila všetky diskusie. Dnes sa odpoveď nezískava autoritatívnym hlasom otca alebo vládcu, ale skôr radou konzultanta alebo terapeuta. Jazyková forma múdrosti nie je viac prikazovacia, ale operatívna. Namiesto príkazov typu urob alebo neurob, ponúkajú sa alternatívy na uvažovanie.

Poradca alebo terapeut nemajú rodinnú alebo oficiálnu autoritu ako otec, učiteľ alebo kňaz. Ich autorita je založená výlučne na expertnosti v komplexnejšom pohľade na život a v hlbšom pochopení motívov správania. Ako v časoch sofistov, múdrosť sa znova nachádza na trhoviskách, ako predmet voľnej a neformálnej výmeny.

Relativita múdrosti

Analýzou Šalamúnovej, Prosperovej a Poloniovej múdrosti nie sú vyčerpané všetky možnosti. Rozhodne medzi ne patrí aj múdrosť predstavovaná ďalšou postavou Williama Shakespeara, Jaquom. Jaques z komédie *Ako sa vám páči* sa predvádza cynickými komentármi a paradoxnými úvahami. Jeho žarty a múdrosť sú ladené čiernou žľouchou melanchólie. *Z hodiny na hodinu žijeme, z hodiny na hodinu hnijeme. To je celé.* Jeho najslávnejší monológ opisuje svet ako javisko:

*Hej, svet je divadlo
a, muž či žena, všetci sme v ňom herci.
Každý má svoje príde, odíde,
a jeden herec hrá v tej dráme času
až sedem úloh.*

Pre problematiku tejto monografie je najzaujímavejšia šiesta a siedma úloha, ktorou sa Shakespeare radí medzi skeptických hodnotiteľov vyššieho veku:

*Tak hráš a hráš – až príde šiesty prevlek,
úloha starca. Nosí papuče.
Na nose cviker, mešec na opasku,
mladistvé gate, ešte nezodraté,*

*sa na ňom iba pľancú, mužný hlas
mu smiešne preskakuje do fistulky*

– zas piští ako decko.

Siedma rola,

*ktorou sa čudný zamotaný dej
už končí, to je veľké zabudnutie.*

Prvým princípom tohto typu múdrosti je odstup. Posun od múdrosti Polonia k múdrosti Jaqua je prechodom od riešenia problému k jeho nachádzaniu. Na rozdiel od múdrosti Polonia, nie je múdrosť Jaqua normatívna. Kvalitu ponaučení nemožno jednoznačne posudzovať podľa receptov a návodov, pretože nemajú žiadnu pedagogickú hodnotu.

Jaques uprednostňoval pobyt na ostrove ako pustovník pred návratom na dvor. Podobný osud mal tiež Shakespearov súčasník Michel de Montaigne, ktorý rovnako považoval sociálny svet za javisko. Odovzdal úrad a odobral sa do svojho kaštieľa, aby viedol odlúčený život medzi knihami v spoločnosti mŕtveho priateľa. Rozlúčkou s vonkajším svetom a jeho požiadavkami nadviazal nové vzťahy so svojím okolím a s kozmickým poriadkom. Odstup od materiálneho sveta mu umožnil nadviazať kontakt s veľkými mystériami.

Pre Montaigna je typická jeho kritika vôle, vlastných zámerov i záujmov. Skepticky usudzoval o možnosti človeka rozhodnúť, nakoľko sú veci dobré alebo zlé, múdre alebo bláznivé. Hodnotenie a posudzovanie, tradičné atribúty múdrosti, zahalil do radikálne skeptickej perspektívy

S týmto pesimistickým postojom sa prekrýva nová kvalita pasívnej múdrosti. Vyžaduje sa kompletná akceptácia toho, čo sa prihodilo, flexibilita v prispôbení sa meniacim podmienkam, a čo je najdôležitejšie, zmysel pre paradox a negáciu. Pesimistický a skeptický dotyk tejto múdrosti dozrieva do kozmickej zbožnosti.

Montaigne pri sledovaní neoddeliteľnej hry dobra a zla hodnotil harmóniu vyvíjajúcu sa z paradoxných i zdanlivých protirečení: *Podobne ako harmónia sveta, je náš život zložený z rôznorodých elementov, rôznorodých dlhých a krátkych, vysokých a nízkych, mäkkých a hrubých tónov... Bez tejto zmesi život nemôže existovať a jedna šnúra je rovnako dôležitá ako druhá.* Dospel k zrelému relativizmu posudzujúcemu samého seba vo väčšej perspektíve (Ruisel, 2004).

MÚDROŠŤ A MYSLENIE

Je známe, že myslenie sa pokladá za najvyšší produkt evolúcie i za nevyhnutnú podmienku ľudskej existencie. Fascinujúca kapacita usudzovať, riešiť problémy, formovať nové pojmy a rozhodovať sa v kľúčových okamžikoch umožňuje jednotlivcovi povzniesť sa nad svoje základné potreby, uvažovať o budúcnosti a porozumieť podstate svojej existencie.

Myslenie predstavuje zložitý psychický proces spracovávania a nového zobrazovania dostupných informácií. Tento proces zahŕňa spolupôsobenie mnohých mentálnych procesov, ako je abstrakcia, usudzovanie, predstavivosť, riešenie problému, zovšeobecňovanie a prípadne aj tvorivosť. Podľa Mayera (1981) myslenie:

1) nemožno skúmať priamo, pretože prebieha vo vedomí, avšak možno ho odvodiť z pozorovateľného správania,

2) predstavuje proces manipulujúci s poznatkami, ktoré sú súčasťou poznávacieho systému,

3) smeruje k riešeniu problémov, ktoré majú pre ľudí určitý význam.

Podľa Ruisela (2004) myslenie predstavuje poznávací proces založený na manipulácii s pojmami, prostredníctvom ktorého jednotlivec analyzuje podnety, rieši problémy, usudzuje, dosahuje vytýčené ciele a spolupracuje so svojim okolím. Preto myslenie predstavuje základný predpoklad dosiahnutia múdrosti.

Myslenie obvykle začína pochybnosťami, na ktoré je nutné reagovať. Hľadajú sa *alternatívy*, *argumenty* a *ciele*. *Alternatívy* poskytujú odpovede na položené otázky. *Argumenty* sú založené na výpovediach, ktoré posilňujú alebo oslabujú *alternatívy*. *Ciele* sú kritériá, užívané na hodnotenie *alternatív* prostredníctvom *argumentov*. Napríklad pri rozhodovaní o kúpe počítača (úvahy o tom, čo urobiť) sú *alternatívami* rôzne druhy počítačov. *Argumenty* sa opierajú o vlastnosti, ktoré ich charakterizujú, ako sú napríklad veľkosť pamäti, spoľahlivosť prístroja a cena, za ktorú ho možno dostať na trhu. *Ciele* vyplývajú z vopred vymedzených kritérií, ako sú kvalita zdroja, nízka cena, dostatočne veľká pamäť a podobne. Poznatky o počítačoch sa zhromažďujú v dlhodobej pamäti jednotlivca najmä prostredníctvom vonkajších zdrojov, ako sú odborné časopisy, priatelia alebo reklama.

Odvodzovanie záverov je regulované rôznymi pravidlami alebo heuristikami. Napríklad pri dosahovaní *cieľov* možno postupovať tak, že sa vylúčia *alternatívy*, ktoré sú pre vybrané *ciele* najmenej výhodné alebo tak, že sa sformuje celkový dojem z jednotlivých ponúk tak, aby sa do úvahy brali všetky ciele a argumenty.

RACIONÁLNE MYSLENIE

Racionálne myslenie úzko súvisí s hľadaním optimálnych alternatív a malo by postupovať nestranne, dostatočne objektívne a neuprednostňovať určité alternatívy. Nevyhnutné je napríklad skúmať, či dlhšie hľadanie alternatív je efektívnejšie, než hodnota vynaložených nákladov na dosiahnutie cieľa. Často je hľadanie záverov príliš krátke a preto výsledky nie sú vždy presvedčivé. Detailnejšie hľadanie podkladov neraz umožňuje získať výhodnejšie alternatívy.

Pozorovatelia často prehnane dôverujú záverom, ku ktorým dospeli pomerne krátkym hľadaním. Argumenty, ktoré ich ovplyvňujú, neraz hodnotia príliš subjektívne, prípadne akceptujú také, o ktorých sú presvedčení, že sú v súlade s ich predchádzajúcimi poznatkami, alebo vyvracajú tie, s ktorými nesúhlasia. Všeobecne sa predpokladá, že argumenty odporujúce uprednostňovaným alternatívam sa prijímajú ako validnejšie, na rozdiel od podporujúcich argumentov.

Racionálne zovšeobecnenia by mali vyplývať z pravidiel regulujúcich dosiahnutie cieľov. Avšak táto tendencia sa všeobecne nepotvrďuje. Napríklad Larrick et al. (1990) skúmali postoje ľudí, nakoľko pri rozhodovaní pokladali vynaložené náklady za stratené. V experimentálnej situácii skúmali, či ľudia, ktorí vopred zaplatili vysoké poplatky za halové tenisové kurty, hrávali na nich aj vtedy, ak ideálne počasie priam volalo po hre na vonkajších ihriskách. Výskumníci zistili, že abonenti v tejto situácii skutočne preferovali halové kurty. Jednoducho nechceli premárniť vopred zaplatené peniaze. Ak sa však výhodnosť vonkajších kurtov experimentálne zvýšila (napríklad tým, že na nich vládla veselšia nálada), minuté peniaze ich rozhodovanie neovplyvňovali.

Pozorovatelia neraz pokladajú odmietanie chybných rozhodnutí za menej škodlivé. Napríklad, ak sa dozvedia, že hrozí hoci len malé riziko, že určitá

vakcína vyvolá chorobu, pred očkovaním svojich detí zaváhajú. Evidentne sa usilujú o zníženie pravdepodobnosti choroby, pričom rozdiel medzi konkrétnou aktivitou, ktorá vyžaduje návštevu lekára a odmietnutím je irelevantný.

Tieto zdanlivo iracionálne heuristiky vyplývajú z prehnaného zovšeobecňovania prípadov, ktoré sa uplatňujú aj v iných situáciách. Napríklad pravidlo zamerané proti plytvaniu je rozumné a malo by sa dodržiavať. Vhodnú opačnú heuristiku ponúka výrok: *Čo sa týka šetrenia, uvažujme iba o budúcnosti*. Alebo pri posudzovaní správania týchto ľudí, ich chybné správanie možno hodnotiť tvrdsie, než chybné odmietnutia, pretože správanie pravdepodobne zahŕňa zlomyseľný zámer. Ale v prípade očkovania k žiadnej zlomyseľnosti nedochádza.

Škodlivé heuristiky možno napraviť vhodnými zásahmi. Napríklad Larrick et al. (1990) poskytli probandom krátky inštruktážny kurz o stratégiách myslenia, hodnotiaci skôr budúce výhody a zisky, než stratené náklady. Tento tréning mal okamžitý vplyv na meranie efektu stratených nákladov. Sú dôkazy, že k podobnej situácii dochádza aj v reálnom živote. Pochopiteľne, že mnohí probandi takéto usmernenie nepotrebujú. Dokážu sami spoľahlivo určiť heuristické postupy. Preto bývajú v živote úspešnejší. Obvykle majú aj vyššie príjmy. Výber efektívnych heuristik môže ovplyvňovať aj sebareflexia jednotlivcov pri ich posudzovaní. Preto môžu usudzovať o efektívnosti jednotlivých heuristik pri dosahovaní vytýčených cieľov podobne, ako uvažujú o kúpe počítača.

Racionálne zovšeobecňovanie podobne ako racionálne hľadanie by malo byť objektívne. Niektorí jednotlivci zovšeobecňujú tak, že uprednostňujú alternatívy, ktoré už vopred akceptovali, najmä ak si želajú, aby vybraný záver bol pravdivý a najlepší. Preto argumenty interpretujú ako podporu tých možností, ktoré vždy uprednostňovali.

Na ilustráciu možno ponúknuť výskum Lorda et al. (1979), v ktorom jednotlivci z prvej skupiny schvaľovali hrdelné tresty a z druhej ich odmietali. Obom skupinám experimentátori prečítali dva realistické texty, jeden z nich uvádzal argumenty, podľa ktorých hrdelné tresty páchatelov vážnych zločinov odrádzajú, druhý text takéto argumenty odmietal. Autori očakávali, že obe skupiny po vypočutí základných informácií zmiernia svoje protikladné postoje. No stal sa opak, ich postoje sa vyhrotili. Obe skupiny ignorovali ar-

gumenty, ktoré nekorešpondovali s ich predchádzajúcimi názormi, ale akceptovali tie, ktoré boli s postojmi v súlade.

Tieto subjektívne reakcie na argumenty môžu byť ovplyvnené aj vzdelaním. Jednotlivci s vyšším vzdelaním ich prejavujú menej výrazne, než ich náprotivky s nižším vzdelaním. Pochopiteľne, že toto pravidlo má množstvo výnimiek, najmä pri postojoch k rôznym politickým smerom a stranám.

Avšak optimálne rozhodovanie nezávisí len od racionálneho myslenia. Rozhodnutia nesporne ovplyvňujú nielen špecifické poznatky, ale aj osobnostné vlastnosti pozorovateľa, ktoré posudzovateľ nemá vždy pod kontrolou.

DIALEKTICKÉ MYSLENIE

Dialektické myslenie reguluje porovnávanie alebo syntetizovanie faktov, stanovísk a protichodných hľadísk. Pozoruhodné je, že aj keď pojem dialektiky je dávno známy, do hlavného prúdu psychologického myslenia sa dostal až v sedemdesiatych rokoch minulého storočia. Dokonca ešte na počiatku 3. tisícročia podstata dialektického myslenia nebola príliš známa, predovšetkým úloha regulujúcich kognitívnych schopností a jeho vplyvov na základné posudzovanie a rozhodovanie.

Dialektika (grécky *dialektikos*) znamená dialóg interpretovaný ako komunikácia so sebou alebo so sociálnym okolím. Má dlhú filozofickú tradíciu, ktorá, ak možno veriť Aristotelovi, pravdepodobne začala u starovekého gréckeho filozofa Zenóna z Eley. Dialektika v pôvodnom vymedzení ovládla umenie konverzácie alebo debaty a jej využitia ako metódy hľadania za účelom generovania poznatkov alebo hľadania pravdy prostredníctvom usudzovania. Preto sa stala odvetvím epistemológie, odborom filozofie, ktorá sa zaujíma o podstatu poznania reality.

Časom sa pojem dialektiky rozšíril o skupinu dialektických svetových názorov. Moderná dialektika sa pravdepodobne sformovala zo širšieho filozofického myslenia v priebehu renesancie a kulminovala v 19. storočí, najmä vo forme dialektického idealizmu Hegela.

Hegelova teória ponúka integratívny a zložitý pohľad na logiku dialektiky. Podstatou dialektiky je protiklad, ktorý je vrozený vo všetkom a je zdrojom zmeny. Logika dialektiky (ktorú Hegel nazval objektívnym alebo absolútnym

myslením), je do určitej miery ekvivalentom prirodzeného zákona univerza. Externe ovláda vývin svetovej histórie a interne reguluje racionálne procesy. Racionálne procesy sú súčasťou vyvíjajúceho sa univerza. Preto podľa Hegela externé (objektívne) a interné (subjektívne) procesy dialektiky sú zjednotené do dialektického celku. Marxistický dialektický materializmus bol odvodený z Hegelovej teórie, ale dôraz sa namiesto idealizmu kládol na materializmus, a dialektické analýzy autori aplikovali na politickú a ekonomickú oblasť.

Dialektické myslenie ako metóda usudzovania

Dialektické myslenie ako proces usudzovania má dlhú tradíciu v západnom filozofickom smerovaní. Jedným z príkladov dialektickej metódy sú Platónove *Dialógy*, v ktorých sa pravda hľadala prostredníctvom otázok a odpovedí. Aristoteles sa tiež zaujímal o dialektiku ako o metódu usudzovania, ale používal ju ako synonymum pre logiku. Odlíšil dialektiku od analytiky, to jest vedu o pravdepodobných záveroch od vedy o dôkazoch.

Kant a Hegel odlíšili dialektické usudzovanie od formálnej logiky. Kant rozvinul dialektické myšlienky v učení o *antinómiách* (protirečeniach). Dialektika rozumu je ilúziou, ktorá zmizne, len čo sa myslenie vráti do svojich hraníc, vymedzených iba poznaním všeobecných javov. Rozum nedokáže preklenúť hranice zmyslovej skúsenosti a poznať *veci osebe*. Takéto pokusy vedú rozum do protirečenia, to jest umožňujú zdôvodniť tak tvrdenie (*tézu*), ako aj popieranie (*antitézu*) každej z nasledujúcich *antinómií* čistého rozumu:

- 1) svet je konečný – svet je nekonečný,
- 2) každá zložitá substancia sa skladá z jednoduchších častí – neexistuje nič jednoduché,
- 3) na svete existuje sloboda – na svete neexistuje sloboda,
- 4) existuje prapríčina sveta (Boh) – neexistuje prapríčina sveta.

Kant veril, že sú spôsoby, ako prekročiť veci ako prežívané (*fenomény*) a hľadať konečnú realitu vecí (*noumenon*), ktoré existujú nezávisle od skúsenosti a postihujú sa čistým rozumom (*transcendentálna dialektika*).

Hegel predpokladal, že evolúcia ideí prebieha prostredníctvom dialektického procesu – to jest pojem (alebo *téza*) speje k svojmu opaku (*antitéza*) a ako výsledok tohto protikladu narastá *syntéza*, ako najvyššia pravda. Dialektika je preto prechodom jedného určenia do druhého, pri ktorom sa uka-

zuje, že tieto určenia sú jednostranné a obmedzené, to jest, že obsahujú negáciu seba samých. Preto je dialektika hybnou silou každého vedeckého rozvíjania myšlienky a je princípom, ktorý jediný vnáša do obsahu vedy immanentnú súvislosť a nevyhnutnosť. Hegelovská metóda usudzovania sa do určitej miery stala synonymom dialektického myslenia v západnej kultúre.

Dialektické myslenie ako forma argumentu

Dialektické myslenie sa v súčasnej epistemológii definuje ako forma argumentu (napr. Habermas, 1972), ktorá zámerne komplikuje stanoviská účastníkov diskurzu. V usudzovaní prebiehajúcom podľa pravidiel formálnej logiky je argument platný vtedy, ak záver či už deduktívne vyplýva z premís, alebo získava presvedčivosť z nich, prípadne obsahuje len pravdivé premisy. Avšak v dialektickom argumente alebo v rozprave, kde dvaja (alebo viac) rečníkov postupne bránia konfliktné pozície, pričom obaja uvádzajú premisy na podporu vlastných pozícií, posúdenie kvality argumentu je vecou sociálnej epistemológie a konverzačných noriem. V tejto forme argumentu je opačná perspektíva vyvolávaná kvôli úspešnému priebehu samotnej rozpravy.

Dialektické myslenie ako psychologický pojem

V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch minulého storočia skupine bádateľov, ktorá mala záujem hlavne o výskum myslenia dospelých, už nestačili základné tézy teórie Piageta (1980) obmedzené na adolescentné vekové obdobie. Riegel (1973) v *Dialektických operáciách* kritizoval limitovanosť formálnych operácií a upozornil najmä na dôležitosť manipulovania s protikladmi. Pre dialektické operácie je typický hlavne záujem o konečný poznávací vývin, ako aj o podstatu zrelého myslenia.

Empirickejší prístup k tejto problematike ponúkol Basseches (1984), ktorý uverejnil 24 poznávacích schém ľudského myslenia ako základných zložiek dialektického myslenia. Tieto schémy zahŕňajú jednotlivé kroky pri dialektických analýzach a spôsoby uvedenia a udržania dialektického pohybu v rámci vlastného myslenia, ako sú poznávanie a opis vývoja *tézy – antitézy – syntézy*, umiestnenie a vymedzenie protikladov, ako aj trvanie a opis recipročných vzťahov. Zistilo sa, že takáto forma dialektického myslenia je dôležitejšia

najmä pre starších ľudí. Ľudia v strednom a vyššom veku častejšie akceptujú vyskytujúce sa protiklady a svojím myslením ich syntetizujú lepšie, než mladšie osoby (čo býva aj súčasťou múdrosti). Avšak niektorí autori sú presvedčení, že za dialektické formy myslenia možno pokladať už samotné formálne operácie.

Napríklad Piaget (1980) argumentoval, že v praxi sa možno stretnúť s dvomi typmi protikladov: s *logickými (reálnymi)* protikladmi, vyplývajúcimi z chýb pri usudzovaní a *prirodzenými* protikladmi (*pseudoprotiklady*), súvisiacimi s nerovnováhou medzi jednotlivcovými poznatkami. Dialektická syntéza podľa Piageta (1980) je procesom nastolenia novej rovnováhy medzi formálnymi operáciami, ktoré prebiehajú pri mentálnej aktivite s prirodzenými protikladmi.

Kompromis ponúkla Kramerová (1990) konštatovaním, že formálne a postformálne operácie môžu aktuálne zobrazovať rozdielne pohľady na svet, avšak nevyhnutne nemusia predstavovať dva odlišné stupne ľudského poznávacieho vývinu. Formálne operačné myslenie zobrazuje analytický pohľad na svet, zdôrazňujúci nezávislosť premenných a ich základnú stabilitu, zatiaľ čo postformálne operačné myslenie formuje syntetický pohľad, predpokladajúci nezávislosť premenných a zmien.

Dialektické myslenie ako zdroj individuálnych rozdielov

Konštrukt pojmovej alebo integratívnej komplexnosti použili experti v rôznych oblastiach humanitných vied, v snahe zachytiť individuálne rozdiely v komplexnosti poznávacích pravidiel, ktoré ľudia používajú pri spracovávaní a analýze informácií. Úrovne integratívnej komplexnosti v myslení sa u ľudí individuálne líšia. Napríklad procesy usudzovania a riešenia problému môže charakterizovať či už slabé rozlišovanie (nedostatočné uvedomovanie si dôležitosti alternatívnych spôsobov formulácie problémov), výrazné diferencovanie s nízkou integráciou (uvedomenie si alternatívnych spôsobov formulácie problémov, avšak bez pochopenia vzťahov medzi rozdielnymi pohľadmi na vonkajší svet), alebo citlivé rozlišovanie s vysokou úrovňou integrácie (uvedomenie si rôznorodých pohľadov a vzťahov medzi rôznymi perspektívami). Dialektické myslenie by sa malo realizovať vo vyšších úrovniach integratívnej komplexnosti ľudského poznávania. Preto sa predpokladá, že integrácia rôz-

nych pohľadov na riešenie problémov zlepšuje výkonnosť a výkony rôznych skupín. Zistilo sa, že vyjednávanie presadzujúce spoluprácu medzi dvomi alternatívami skôr dospeje k dohode, než súťaživé vyjednávanie. V procese rozhodovania metóda dialektických otázok umožňuje štruktúrovanú diskusiu. Nevýhodná sa ukazuje najmä stratégia, ak sa pri vyjednávaní odmieta pôvodný plán bez príslušnej náhrady.

Kultúrne základy dialektického myslenia

Napriek rozdielom medzi rôznymi koncepciami dialektického myslenia, väčšina z nich spĺňa určité požiadavky. Po prvé sa predpokladá, že protiklady tvoria prechodný stav, ktorý postupne nahrádza integrované a syntetické myslenie. Po druhé sa očakáva, že pokrok v usudzovaní je lineárny, logický a pohybuje sa iba jedným smerom – od protikladov k *syntéze*. Po tretie sa konštatuje, že integrácie alebo *syntézy* prebiehajú na vyšších stupňoch poznávacieho reťazca, čím sa formujú prepracovanejšie, tvorivejšie a pokročilejšie formy myslenia. Napokon, väčšina týchto prístupov je zakotvená prostredníctvom zákonov formálnej logiky, najmä zákonom o *ne-protikladoch*.

Zistilo sa tiež, že niektoré kultúrne skupiny pri usudzovaní o svete, poznaní a ľudskom živote myslia dialektickejšie, než iné. Napríklad Peng a Nisbett (1999) zistili, že čínska ľudová epistemológia (laické presvedčenie o priebehu poznávania) zdôrazňuje tri vzájomne prepojené princípy – *princíp zmeny* (realita je proces, ktorý sa neustále mení), *princíp protikladu* (realita nie je presne stanovená, ale je plná protikladov) a *princíp holizmu* (v realite nič nie je izolované, ale prvky sú prepojené a celok predstavuje viac, než súhrn jednotlivých častí). Tieto princípy formujú základy čínskeho dialektického myslenia, ktoré je zdanlivo v protiklade s tromi zákonmi formálnej logiky: *zákonom identity* (ak je niečo pravdivé, tak je pravdivé), *zákonom o ne-protikladoch* (žiadny výrok nemôže byť súčasne pravdivý a nepravdivý) a *zákonom vylúčenia stredy* (ľubovoľný výrok je buď pravdivý alebo nepravdivý). Takéto epistemologické rozdiely sa zistili v kultúrach Východu i Západu. Napríklad čínsky folklór obsahuje viac dialektických prísloví v porovnaní s americkým. Američania ako celok uprednostňovali skôr nedialektické než dialektické príslovia a Číňania pri prezentovaní prísloví z čínskej, americkej a jidiš (židovskej) kul-

túry sa prikláňali skôr k dialektickým prísloviám v porovnaní s nedialektickými.

Vplyvy dialektického myslenia na usudzovanie

Uvedené epistemologické rozdiely v dialektickom myslení naznačujú výrazné kultúrne rozdiely v usudzovaní o protikladoch. Napríklad už spomínaní Peng a Nisbett (1999) vo výskume riešenia konfliktov zistili, že americkí riešitelia protikladov boli v každodennom živote nekompromisnejší a polarizovanejší než ich partneri. Čínske odpovede zneli dialektickejšie a kompromisnejšie. Preto ich forma dialektického myslenia môže významne ovplyvniť trend, podľa ktorého sa Číňania zriedkavejšie než Američania zapájajú do diskusií a formálnych argumentácií.

Peng a Nisbett (1999) tiež prezentovali americkým a čínskym študentom logické a dialektické argumenty, ktoré sa týkali fyziky a náboženstva a opäťovne zistili, že Číňania uprednostňovali dialektické argumenty. V priamom teste kultúrnych rozdielov pri usudzovaní o protikladoch použili ako podnety protikladné výskumné správy a vyžadovali od účastníkov, aby posúdili vierohodnosť jednotlivých informácií. Zistili, že Američania zvolili diferencovanejší prístup, takže keď im prezentovali menej presvedčivé výroky v porovnaní s vierohodnejšími, posudzovali ich ako pravdepodobnejšie než tie, ktoré neobsahovali žiadne protikladné dôkazy. Naopak, Číňania konali kompromisnejšie. Viac i menej pravdepodobné výroky hodnotili rovnako. Akoby verili, že oba výroky môžu byť pravdivé.

KRITICKÉ MYSLENIE

Pojem kritického myslenia sa často používa ako synonymum kvalitného alebo zrozumiteľného myslenia. Z hľadiska kognitívnej psychológie kritické myslenie využíva schopnosti a stratégie zvyšujúce pravdepodobnosť žiaducich výstupov, pričom vymedzenie žiaducosti závisí od individuálnych cieľov a hodnôt jednotlivca. Preto je všeobecne známe, že kvalita myslenia sa posudzuje v rámci jeho hodnotového systému. Kritické myslenie reguluje také poznávacie oblasti, ako je vedecké myslenie, formálna logika, pravdepodobnostné myslenie, hodnotenie kvality informácií, generovanie a výber

alternatív a cieľov, analyzovanie argumentov pre posúdenie správnosti záverov a pod. Použitie pojmu kritický reprezentuje kritické hodnotenie procesov umožňujúcich myslenie a výstupy myšlienkových procesov. To neznamená nevyhnutne negativizmus (ako pri samoúčelnej kritike za každú cenu), ale dosiahnutie reflexívneho posúdenia problému alebo informačnej spätnej väzby. Úvahy o kritickom myslení majú v psychológii pomerne dlhú tradíciu. Dewey už roku 1909 navrhol pojem reflexívneho myslenia, prekvapujúco podobný kritickému mysleniu, ktoré neskôr forsírovali kognitívni psychológovia.

Potreba kritického myslenia

Zmeny v požiadavkách moderných spoločností na žiaduce pracovné návyky a zvyšujúca sa zložitosť technologicky orientovanej spoločnosti kladie zvýšené nároky aj na myslenie, inteligenciu a múdrosť občanov vo viac i menej rozvinutých spoločnostiach. Nie div, že táto situácia spresňuje požiadavky na školský systém a kurzy kritického myslenia sa stávajú súčasťou vzdelávania. Pozornosť sa venuje aj nácviku takých poznávacích schopností, ktoré umožňujú vývin efektívneho a tým kritického občianstva a ekonomického rastu v treťom tisícročí. Na druhej strane ide o dvojznačnú stratégiu s rôznymi rizikami. Možno skutočne od politikov očakávať, že budú úprimne akceptovať zvyšovanie kritického myslenia svojich voličov? Budú im k tomu stačiť jednoduché volebné slogany a sľuby, o ktorých takmer nik nepredpokladá, že sú myslené vážne?

Interdisciplinárne perspektívy

Žiadna vedná disciplína si doposiaľ nemôže nárokovať rozhodujúcu úlohu pri výskumoch myslenia. Isté hierarchické pozície však zaujala kognitívna psychológia. Pre kognitívnu psychológiu výskum myslenia sa začal už v 19. storočí v Lipsku, v laboratóriu Wilhelma Wundta, pokladaného za otca psychológie. Moderné poznávacie prístupy k štúdiu myslenia vychádzajú z dvoch rozdielnych hľadísk – *deskriptívneho* a *preskriptívneho* (normatívneho).

Deskriptívny prístup presadzoval registráciu bežných skreslení, vyplývajúcich z používania príliš malých výberov, zo zamieňania korelácií s kauzalitou alebo z kognitívnych omylov, vyplývajúcich z uprednostňovania dôkazov, ktoré potvrdzujú preferovanú hypotézu. *Deskriptívny* prístup ku kritickému mysleniu sa zameral na spôsob, akým *myslenie prebieha chybne* a návody, používajúce tento rámec, obvykle zahŕňajú opatrenia, ktoré majú chybnému mysleniu zabrániť. Naopak, *preskriptívny* prístup sa koncentruje na stratégie umožňujúce kvalitné myslenie, vrátane primeraného využívania základných informácií a vedeckých princípov (najmä prostredníctvom induktívneho myslenia). Menší dôraz kladie na pragmatiku myslenia.

Myslenie možno zlepšiť inštrukciami

Z hľadiska kognitívnej psychológie sa pri štúdiu kritického myslenia dôraz kladie na vedecké usudzovanie. Tým vznikajú empirické základy prijímania adekvátnych záverov. Inštrukcie na prehĺbenie kritického myslenia by preto mali byť značne náročné. Napriek určitej skepse sa predpokladá, že myslenie sa skvalitňuje, ak sa jednotliviec naučí vhodne aplikovať schopnosti a stratégie kritického myslenia. Spomedzi jednotlivých stratégií treba vyzdvihnúť najmä: pochopenie, čím je určitá príčina determinovaná; spoznanie a kritika predpokladov; analýza vzťahu medzi prostriedkami a cieľmi, ako aj problémy s poznávaním. Dôkazy o pozitívnom pôsobení inštrukcií na kritické myslenie naznačujú, že špecifické inštrukcie umožňujú aj ich prenos na nové situácie, čo môže v mnohých prípadoch viesť k zrelšiemu mysleniu.

Sieťový model myslenia a poznávania

Poznávací prístup ku kritickému mysleniu je založený na základných pojmoch kognitívnej metodológie, najmä na spôsobe organizácie pamäťového obsahu a inštrukcií skvalitňujúcich myslenie. Tento proces organizácie prebieha prostredníctvom myslenia a poznávania a realizuje sa v pamäťovom sklade, reprezentovanom ako sieť vzájomne prepojených sémantických pojmov, známych ako *poznávacie* štruktúry. Vnútoraná reprezentácia významu v pamäti determinuje spôsob používania informácií a okolnosti, za ktorých sa niektoré spomienky na rozdiel od iných vybavujú, čo obvykle závisí od kon-

textových kľúčov. Význam je skrytý vo vzájomných prepojeniach medzi vnútro vlastnej poznatkovej štruktúry a inými poznatkovými štruktúrami.

Sieťový model poznatkovej reprezentácie je analogický so vzorcom neurochemickej aktivity alebo biologických základov myslenia – akoby potvrdzoval biologickú podstatu poznávania. *Sieťový model* aktivuje užitočný spôsob uvažovania v kontexte kritického myslenia: chybný myšlienkový vzorec, ako je napríklad zamieňanie korelácií s príčinami, vytvára spojenia medzi poznatkovými reprezentáciami súčasného výskytu dvoch udalostí a poznatkovou reprezentáciou *príčiny*. Pri úsilí opraviť tento chybný myšlienkový kontakt by sa spojenie malo zoslabiť alebo prerušiť a nahradiť spojeniami medzi pojmi, ako sú *náhodné určenie podmienok* a *príčinnosť*. K chybnému spojeniu dochádza najmä vtedy, ak súčasný výskyt a príčinná línia sú v súlade s inými presvedčeniami jednotlivca o príčinách jednotlivých výstupov (napríklad očakávanie, že užívanie marihuany zvyšuje riziko konzumácie ťažších drog.)

Ak sú schopnosti kritického myslenia primerane rozvinuté, do siete sa pridávajú nové spojenia a formujú sa prídavné poznatkové štruktúry a nové vybavovacie kľúče sa efektívne spájajú so spomienkami uloženými v dlhodoobej pamäti. *Sieťový model* myslenia a poznávania je dynamický najmä u jednotlivcov, ktorí postupne modifikujú svoje poznatkové štruktúry a prepracúvajú spojenia medzi nimi. Taktiež sa predpokladá, že mysliaci človek je aktívnym hľadačom informácií, aplikujúcim myšlienkové schopnosti alebo stratégie na zvládnutie dostupných informácií uložených v pamäti. Individuálne rozdiely v motivácii zvládnuť namáhavú stránku kritického myslenia, vrátane spracovania uložených poznatkov, sú tiež dôležitou súčasťou týchto modelov.

Štyri zložky kritického myslenia

V súčasnosti sa do popredia záujmu výskumníkov dostáva štvorzložkový model kritického myslenia a poznávania. Zahŕňa:

- a) dispozície pre namáhavé myslenie a učenie potrebné na kritické myslenie,
- b) poznatky o schopnostiach kritického myslenia,
- c) tréning štruktúry pre uľahčenie transferu medzi kontextami a
- d) metapoznávaci monitoring (Halpern, 2000).

Dispozičná alebo postojoivá zložka

Kritické myslenie vyžaduje nielen motiváciu, ale aj dispozície k náročnému psychickému úsiliu, preto sa často predpokladá systematické usudzovanie so zmyslom pre presnosť a pozornosťou k detailom. Dispozičná alebo postojoivá zložka znižuje vzdialenosť medzi kognitívnou psychológiou a emóciami i motiváciou, napríklad tým, že sa do úvahy berie antidogmatizmus, snaha objektívne hodnotiť informácie a chápať rozdiely medzi racionalizáciou a usudzovaním. Tieto nekognitívne aspekty dispozície ku kritickému mysleniu zahŕňajú tendenciu skúmať problém z rôznych perspektív a tolerovať aj jeho nejednoznačnosť a neurčitosť. Spomínané zložky kritického myslenia sa prekrývajú s emočnými a afektívnymi podnetmi. Poznávacie a emočné procesy pôsobia vo vzájomných vzťahoch. Inštrukcie týkajúce sa dispozičných aspektov kritického myslenia zdôrazňujú plánovanie, potláčanie nekontrolovaných impulzov a používanie situačných, ako aj sociálnych a kontextových premenných pri regulácii myslenia a konania.

Zložka schopností

Procesy kritického myslenia, niekedy nazývané aj *procesy vyššej kategórie* sa odlišujú od jednoduchších foriem, ako sú mechanické opakovanie alebo rutinné počítanie. Vyžadujú skôr také kognitívne schopnosti ako usudzovanie, analýza, syntéza a hľadanie súvislostí. Komplexnosť myslenia často vyplýva zo zložitej podstaty problému, prípadne z potreby usudzovať a rozhodovať sa. Uplatňuje sa najmä vtedy, ak sú dostupné informácie nekompletné, viacmenej pravdepodobné alebo nedostatočne dôveryhodné. Krátky prehľad procesov kritického myslenia zahŕňa najmä verbálne usudzovanie, ktoré umožňuje odolávať bežnému presvedčaniu alebo schopnosť analyzovať argumenty. Prípadne možno uvažovať aj o sklone k primeranému zhodnoteniu presvedčivosti záverov, vyplývajúcich z príčin a dôkazov, zo zvládania neurčitosti a neistoty pri prijímaní rozhodnutí a schopnosti produkovať zložité alternatívy a ciele pri riešení problémov a pri rozhodovaní.

Nácvik na podporu prenosu

Kritické myslenie sa niekedy neuplatňuje dostatočne úspešne, najmä pri nevhodnom použití v nových súvislostiach. K dispozícii je dostatok dôkazov, že tento prenos neprebíha automaticky.

Kritické myslenie a jeho prenos možno zdokonaľovať nácvikom. Pravdepodobnosť prenosu sa môže zvyšovať príkladmi z rôznych tematických oblastí a formovaním štruktúry problémov, ktoré môžu pôsobiť ako vybavovací kľúč. V popredí záujmu stojí štruktúrna citlivosť myslenia, najmä vzhľadom na stratégie riešenia problémov. Usudzovanie, riešenie problémov a učenie závisí od kapacity kódovať a manipulovať s príbuznými poznatkami. Príbuzné štruktúry medzi významovými pojmami sú v poznávacích modeloch myslenia primárne. Štruktúrny nácvik je založený na modeloch ľudského poznávania, ktorých význam sa vytvára tak, akoby sa skrýval vo vzťahoch medzi pojmami, uloženými v dlhodobej pamäti. Cieľom štruktúrneho nácviku je naučiť jednotlivca, aby si uvedomil, kedy jednotlivé procesy môžu byť užitočné (napríklad tendencia k spriemerňovaniu alebo zvažovanie viacnásobných alternatív, bez ohľadu na obsah problému).

Metapoznávací monitoring

Regulačnou funkciou kritického myslenia je *metapoznávanie*, zamerané na hodnotenie vlastných poznávacích schopností a využitie týchto informácií na vyvodzovanie záverov o úrovni vlastného myslenia a učenia. Primerané *metapoznávanie* zahŕňa hodnotenie známeho obsahu a toho, čo je potrebné, aby sa stalo známym, ako aj vymedzenia cieľov a plánov na ich dosiahnutie. Kritickí myslitelia si tiež uvedomujú, kedy nemajú dostatok informácií, aby dospeli k zmysluplným záverom a aké sú rozdiely medzi pravdepodobnými, nepravdepodobnými a reálnymi výstupmi. Metapoznávací monitoring je založený na vedomom zvažovaní úrovne poznávacích schopností jednotlivca a na presnom hodnotení zdrojov poznania, ktoré umožňujú reguláciu správania.

Metapoznávanie je založené na troch procesoch, kľúčových pre kritické myslenie: *monitoring*, *regulácia* a *chápanie*. *Monitoring* zohráva dôležitú úlohu najmä pri získavaní poznatkov – ovplyvňuje, nakoľko sa jednotlivec

naučí nový učebný materiál a pochopí zložitejšie pojmy. *Regulácia* motivuje poznanie – ak sa študent nenaučí určitú tému alebo niečomu neporozumie, je potrebné, aby sa tieto procesy aktivovali (napríklad zvýšením motivácie). *Chápanie* umožňuje posudzovať spoľahlivosť sebahodnotenia jednotlivca, nakoľko ho riešenie uspokojilo. Týmto postupom *metapoznávanie* vytvára základ pre procesy, ktoré sú pre kritické myslenie podstatné.

Tvorivé a kritické myslenie

Tvorivé myslenie spočíva v produkcii neobvyklých a kvalitných odpovedí pri riešení problémov. Toto vymedzenie je porovnateľné s definíciami kritického myslenia. Rozdiel spočíva snáď len v tom, že tvorivé myslenie predpokladá využitie neobvyklých stratégií alebo schopností. Na porovnanie možno uviesť, že myšlienkové procesy použité pri kritickom myslení môžu byť buď bežné alebo neobvyklé. Tým je kritické myslenie nadradené tvorivému. Kritické myslenie vyžaduje tvorivosť (neobvyklé a hodnotné riešenia) – napríklad pri generovaní alternatív k problémom, pri novom definovaní cieľov a pri uvedomení si, ktoré procesy kritického myslenia sú v nových situáciách žiaduce. Pochopiteľne, že rozdiel medzi kritickým a tvorivým myslením nemožno detailne vymedziť. Bežné a neobvyklé myšlienky na seba nadväzujú.

Weisberg (1993) na základe analýz tvorivého myslenia, založených na kauzistikách, prisudzoval pôvod tvorivého myslenia prežívaniu, ovplyvňovanému jednotlivými oblasťami poznania. Z toho vyplýva, že štruktúrny nácvik, určený na zlepšenie prenosu myšlienkových procesov prostredníctvom analógií, je kľúčovou zložkou inštrukcií, určených na zlepšenie kritického myslenia. Ak sa tieto schopnosti využívajú v nových oblastiach poznania, ich aplikácia môže pripadať neobvyklá alebo inak povedané, tvorivá. Preto heuristiky aktivujúce nové spôsoby vytvárania asociácií a využívajúce príklady a analógie z mnohých rozdielnych kontextov, sú dôležitou súčasťou kurzov kritického a tvorivého myslenia.

Úloha kontextu a posudzovania

Využívanie inštrukcií pri kritickom myslení vyplýva z potreby rozlišovať medzi rôznymi typmi procesov a od schopnosti uvedomiť si, že myšlienkové

procesy, použité v určitých súvislostiach (napríklad pri stanovení účinnosti liekov), sú užitočné aj v značne odlišných situáciách (napríklad pri rozhodnutí, ako obchodné embargo zlepši politické vzťahy s inou krajinou). Preto sa inštrukcie o kritickom myslení odlišujú od inštrukcií používaných vo formálnej logike, ktoré charakterizuje využívanie sylogizmov a lineárneho usudzovania, úzko závislých od pravidiel a ktoré sa nemenia vzhľadom na širšie súvislosti. Kritické myslenie je komplexnejšie než pravidlami riadená deduktívna logika. V praktických súvislostiach sa najčastejšie uplatňuje usudzovanie, najmä v situáciách neistoty a nejednoznačnosti reálneho života.

Kritické myslenie sa niekedy označuje aj ako *autentické myslenie*, pretože reguluje bežné problémy reálneho života. Praktické príklady sú často založené na rôznych scenároch, ako sú napríklad argumenty z úvodníkov novin, rozhodnutia týkajúce sa výberu optimálnej lekárskej procedúry z množiny nedokonalých alternatív (uprednostňovanie najmenšieho zla) alebo riešenia každodenných problémov, ako je získanie peňazí do najbližšej výplaty. Niektoré rozpory medzi kritickým myslením v rámci kognitívnej psychológie a vo filozofii spočívajú hlavne v rozsahu, nakoľko každá disciplína uprednostňuje prístupy podľa pevných pravidiel alebo podľa heuristik (čiže s pravdepodobnostným priebehom).

Kritické myslenie a múdrosť

Súčasná kognitívna psychológia ponúka vhodný model na zvyšovanie úrovne kritického myslenia. K dispozícii sú dôkazy svedčiacie o tom, že úroveň myslenia sa v priebehu pedagogického procesu môže zvýšiť vtedy, ak pôsobením kritického myslenia dochádza k prenosu medzi rôznymi súvislosťami, ak sa zvýšia dispozície ku kritickému mysleniu a ak sa metapoznávaci monitoring použije na reguláciu procesu myslenia (najmä vzhľadom na reguláciu kognitívnych omylov).

Pozoruhodné je, že kritické myslenie prekračuje rámec bežného laboratórneho výskumu a akceptáciou kognitívnej metaúrovne sa prikláňa k múdrosťovej orientácii. Preto možno v situáciách každodenného života hľadať analógie medzi múdrosťou a správaním kriticky mysliaceho človeka, ktorý:

1) sa obvykle vcítiť do perspektív iných ľudí. Nie je zajatcom vlastných názorov. Dokáže tolerovať životné skúsenosti a požiadavky ľudí vo svojom

okolí, aj keď sú zásadne odlišné od jeho vlastných. Udalosti sa snaží chápať a hodnotiť z rôznych hľadísk.

2) si uvedomuje svoju možnú zaujatosť a neobjektívnosť. Pri hodnotení sa usiluje svoje slabiny odhaliť a minimalizovať.

3) je prispôsobivý i primerane skeptický. Ústretovo prijíma nové informácie, myšlienky aj výroky. Seriózne uvažuje o alternatívnych vysvetleniach a možnostiach. Otvorené myslenie však dopĺňa primeranými pochybnosťami a svoje tvrdenia obvykle prepletá argumentmi.

4) sa orientuje na uvážlivé myslenie a odmieta povrchné odpovede. Namiesto nich zvažuje rôzne alternatívy.

5) pred prijímaním záverov starostlivo skúma dôkazy a snaží sa zvažovať ich prínos. Pri ich vyhodnocovaní zvažuje, nakoľko ide o empirické poznatky alebo o individuálne pocity a osobné zážitky.

6) zásadne nespája dôkazy s ich nositeľmi. To znamená, že neodmieta určité výroky len preto, že ich vyslovil nesympatický alebo nepriateľský človek. Zameriava sa len na problém a nie na jeho nositeľa. V takomto prípade sa kritické myslenie približuje problémovému mysleniu.

Ako vidno, viaceré tieto požiadavky úzko súvisia aj s regulačnou úlohou múdrosti (Ruisel, 2005).

Z týchto úvah vyplýva, že kritické myslenie sa nezakladá na izolovanej schopnosti, ale skôr na množine osobnostných vlastností, postojov a kognitívnych schopností, ktoré možno aktívne aplikovať pri logickom zvažovaní všetkých dôvodov za a proti.

KONŠTRUKTÍVNE MYSLENIE

Podľa Epsteina (1994) *konštruktívne myslenie* predstavuje kognitívnu aktivitu, významnú pre aktiváciu praktickej, sociálnej i emočnej inteligencie pri zvládaní problémových situácií aj pri znižovaní psychickej záťaže.

Koncepcia *konštruktívneho myslenia* je odvodená z kognitívno-skúsenostnej teórie poznania seba, predpokladajúcej pôsobenie dvoch druhov inteligencie. Prvá z nich má skôr abstraktný charakter a je merateľná inteli-genčnými testami. Druhou je tzv. skúsenostná inteligencia, využitelná najmä pri riešení praktických problémov v každodennom živote. Ku *konštruktívne-*

mu mysleniu dochádza spracovaním informácií prostredníctvom tzv. skúsenostného systému, ktorý vychádza zo skúsenostnej inteligencie.

Skúsenostná inteligencia je založená na schopnosti ľudí učiť sa priamo zo svojich skúseností. Učenie prebieha viac-menej automaticky, bez úsilia alebo vedomého prežívania. Vynára sa však otázka: ako možno merať spracovanie informácií, ak si ich ľudia neuvedomujú? Alebo inak povedané slovami Epstein (1994), *ak skúsenostný systém operuje podvedome, ako môže byť prístupný výpovedi?*

Podľa tohto autora jednotlivci pochopiteľne nedokážu priamo zasahovať do skúsenostných nevedomých procesov, ale sú schopní opísať spôsob, akým si uvedomujú dôsledky tohto nevedomého myslenia, vyvolávaného naučenými myšlienkovými schémami.

Automatické kognície môžu, ale nemusia byť adaptívne. Na deštruktívnu úlohu týchto kognícií pri interpretovaní udalostí a riadení správania upozorňovali najmä klinickí psychológovia.

Epstein (1994) zostavil a štandardizoval *Dotazník konštruktívneho myslenia*. Je určený na meranie automatického konštruktívneho i deštruktívneho myslenia. Súčasná verzia dotazníka obsahuje 108 položiek rozdelených do šiestich hlavných a troch kontrolných škál. Hlavné škály dotazníka sú orientované na:

- emočné zvládanie,
- konatívne zvládanie,
- osobné poverčivé myslenie,
- kategorické myslenie,
- ezoterické myslenie a
- naivný optimizmus.

Emočné zvládanie – jednotlivci s vysokými hodnotami v tejto škále obvykle zvládajú stresové situácie spôsobom, nevyvolávajúcim nadmerný stres. Emočné zvládanie je viac spojené s odmietaním myslenia, ktoré vyvoláva negatívne emócie a stres než so zachytením myslenia, ktoré posilňuje silné pozitívne emócie. (Ponúkajú sa otázky typu *Som veľmi citlivý na odmietanie* alebo *Moja myseľ často hromadí nepríjemné udalosti z minulosti*.) Tieto položky sú citlivé na situácie, v ktorých jednotlivec nemá k dispozícii dostatok efektívnych zvládacích stratégií.

Konatívne zvládanie – meria tendenciu k mysleniu spôsobom, ktorý podporuje efektívne každodenné činnosti. Typickou otázkou je položka *Ak stojím pred ťažkou úlohou, snažím sa povzbudiť myšlienkami, ktoré mi pomôžu s realizáciou*.

Osobné poverčivé myslenie – táto škála indikuje stupeň, nakoľko sa potvrdzujú súkromné povery ľudí, podľa ktorých dlhodobejšie úspechy bývajú neskôr vyvažované negatívnymi udalosťami. Tento štýl myslenia znižuje očakávanie sklamaní tým, že zmierňuje prejavované nadšenie a nádej. Má pozitívny vzťah so zvýšeným pesimizmom a depresivitou.

Kategorické myslenie – jednotlivci s účinným kategorickým myslením pokladajú svet za čierno-biely a prehliadajú širšie súvislosti. Na druhej strane, pri rýchlom rozhodovaní alebo prijímaní záverov tento štýl môže pôsobiť aj pozitívne.

Ezoterické myslenie – analyzuje stupeň, nakoľko ľudia veria výskytu neobvyklých a vedecky neakceptovateľných javov. Jednotlivci s vysokým skóre môžu rovnako veriť v pozitívne alebo v negatívne znamenia, preto škála obsahovo nezisťuje negatívny myšlienkový posun.

Naivný optimizmus – naznačuje osobný sklon k nereálnemu optimizmu. Tento stav obvykle lepšie posudzujú vonkajší pozorovatelia a podľa Epsteina býva charakteristický pre politikov. Negatívne hodnoty môžu viesť k značne zjednodušenej životnej orientácii.

Problémy klientov s emočným a konatívnym zvládaním môžu upozorňovať na poruchy správania, vymedzené klinickými teóriami Ellisa a Becka (Kordačová, 2014).

DECIDOFÓBIA

Decidofóbiu alebo fóbiu z rozhodovania do odborného jazyka uviedol filozof Princetonskej univerzity Walter Kaufmann (1973) v publikácii *Bez viny a spravodlivosti: od decidofóbie k autonómii* (Without Guilt and Justice: From Decidophobia to Autonomy), venovanej pôsobeniu fóbií. Na základe svojich poznatkov dospel k záveru, že niektorí ľudia sa neradi rozhodujú najmä kvôli dôsledkom svojich rozhodnutí. Často sa stáva, že váhajú a odďaľujú výber alternatív. Ak fóbie z rozhodovania narušia psychiku a ovplyvnia každodenný život, stávajú sa vážnym problémom.

Rozhodovanie vyžaduje sebadôveru, ale aj určitý stupeň istoty. Pri závažných rozhodnutiach s významnými dôsledkami je pre niektorých ľudí zložitá sa rozhodnúť, čo je pre nich najlepšie. Obávajú sa najmä chybných rozhodnutí. Pretože si nie sú dostatočne istí sami sebou, neraz reagujú nahnevane a rozrušene.

Kaufmann (1973) opísal *decidofóbov* ako ľudí s nedostatkom odvahy, ktorí sa pri rozhodovaní neodvážia prikloniť k niektorej alternatíve. Naopak, pomerne ochotne prítakávajú názorom autorít, ako sú rodičia, manželia a manželky, prípadne cirkevné spoločenstvá, univerzity a politické strany. Ak sa *decidofób* nelieči, môže sa stať, že nedokáže dospieť k žiadnym osobným rozhodnutiam, bez ohľadu na ich závažnosť a stane sa závislý od inej osoby. Alebo sa prikloní k takým iracionálnym oblastiam poznania, ako sú astrológia, tarotové karty alebo psychotronika. Symptómy tejto poruchy siahajú od pomerne bezvýznamných až po neuveriteľne zložitých, ktoré sa vyskytujú pri úzkostných poruchách správania alebo pri panických atakoch. Medzi najčastejšie symptómy patrí zvýšené svalové napätie, nadmerné potenie, sucho v ústach, závraty alebo nevoľnosť, zrýchlené dýchanie, pocit odtrhnutia od reality, úzkosť, neschopnosť komunikovať alebo jasne myslieť. Tieto symptómy nie sú obvykle zvlášť hrozivé, avšak bez liečenia sa môžu postupne zhoršovať a viesť až k depresiám.

Prijaté rozhodnutia môžu ovplyvniť život riešiteľa v rôznych oblastiach, napríklad v obchode alebo v osobnom živote. Ak sa podnikateľ dopustí chybných rozhodnutí, môže to byť pre neho veľmi drahé, pretože každý deň prináša množstvo rozhodnutí, ktoré je potrebné vykonať. Pre *decidofóba* už aj nutnosť jednoduchého rozhodnutia, napríklad objednávka obeda v reštaurácii, môže pôsobiť značne stresujúco, takmer rovnako ako pri dôležitých problémoch, ako je výber povolania alebo rozhodnutie o svadbe.

Je pochopiteľné, že mnohí jednotlivci s touto poruchou sa rozhodovania vzdajú, prípadne sa priklonia k takým iracionálnym prístupom ako je vykladanie z rúk, z tarotových kariet prípadne *čítanie z aury*. Ľudia, ktorí sa cítia neisto pri výhľade do budúcnosti, sa často prikláňajú k iracionálnej viere vo vyššie sily. Neracionálnou odpoveďou na stres býva aj príklon k magickému mysleniu. Terapia *decidofóbov* býva založená na metódach kognitívnej terapie, často kombinovanej s antidepresívami.

DYSRACIONALITA

Pri posudzovaní kvality myslenia sa uvažuje aj o *dysracionalite*, definovanej ako neschopnosť napriek dostatočnej inteligencii racionálne myslieť a primerane sa správať. Táto kognitívna funkcia vysvetľuje, prečo bystrí ľudia vstupujú do pyramídových hier a prikláňajú sa k chybným rozhodnutiam. O *dysracionalite* (názov sémanticky odvodený z dyslexie) už začiatkom 90-tych rokov diskutoval Stanovich (2011). Definoval ju ako neschopnosť učenia a charakterizoval ju ťažkosťami pri formovaní úsudkov, pri posudzovaní ich konzistencie alebo pri výbere krokov smerujúcich k dosiahnutiu cieľov jednotlivca. Na druhej strane Kavale (2000) uvažoval o *dysracionalite* skôr ako o poruche myslenia, než o neschopnosti učiť sa, pretože nemá priamy dosah na akademický výkon. Podľa Sternberga (1985) *dysracionalita* nie je vymedzená dostatočne presne, pretože jej chýba kvalitnejší teoretický rámec (ktorý by primerane vysvetlil, prečo sa ľudia stávajú *dysracionálni* a ako sa nimi stali) a primeraná operacionalizácia (možno *dysracionalitu* merať?). Súčasne upozornil, že pojem sa aj zneužíva, pretože oponenta možno spochybniť kvôli nesúhlasu s určitým subjektívnym názorom.

Stanovich (1993) zdôraznil fakt, že rozdiely v racionálnom myslení sú od inteligencie prekvapujúco nezávislé. Pri hľadaní príčin *dysracionality* upozornil na nedostatočné zvládnutie pravidiel a stratégií racionálneho myslenia, vyplývajúce z nedostatočného vzdelania. Vďaka týmto medzerám inteligentní ľudia neraz dospievajú k zdanlivo racionálnym rozhodnutiam. Druhá príčina vyplýva z faktu, že myslenie môže byť ovplyvnené omylmi. Vedie ich k nepresnému presvedčeniu, že plne kontrolujú príčiny a dôsledky svojho správania. Preto sa neraz aj inteligentní ľudia nadchnú pre iracionálne ideológie, pseudovedy a zjednodušené schémy správania. *Dysracionalita* sa môže prejavovať aj pri aplikácii situačných testov, ktoré merajú úroveň racionality, avšak podliehajú emóciám. Používanie IQ testov môže byť ovplyvnené tým, že merajú inteligenciu a nie racionalitu.

Na detailnejšie vysvetlenie problémov, ktoré môže tzv. kognitívny lakomec (to jest kognitívne lenivý človek) spôsobiť, Stanovich (1993) navrhol teóriu duálneho procesu, založenú na rozdieloch medzi procesmi *typu 1* a *typu 2*. Procesy *typu 1* sa často nazývajú heuristické, prebiehajú rýchlo, automaticky a nezávisle od vedomej pozornosti alebo úsilia. Procesy *typu 2*

sú pomalé, regulované a ovplyvňuje ich subjektívna pozornosť a úsilie. Ťažšie je analyzovať spracovanie *typu 2*, ktoré vyžaduje cieľavedomú aplikáciu normatívnych pravidiel – založených na logickom usudzovaní, teórii pravdepodobnosti alebo rozhodovaní. *Typ 1* môže viesť k efektívnemu a rozumnému formovaniu primeraných rozhodnutí, ale tiež k občasným, subjektívnym a chybným myšlienkam, vyvolávajúcim neodôvodnené presvedčenia a zlyhania pri dosahovaní cieľových výkonov. Niekedy sa však stáva, že *typ 1* s heuristikami limitovanej hodnoty môže byť príčinou omylov v *type 2*. Je to dokonca bežný, ale iracionálny typ správania, pri ktorom ľudia investujú do pomerne beznádejných projektov. Obávajú sa poklesu pôvodných investícií a preto sa dopúšťajú *omylu klesajúcich nákladov*. Ak taká heuristika, vyhnúť sa stratám, je príliš generalizovaná prostredníctvom *typu 2*, môže viesť k tomu, že veľa peňazí sa minie chybné (Over, 2000).

Stanovich (1993) upozornil na výskum, v ktorom členom kanadskej pobočky Mensy predložili materiály o paranormálnych javoch. Zistil, že 44 % ľudí s vysokým IQ je presvedčených o užitočnosti astrológie a 56 % verí v existenciu mimozemských civilizácií. Napriek tomu, že tieto presvedčenia nie sú podporené validnými dôkazmi, história vedy poskytuje veľa príkladov ľudí, ktorí napriek svojej vysokej inteligencii vykazovali iracionálne správanie. Príkladom môže byť vedec William Crookes, objaviteľ tália a člen Kráľovskej akadémie, ktorý dlho akceptoval špiritistické médiá.

Takéto správanie sa týka nielen jednotlivcov, ale aj veľkých sociálnych skupín. Na ilustráciu možno uviesť historický fakt, že v 90-tych rokoch minulého storočia sa takmer polovica albánskej populácie zapojila do pyramidovej hry, pri ktorej účastníci očakávali, že im vložené investície prinesú neprimerane vysoké zisky. Podvodná *hra* sa roku 1997 skončila ekonomickým a sociálnym kolapsom. K podobným podvodom dochádzalo v 90. rokoch aj na Slovensku, pričom podvedení účastníci často odmietali priznať svoj diel viny a zo straty vinili štát, napriek tomu, že nemalé sumy peňazí odovzdávali organizátorom dobrovoľne. V skutočnosti ľudia si aj bez väčšieho nátlaku osvojujú rolu *kognitívnych lakomcov*, dôverujú svojim inštinktom a intuícii, a odmietajú aj relatívne jednoduché kalkulácie, ktoré by ich presvedčili o nezmyselnosti ich počínania. Logicky za týmito podvodmi nezaostávajú ani prípady *šmejdov*, to jest predajcov málo kvalitných výrobkov za premrštené ceny. Týmito kanálmi sa otvára cesta k hlúposti.

TEÓRIA ZDRAVÉHO ROZUMU

Nie je tajomstvom, že v období postmodernity dochádza k masívnemu spochybňovaniu vedeckého myslenia a k výraznému rastu iracionality. Nemožno jednoznačne tvrdiť, že by psychológia na túto situáciu nebola vôbec pripravená. Najmä preto, že časť útokov proti vedeckému poznaniu prebieha pod štítom zdravého rozumu. Kritická konfrontácia zdravého rozumu a vedeckého myslenia poskytuje nádej na udržanie istého (aj keď žiaľ, značne limitovaného) stupňa racionality v spoločenskom vedomí.

Psychológia z poznatkov tzv. zdravého rozumu ťažila nepochybne už dávnejšie. Napríklad podľa Heidera (1958) veľa schém naivnej psychológie je stelesnených v pojmových štruktúrach každodenného jazyka. Preto sa prostredníctvom analýzy jazyka pokúšal o systematický rozbor pojmu zdravého rozumu. Podľa neho takéto rozborové možnosti zohrávajú dôležitú rolu v reprezentácii poznávacích procesov naivnými psychológmi a vo vytvorení teórie vysvetľujúcej tieto procesy. Pretože, podľa jeho slov, *obyčajný človek máva veľké a hlboké porozumenie pre seba a iných ľudí, aj keď neraz nepresne sformulované alebo neurčito zobrazené, čo mu umožňuje spolupracovať s ostatnými viac alebo menej adaptívnym spôsobom.*

Heidera podporil Kelley (1973) konštatovaním, že úlohou sociálnych psychológov nie je vyvracať zdravý rozum, ale skôr ho analyzovať, kultivovať a rozširovať.

Pochopiteľne, že bádatelia v tejto problematike nezaujímajú k zdravému rozumu len pozitívne postoje. Podľa Lindgrena a Harveya (1981) zdravý rozum môže vyvolávať falošné presvedčenie, že človek vždy rozumie ostatným ľuďom, zatiaľ čo psychológia o podstate tohto javu pochybuje.

Relatívnym nedostatkom zdravého rozumu je nadmerná univerzalita, ktorú možno ilustrovať prísloviami typu *vrana k vrane sadá* a súčasne *protiklady sa priťahujú*. Podľa Shavera (1981) zdravý rozum nedokáže určiť podmienky, za ktorých sú všetky zovšeobecnenia pravdivé. Preto je nevyhnutné detailnejšie poznatky získavať prostredníctvom psychologického výskumu. *Nemožno sa spoliehať iba na laické teórie ... skúsenosť je síce znamenitým zdrojom podnetov a hypotéz, ale vedecká teória musí byť založená na poznatkoch* (Shaver, 1981).

Pochybnosti niektorých sociálnych psychológov o podstate zdravého rozumu blednú v porovnaní s rozhodným postojom radikálnych behavioristov, najmä Skinnera (1971): *Katastrofálne dôsledky zdravého rozumu pri regulácii správania sú v priebehu každodenného života evidentné, a vyskytujú sa od medzinárodných vzťahov až po starostlivosť o deti...*

Ktorý z týchto protikladných táborov sa blíži k pravde, prípadne, aký je vzťah medzi psychológiou a zdravým rozumom? Najskôr by snáď bolo užitočné vymedziť samotný pojem zdravého rozumu.

Zdravý rozum

Je paradoxné, že definovaniu a analýze zdravého rozumu sa v psychológii doposiaľ nevenovala veľká pozornosť. Jednu z mála definícií ponúkol Fletcher (1984) ako kultúrne podmienené presvedčenie o svete. Podľa toho istého autora možno rozlíšiť tri oblasti alebo aspekty zdravého rozumu:

- 1) zdravý rozum ako množina základných predpokladov o pôvode sociálneho a fyzikálneho sveta,
- 2) zdravý rozum ako suma kultúrnych zásad a presvedčení o sociálnom a fyzikálnom svete a
- 3) zdravý rozum ako spôsob myslenia o sociálnom a fyzikálnom svete.

Prvé dve formulácie analyzujú obsah myslenia, o ktorý sa zdravý rozum opiera, zatiaľ čo tretia reprezentuje poznávacie procesy, zahrnuté v myslení regulovanom zdravým rozumom. Tento rozdiel medzi obsahom a procesom sa aktuálne prezentuje v každodennom používaní tohto pojmu. Jednotlivci často konštatujú, že určité presvedčenie je pravdivé, pretože je v súlade so zdravým rozumom, čo znamená, že patrí do poznatkového skladu jednotlivca. Pojem sa tiež niekedy používa v súvislosti s operáciami a pravidlami, ktoré vymedzujú rozumné alebo správne štýly myslenia. Preto sa napríklad neraz žiada od ľudí, aby zdravý rozum používali pri rozhodovaní a posudzovaní.

Zdravý rozum a psychológia

Podľa mnohých laikov poznatky získavané v sociálnych a humanitných vedách (politike, psychológii, sociológii, kriminalistike, manažmente a pod.) sú kontrolovateľné zdravým rozumom. Nie div, že výsledky empirických vý-

skumov pripadajú vonkajším pozorovateľom všeobecne známe, triviálne a veľmi drahé – na rozdiel od prírodných a technických vied používajúcich špecifickú terminológiu, ktorej laici nerozumejú, a preto sa menej púšťajú do vyslovovania výhrad.

Podľa Furnhama (1983) námietky vyslovované v mene zdravého rozumu možno vymedziť v troch oblastiach:

- prvá sa týka presvedčení, že mnohé poznatky získané výskumami sú už dobre známe, intuitívne pochopiteľné, málo prekvapujú a nedostatočne informujú a pod.

- druhá vyplýva z faktu, že viaceré akademické disciplíny skúmajú priebeh subjektívneho prežívania (osobná percepcia, pracovná motivácia, láska, príťažlivosť a pod.). Preto sú zdravému rozumu dostupné, z čoho vyplýva, že ich možno zdravým rozumom aj vysvetliť.

- tretia sa vyskytuje v prípadoch, ak experimentálne zistenia protirečia rozšíreným stereotypom. Preto výsledky psychologických výskumov, ktoré demonštrujú, že ľudia sú krutí, sebeckí, vzťahovační alebo antisociálni sú prijímané kritickejšie, než opačné závery. (Napríklad preto aj výrok, že v každom z nás sa skrýva potenciálny vrah, sa obvykle neteší veľkej popularite).

Ak možno veriť Gilovichovi (1991), ľudia získavajú vedecky nesprávne presvedčenia o rôznych javoch reality nie preto, že sú hlúpi alebo nemajú k dispozícii dostatok platných dôkazov, ani kvôli nedostatočnému uspokojovaniu dôležitých psychologických potrieb. Skôr je to kvôli tomu, že sa neradiia iracionálnymi, ale chybné racionálnymi presvedčeniami.

Gilovich prisúdil laikom kognitívne omyly, ktoré vznikli kvôli:

- nesprávnemu chápaniu náhodných udalostí,
- nepresnému vnímaniu zákonov štatistickej regresie a
- tendencii akceptovať iba potvrdzujúce informácie.

Niektorí odborníci rozlišujú rozdielne úrovne špecifického spracovania informácií medzi deťmi, dospelými a vedcami. Napríklad Kuhnová (1989) konštatovala, že vedec by mal zvládnuť tri postupy:

- vedome sa prikloniť k presvedčeniu, ktoré akceptuje,
- poznať, ktoré dôkazy podporujú alebo spochybňujú jeho postoje,
- zdôvodniť, prečo ho koordinácia dostupných presvedčení a dôkazov viedla k súhlasu s určitým presvedčením a k odmietnutiu odlišného.

V sérii štúdií Kuhnová (1989) ilustrovala, ako deti často nerozlišujú medzi subjektívnym presvedčením a dôkazmi. Dôkazy obvykle prispôsobujú presvedčeniu alebo presvedčenie dôkazom. Laici (od 12 rokov až po dospelosť) konfrontovaní s nesúhlasnou informáciou, prejavovali nielen výraznú tendenciu udržať si svoje presvedčenie, ale aj skresľovať dôkazy. Deti a mnohí dospelí nemávajú jasnú predstavu o dôkaze, ktorý sa vymyká ich osobnému presvedčeniu. Až pochopenie možnosti, že aj protikladné presvedčenia môžu umožňovať vysvetlenie určitého javu, pomáha ľuďom akceptovať, že sa môžu vyskytovať aj dôkazy, ktoré ich presvedčeniu protirečia.

Perkins a Simmons (1988) poskytli integrovaný model pre pochopenie nedorozumení vo vedeckom myslení. Upozornili na nevyhnutnosť vymedzenia štyroch rozdielnych rámcov:

- *obsahový rámec* – sumarizuje fakty, definície a algoritmy spojené s obsahom témy, ktoré sa získali logickou úvahou alebo memorovaním a pamäťovou reprodukciou. S týmto rámcom sú spojené charakteristické kognitívne výkony, vrátane reprodukcie faktov a výstižných opisov príkladov, používajúcich terminologický slovník danej oblasti.

- *rámec riešenia problému* – obsahuje stratégie riešenia špeciálnych a všeobecných problémov, presvedčenia o optimálnom riešení problémov a o autoregulačných procesoch, slúžiacich v procese riešenia problému k udržaniu jednotlivca v pohotovosti.

- *epistemický rámec* – zahŕňa špeciálne a všeobecné normy a stratégie potvrdzujúce platnosť tvrdení o určitej oblasti. Fakty, ktoré sú súčasťou obsahového rámca, sú kontrolované normami v epistemickom rámci. Charakteristické aktivity tvorí poskytovanie dôkazov, vysvetľovanie princípov alebo navrhovanie testov pre overenie určitých tvrdení.

- *rámec skúmania* – kompletizuje špeciálne a všeobecné presvedčenia a stratégie, ktoré rozširujú a aktivujú poznanie v špecifických oblastiach. Charakteristickým prejavom je kritické a tvorivé myslenie, ktoré prekračuje vymedzené hranice.

Perkins a Simmons (1988) súčasne opísali typické omyly, ku ktorým dochádza v jednotlivých rámcoch:

- *obsah* – naivné, nediferencované alebo nevýznamné pojmy, ťažkosti v overovaní poznatkov a problémy s prekrútenými poznatkami.

- *riešenie problému* – pokus a omyl, opakovania, hádanie, stereotypné odpovede atď.

- *epistémia* – intuitívne úvahy maskujúce opačné pozorovania, uprednostňované pred vnútornými súvislosťami, odmietanie pravidiel platných v danej oblasti poznania.

- *skúmanie* – nenachádza sa nielen žiadny problému ale ani pokus.

Súčasne upozorňujú na nápadné nedorozumenia, ku ktorým dochádza pri spracovávaní informácií: niekedy sú to naivné a ritualizované pojmy a praktické činnosti, ako aj tvrdenia, vyplývajúce z bližšie neidentifikovaných omylov.

Predpokladá sa, že zdravý rozum vytvára protiváhu logickému mysleniu, ktoré sa niekedy nepridržiava vymedzených rámcov a usiluje sa o absolutizáciu poznania.

Krajnú formu takéhoto nekoordinovaného konania predstavovala záchranná aktivita *Lode bláznov*. Roku 1494 vyšla v Bazileji rovnomenná satirická báseň univerzitného profesora Sebastiana Branta. Rozprávala príbeh bláznov, ktorí chcú loďou doplávať do imaginárnej krajiny zvanej *Narragónia*. Loď voľne plávala nielen po kanáloch, ale aj po mori a jednotlivé mestá na ňu umiestňovali svojich choromyseľných. Vizuálnu formu získal príbeh vďaka holandskému maliarovi Hieronymovi Boschovi. Na obraze vidno, ako sa cestujúci voľne baví a spievajú okolo obilnej placky visiacej zo sťažňa. Jeden z bláznov pridržiava kožený mech, ktorý sa chladí vo vode. Vpravo ďalší vracia, aby si uvoľnil priestor na nové jedlo. Veľká naberačka slúži ako kormidlo lode, ktorá sa plaví čoraz neovládanejšie, čím hlbšie sa pasažieri ponárajú do svojho šialenstva. Brant sa svojou básňou stal zakladateľom tzv. bláznovskej literatúry, založenej na nekontrolovanej, voľnej asociácií nápadov a bizarných analógií.

Zdravý rozum môže niekedy skĺznuť aj k lacnému pragmatizmu, k *šetreniu peňazí daňových poplatníkov*, k boju proti kybernetike, genetike a informatike. V argumentácii akademika Lysenka, ktorý pochoval sovietsku genetiku, sa často objavovala argumentácia typu: *Ako každý vie...* A vonkajší pozorovateľ chce príliš často patriť medzi tých, čo vedia. A niekedy je dobré, ak takzvaný zdravý rozum prehráva. Napríklad Adolf Hitler nevenoval spočiatku žiaducu pozornosť vývoju nemeckých rakiet, pretože zdravý rozum mu kázal budovať tradičné zbrane...

*

Model kritického myslenia i nadväzujúcej múdrosti ponúka veľké nádeje do budúcnosti, pretože schopnosť primerane myslieť je najlepšou prípravou na budúcnosť, ktorá podlieha dynamickým zmenám a stáva sa značne komplexnou. Veľkým katastrofám, ktoré podľa futuroológov hrozia tretiemu miléniu, bude snáď možné zabrániť zvýšeným úsilím, ktoré presvedčí väčší počet ľudí, aby mysleli reálnejšie a pragmatickejšie. Aby sa dokázali primerane rozhodovať pri zvažovaní dôsledkov vedecko-technického pokroku, pri výbere primeraných spôsobov zábavy a relaxácie, pri rozhodovaní o investovaní veľkých finančných prostriedkov i pri organizovaní pomoci ľuďom, ktorí sa nachádzajú na pokraji vyspelých spoločností. Kritické myslenie sa vynorilo ako formálna disciplína s vlastnou obsahovou náplňou. Možno časom získa ešte presvedčivejšiu perspektívu, najmä úsilím o výraznejšiu sebareflexiu, ako predstupeň na ceste k dosiahnutiu múdrosti. S múdrosťou sa kritické myslenie snaží dosiahnuť, aby ľudia získavali a užívali informácie efektívnejšie, nielen v prospech vybraných skupín, ale ľudstva ako celku. Ako uvádza *Knihá Prísloví: Spravodlivosť dvíha národ, ale hriech je hanbou národov.*

STARNUTIE A NEUROBIOLÓGIA MÚDROSTI

MÚDROŠŤ STARNUCÉHO MOZGU

Históriu psychológie múdrosti a vývinovej psychológie už v dávnejšej minulosti obohatil mystický prameň, ktorý každému, kto sa z neho napil alebo sa v ňom okúpil, obnovil mladosť. Zmienky o takýchto udalostiach priniesli už *Hérodotove spisy* (5. stor. pred Kr.), *Alexandrove romance* (3. stor. po Kr.) alebo *Poviedky o legendárnom kňazovi a patriarchovi Jánovi* (kráľovi Johnovi Presterovi, 11/12 stor.). Roku 1513 vyplával na šíre more španielsky cestovateľ a prvý guvernér Portorika Juan Ponce de León, aby našiel legendárny *Prameň večnej mladosti*, avšak nepodarilo sa mu ju objaviť a roku 1521 zomrel. Táto posadnutosť večnou mladosťou však s De Leónom neskončila. Oscar Wilde v 19. storočí v klasickom románe *Portrét Doriana Graya* zobrazil príbeh muža, ktorý sa rozhodol predať dušu výmenou za stav večnej mladosti. V roku 1985 natočil americký režisér Ron Howard science-fiction film *Zámotok* o penzistoch, pátrajúcich po *Prameni mladosti*, ktorí sa vyrovnávali s realitou starnutia.

Neúnavnému hľadaniu a udržiavaniu mladosti sa intenzívne venuje aj reklamný priemysel. Divákovi sa ponúkajú televízne upútavky, reklamy v magazínoch, na billboardoch, alebo inzeráty v špecializovaných časopisoch. Tovarom sa stávajú nespočetné produkty spomaľujúce starnutie ako kozmetika, diéty, výživové doplnky a rozmanité chirurgické zásahy do organizmu, ktoré by mali oddialiť túto nevyhnutnú fázu životného cyklu.

Aj hľadanie múdrosti vo vyššom veku sa niekedy spája s donkichotským odkazom *Prameňa mladosti*. Grécky dramatik Sofokles (497 – 406 pred Kr.) spochybnil to, že aj múdri starnú a podľa francúzskeho románopisca a politika Victora Huga (1802 – 1885) múdry človek nestarne, ale dozrieva. Ako naznačujú tieto výroky, prameň môže ovplyvniť také chápanie múdrosti, ktoré sa udržiava bez ohľadu na starnutie fyzickej zložky človeka.

Podobne ako *Prameň mladosti*, aj vedci a laici pokladajú múdrosť vo vyššom veku za vzácny poklad. Nie je to stav, ktorý sa automaticky vyskytuje

u starších ľudí, lapidárne vyjadrené – starší nemusia byť múdrejší než mladší (Clayton a Birren, 1980).

Táto kapitola skúma vzťahy medzi múdrosťou a dospelosťou z filozofického, vedecko-teoretického alebo religiózneho hľadiska, ale aj podľa empirických kritérií. Diskutovať sa bude aj o laických koncepciách múdrosti a veku, o nezodpovedaných otázkach v literatúre a o možných budúcich výskumoch.

Tri modely múdrosti a starnutie

Vo výskumnej praxi sa možno stretnúť s tromi možnými vzťahmi medzi múdrosťou a starnutím. Tento *Pozitívny model* predpokladá priamy vzťah medzi múdrosťou a vekom, čo znamená, že zvyšovaním veku sa múdrosť zvyšuje.

Druhý model, známy aj pod názvom *Model poklesu*, je pre vzťah múdrosti a starnutia pesimistickejší. Predpokladá, že múdrosť začína už v mladšej dospelosti, no postupne klesá. Tento model tiež predpokladá, že časťou malého počtu starších ľudí považovaných za múdrych sú tí, ktorí si udržali múdrosť prejavovanú už v mladšej dospelosti (Meacham, 1990).

U tretieho, *Kryštalizovaného* modelu sa predpokladá, že múdrosť sa podobne ako kryštalizovaná inteligencia rozvíja od ranej dospelosti až po starobu (Schaie, 1996). Predpokladá, že starší dospelí sú rovnakými nositeľmi múdrosti ako mladí dospelí, no múdrosť sa v priebehu životnej cesty systematicky nezvyšuje. Predpokladá sa aj pokles múdrosti v posledných rokoch života, *Kryštalizovaný* model nepredpokladá korelácie medzi múdrosťou a dospelosťou. Preto sa skôr očakáva, že staroba síce múdrosť nezvyšuje, ale ani neznižuje.

Z empirických poznatkov vyplýva, že *Kryštalizovaný* model múdrosti najpresnejšie vyjadruje vývin múdrosti v priebehu životnej cesty (Jordan, 2005). Odpoveď na otázku, či staroba automaticky vedie k múdrosti, je preto negatívna. Aj diskusia o možnom úpadku múdrosti vo vyššom veku vedie pravdepodobne k podobným záverom. Preto vzťah medzi vekom a múdrosťou možno pokladať za nepriamy (Baltes a Staudinger, 2000), aj keď diskusia o tomto vzťahu prebieha už dlhší čas. Na ilustráciu možno pripomenúť niekoľko historických odkazov. Napríklad grécky dramatik Mender (342 – 292 pred Kr.) konštatoval, že *biele vlasy nevyvolávajú múdrosť*. Americký satirik Henry

Louis Mecken (1880 – 1956) sa priznal, že *čím som starší, tým menej dôverujem predpokladu, že vekom prichádza múdrosť*. Americká novinárka Abigail Van Buren (1918 – 2013) prispela do diskusie tvrdením, že *múdrosť so starobou neprichádza automaticky. Neprináša nič viac než vrásky. Je pravda, že niektoré vína sa rokmi zlepšujú, ale iba ak sú z dobrého hrozna*.

Pri skúmaní vzťahov medzi múdrosťou a vekom možno položiť otázku: Ak vek nezvyšuje alebo neznižuje múdrosť, aký je vlastne vzťah medzi týmito premennými?. Autor tejto monografie sa pokúša upozorniť na príčiny nejasnosti týchto vzťahov.

Múdrosť je zriedkavá

Jednoznačne možno predpokladať, že múdrosť nie je bežná spôsobilosť. Prostredníctvom religióznych, historických, filozofických a v súčasnosti už aj psychologických textov sa múdrosť predstavuje ako vzácny dar – niečo, čo získali len vybraní jednotlivci – najmä bohovia, králi a filozofi (Clayton a Birren, 1980). Nie je teda pravdepodobné, že by sa v populácii vyskytovali väčšie výbery, ktoré by umožňovali validnejšie empirické výskumy.

Vnímanie múdrosti ako zriedkavej kvality presadzuje dokonca aj populárna kultúra. S modelom zriedkaveho klenotu sa možno stretnúť v moderných filmoch, televíznych programoch a literárnych textoch. Príkladmi môžu byť americký sociológ Morrie Schwartz v TV programoch *Štvrtky s Morriem* (*Thursdays with Morrie*) alebo pán Miyagi v americkom filme *Karate Kid* (2010). Tieto zobrazenia propagujú mudrca ako staršieho človeka, ktorý konštruktívne vychováva mladších a často neskúsených jednotlivcov. Pochopiteľne, že nie každý stavec je nositeľom múdrosti. V oboch prípadoch prezentovaných vyššie, hĺbka a životnosť starších postáv býva zobrazovaná skôr ako výnimka než pravidlo. Staré sa nie vždy rovná múdre mu.

Relevantnosť štúdia múdrosti a stamutia

Podľa predbežných údajov neustále stúpa vekový priemer staršej populácie, a tým sa formujú najväčšie skupiny starších dospelých v histórii. Preto skúmanie faktorov, ktoré ovplyvňujú tento proces, môže byť dôležitejšie, než kedykoľvek predtým. V protiklade so zmenou konvenčných intelektových

schopností, vývoj alebo rozpad praktických kognitívnych schopností, vrátane múdrosti, v priebehu neskoršej časti životnej cesty, je stále témou diskusií v rámci psychologickkej komunity. Ako už bolo uvedené, väčšina štúdií nepotvrďuje, že by sa múdrosť vekom zvyšovala, avšak ani sa neznižuje (Smith a Baltes, 1990). Úroveň poznania starších dospelých zväčša neprekračuje úroveň ich mladších náprotivkov (Smith a Baltes, 1990). Aj keď v jednotlivých empirických prípadoch sa potvrdili aj opačné zistenia (s dominanciou starších; Staudinger a Baltes, 1996).

Je však zrejmé, že predpoklad múdrosti ako pozitívneho aspektu starnutia, vyžaduje pozornosť. Demonštrácia predpokladu, že za vhodných podmienok skórujú starší ľudia rovnako alebo aj nad úrovňou mladších dospelých, by sa rozhodne mala stať subjektom vedeckého myslenia. Napriek tomu, že väčšina výskumov kognitívneho a fyzického starnutia reflektuje skôr znižovanie výkonov. Tento trend môže aktivovať spoločenské stereotypy o starších ľuďoch ako o menej užitočnej a neproduktívnej kohorte. Takéto stereotypy môžu dokonca negatívne ovplyvňovať ich individuálny zdravotný stav a pohodu (Levy et al., 2002). Poznanie, že proces starnutia nutne nemusí znamenať úpadok, by mohlo tejto populácii získať väčší rešpekt a úctu.

Možno múdrosť merať?

Medzi najviac diskutované problémy výskumov múdrosti sa zaraďuje možnosť kvantifikácie a merania múdrosti. Významné problémy vznikajú už pri definovaní múdrosti. Pri výskume takého tajomného, komplexného a interdisciplinárneho konštruktú akým je múdrosť, aj čiastočné poznanie podstaty nadobúda veľký význam, napríklad zistenie, že laické koncepcie múdrosti do značnej miery závisia od kultúrneho pozadia a osobnostnej kvality respondenta (Clayton a Birren, 1980). Nie je ani možné jednoznačne určiť, nakoľko si jednoduché definície môžu nárokovať komplexné vymedzenie múdrosti. Je preto nevyhnutné identifikovať schopnosť, ktorá je síce v súlade s laickými koncepciami múdrosti, ale odlišuje sa od iných príbuzných konštruktov, pričom má (prinajmenšom podľa psychologického poznania) diskriminačnú platnosť, čo znamená, že ju možno identifikovať ako rozdielny konštrukt. Viacero výskumov napríklad naznačuje, že múdrosť sa líši nielen

od osobnostných vlastností, ako sú otvorenosť k prežívaniu alebo extravézia, ale aj od kryštalizovanej a fluidnej inteligencie (Staudinger et al., 1998).

Druhým krokom k validizácii konštruktú múdrosti je demonštrácia prediktívnej validity. Vymedzenie prediktívnej validity znamená, že vysoké alebo nízke skóre múdrosti predpokladá podobné alebo odlišné skóre u iných schopností alebo stavov, ku ktorým by mohla mať vzťah. Napríklad múdri jednotlivci, v zmysle poznania súvisiaceho s múdrosťou (Staudinger et al., 1994), sa výraznejšie sociálne angažujú a viac spolupracujú pri riešení konfliktov (Kunzmann a Baltes, 2003). Navyše, jednotlivci hodnotení pozorovateľmi ako múdri, obvykle poznávajú kvalitnejšie (Baltes et al., 1995).

Náročnosť štúdia múdrosti

Explicitné teórie múdrosti sa rozvíjali približne od roku 1990. Menej než dve desaťročia predtým vedci ironicky komentovali výskum múdrosti ako stav poznania, ktorý sa nachádza v plienkach (Baltes a Smith, 1990). Dnes je k dispozícii už pomerne rozsiahla literatúra o operacionalizácii múdrosti a o jej vzťahu k takým konštruktom, ako je inteligencia (Ruisel, 2005), osobnosť (Jordan, 2005) a morálka (Pasupathi a Staudinger, 2001).

Napriek týmto poznatkom (žiaľ, zväčša na korelačnej úrovni) je pochopiteľné, prečo múdrosť v minulosti vyvolávala len nízky empirický záujem. Tieto obmedzenia pravdepodobne vznikali kvôli limitovaným možnostiam metodologicky zvládnuť taký zložitý empirický problém. Je nepravdepodobné, že dnešné dostupné vedecké metódy niekedy umožnia úplne pochopiť vzťah múdrosti k iným formám poznania. Takéto recepty nemá k dispozícii ani vedecká psychológia. Jej cieľom musí byť skôr neúnavná aktivita pri analýze podstaty múdreho človeka a identifikovanie ďalších aspektov sociálneho a kognitívneho fungovania, ktoré súvisia s múdrosťou.

V praxi sa možno najčastejšie stretnúť s dvomi metodologickými prístupmi k skúmaniu múdrosti. Jednu metódu predstavuje štúdium implicitných alebo laických koncepcií. Druhú tvoria teórie explicitné, expertmi definované. Explicitné teórie sú často ovplyvnené alebo aj založené na implicitných teóriách laikov a vedcov, a vyplývajú z integrácie vedeckých pojmov a výsledkov výskumu tejto témy.

Profesionálny tréning a prax

Podľa berlínskej paradigmy múdrosť predstavuje expertnosť pri riešení problémov a správania sa v reálnom živote (Baltes a Smith, 1990). Je známe, že vo všetkých oblastiach poznania intenzívny tréning a prax prispievajú k rozvoju schopností – avšak aj pre múdrosť platí všeobecné pravidlo, podľa ktorého ľudia síce vykonávajú určité aktivity, no tým sa ešte nestanú expertmi.

Predbežné výskumy naznačujú, že tréningy v činnostiach týkajúcich sa základných životných problémov môžu prispievať k rozšíreniu poznania súvisiaceho s múdrosťou (Baltes et al., 1990). Napríklad pri skúmaní účinnosti tréningov v klinickej psychológii autori konštatovali, že skúmaní experti dosiahli pokroky vo výkonoch v porovnaní s profesionálmi, ktorí sa tréningov nezúčastnili. Aj keď sa nezistilo, že poznanie súvisiace s múdrosťou by sa u tejto profesijnej skupiny zvyšovalo vekom, prínosy tréningov pretrvali počas celého profesijného života expertov, pričom starší klinickí psychológovia dosiahli vyššiu úroveň než mladší. Podobné prínosy sa ukázali aj pri iných profesiách, ako boli teológia a vzdelávanie (Smith et al., 1994).

Kontakty a diskusie s inými ľuďmi

Predpoklad, že formovanie múdrosti má sociálny charakter, rozhodne nie je nový. Už staroveké koncepcie múdrosti navrhovali pôsobenie mentorov, zodpovedajúcich za fyzické i mentálne napredovanie jednotlivcov k múdrosti, ktoré bolo prospešné pre celú komunitu. I v rámci súčasných teórií sa objavili informácie, že ľudia hodnotení ako múdri pokladali mentorov za významný prvok ich napredovania k múdrosti (Staudinger, 1999).

Výskumy naznačovali, že konzultácie s inými ľuďmi, alebo interaktívne myslenie významne ovplyvňujú rozvoj poznania. V rámci interaktívneho myslenia sa uvažuje o vplyve kognícií jednotlivca na kognície ostatných ľudí. Tento vplyv môže formovať a regulovať myslenie jednotlivcov, ktoré by im malo pomôcť generovať nové myšlienky. Pretože múdrosť je sociálne rozvinutý konštrukt, je pochopiteľné, že múdre rozhodovanie i poznanie s ním súvisiace možno zvyšovať či už priamou prítomnosťou alebo konzultáciami s inými ľuďmi.

Iný dôvod, prečo sa poznanie súvisiace s múdrosťou zvyšuje pôsobením interaktívneho myslenia, vyplýva z výskumu reflexívneho myslenia. Napríklad podľa výskumu Kitchenera et al. (1993), jednoduché čítanie správnych odpovedí iných ľudí zvyšuje úroveň vlastných poznatkov o probléme. K využitiu interaktívneho myslenia neraz stačí len poznať alebo vybrať činnosť, na ktorej sa spolupodieľa niekto iný.

Ľudia si obvykle uvedomujú výhody prítomnosti iného človeka, s ktorým možno prekonzultovať riešenie zložitých a neistých životných problémov. Na otázku, ako tieto problémy riešia, informujú o tom, čo by urobili iní a poradia sa s ostatnými napríklad o dvoch krokoch, ktoré by boli rovnako pravdepodobné (Staudinger a Baltes, 1996). Táto štúdia skúmala, ako riešitelia problémov konzultovali s inými dôverne známymi jednotlivcami o problémoch, ktoré sa týkali základnej pragmatiky života, čo ovplyvňovalo obsah jednotlivcových odpovedí. Neočakávalo sa, že by interaktívne myslenie plne nahrádzalo myseľ jednotlivca, avšak predpokladalo sa, že mu uľahčí usudzovanie.

Účastníci tejto štúdie opísali pôsobenie známeho partnera, buď jedného z manželov, romantického partnera, príbuzného alebo priateľa. V interview sa vyžadovali odpovede účastníkov na tri problémy týkajúce sa životného plánovania, prehľadu a manažmentu. Potom ich náhodne zaradili do jednej z piatich experimentálnych skupín. Skupiny 1 a 2 tvorili účastníci a ich partneri, ktorí sa spoločne zúčastňovali tréningov aj interview. Po uplynutí vymedzeného času partnerov oddelili a vyžadovali ich reakcie na tri scenáre. Podľa jednej z dvoch podmienok (ihneď – neskôr) bol účastníkom povolený určitý čas na rozmýšľanie o probléme ešte predtým, než ich požiadali o odpoveď (skupina 2).

V priebehu ďalších troch podmienok boli účastníci výskumu interviewovaní a odpovedali v neprítomnosti partnera. Účastníkov súčasne požiadali, aby sa zapojili do interných dialógov o ťažkostiach s partnermi (skupina 3), premýšľali o probléme bez akejkoľvek inštrukcie (skupina 4), alebo vyžadovali od nich okamžité odpovede (skupina 5).

Koncentráciu na spracovanie poznatkov súvisiacich s múdrosťou a vekom výskumníci demonštrovali zistením, že najvyššie skórujúcu skupinu tvorili starší dospelí s externými dialógmi plus s internými myšlienkovými podmienkami (skupina 2). Starší dospelí z tejto skupiny skórovali významne vyššie než ich mladší partneri. Hypoteticky sa predpokladalo, že starší dospelí sú schop-

nejší využiť interakciu s iným jednotlivcom ako podnet pre svoje vlastné poznanie a usudzovanie. V tomto výskume sa zistilo, že intervenčné podmienky zvyšujú výkony starších jednotlivcov na vyššiu úroveň, než dosiahli mladší dospelí.

Tieto poznatky sú obzvlášť povšimnutiahodné vzhľadom na dôsledky, ktoré môžu mať na staršiu populáciu v modernej spoločnosti. Starší ľudia sú často limitovaní nedostatočnými sociálnymi interakciami, vyvolanými takými životnými faktormi, ako sú zdravotné zlyhania, smrť rodinného príslušníka alebo menej času tráveného s deťmi. Je možné, že tieto negatívne faktory súvisiace so starnutím významne ovplyvňujú vývin múdrosti. Takéto trendy sa môžu ešte výraznejšie vyskytovať v západných spoločnostiach, kde starší ľudia menej často zostávajú so svojimi deťmi v spoločných domácnostiach. Výskumy v rámci berlínskej paradigmy múdrosti prebiehali v západnom európskom priestore, a preto výsledky sú veľmi pravdepodobne kultúrne orientované na túto populáciu. Avšak v súčasnosti aj východné spoločnosti vplyvom globalizácie menia svoje správanie a strácajú svoje kolektivistické základy.

Pochopiteľne, že tieto závažné dôsledky nevyhnutne vyžadujú detailnejšie výskumy. Ide najmä o výber životných faktorov, ktoré môžu ovplyvniť vývin múdrosti vo vyšších vekových štádiách. Tieto faktory by mali prinášať prehľad o hĺbke sociálnych vzťahov, zdravotnom stave manželov, množstve kontaktov, ktoré majú jednotlivci s inými generáciami a mladšími rodinnými príslušníkmi, ale aj s kultúrnym prostredím jednotlivca.

Avšak vývin múdrosti môže mať aj významné limity. Jedným z nich je už spomínaná sociálna izolácia staršej generácie. Veľa rodín umiestňuje svojich členov do sociálnych zariadení, kde prežívajú len málo zmysluplné interakcie s ostatnými ľuďmi. Iní ich rovesníci sa v tomto čase stávajú vdovami a vdovcami a prežívajú zvyšok svojho života v izolovanom prostredí. Navyše tým, že schopnosť byť mobilný mimo domova klesá, dochádza k poklesu sociálnych interakcií. Tieto faktory neraz znižujú možnosti zmysluplných vzťahov so známymi osobami. Vzhľadom na to, že takéto interakcie môžu u starších dospelých zvýšiť poznanie na úroveň mladších dospelých, tendencia modernej spoločnosti neprimerane izolovať starších môže mať negatívne dôsledky pre túto populáciu ako celok.

MEDICÍNSKE DÔSLEDKY VEKU A MÚDROSTI

Amerického režiséra Woodyho Allena roku 2010 na filmovom festivale v Cannes pri premiére filmu *Spoznáš muža svojich snov* (You will meet a tall dark stranger) požiadali o názor na starnutie. Odpoveď bola ovplyvnená jeho charakteristickým pesimizmom: *Starnutie nemá žiadne výhody. Mám 74 rokov. Nie som bystrejší, ani múdrejší než predtým. Chrbát ma bolí viac, trávenie sa zhoršuje...Starnutie je zlý obchod. Radím vám, aby ste sa mu neve-novali, ale skôr sa mu vyhlí...*

Avšak skutočne sú krehké kosti a zlé trávenie jedinými charakteristikami starnutia? Ukazuje sa, že nie. Ak má človek šťastie, nemusí starobu prežívať ako Woody Allen, ale strávi jeseň svojho života súcitne a múdro.

Zatiaľ čo starnutie znižuje aktivitu niektorých oblastí mozgu, existujú dôkazy o možnosti kompenzovať tieto zmeny aktivitami, ktoré podnecujú podporné a sociálne správanie. Tento posun v mozgovej aktivite môže múdrosť u niektorých ľudí zvyšovať, čo ich posúva od orientácie na seba k emocionálnej rovnováhe a komplexnejšiemu sociálnemu mysleniu. Zvyšovanie múdrosti je teda možné aj v starobe.

Napriek tomu, že ľudstvo je dlhodobo fascinované múdrosťou, témou empirického výskumu sa stala až zhruba pred piatimi desaťročiami. Vivian Claytonová, geriatrická neuropsychologička v Orinde v Kalifornii, už v 70. rokoch vážne premýšľala o definovaní a meraní múdrosti. Štúdie starovekej i modernej múdroslovej literatúry ju priviedli k definovaniu múdrosti ako formy rozumného správania, ktorá často zahŕňala riešenie sociálnych situácií – to jest k správaniu, založenému na poznaní a vyvolávajúcom ohľadupnosť, spomienky a súcit. Významným predpokladom vzniku múdrosti je podľa nej aj rovnováha medzi rôznymi oblasťami mozgu.

Ako už bolo spomenuté, podľa väčšiny literárnych prameňov múdrosť by mala rásť s vekom, avšak súčasné výskumné trendy tento predpoklad úplne nepotvrdzujú. Podľa Baltesa a Staudingerovej (2000) starnutie znižuje najmä *mechaniku mysle* – ktorá závisí od biologických základov mozgu, to jest od počtu neurónov, ich spojení, metabolizmu a rýchlosti spracovávania podnetov, najmä nových informácií. *Mechanika mysle* dosahuje vrchol medzi 25. a 30. rokom a postupne klesá.

Mnohé štúdie naznačujú, že starnutie mozgu spomaľuje myslenie. Zrejme klesá najmä schopnosť vykonávať mentálne operácie, rovnako ako funkčnosť epizodickej pamäti a výkonnej funkcie (potrebnej pre plánovanie, riešenie problémov a verbálnu fluenciu), kvôli dysfunkciám v pamäťovom systéme umiestnenom v strednom spánkovom laloku.

Na druhej strane sú niektoré časti mozgu voči veku odolnejšie. Podľa Staudingerovej pomerne stabilne prebieha usudzovanie a poznávanie, založené na poznatkoch a skúsenostiach. Ak je človek mentálne aktívny, táto schopnosť, s vrcholom medzi 40. až 50. rokom, ktorá zostáva dlhší čas stabilná a klesá až v posledných rokoch života, by mohla prispieť k rozvoju múdrosti. Tieto pozorovania podporujú dôkazy zo štúdií s opicami makak rhesus. Patria medzi ne štruktúry nazývané dendritické trne, ktoré vyčnievajú z jedného dendritu neurónov k axónu druhého neurónu. Trne majú krk a hlavu, pričom trne s dlhými krkami a malými hlavami sa vekom zmenšujú, ale kratšie, tvrdšie *hríbové trne*, pokladané za *sídlo dlhodobých spomienok*, zostávajú rovnaké. Tento fakt vysvetľuje, prečo sa schopnosť učiť sa novým témam starnutím zhoršuje, na rozdiel od schopností závisiacich od celoživotného vzdelávania (napríklad pri hre na hudobný nástroj).

Staudingerová po Baltsovej smrti v roku 2006 upozornila na rozdiely medzi všeobecnou a osobnou múdrosťou. Zistila, že zatiaľ čo všeobecná múdrosť – to jest schopnosť realizovať múdre rozhodnutia o iných ľuďoch – zostáva počas života viac či menej stabilná, je oveľa zložitejšie prijímať takéto rozhodnutia o vlastnom živote. Na ilustráciu môže poslúžiť už spomínaný biblický príbeh o kráľovi Šalamúnovi, ktorého kresťania i Židia považovali za vzor múdrosti. Ako je známe, podľa svedectva *Starého zákona*, tento kráľ i sudca v jednej osobe riešil prípad dvoch žien, ktoré od kráľa vyžadovali prísúdenie dieťaťa. Šalamún identifikoval skutočnú matku a tým preukázal všeobecnú múdrosť. No na druhej strane, Šalamún sa stal známy aj súkromným životom, ktorý bol značne nerozumný a vo vyššom veku sa ľahkomyselne oddával radovánkam.

Starnutím však nemusí nevyhnutne dochádzať len k negatívnym zmenám psychiky. Viaceré psychické procesy sú flexibilné a možno ich regulovať, napríklad prostredníctvom meditácie. Mnohé meditatívne praktiky vytvárajú nadhľad akoby prostredníctvom tretieho človeka, ktorý sa oddeľuje od bezprostredného ja a stáva sa pozorovateľom.

Existuje dostatok dôkazov, že meditácie vyvolávajú aj neurobiologické zmeny. Podľa výskumov Laboratória Sary Lazar na Harvard Medical School v Bostone už osem týždňov meditácií zvyšuje hustotu šedej hmoty v tých oblastiach mozgu, ktoré regulujú výkonné funkcie, pracovnú pamäť a pre múdrosť dôležitú empatiu, súcit a nadhľad nad sebou. Súčasne sa zistilo, že určité oblasti prefrontálnej kôry 40- a 50-ročných meditujúcich probandov boli rovnako aktívne, ako u meditujúcich vo veku 20 až 30 rokov a kontrolných subjektov.

Pôsobenie prefrontálnej mozgovej kôry zaujalo amerického geriatrického neuropsychiatra Dilipa Jesteho, bývalého prezidenta American Psychiatric Association a riaditeľa The Stein Institute for Research on Ageing na Kalifornskej univerzite v San Diegu. Ako je známe, táto oblasť mozgu sa podieľa na zložitejších formách kognitívneho správania, na realizácii rôznych prejavov osobnosti, na rozhodovaní a na regulácii sociálneho správania. Podľa Jesteho a Palmera (2015) môže však pozitívne ovplyvniť aj vývin múdrosti.

Na pochopenie múdrosti a jej neurobiologických základov Jeste s kolegami zostavili viacero výskumných projektov. Najskôr detailne analyzovali literatúru o podstate múdrosti. Ďalej preskúmali zoznamy vlastností, ktoré charakterizovali múdrosť (napríklad Jeste považoval múdrosť skôr za vlastnosť osobnosti). Odborníci tiež hodnotili každú vlastnosť podľa prínosu nielen k múdrosti, ale aj k inteligencii a označovali stupeň nevyhnutnosti pre prežívanie múdrosti, inteligencie alebo spirituality. Jednotlivé pojmy sa do určitej miery prekrývali, aj keď zostávali väčšinou nezávislé. Napríklad *múdri ľudia sú inteligentní, ale inteligentní ľudia nie sú nevyhnutne múdri*.

Výskumníci tiež organizovali v hospicioch interview o múdrosti s pacientmi, ktorí sa blížili ku koncu života. Pozornosť venovali aj kultúrnej špecifickosti múdrosti. Jeste a Palmer (2015) pomocou medicínskeho antropológa a špeciálneho softvéru analyzovali posvätnú knihu filozofického hinduizmu *Bhagavadgíta*. Objektom výskumu boli aj synonymá múdrosti, ako je bystrosť a opozitá, ako bláznovstvo alebo hlúposť. Registrovali aj frekvenciu používania týchto pojmov a kontext, použitý v *Bhagavadgíte*. Tieto verbálne analýzy boli prínosné. Podľa Jesteho jednotlivé zložky múdrosti sa prekvapujúco podobali. Podľa významu ich bolo možné zaradiť do šiestich kategórií: pragmatické poznanie života; regulácia emócií; prosociálne správanie, ktoré môže

avizovať súcit, altruizmus a empatiu; vedomie svojich silných stránok a obmedzení; rozhodnosť; a nakoniec akceptácia neistoty.

Podľa Jesteho (2015) tieto fakty naznačovali, že múdrosť môže regulovať špecifické nervové dráhy. Pozornosť venoval najmä dorzolaterálnej prefrontálnej kôre (zodpovednej za racionalitu, disciplínu a udržiavanie seba), ventromediálnej prefrontálnej kôre (spojenej s láskavým, podporným, sociálnym a emocionálnym správaním, potrebným na prežitie druhu), prednému cinguláru (ktorý sprostredkuje konflikty medzi časťami prefrontálnej kôry) a striatu s amygdalou (časti obvodov súvisiacich s odmeňovaním).

Tento text sa už na viacerých miestach odvolával na vzťah medzi múdrosťou a starnutím. Starnutie pravdepodobne súvisí so zmenou aktivity mozgu. Podľa Jesteho ide napríklad o kognitívny neurovedecký fenomén *HAROLD* (redukcia hemisferickej asymetrie u starších dospelých) – jav, podľa ktorého polovica prefrontálneho kortexu, v mladosti menej aktívna, prejavuje vo vyššom veku zvýšenú aktivitu, čím sa zvyšuje všeobecná aktivita prefrontálnej kôry. V tomto veku sa aktivita okcipitálnych lalokov, regulujúcich spracovanie senzorických informácií, presúva do prefrontálnej kôry (takzvaný posterior – anterior posun, ku ktorému dochádza vplyvom starnutia).

NEUROBIOLÓGIA MÚDROSTI

Múdrosť predstavuje jedinečný ľudský atribút, ktorý sa ešte len postupne dostáva do sveta empirického výskumu. Po stáročia tvorila výlučnú doménu náboženstva a filozofie. Štandardná filozofická definícia múdrosť (v gréčtine filozofia reprezentuje lásku k múdrosť) sa pokúša o rozumné uplatňovanie poznania a väčšina náboženstiev ju považuje za cnosť. Predpokladá sa, že múdrosť je komplexný konštrukt s niekoľkými zložkami. Zatiaľ čo dôraz na jednotlivé zložky sa v rôznych kultúrach a obdobiach líšil, medzi rôznymi koncepciami múdrosť existovali skôr podobnosti než rozdiely. Klasické grécke texty sa zameriavali na racionalitu, starší indickí a čínski myslitelia zdôrazňovali skôr emocionálnu rovnováhu. Avšak ich myslenie malo aj viaceré spoločné črty charakterizujúce múdrosť, ako premyslené rozhodovanie, súcit, altruizmus a empatia (Brugman, 2006).

V 19. storočí popularizátor frenológie Franz Joseph Gall (1758 – 1828) zahrnul medzi vybraných 27 mentálnych funkcií aj *komparatívnu bystrosť*,

občas nazývanú múdrosť, a jej pôsobenie spojil s prefrontálnou oblasťou (Zola-Morgan, 1995). Avšak pred niekoľkými desaťročiami sa o problematiku múdrosti začali zaujímať aj psychológovia, gerontológovia, sociológovia a zástupcovia medicínskych odborov. Napríklad podľa Eriksona posledná etapa osemfázovej teórie psychosociálneho vývoja, trvajúca približne od 65 rokov až po smrť, sa sústredila na riešenie konfliktov medzi integritou ega a zúfalstvom, pričom úspešné riešenie tohto problému vrcholilo múdrosťou. V sedemdesiatych rokoch 20. storočia začal nástup novej psychologickej vlny a prvé empirické výskumy iniciovali Clayton (1982), Baltes et al. (1991) a ďalší. Hoci v pôvodných západných koncepciách múdrosti dominovala orientácia na výskum kognitívnych schopností, Ardeltová (2003) a iní experti upriamili pozornosť na dôležitosť emočnej sebaregulácie. Viaceré moderné koncepcie múdrosti sa obsahovo pozoruhodne podobajú niektorým najstarším koncepciám, ktoré sa uvádzajú napríklad v *Bhagavadgíta*, indickom náboženskom texte z predkresťanského obdobia.

Múdrosť možno považovať skôr za pojem rovnomerne rozšírený v celkovej populácii, než za zriedkavý atribút obmedzený na ikonické osobnosti ako boli Matka Tereza, Mahátma Gándhí alebo Nelson Mandela. Hoci múdrosť do určitej miery pôsobí ako stabilná osobnostná vlastnosť, nesporne je založená aj na skúsenostiach a učení. Vyskytujú sa aj súvislosti medzi múdrosťou a takými osobnostnými konštruktmi, ako sú odolnosť a sociálne poznanie s určitým psychologickým zázemím, vrátane emocionálnej regulácie a sociálneho rozhodovania.

V uplynulých rokoch dochádzalo k tematickým posunom v medicíne, najmä k presunutiu pozornosti z choroby na zdravie, z liečby na prevenciu a z rizikových stavov na ochranné faktory. Rastúci akademický záujem vyvolala aj psychiatria dôrazom na výskum ochranných psychologických premenných ako sú odolnosť a vytrvalosť, namiesto jednostrannej orientácie na psychopatológiu (Vaillant, 2003). Dôležitosť skúmania múdrosti ocenili aj viacerí výskumníci mentálneho zdravia (Blazer, 2006). Postupne sa obohacuje aj repertoár metód posudzovania múdrosti. Napríklad počet článkov o múdrosti, ktoré sa nachádzajú vo vyhľadávacej databáze PubMed, sa od sedemdesiatych rokov minulého storočia do roku 2008 zvýšil sedemnásobne. O problematike múdrosti sa okrem laických printových médií diskutuje v kognitívnej,

všeobecnej, klinickej a vývinovej psychológii a psychológii osobnosti, ale aj v klinickej medicíne.

*

Nasledujúci prehľad je založený najmä na literatúre o neurobiológii múdrosti (Meeks a Jeste, 2009). Pochopiteľne, že nasledovať by malo skonštruovanie komplexného teoretického modelu múdrosti, založeného na interdisciplinárnych poznatkoch. K nemu však vedie veľmi dlhá cesta. Zatiaľ je dôležitejšie stimulovať teoretický diskurz a laboratórne orientované výskumy v dôležitých, ale aj zanedbávaných výskumných oblastiach. Avšak aj bežný empirický výskum by mohol viesť k významnému doplneniu poznatkov, ktoré môžu prispieť k stavbe navrhovaného modelu.

Hoci doposiaľ nie je k dispozícii všeobecne prijímaná definícia múdrosti, múdrosť je jedinečný psychologický konštrukt, nielen zbierka sociálne žiaducich vlastností. Možno ju chápať ako zložitý, multifaktoriálny konštrukt (o tom svedčia aj viaceré literárne prehľady na stránkach tejto publikácie, napríklad Sternberg, 1990). Napriek rôznym variantom pozorovateľa (Meeks a Jeste, 2009) dospeli k záveru, že nasledujúcich šesť zložiek múdrosti by sa dalo zaradiť do aspoň troch týchto definícií, týkajúcich sa 1) prosociálnych postojov a správania, 2) sociálneho rozhodovania a pragmatického poznania života, 3) emočnej homeostázy, 4) reflexie a sebaznania, 5) relativizmu a tolerancie a 6) uznania a efektívneho riešenia neistoty, ako aj nejednoznačnosti pri rozhodovaní. Viacero autorov zdôraznilo aj také oblasti múdrosti, ako religiozita, intuícia alebo epistemológia, no tie sa nenachádzali ani medzi tromi vyššie uvedenými definíciami.

Múdrosť sa tiež považuje za dôležitý príspevok k úspešnej osobnej a sociálnej sebarealizácii s výraznými terapeutickými dôsledkami. Poznanie základných mechanizmov múdrosti by preto mohlo viesť k rozvoju preventívnych, terapeutických a rehabilitačných zásahov, prispievajúcich k zvyšovaniu múdrosti, dokonca aj u ľudí s neuropsychiatrickými poruchami (ako je napríklad frontotemporálna demencia). Napriek tomu neurobiológovia doposiaľ veľkú pozornosť skúmaniu múdrosti nevenovali, čiastočne kvôli ťažkostiam pri definovaní fenotypu. Vyhľadávač PubMed pomocou kľúčového slova *múdrosť* identifikoval len minimum štúdií zameraných na neurobiológiu, neurozobrazovanie alebo neurotransmitery.

Významné poznatky poskytujú aj kazuistiky pacientov s poškodením prefrontálnej kôry mozgu, či už kvôli zraneniam alebo mŕtvici. Jeste (2015) komentoval prípad kompetentného a šťastne ženatého dvadsaťročného inteligentného vojaka. Jedného dňa autom nabehol na mínu. Následné poškodenie mozgu zmenilo jeho osobnosť. Rozviedol sa a trikrát znova oženil. Avšak jeho život sa výrazne zmenil a on sa sotva uživil ako novinový doručovateľ. Poškodenie jeho mozgu bolo lokalizované v prefrontálnej kôre (čím sa priklonil k pôvodnej Gallovej hypotéze).

Ďalšie dôkazy vyplynuli z formy neurodegeneratívnej choroby nazývanej behaviorálna frontotemporálna demencia, pri ktorej tiež dochádza k poškodeniu prefrontálnej kôry. Ľudia s touto diagnózou sa často prikláňajú k mylným rozhodnutiam, preukazujú nedostatok citlivosti pri riešení problémov, stávajú sa impulzívnymi, vášnivými a niekedy aj antisociálnymi. Tieto prejavy sú s múdrosťou v protiklade.

Podľa retrospektívnej štúdie s 2397 pacientmi Pamäťového a geriatrického centra Kalifornskej univerzity v San Franciscu sa zistilo, že probandi s týmto variantom frontotemporálnej demencie sa častejšie dopúšťali zločinného správania v porovnaní s pacientmi trpiacimi Alzheimerovou chorobou. Pacienti s prvou diagnózou sa častejšie dopúšťali aj krádeží, dopravných a sexuálnych priestupkov.

Jestemu (2015) tieto fakty potvrdili, že múdrosť môže byť regulovaná vlastnou nervovou štruktúrou. Ako sme už uviedli, pozornosť venovali najmä dorsolaterálnej prefrontálnej kôre a ventromediálnej prefrontálnej kôre. Zahrnuté boli aj predný cingulár a striatum s amygdalou.

Múdrosť podľa Jesteho (2015) vyžaduje rovnováhu aktivít vo viacerých oblastiach mozgu. Ak je napríklad človek prehnane prosociálny a svoj majetok rozdá ostatným ľuďom, možno neprežije. Avšak, ak biednym nedá nič, možno neprežije nikto z nich. Preto je rovnováha nevyhnutná.

Je zrejmé, že z takýchto izolovaných a limitovaných poznatkov ešte nemožno vybudovať všeobecne platný nervový model múdrosti. Zatiaľ vzniká len súbor hypotéz, ktorých validita sa môže, ale nemusí overiť.

Za posledných dvadsať rokov prebiehajú intenzívne diskusie aj o úlohe dopamínu, neurotransmiteru, ktorý má rozhodujúci význam pri spracovaní informácií vo frontálnom laloku mozgu. Podľa Brezinu (2010) dopamín je v prvom rade spájaný so systémom príjemných vnemov a z toho vyplývajú-

cou motiváciou k rôznym aktivitám. Vo viacerých častiach v mozgu sa uvoľňuje pri príjemných zážitkoch, ako je napríklad príjem potravy, sex alebo fyzická aktivita. Rola *molekuly radosti* vo vzťahu k rozhodovacím procesom je pri najmenšom zásadná, a to hneď v spojitosti s ich emocionálnym komponentom (dopamín v prípade *úspechu* odmeňuje podkôrové oblasti zvýšenou sekréciou), ako aj na to nadväzujúcou kognitívnou zložkou zodpovednou za procesy pozornosti, triedenia informácií, učenia, atď. Súčinnosťou oboch sa, zjednodušene, utvárajú napríklad zvyky, formuje sa neurálna mechanika motivácie, vytrvalosti, pocitov naplnenia a sebauspokojenia, adaptácie na zmenu, či v neposlednom rade – jedinec touto formou priraduje veciam, osobám a udalostiam subjektívnu hodnotu. Aj preto sa domnievame, že porozumenie zákonov týchto dielčích procesov je svojím spôsobom relevantné aj vo vzťahu k tematike múdrosti (Brezina, 2010).

Pôsobeniu dopamínu venovali pozornosť aj Meeks a Jeste (2009), ktorí sa koncentrovali na literatúru o poznatkoch získaných vzhľadom na neuroanatomickú lokalizáciu, určenú primárne funkčným neurozobrazovaním so sekundárnym zameraním na funkcie neurotransmiterov (vrátane ich genetických determinantov). Analyzovali najmä údaje potenciálne relevantné pre neurobiológiu múdrosti, ako sú neurobiologické substráty rôznych zložiek múdrosti tvoriacich viacero spoločných oblastí, ako je prefrontálna kôra, najmä jej dorsolaterálna, orbitofrontálna a mediálna prefrontálna kôra, predný cingulár a viaceré subkortikálne štruktúry (hlavne amygdala a striatum).

Neurobiológia subkomponentov múdrosti

1. Prosociálne postoje a správanie

Jednou z najdôležitejších zložiek múdrosti je podľa starovekej, ale aj modernej literatúry nadradenie spoločného dobra nad vlastné záujmy, to jest preukazovanie takých foriem prosociálnych postojov a správania ako sú empatia, sociálna spolupráca a altruizmus. Preto sociopatov, neraz presvedčivo predstierajúcich sociálne poznanie a emočnú zaujatosť, no v skutočnosti regulovaných sebeckými motívmi, nemožno hodnotiť ako múdrych.

Empatia uľahčuje prosociálne správanie vrátane altruizmu. Zrkadlové neuróny, objavené u primátov a neskôr demonštrované neurofyziologickými

metódami, zobrazené najmä na dolnom frontálnom gyre, môžu tvoriť jednoduchý neurobiologický substrát empatie. V prefrontálnom kortexe zrkadlové neuróny pôsobia rovnako, akoby pozorovateľ sledoval niekoho, kto koná rovnako ako on. To naznačuje ich úlohu pri hodnotení neverbálnej komunikácie. Ľudia s výraznejšou neuvedomovanou telesnou mimikou svoj altruizmus hodnotia vyššie. Predpokladá sa, že u detí sa pri pozorovaní a imitovaní výrazov tváre aktivujú zrkadlové neuróny a ich správanie koreluje s veľkosťou empatie. Pochopiteľne, že empatia je zložitejšia psychická funkcia než telesná mimika. Preto podľa Perneru a Langa (1999) je nevyhnutné brať do úvahy kritériá, na ktoré upozorňuje *teória mysle* ako model vnímania mentálnych stavov a emócií iných ľudí. Neurozobrazovací výskum podľa tejto teórie upozornil na aktiváciu prefrontálnej kôry aj zadného nadradeného sulku. Prefrontálna kôra sa podieľa na *mentalizácii* alebo koncipovaní vnútorného sveta iných ľudí, zatiaľ čo aktivácia zadného nadradeného sulku prebieha ako odpoveď na vizuálne podnety, relevantné pre vnútorné mentálne stavy (napríklad telesné gestá, výrazy tváre a podobne).

Štúdie zobrazujúce mozog prostredníctvom magnetickej rezonancie analyzovali najmä úlohu prefrontálnej kôry pri vnímaní spoločných emocionálnych skúseností. Aj metaanalýza 80 štúdií dospela k záveru, že prefrontálna kôra zohráva v prežívaní empatie kľúčovú úlohu. Jednotlivci ju aktivujú empatickými sociálnymi úsudkami, zatiaľ čo lézie ventromediálnej prefrontálnej kôry vedú k empatickým deficitom (Shamay-Tsoory, 2003). Kritickým aspektom posudzovania empatie býva tiež uvedomenie si rozdielov medzi sebou a inými. Magnetickou rezonanciou sa zistilo, že horný temporálny gyrus a dolný parietálny lalok ovplyvňujú diferenciáciu emócií.

Sociálna spolupráca súvisí s prosociálnymi motívmi a upútava záujem neurozobrazovacieho výskumu prostredníctvom hier, vrátane hry Vážňova dilema. Magnetickou rezonanciou sa tiež zistilo, že sociálna spolupráca aktivuje prefrontálnu kôru, ako aj striatum (prúžkované teleso). Podobne, tzv. *altruistický trest* (pokuta pre porušovateľov sociálnych noriem) aktivuje nervové obvody regulujúce odmeny. Naopak, sociálna súťaživosť buď znižuje aktivitu v oblastiach aktivovaných spoluprácou alebo aktivuje iné oblasti, ako je dorzolaterálna prefrontálna kôra. Magnetickou rezonanciou sa zistilo, že u výrazných sociopatov dochádzalo k zníženým reakciám amygdaly, k nedostatočnej spolupráci pri úlohe týkajúcej sa sociálnej spolupráce a prejavovali

menšiu aktivitu okcipitálnej frontálnej kôry, čo naznačuje nedostatok averzívnych emócií pri porušovaní sociálnych noriem a nedostatok pozitívnych emócií pri sociálnej spolupráci.

Altruizmus sa prekrýva so spoluprácou, hoci je pozoruhodný z hľadiska možného vlastného poškodenia altruistickej osoby, ktoré riskuje pomocou iným ľuďom. Harbaugh et al. (2007) demonštrovali, že dobrovoľné poskytovanie peňazí v porovnaní s platením daní (vnímaným ako potrebné sociálne dobro) vedie k zvýšenej aktivácii okruhu regulujúceho udeľovanie odmeny. Podobne, Moll et al. (2006) uviedli, že súčasné poskytovanie peňažnej odmeny a rozhodnutie darovať peniaze aktivovali striatum. Z toho vyplýva paradoxný predpoklad, že neurónový substrát altruizmu môže byť podobný tomu, ktorý navodzuje inštinktívnejšie sebavedomie. Niektoré genetické štúdie tiež odhadovali, že sklon k prosociálnemu správaniu, vrátane altruizmu, bol dedičný na 50 – 60 % (Hur a Rushton, 2007), avšak výskum naznačil aj pôsobenie monoamínov a niektorých neuropeptidov.

Celkovo možno konštatovať, že prosociálne správanie (vrátane sociálnej spolupráce a altruizmu) ovplyvňujú viaceré mozgové centrá. Prosociálne správanie uľahčuje vyššia empatia a zahŕňa aj sociálnu spoluprácu a altruizmus. Súčasne sa zistilo, že dedičnosť prosociálneho správania, vrátane altruizmu, sa pohybuje medzi 50 – 60 % (Meeks a Jeste, 2009)

2. Sociálne rozhodovanie a pragmatické poznanie života

Pojmy a zručnosti zahrnuté do konceptov múdrosti sa v biologickom výskume doposiaľ príliš neskúmali. Skôr Baltes et al. (2005) častejšie spomínal *bohaté faktické poznatky o ľudskej podstate a poznanií spôsobov riešenia životných problémov* významne sa podieľajúcich na riešení komplexných spoločenských situácií, s ktorými sú ľudia konfrontovaní. Neskôr sa vyskytlo niekoľko štúdií týkajúcich sa sociálneho poznania a sociálneho (vrátane morálneho) rozhodovania. Zatiaľ čo tento poznatok sa prekrýva s už spomínanou koncepciou prosociálneho správania, zdá sa, že existujú neurobiologické rozdiely medzi skúsenosťami so sociálnymi emóciami (cieľmi) a pochopením emócií a správania iných ľudí. Po rozpoznaní a pochopení emócií a motivácie iných ľudí, ako to umožňuje *teória mysle*, je možné tieto informácie využiť (alebo nevyužiť) pri múdrom sociálnom rozhodovaní.

Rozhodovanie

Ernst a Paulus (2005) preskúmali neurobiologické obvody podieľajúce sa na rozhodovaní, s prihliadnutím na rozdiely medzi jednotlivými štádiami rozhodovania, ako sú voľba preferencie, realizácia určitej činnosti alebo hodnotenie výsledku. Zdá sa, že prvý a posledný krok zahŕňal oblasti limbické a prefrontálnej kôry, zatiaľ čo realizácia rozhodnutia sa viaže na striatálnu funkciu. Podľa Montague a Bernsa (2002) každé rozhodnutie je reprezentáciou možností a krátkodobým (a niekedy aj vzdialeným) hodnotením dôsledkov týchto rozhodnutí. Jedným z aspektov múdrosti je vyváženie možností založených na okamžitej odmene v porovnaní s dlhodobými dôsledkami; podľa Osbecka a Robinsona (2005) usudzovanie o rôznych problémoch je funkciou praktickej múdrosti. To zrejme zahŕňa interakciu *zhora – nadol* medzi laterálnou prefrontálnou kôrou a obvodmi regulujúcimi emócie a odmeňovanie v limbickej kôre a striate. V súlade s týmto pojmom McClure et al. (2004) preukázali, že nutnosť výberu okamžitých odmien aktivuje limbickú a paralimbickú kôru, zatiaľ čo výber oddialených odmien podnecuje dorzolaterálnu prefrontálnu kôru a parietálne oblasti. Iná štúdia však prezentovala protikladné výsledky – zvýšená aktivita dorzolaterálnej prefrontálnej kôry u ľudí náchylných k okamžitému rozhodovaniu o odmeňovaní zvýšila aktivitu orbitofrontálnej kôry s oneskorenými rozhodnutiami o odmeňovaní (Boettiger et al., 2007). Či rozdiely vo formách odmien (peniaze versus sladké nápoje) zodpovedali za nezrovnalosti v týchto vyšetreniach, nie je zrejmé. Tieto zistenia podporili aj výsledky výskumov, podľa ktorých lézie orbitofrontálnej kôry zvyšujú sklon k okamžitému odmeňovaniu a impulzívnosti (Berlin et al., 2004). Pri porovnávaní rozhodovania adolescentov a dospelých, zvýšené riziko pri rozhodovaní bolo sprevádzané menšou aktivitou ventrolaterálnej prefrontálnej kôry, orbitofrontálnej kôry a prednej cingulárnej kôry (Eshel, 2007). Napriek niektorým protichodným výsledkom, orbitofrontálna kôra ako aj laterálna prefrontálna kôra pravdepodobne zohrávajú významnú úlohu pri uľahčovaní rozhodnutí, ktoré uprednostňujú oddialenie uspokojenia pred okamžitou odmenou.

Morálne rozhodovanie

Kognitívne aspekty riešenia úloh, ktoré sú súčasťou morálneho rozhodovania, sa skúmali pomocou magnetickej rezonancie. Jedným z dôležitých predpokladov morálneho rozhodovania je morálna citlivosť, to jest schopnosť človeka rozpoznávať morálne dilemy. Mravná senzitivita koreluje s aktivitou v prefrontálnej kôre, v zadnej cingulárnej kôre a v už spomínanom sulku (Robertson, 2007). Implicitné morálne postoje založené na emóciách boli spojené s aktivitou amygdaly a ventromediálnej prefrontálnej kôry. Greene et al. (2001) tiež upozornili na zvýšenú aktiváciu prefrontálnej kôry, cingulárnej kôry a aktiváciu gyrov pri *osobných* úlohách morálneho uvažovania. Naproti tomu úlohy vyžadujúce *neosobné* morálne rozhodovanie prednostne aktivovali bočné frontoparietálne oblasti. Ďalšia štúdia v súlade s týmito zisteniami ukázala na *jednoduché etické rozhodnutia* (ktoré nezahŕňali nejednoznačnosť, telesnú ujmu alebo násilie), aktivované laterálnymi oblasťami prefrontálnej kôry (Heekeren et al., 2003). Greene et al. (2001) skúmali tiež priebeh morálneho rozhodovania porovnávaním nervovej aktivity pri prijímaní morálnych rozhodnutí s pozitívnymi morálnymi závermi, pri ktorých sa predpokladá možné porušenie osobných morálnych úsudkov a emocionálnych vlastných postojov v záujme spoločného sociálneho blaha (napríklad obetovanie jedného človeka na záchranu života niekoľkých ďalších). Tieto konfliktné a na užitočnosti založené morálne rozhodnutia, pravdepodobne prijaté, aby využili viac *racionálnych* myšlienkových procesov na prekonanie automatizovaných emočných reakcií, aktivovali anteriórnu cingulárnu kôru (podieľajúcu sa na detekcii konfliktov) a dorsolaterálnu prefrontálnu kôru. V súlade s tým sa zistilo, že ľudia s poškodením ventromediálnej prefrontálnej kôry majú zvýšený sklon k pozitívnym morálnym rozhodnutiam (Koenigs et al., 2007).

Niektoré výskumy naznačujú, že pri normálnom i abnormálnom sociálnom poznaní dopamín a serotonín významne ovplyvňuje predsudky o odmeňovaní pri všeobecnom rozhodovaní. Z výsledkov výskumov venovaných štúdiu autizmu a schizofrénie, to jest poruchám s výrazne narušeným sociálnym poznaním vyplýva, že serotonín a dopamín zohrávajú dôležitú úlohu v sociálnom poznaní, vrátane schopnosti usudzovať, v intenciách *teórie mysle* (Abu-Akel, 2003).

3. Emocionálna homeostáza

Výskumníci múdrosti zvýšili pozornosť pri integrácii emočnej kontroly a kognitívnych procesov. Významnú úlohu pri oboch zohráva kontrola impulzivity, podieľajúca sa aj na rozhodovaní. Nevyhnutne treba uvažovať aj o rozdieloch medzi afektívnou a kognitívnou impulzivitou. Predpokladá sa, že emočná regulácia prispieva k múdrosti potláčaním dlhotrvajúcich negatívnych emócií. Napriek tomu aktivácia pozitívnych emočných stavov, ako sú šťastie, láska alebo vďačnosť, môže prebiehať prostredníctvom insuly (ostrovčeka) a vretenových buniek. Avšak potvrdenie tohto predpokladu si bude vyžadovať doplňujúce výskumy.

Kontrola impulzivity

Neurozobrazovacie štúdie kontroly impulzivity naznačujú vzťahy medzi anteriórnou cingulárnou kôrou a laterálne prefrontálnou kôrou (Congdon a Canli, 2008). Zdá sa, že anteriórna cingulárna kôra je citlivá na konflikty medzi inštinktívnou emocionálnou reakciou a rozumnejším komplexným sociálnym cieľom, zatiaľ čo laterálna prefrontálna kôra udržiava v pracovnej pamäti zastrešujúci a dostupnejší spoločenský cieľ a redukuje nežiaduce odpovede. Inhibícia správania ako súčasť kontroly impulzivity sa často testovala úlohami typu *ide/nejde (Go/NoGo)*, ktoré vedú k utlmeniu aktivovaných alebo dominantných odpovedí (napríklad, ak niekoho požiadajú, aby pohybom reagoval na jedno klepnutie, na dve klepnutia by nemal reagovať). Pri *NoGo* odpovediach (to jest tlmiacich správanie) sa zistila aktivita v oblasti dolného frontálneho gyru.

Prehodnocovanie emócií

Prehodnocovanie emócií patrí medzi kognitívne procesy vyššej úrovne, ktoré udržiavajú emočnú rovnováhu. Preformulovanie negatívnych emocionálnych skúseností na menej averzívne, obvykle závisí od aktivácie prefrontálnej kôry a od tlmenia amygdalovej aktivity (Ochsner et al., 2002). Tiež sa zdá, že regulácia pozitívnych emócií zahŕňa prefrontálne potlačenie typu

zhora nadol, aj keď pravdepodobne zasahuje rozdielne subkortikálne oblasti, ako je ventrálne striatum (Kim a Hamann, 2007).

Lieberman et al. (2007) tiež opísali formu *neúmyselnej sebaregulácie* alebo verbálnej projekcie negatívnych emócií (*uviedenie pocitov do slov*). Kľúčovým zastrešujúcim konceptom emocionálnej homeostázy je schopnosť prefrontálnej kôry tmiť limbickú reaktivitu (podobnú úmyselnej kognitívnej zmene rámca).

Dedičnosť impulzivity ako osobnostnej vlastnosti sa odhaduje na 45 %. Dopamín ovplyvňuje impulzivitu prostredníctvom mezokortikálneho prostredia najmä pri deficite pozornosti. V súčasnosti sú monoamíny pokladané za regulátory emócií najmä u pacientov s psychiatrickými poruchami.

Je nesporné, že múdrosť vyžaduje integráciu kognitívnych a emocionálnych funkcií. Emocionálna homeostáza sa skúma predovšetkým s ohľadom na reguláciu averzívnych emócií, s častou aktiváciou prefrontálnej kôry a utlmením amygdalovej aktivity. Kontrolné reakcie na averzívne podnety sa tiež týkajú optimálnej monoaminergnej funkcie, najmä variácií súvisiacich s dopamínom a serotonínom, ako aj génov spojených s monoaminergnou aktivitou. Pozitívny vplyv kladných emócií na prežívanie múdrosti však vyžaduje ďalšie výskumy.

4. Sebareflexia a seba porozumenie

Sebareflexia predstavuje psychickú aktivitu významne ovplyvňujúcu múdrosť. Podľa Uddinovej et al. (2007) pojem nervová sieť typu *predvolený režim* (default-mode network), vrátane dorzálnej a ventromediálnej prefrontálnej kôry, precunei (ovplyvňuje aj prežívanie šťastia), a posteriolaterálnej kôry s vysokými metabolickými aktivitami, vykazuje tieto v stave *na začiatku* alebo *po oddychu*. Tento *oddych* pravdepodobne zahŕňa mentálny stav, ktorý sa označuje ako tzv. *s úlohou priamo nesúvisiaci obraz a myslenie*, ako sú autobiografické reminiscencie, na seba zamerané myslenie alebo vnútorná reč.

Podľa neurovizuálnych štúdií prefrontálnu kôru významne aktivuje reflektovanie vlastných skúseností, ako aj riešenie úloh vyžadujúcich posudzovanie seba (Fossati et al., 2003). Autobiografické spomienky aktivujú prefrontálnu kôru, najmä ventromediálnu prefrontálnu kôru, zatiaľ čo neautobiografická epizodická pamäť podnecuje dorzolaterálnu prefrontálnu kôru.

Hoci sebareflexia do určitej miery podporuje múdrosť, možno sa stretnúť aj s viacerými formami sebaregulovaných myšlienkových procesov súvisiacich s úpornou, obsedantnou alebo prehnanou koncentráciou na seba, ktoré sú s múdrosťou v protiklade a sú regulované laterálnou prefrontálnou kôrou. Interakcie medzi mediálnou a laterálnou prefrontálnou kôrou môžu rozhodujúcim spôsobom ovplyvniť primeranú sebareflexiu, nevyhnutnú pre vedomé prežívanie.

5. Relativizmus hodnôt a tolerancia

Dôležitú zložku múdrosti tvorí tolerancia hodnotových systémov iných ľudí alebo kultúr. Výskumy tolerancie sa často zameriavajú na spoločenské predsudky, najmä rasové alebo etnické. Výsledky naznačujú, že regulácia týchto predsudkov prebieha navzdory aktivácii nervových systémov určených na detekciu skreslení a napriek posilneniu riadeného spracovania poznatkov (Amodio et al., 2004). Relativizmus hodnôt predstavuje koncepcne zložitejší pojem a jeho štúdium by mohlo byť prospešné pri rozvíjaní nových opatrení alebo úloh. Štúdie koncipované podľa *teórie mysle* naznačujú, že laterálne lézie prefrontálnej kôry znižujú koncentráciu na vlastné prežívanie, čo negatívne ovplyvňuje aj posudzovanie mysle iných ľudí. Podľa Liebermana et al. (2007) schopnosť tolerovať názory a hodnoty iných ľudí môže zlyhávať vďaka laterálnym inhibičným funkciám prefrontálnej kôry tým, že dochádza k prejavom *naivného realizmu*, pretože ľudia predpokladajú, že ostatní vidia svet rovnako ako oni sami a majú podobné problémy s akceptáciou alternatívnych názorov (Meeks a Jeste, 2009).

6. Poznanie a efektívne riešenie neistoty a nejednoznačnosti

Dôležitému regulátoru múdrosti, ako je identifikácia a emocionálna tolerancia nejednoznačnosti, sa v biologických výskumoch doposiaľ nevenovala primeraná pozornosť, aj keď je významnou súčasťou sociálneho rozhodovania a dosahovania emočnej rovnováhy.

Krain et al. (2006) analyzovali výsledky neurozobrazovacích výskumov u ľudí, od ktorých sa vyžadovali neurčité alebo nejednoznačné rozhodnutia, ktoré sa líšili od rizikových rozhodnutí (kde sa závery prijímali so známou pravdepodobnosťou a probandi si vybrali medzi *bezpečnými* a *riskanými* rozhodnutiami) alebo sa rozhodovali podľa nejednoznačných kritérií (kde

pravdepodobnosť špecifických výstupov nie je známa, alebo blízka náhode a voľby sa nelíšia podľa výšky odmeny). Podľa tejto metaanalýzy rozhodovanie v stave nejednoznačnosti najvýraznejšie aktivovalo dorzolaterálnu prefrontálnu kôru, prednú cingulárnu kôru, insulárnu kôru a parietálnu oblasť. Naopak, rizikové rozhodnutia aktivovali prefrontálnu kôru, ako aj prednú cingulárnu kôru.

Nasledujúce výskumy tento záver podporili; ľudia, uprednostňujúci nejednoznačné rozhodnutia pred rizikovými, aktivovali uvedené oblasti (Huettel et al., 2006). Podobne, výskumy realizované magnetickou rezonanciou, ktoré porovnávali nejednoznačné a jednoznačné rozhodnutia, zistili súvislosti medzi nejednoznačnosťou a prednou cingulárnou kôrou, ako aj aktivitou dorzolaterálnej prefrontálnej kôry (Simmons et al. 2006). Celkovo sú tieto výsledky v súlade s konštruktom Zelaza a Mullera (2002), podľa ktorého pri rozhodovaní pôsobí systém pre *horúce* (to jest emocionálne nabité) výkonné funkcie (v súlade s oblasťami aktivovanými pri rizikovom rozhodovaní) a *studené* (to jest analytické) výkonné funkcie (v súlade s oblasťami aktivovanými rozhodnutiami prijatými v stave s priemernou neistotou).

Diskusný komentár

Ako naznačujú úvahy v tejto interdisciplinárne ladenej kapitole, múdrosť je uznávaný multidimenzionálny a adaptívny fenomén. Prostredníctvom subkomponentov múdrosti možno načrtnúť aspoň hypotézu o priebehu regulácie zložitých ľudských aktivít v mozgu.

Pri manipulácii s definíciami múdrosti len podľa prehľadov literatúry bádateľ riskuje, že nevybuduje prijateľný teoretický model, ale len priemernú implicitnú teóriu. Avšak validný model múdrosti by nevyhnutne vyžadoval zložitý interdisciplinárny empirický výskum (nevyhnutne longitudinálny), aký je dnes prakticky v nedohľadne. Možnosti objektívneho merania múdrosti sú pomerne obmedzené už kvôli značnej heterogenite tohto konštruktu.

Preto aj tento text má svoje limity. Keďže nie sú k dispozícii metaanalýzy výsledkov výskumov, nemôže si nárokovať literárnu komplexnosť. Evidentné problémy môže vyvolávať aj diferenciacia jednotlivých zložiek múdrosti. Viaceré biologické výskumy výslovne ani o výskum múdrosti neusilovali. Niektoré štúdie skúmali laboratórne úlohy založené na výkonoch, ktorých platnosť

pre posudzovanie špecifických oblastí múdrosti môže byť diskutabilná (napríklad ako posudzovať altruizmus v reálnom živote in vitro). V niektorých štúdiách sa používala napríklad magnetická rezonancia; vo výskumnej praxi sú známe obmedzenia tohto typu výskumov, vrátane malých výberov, ťažkostí pri interpretácii súvislostí získaných z izolovaných regionálnych zmien, z rôznorodosti anatomických definícií oblastí prefrontálnej kôry a priameho merania prietoku krvi. Pomerne zriedkavé sú aj publikované výskumy vzťahov neurotransmitterov a genetiky vo vzťahu k jednotlivým subkomponentom múdrosti.

Napriek tomu je možné zhrnúť niekoľko spoločných záverov z dostupných biologických štúdií. Hoci sú tieto údaje limitované, s využitím dostupných poznatkov možno navrhnúť predbežný pracovný model, špekulatívne uvažujúci o kooperácii špecifických oblastí mozgu, aby prispeli k detailnejšiemu vymedzeniu zložiek múdrosti. Dorzolaterálna prefrontálna kôra, pôsobiaca v zhode s dorzálnou anteriórnou cingulárnou kôrou, má zjavne tlmiaci účinok na viaceré oblasti mozgu, spojené s emocionalitou a okamžitou závislosťou od odmeny (napríklad amygdala a ventrálne striatum), čím vyniknú niektoré psychické funkcie, ako pragmatické životné poznatky, rozhodovanie, emocionálna homeostáza, hodnotový relativizmus a nejednoznačnosť spracovania informácií. Tento racionálne-analytický aspekt múdrosti môže byť doplnený skôr funkciou založenou na emóciách, vrátane prosociálnych postojov a správania, ktoré zahŕňajú prefrontálnu kôru, orbitofrontálnu kôru, nadradený temporálny sulkus a nervové dráhy regulujúce prežívanie odmien. Tiež sa zdá, že prefrontálna kôra sprostredkováva prežívanie sebareflexie a sebavedomia; určitá kapacita prefrontálnej kôry môže slúžiť aj na blokovanie tohto procesu. Možno spomenúť súhru a rovnováhu medzi fylogeneticky staršími oblasťami mozgu (napríklad limbickou kôrou) a novšie vyvinutou prefrontálnou kôrou v rámci predpokladanej neurobiológie múdrosti.

Ak sa aj časom objaví neurobiologický model múdrosti, bude musieť spĺňať dôležité kritériá. Problém vyplýva najmä z odlišných kritérií, ktoré sa kladú na teórie v rámci kognitívnych funkcií, ako aj z redukcionizmu, súvisiaceho s izolovanými výskumami jednotlivých oblastí mozgu a špecifickými mentálnymi funkciami predpokladanými v neurozobrazovacom výskume. Najdejnšie sú najmä Takahashiho a Overtonove (2005) pokusy o syntézu, integrujúcu analytické a syntetické modely múdrosti. Potenciálne cenné sú aj analý-

zy funkčných rozdielov v mozgu prostredníctvom magnetickej rezonancie a príbuzných metód. Napríklad Jung a Haier (2007) analyzovali neurozobrazovacie štúdie inteligencie a logiky. Podľa nich existujú špecifické oblasti mozgu, ktoré regulujú inteligenciu a usudzovanie, pričom koordinácia medzi týmito funkciami prebieha prostredníctvom parieto-frontálnej integrácie. Ako sa očakávalo, dochádza k čiastočnej spolupráci niektorých oblastí mozgu (napríklad prednej cingulárnej kôry s dorzolaterálnou prefrontálnou kôrou). Napriek tomu sa vyskytujú aj rozdiely v niekoľkých dôležitých charakteristikách, prostredníctvom ktorých sa múdrosť líši od inteligencie a usudzovania tým, že zahŕňa aj také funkčné oblasti, ako je praktické uplatňovanie poznatkov, ich využívanie pre spoločné sociálne dobro a integrácia afektov a poznatkov (Sternberg, 2007). Mozgové oblasti, ktoré údajne ovplyvňujú múdrosť (avšak významne sa nepodieľajú na revízii teórií inteligencie a usudzovania), zahŕňajú limbickú kôru, prefrontálnu kôru a striatum. Hoci existuje všeobecná zhoda o dôležitých funkčných rozdieloch v mozgu, ich typológia je pomerne zjednodušená a bude asi podliehať opakovaným revíziám. Podobne by pravdepodobne prebiehal aj výskum múdrosti.

Možné neurochemické, biologické a genetické premenné regulujúce múdrosť súvisia s viacerými substanciami, známymi z psychopatologických výskumov. Skutočnosť, že monoaminergné pôsobenie súvisí so stresovou reaktivitou a emočnou homeostázou, neprekvapuje. Vplyv oxytocínu a vasopresínu na prosociálne správanie demonštruje dôležitosť skúmania netradičných neurotransmiterov.

Nie je tajomstvom, že empirický výskum múdrosti je ešte len v začiatkoch. Avšak podľa Jesteho a Palmera (2015) možno spomenúť niekoľko potenciálne relevantných línií výskumu:

- definovanie validného fenotypu: spoľahlivosť a platnosť teoretických definícií múdrosti by sa mala preukázať pri rôznych výberoch populácie,
- objektívne meranie múdrosti: mali by vzniknúť relatívne objektívne a spoľahlivé indikátory správania človeka v reálnom svete,
- výskum vývinových zákonitostí umožní identifikáciu kritických období rozvoja múdrosti. Pokroky v rámci prírodných a humanitných vied môžu objasniť vzájomné pôsobenie biologických a sociálne-psychologických faktorov v celoživotnom vývine múdrosti,

- skúmanie vzťahu múdrosti a sociodemografických premenných naznačil, že vyšší vek sa tradične spájal s múdrosťou, avšak dostupný empirický výskum túto hypotézu príliš nepodporil (Baltes et al., 1995). Neurobiologická literatúra o múdrosti je pomerne stručná, najmä vzhľadom na vekové rozdiely. Pozoruhodnou výnimkou je štúdia o pozitívnom vplyve starnutia na emocionálnu reguláciu (Mather et al., 2005). Avšak predpoklad, že k zvyšovaniu múdrosti a jej špecifických zložiek dochádza kumuláciou životných skúseností pri starnutí, si vyžaduje detailnejšie analýzy,

- štúdium neuropsychiatrických porúch ovplyvňujúcich múdrosť, ako sú napríklad frontotemporálna demencia (Rankin et al., 2008) alebo traumatické poranenia mozgu (prípád železničného robotníka Phineasa Gagea), by mohli rozšíriť nielen poznatky neurobiológie múdrosti, ale aj rôzne klinické aplikácie,

- detailnejší výskum možného vplyvu múdrosti na dĺžku života, kvalitu života a na základe výsledkov aj zlepšenie zdravotnej starostlivosti, by mohol mať významný dosah na verejné zdravie,

- vývoj a testovanie intervencií (psychosociálnych alebo biologických) na zvýšenie múdrosti, by mohli byť cenné pre ľudí s vážnymi psychopatologickými poruchami. Podobne by bolo užitočné vyhodnotiť, nakoľko múdrosť reguluje priebeh iných terapeutických zásahov (napríklad psychoterapie).

Múdrosť vyžaduje vedecké štúdium s rovnakými exaktnými metódami, aké sa požadujú pri vyšetrovaní rôznych foriem psychopatológie. Pokrok v tomto type výskumov bude však vyžadovať zachovanie múdrosti najmä kvôli tomu, aby sa primerane posúdili limity používaných vedeckých metód.

HLÚPOST'

HLÚPOST' V LITERÁRNOM KONTEXTE

Medzi pojмами, ktoré v priebehu ľudskej histórie, bez ohľadu na čas, kultúrnu orientáciu, rod, vzdelanie, geografické lokality alebo spoločenské vrstvy sprevádzajú ľudské poznanie, významné miesto zaberá nielen múdrosť, ale aj hlúposť. Kvôli prehnánym očakávaniam z dominancie racionálneho myslenia na úsvite 21. storočia vládlo presvedčenie o ich zastaranosti. Avšak každodenný život naznačuje, že rozhodne ani dnes nepatria do starého železa, a do popredia záujmu pozorovateľov sa popri múdrosti dostáva aj hlúposť. Na ilustráciu možno ponúknuť úvahy významného britského fyzika, matematika a kozmológa Stephena Hawkinga (1942 – 2018). Väčšiu časť kariéry strávil na Cambridgskej univerzite v *Centre budúcnosti inteligencie* v Levershulme. Pomerne kriticky hodnotil úlohu umelej inteligencie a skepticky predpokladal, že väčšinu histórie tvorí história hlúposti. Preto usúdil, že umelá inteligencia môže byť pre ľudstvo nielen *najlepšia, ale aj najhoršia alternatíva*.

Centrum budúcnosti sa usiluje odpovedať na otázky o využiteľnosti robotov i umelej inteligencie. Hawking síce chápal dôležitosť takéhoto centra, avšak podľa neho by malo vyvíjať oveľa viac úsilia než doposiaľ. Veril, že pôsobenie tejto inteligencie by malo svetu umožniť, aby sa viac sústredil na krásu, potenciál a vzrušenie vyplývajúce z pozitívneho poznania. Nástroje tejto novej technologickej revolúcie by mali redukovať škody spôsobené súčasnou industrializáciou prírody. Napríklad by mali znížiť choroby a chudoba. V súvislosti s umelou inteligenciou varoval, že jej doterajšie formy boli síce pre ľudstvo prospešné, no budúcnosť môže byť iná.

Už dnes sa predpokladá, že mnohé pracovné pozície, vyžadujúce jednoduché a opakované úkony, by mohli postupne nahradiť roboty. Zredukovali by milióny pracovných miest po celom svete. Z robotov, ktoré majú človeku slúžiť, by sa stali jeho nepriatelia (ako varovný signál slúži rozbíjanie textilných strojov v 19. storočí). Stephen Hawking svojimi predstavami významne ovplyvnil všeobecne platné názory o svete v budúcnosti. Primeraná regulácia

nových technológií by mohla zmeniť svet k lepšiemu. Avšak väčšina jeho úvah obsahuje aj vážne varovania. Napríklad upozornil, že vývoj strojov by sa mohol vymknúť kontrole. Človek limitovaný biologickou evolúciou by už nedokázal konkurovať umelej inteligencii a jej nekontrolovaný vývoj by mohol znamenať koniec ľudskej rasy. Spolu s ďalším vizionárom Elonom Muskom sa obávali hlavne toho, aby sa ľudia časom stali hlúpymi *domácimi miláčikmi* a aby umelá inteligencia nebola zneužitá na konštruovanie autonómnych zbraní.

Všeobecný záujem verejnosti o škodlivé pôsobenie hlúposti vyvolali napríklad aj britský filozof Alain de Botton a britský herec Russell Brandon, ktorí sa roku 2014 stretli v televíznej diskusii a debatovali o všetkom, čo im v modernom svete pripadá nezmyselné (vrátane strachu z bájneho juhoamerického vtáka, ktorý hrozí, že zožerie bezbranných obyvateľov) a čo občas zneužívajú médiá. Pritom kládli základné otázky:

- prečo je všetko okolo nás také hlúpe?
- prečo sme sa stali rukojemníkmi idiotov?
- čo máme robiť, ak niekto okolo nás neustále hovorí „ach“?

Austrálski mediálni experti Helen Razerová a Bernard Keane sa pred časom priznali, že zhoršujúca sa úroveň verejnej diskusie a zdravého rozumu v médiách, politike a kultúre ich doháňa do zúfalstva. Spriatelili sa, aby napísali spoločnú knihu *Krátka história hlúpych* (*A short history of stupid*, 2014). Spojili sily, aby humorným štýlom bojovali proti svetu, ktorý stratil rozum. Skúmali dôvody nekonečnej popularity niektorých idiotov a zisťovali príčiny veľkého počtu hlupákov. Dospeli k presvedčeniu, že hlupák nie je len tvor nevedomý, ale ani len lenivý. Horšia je u neho absencia myslenia a hlúposť je vírus, ktorý odčerpáva ľudskú produktivitu a zanecháva ľudí chorých a zoslabnutých. Hlúposť má dlhú, zložitú a strašnú minulosť a ak ju chceme poraziť, musíme ju pochopiť.

Krátka história hlúpych analyzuje pôvod tejto bláznivej choroby a skúma rôzne formy, akými nás ľudstvo za posledných tritisíc rokov postihuje. Odhaľuje nielen šíriteľov hlúposti, ale aj oslavuje odvážnych, ktorí jej vzdorujú. Naznačuje, ako hlupáci uťahujú naivným pozorovateľom slučku okolo krku. Pôsobia striedavo ako veselí, chytrí, ale aj nepríjemní, rozzúrení a hrubí. Kniha je zároveň provokáciou i útechou, vyvoláva diskusie, upokojuje frustrava-

ných a rozhorčuje hlúpych. Je to kniha, ktorej „hlúpy čas“ (a jeho prejav) podľa autorov ešte len príde.

V dejinách ľudského myslenia literatúry o hlúposti zatiaľ nie je dostatok. To však neznamená, že na túto tému nevznikli žiadne publikácie. Tento krátky prehľad upozorňuje aspoň na niektoré z nich. Neusiluje sa o úplnú bibliografiu, ale pokúša sa o stručnú informovanosť. A čo je najdôležitejšie, z prehľadu zrejme vyplynie, že ľudia sa o hlúposť zaujímali už od staroveku.

*

Nie div, že úvahy o hlúposti ako o psychickom stave alebo forme správania sa objavili už v staroveku. Čitateľ sa k počiatkom môže dopracovať aj prostredníctvom pozoruhodnej eseje *O hlúposti* (Über die Dummheit, 1937) rakúskeho spisovateľa, filozofa a inžiniera Roberta Musila (1880 – 1942), ktorý rozlišoval medzi dvomi formami hlúposti. Prvú nazval *čestnou hlúposťou* a charakterizoval ju nedostatočnými kognitívnymi schopnosťami a druhú, oveľa zlovestnejšiu, označil ako *inteligentnú hlúposť*. Prvá vyplýva skôr z nedostatočného chápania, druhá z obmedzeného usudzovania v konkrétnych situáciách, čo už naznačila aj diskusia medzi Sokratom a Alkibiadom v Platónovom dialógu *Alkibiades*:

Sokrates

Ak kolíšeš, vari podľa toho, čo sa predtým povedalo, nie je jasné, že nie len nepoznáš najdôležitejšie z vied, ale že si aj pri všetkej neznalosti namýšľaš, že ich poznáš? (118b).

Alkibiades

Tak to vyzerá.

Sokrates

Ach, Alkibiades, v akom stave sa to nachádzaš! Ostýcham sa nazvať vec pravým menom, ale predsa, keď sme sami dvaja, musím to povedať. Ty trpíš, milý môj, na najhorší druh nevedomosti, ako ťa z toho obviňuje náš rozhovor, ako ťa z toho obviňuje tvoja vlastná výpoveď. Preto sa teda tak prudko vrháš do politických vecí, skôr, ako by si mal pre ne predbežné vzdelanie. Ty však nie si jediný, komu sa to stalo, ale tak je to s väčšinou politikov v našom štáte a jestvuje len pár výnimiek, medzi nimi azda tvoj poručník Perikles (118c).

V tejto pasáži Alkibiades priznal, že nie je natoľko múdry, ako by mal byť pre naplnenie svojich politických ambícií. Rovnako ako väčšina vládnucich politikov, neusiloval o reálne politické ciele, ale obmedzil sa na získavanie

a udržiavanie politickej moci a Sokrates preto o ňom tvrdil, že je *pripútaný k hlúposti*.

V ďalšom texte Musil analyzoval rozdiel medzi nevedomosťou (*áгноia*) a hlúposťou (*vlakeia*). Nevedomosť (*áгноia*) vyjadruje mentálny stav, v ktorom človek nevie o niečom, čo je všeobecne známe. Ľudia sa rodia nevedomí, a ak sa aj snažia poučiť, nikdy sa im to úplne nepodarí. Nie je na tom nič zlé, pretože ľudské poznanie je prirodzene limitované. Za svoju nevedomosť by sa mali hanbiť len vtedy, ak 1) ignorujú dôkazy o svojej neznalosti, ak 2) je problém, o ktorom nič nevedia, veľmi dôležitý, ak 3) nevyvíjajú dostatočné úsilie na odstránenie alebo zmiernenie svojej nevedomosti a ak 4) sa správajú tak, ako by sa nič nestalo. V týchto prípadoch Sokrates obviňoval Alkibiada, že trpí chorobou *vlakeiou*, to jest hlúposťou. K *vlakei* obvykle dochádza, ak človek nie je vzdelaný. Avšak tento typ hlúposti statusu Alkibiada nezodpovedal, pretože išlo o bohatého aristokrata, ktorý študoval u najkvalitnejších gréckych pedagógov (vrátane samotného Sokrata). Okrem *vlakei* ako neschopnosti učiť sa, pôsobí aj typ charakterizovaný neochotou učiť sa, často maskovaný rôznymi formami kultivovaného správania.

Musil venoval značnú pozornosť práve *inteligentnej hlúposti*, neraz stojacej v hlbokoj opozícii voči *čestnej hlúposti*. *Inteligentná hlúposť* nevyplýva ani tak z nedostatku inteligencie, ako skôr z jej zlyhania. Predstavuje skutočnú chorobu kultúry a zasahuje aj najvyššiu intelektuálnu sféru. K možnosti zabrániť presadeniu takejto hlúposti sa Musil staval skepticky. Hoci to nie je duševná choroba, môže vyvolať smrteľné ohrozenie mysle, ohrozujúce samotný život.

Je ohromujúce, že problém, akým je pôsobenie *vlakei*, sa napriek vážnym dôsledkom v kultúre často stráca. Musil napísal spomínanú esej v roku 1937 v Rakúsku ako reakciu na nacistickú hrozbu, ktorá evidentne nebola spôsobená nedostatkom inteligencie. V rôznych krajinách Európy nepochybne žilo veľa inteligentných a kultivovaných nacistov a ich prívržencov. Preto namiesto hlúposti autor uvažoval o morálnej hluchote, ktorá sa prejavuje napriek pôvodnému vzdelaniu. Tým vzniká pri riešení *vlakei* skutočný problém, pretože ak k zlyhaniu usudzovania nedochádza kvôli nedostatku inteligencie, riešenie nemôže spočívať v dodatočnom vzdelávaní, ale vyžaduje skôr existenciálnu konverziu.

Aj Hughes (2007) zdôraznil, že ak *inteligentná hlúposť* nespočíva v neschopnosti, ale v odmietaní niečo pochopiť, k obratu nedôjde racionálnou argumentáciou, zhromažďovaním argumentov alebo prežívaním nových a rôznych pocitov. Preto duševnú chorobu možno liečiť len duchovnou liečbou zahŕňajúcou konverziu, ktorá otvára uzavretú myseľ. A k tomu nedôjde bez pokorného odmietania pýchy a prílišnej sebadôvery, ktoré bytosť existenciálne uzatvára pred božským základom bytia.

V charakterologickej štúdii *Hlúpy muž* grécky filozof Teofrastos (371 – 287 pred Kr.), nasledovník Aristotela v peripatetickej škole, definoval hlúposť ako *mentálnu pomalosť v reči a v činoch*. Podľa neho hlupák si vypočíta požadovanú sumu počítadlom, a keď ju dostane, s údivom sa spýta človeka stojaceho vedľa seba: čo to znamená? Ak je obhajcom, zabudne prísť na súd a odíde na vidiek. Ak chce ísť do divadla zaspí, pretože sa nedal zobudiť. Ak má v rukách nejaký predmet a položí ho vedľa seba, bude ho hľadať, avšak ho nenájde. Keď mu posol prinesie správu, že jeden z jeho priateľov zomrel a pozostalí ho očakávajú v dome zosnulého, tvár mu zosmutnie, oči sa mu naplnia slzami a on povie: *nebo je láskavé*. Ak dostáva splátku na dlh, trvá na prítomnosti svedkov. V zime sa háda so sluhom, pretože mu neprinesol uhorky. Núti svoje deti, aby bojovali a pretekali sa až do úplného vyčerpania. Keď je na vidieku a varí si pórovú polievku, dvakrát ju osolí tak, že sa nedá jesť. Ak sa rozprší, zdá sa mu, že z *neba prichádza sladká vôňa*, zatiaľ čo iní tvrdia že *prichádza zo zeme*. Alebo na otázku *čo myslíš, koľko mŕtvych tiel bolo prenesených cez Posvätnú bránu* odpovie, *povedz mi, ako sa volali a ja ti poviem, koľko ich bolo*.

K rozpracovaniu problematiky múdrosti a hlúposti (bláznivosti) významne prispel aj holandský renesančný humanista a kňaz Desiderius Erasmus Rotterdamský (1466 – 1536) najmä prácou *Chvála bláznovstva* (Moriae encomium (gr.) alebo Laus stultitiae (lat.), 1509) satirickým útokom na tradície európskej spoločnosti a populárnych povier. *Bláznovstvo (bláznivosť)* prostredníctvom sebavychvaľovania v skutočnosti reprezentuje hlúposť, a to nezmyselnosťou spoločenských inštitúcií, svetskej i duchovnej moci, ale aj nehoráznosťou nárokov na múdrosť, ktoré vznášajú filozofi, bohoslovci, či učenci. Erasmus vyhlásením, že náboženstvo nesúvisí s múdrosťou, postavil proti naučenej múdrosti filozofov a bohoslovcov pravú zbožnosť, ktorá vidí skutočný zmysel kresťanstva v zachovávaní zákonov lásky a milosrdenstva,

a nie v slepom a formálnom dodržiavaní vonkajších obradov. *Chvála bláznovstva* sa tak zmenila na apológiu skutočnej múdrosti, skrytú za smiešnu podobu siléna.

Autor vzhľadom k múdrosti ironizoval osobnostné defekty ľudí, vrátane ich porúch správania. Patrí medzi ne napríklad chvála seba samého, prílišný narcizmus a exhibicionizmus. Žiaľ, ľudia nie sú dostatočne imúnni ani voči chvále z úst iných ľudí. I veľkí a múdri ľudia tohto sveta si neraz vyberajú päťolizačov alebo veľkohubých poetov, ktorým dobre zaplatia, aby z ich úst počuli chvály na seba (pričom sám oslávenec vie, že je od ideálneho vzoru vzdialený tisíce míľ).

Nie div, že v takejto situácii významné miesto zaberá *Bláznivosť*, a keďže ľudstvo často nedokáže oceniť Múdrost, jej pôsobením vznikajú *Múdroblázni*. *Bláznivosť* dokáže pôsobiť aj liečivo. Ako príklad autor pripomenul Homérov pojem *chalepon géras* (obťažnú starobu), ktorá je veľkým problémom nielen pre ostatných ľudí, ale aj pre seba samého: *Žádný člověk by neměl dost sil, aby je snášel, kdybych tu zase nebyla já a ze soucitu se neslitovala nad takovou bídou. Jako totiž bohové u básníků často poskytnou umírajícím pomoc prostřednictvím nějaké poměny, tak i já, pokud je to možné, vedu starce nad hrobem schýlené zase zpět do dětských let; proto je lid velmi výstižně nazývá „velké děti“ ...Stařec tedy blouzní mou zásluhou: a přece ten můj bloud je přitom osvobozen od oněch žalostných útrap, jimž je sužován mudrc* (Erasmus Rotterdamský, 1995).

Pochopiteľne, že *Bláznivosť* nemá pozitívny vzťah k múdrosti. Mudrci sa preto nehodia v živote na nič. Nevyhnutne pokazia aj hostinu: buď zatrpknutým mlčaním alebo trápnyimi otázkami. Nedokážu tancovať, nepestujú žiadne spoločenské hry, ak sa zúčastnia rozhovoru, všetci sa pred nimi rozpíchnu ako ovce pred vlkom: *Je-li potřeba něco koupit, uzavřít nějakou smlouvu, zkrátka, je-li nutno udělat něc, co je samozřejmostí každodenního života, řek bys, že je to pařež a ne člověk. Tak je neschopný udělat něco pro sebe, pro vlast a pro své bližní, a to proto, že nic neví o skutečném životě a je v naprostém rozporu s obecným míněním a vžitými zvyklostmi. Z toho pak nutně vzniká i nenávisť, jež je jen přirozeným důsledkem toho, že mezi ním a ostatními lidmi je zásadní rozdíl ve způsobu života i myšlení* (Erasmus Rotterdamský, 1995).

Konanie ľudí z oboch táborov je dosť protikladné: *Mudrlec se utíká do knih starých autorů a papouškuje jejich slovíčkářskou chytrost. Blázen tím, že se do všeho pustí a má osobní účast na nebezpečnosti svého podniku, získává, nemýlím-li se, pravou chytrost... Dvě věci nám totiž hlavně překážejí, abychom získávali správné poznání: ostýchavost, jež udržuje ducha v temnotách, a strach, jenž jasně ukazuje člověku nebezpečí, a tím brzdí jeho podnikavost. Obojí této překážky nás však velkolepě zbavuje bláznovství.*

Bláznovstvo a múdrosť významne ovplyvňuje aj vzťah medzi vášňami (emóciami) a myslením (rozumom). Preto podľa stoikov by sa mudrc mal vyvarovať všetkých duševných zmätkov ako zlých chorôb. V skutočnosti sú však práve tieto vášne nielenže bezpečnými sprievodcami tých, ktorí sa snažia doplávať do prístavu múdrosti, ale dokonca pri každom cnostnom konaní ako akési ostrohy a bodce slúžia k podnecovaniu človeka k dobrým skutkom. Podľa autora je nezmyselný výrok stoika Senecu, podľa ktorého by mudrc nemal podliehať žiadnym vášňam. Ale čo ľudského by potom mudrcovi zostalo? Vznikol by mramorový monument človeka zbaveného akéhokoľvek ľudského citu. Bol by úplne hluchý voči akýmkoľvek prirodzeným citom, nebolo by v ňom iskričky vášne, lásky alebo súcitu, ktoré by ho dojímali.

Protiklady medzi múdrosťou a hlúposťou prežíval Erasmus Rotterdamský aj pri ďalšej knihe, ktorú venoval legendárnemu frízskemu bojovníkovi a rebelovi Pierovi Gerlofs Doniovi (Veľkému Pierovi). Niektorí kritici mu vytýkali, že ho vylíčil ako hlúpeho a brutálneho muža, uprednostňujúceho fyzickú silu pred múdrosťou.

Výchove k múdrosti, ale aj k ochrane pred hlúposťou najmä u detí sa venoval francúzsky šľachtic Michel Eyquem de Montaigne (1533 – 1592). Súčasťou jeho *Esejí* (1617) je aj odsek *Výchova detí*. Autor na úvod priznal, že tieto riadky sú iba rojčením človeka, ktorý od detstva okúsil z vied len hrubú kôrku a zapamätal si len ich všeobecnú beztvarú formu. Z každého rožka troška a nič poriadne, ako správny Francúz. Preto podrobil vzdelávací systém detailnej analýze. Rozhodne je chybou, ak hlavnú techniku tvorí liatie vedomostí lievikom do hlavy a úlohou žiaka je len opakovať text. Učiteľ by mal žiakovi poskytnúť možnosť poznatky vychutnávať, vyberať, rozpoznať ich medzi sebou; niekedy by mu mal cestu otvoriť a inokedy to nechať naňho. A rozhodne by mal vypočuť aj komentár žiaka.

Nemal by žiaka skúšať iba slovíčka, ale mal by sa ho spýtať na ich zmysel a obsah a hlavne dbať, aby sa neučil podľa pamäti, ale podľa života. Nech mu obsah toho, čo sa má naučiť, povie v rôznych podobách a významovo to zapojí do rozličných súvislostí, aby videl, či žiak tému dobre pochopil a či si ju osvojil. Jeho pokrok nech si overí podľa Platónových pedagogických zásad.

Takéto štúdium významne prispieva k tomu, že žiaci sa stávajú lepšími a múdrejšími. Naučia sa spoliehať sa na rozum, ktorý všetko zužitkováva, všetkým disponuje, všetko ovláda a riadi. Určite by mali mať možnosť samostatne sa rozhodovať. Vedieť niečo naspamäť ešte neznamená skutočne to poznať: pamäť len udržiava to, čo dostala do opatery. Knižný poznatok má slabú účinnosť.

Pri učení prospieva styk s ľuďmi a návštevy cudzích krajín. Žiaci si osvojujú poznatky o mentalite týchto národov, o ich spôsobe života a zdokonaľujú svoj mozog uvažovaním o rôznych možnostiach.

Deti by nemali vychovávať rodičia, ktorí ich príliš rozmaznávajú. Výchova by mala byť tvrdšia – kto chce mať z chlapca poriadneho chlapa, nesmie ho v mladosti šetriť a často musí porušovať aj lekárske zásady. Preto autor presadzoval aj telesnú výchovu. *Telo si musí zvyknúť na namáhavé a tvrdé cvičenia, aby si zvyklo na namáhavé a tvrdé choroby, vnútorné bolesti, vypaľovanie rán, svrab i mučenie* (Montaigne, 2007).

Deti treba vychovávať tak, aby vedomosťami, až ich raz získajú šetrili; aby sa nepohoršovali nad hlúposťami a táraninami, nad tým, čo sa povie v ich prítomnosti, pretože je nespooločenské a nevhodné pozastavovať sa nad všetkým, čo nie je ľuďom po chuti. Treba byť múdry bez okázalosti a nebudíť závisť. V spoločnosti treba mať oči všade, zdá sa, že prvé miesta obsadzujú zväčša ľudia najmenej schopní a veľkí boháči sa príliš nemiešajú s učeními. Avšak výrečnosť ľuďom škodí a upútava na nich pozornosť. Vystatovať sa používaním zvláštnych a nezvyčajných výrazov je rovnako malicherné ako zdobiť sa pri obliekaní.

Avšak, aby vzdelávanie bolo efektívne: *nič nie je ľahšie, ako vzbudiť chuť a náklonnosť, inak budete mať len somárov s nákladom kníh. Trstenicou im naplníte kapsu vedou: Lenže aby ste z nej niečo mali, nesmiete ju nechať doma v kúte; musí vám prirásť k srdcu* (Montaigne, 2007).

*

Pred päťsto rokmi sa objavil text *Lod' bláznov* (Das Narrenschiff), zábavný príbeh od nemeckého právnika a humanistu Sebastiana Branta (1457 – 1521), ktorý vyšiel v roku 1494 v starogermánčine, v roku 1497 v latinčine ako *Stultifera navis* a v roku 1508 v staroangličtine ako *Shyp of Foyls*. *Lod'* bola naložená a riadená bláznami, ktorí sa plavili do *raja bláznov*, Narragónie. Súčasťou horkej satiry boli kriminálnici, opilci, falošní kňazi a mnísi, úplatkári alebo vyslúžilé prostitútky. Brandt sa príbehom pokúšal o nápravu svojich kolegov a regeneráciu cirkvi a ríše. Jazyk je populárny, verš hrubý, ale výstižný, ku každej kapitole patrí drevoryt, z ktorých sa mnohé pripisujú Albrechtovi Dürerovi.

Podobný žáner rozvíjal o niekoľko rokov neskôr aj nemecký františkánsky básnik a satirik Thomas Murner (1457 – 1537) prostredníctvom spisov *Štažnosti bláznov* (Narrenbeschwörung) a *Cech prešibaných* (Schelmenzunft). Načrtol v nich satirické galérie miestnych kňazov, mníchov, mnišok, šľachticov a boháčov.

Pred časom sa objavila aj novšia verzia *Lode bláznov* (The Ship of Fools, 2001) od anglického spisovateľa Gregoryho Normintona (1976 –), ktorý imaginárne rozvíjal niektoré príbehy z rovnomenného obrazu Hieronyma Boscha. Patrí medzi ne napríklad gargantuovská nymfomanka, ktorá na cestách hľadá svoju matku. Princ menuje svojho sluhu za obetného baránka, Túlavého básnika nič nezastaví, aby chránil záhradu pred hladnými sirotami a Nováčik vstúpi do labyrintového sveta vrážd a intríg.

Táto tzv. bláznivá literatúra má za sebou niekoľko storočí vývoja nielen v literatúre, ale aj vo výtvarnom umení. Avšak ide najmä o ironizovanie zvykov a hodnôt, ktoré sa považujú za hlúpe, bláznivé alebo nepríjemné – nie sú to špecializované štúdie o problematike hlúposti.

V roku 1785 vydal nemecký filozof Johann Christian Adelung (1732 – 1806) zbiereku siedmich zväzkov *Histórie ľudskej hlúposti* (Geschichte der menschlichen Narrheit), ktorá sa priamo netýka histórie ani hlúposti, ale obsahuje biografie podvodníkov a fanatikov.

V 19. storočí bol ľudskou hlúposťou „posadnutý“ francúzsky spisovateľ Gustave Flaubert (1821 – 1880). Roky zhromažďoval podnety a snažil sa ich skompletizovať v *Encyklopédii hlúposti* (Encyclopédie de la bêtise). Podľahol však nesmiernej náročnosti tejto úlohy a dielo nedokončil.

Neskôr spracoval túto tému v nedokončenom románe o neutíchajúcej vedeckej motivácii snaživých bývalých pisárov *Bouvarda a Pécucheta* (1881), ktorí svoj dôchodkový vek venovali usilovnému štúdiu a pseudovedeckým aktivitám. Nič sa im však nedarilo a za svoje úsilie sa dočkali iba posmechu. Autorovo znepokojenie a zúfalstvo nad *kultúrnou hlúposťou* sa prejavilo aj v jeho hlavnom diele *Pani Bovaryová* (*Madame Bovary*), o žene dedinského lekára, ktorá túži po hodnotnom živote. Avšak život v malom meste jej to neumožňuje a východisko hľadá v milostných pletkách. Ani tie ju však časom neuspokojujú, pretože túži po stále čerstvej láske, ktorá ani nie je v skutočnom živote možná. Pri prvom styku s realitou, keď je konfrontovaná s dôsledkami svojich činov, situáciu nezvládne a spácha samovraždu. Do Emy vložil Flaubert veľa zo seba. Silne pesimistický obraz upadajúcej spoločnosti podal aj v *Citovej výchove* (*L'Éducation sentimentale, 1869/1951*).

V spise *O hlúposti* (Über die Dummheit), s prílohou *O ľudskej inteligencii v minulosti a budúcnosti* (1909), sa nemecký sexuálny patológ Leopold Löwenfeld (1847 – 1923) zaoberal hlúposťou ako chorobou. Skúmal rôzne druhy neprimeraného správania ešte skôr, než sa sústredil na problém hlúposti. Jeho deskripcia hlúposti vplývala z klinickej orientácie autora a zaberala široký významový rozsah. Autor sa popri vymedzení jej všeobecnej i čiastkovej formy sústredil na príčiny. Analyzoval najmä súvislosť medzi hlúposťou a vekom, pohlavím, rasou, prostredím a náboženstvom. Zvláštnu pozornosť venoval hlúposti inteligentných ľudí vrátane pozoruhodných úvah o zdravom rozume duševne chorých, ako aj literárnym svedectvám o chybných úsudkoch inteligentných ľudí. Skúmal hlúposť v podnikaní, umení, vede a politike, ako aj prejavy masovej hlúposti, iracionality a zločinnosti. Upozornil na dôležitosť prejavov hlúposti v minulosti a možnej budúcnosti, a tiež dôležitosť jej súčasnej diagnostiky.

Nemecký filozof a spisovateľ Max Kemmerich (1876 – 1932) strávil dlhý čas štúdiom zvláštností a anomálií v dejinách svetových kultúr. Jeho kniha *Z histórie ľudskej hlúposti* (*Aus der Geschichte der menschlichen Dummheit, 1912*) je agresívnou kritikou dogiem, cirkvi a náboženstiev.

Knihu *Hlúpy muž* (*L'homme stupide, 1919*) napísal pred takmer sto rokmi francúzsky fyziológ a laureát Nobelovej ceny za medicínu Charles Richet (1850 – 1935). Autor opisoval rôzne formy kultúrneho prežívania v rozdielnom životnom prostredí, napríklad odsudzoval násilie, prílišnú dôverčivosť

a chudobu. Nie je to síce priama štúdia hlúposti, ale odmieta omyly, hrôzy a obludnosti ľudského správania.

Spis *Hlúpe 19. storočie* (Le stupide XIX siècle, 1922) francúzskeho spisovateľa Léona Daudeta (1867 – 1942) sa zameriaval na polemické hodnotenie kultúrnych, spoločenských a politických udalostí medzi rokmi 1789 – 1919 vo Francúzsku.

Anglicky písanú odbornú knihu o hlúposti (jednu z prvých) *Krátky úvod do histórie hlúposti* (A short Introduction to the History of Stupidity, 1932) napísal americký filozof Walter B. Pitkin (1878 – 1953). Podľa neho hlúposť je najvyšším sociálnym zlom, ktoré možno vyjadriť prostredníctvom troch faktorov. Podľa prvého hlúpi ľudia tvoria celé légie. Podľa druhého moc v obchode, financiách, diplomacii a politike väčšinou spočíva v rukách viac alebo menej hlúpых jednotlivcov. Podľa tretieho vysoké schopnosti sa často spájajú s veľkou hlúposťou.

Podľa nepotvrdených informácií argentínsky spisovateľ Jorge Luis Borges (1899 – 1986) začal v roku 1934 písať *Všeobecné dejiny hanebnosti* (Historia Universal de la Infamia), ale pôvodného zamerania sa vzdal, keď zistil, že túto náročnú úlohu nedokáže splniť ani za celý život. Pod týmto názvom nakoniec zostala zbierka kratších raných textov. Autor v nich opisoval hanebné skutky, ktorých sa nedopúšťali významní ľudia píšuci dejiny, ale skôr ľudia drobní a väčšinou neznámi. Možno sa tu stretnúť so svojráznym podvodníkom z Austrálie, trpiacim fóbiou, s čínskou pirátkou i s americkým cynikom, ťažiacim z túžby čiernych otrokov po slobode. Jednotlivé príbehy sa odohrávali v rôznych obdobiach a na rozdielnych miestach – na Západe, v islamskom svete i na Ďalekom východe. Autor svojich hrdinov neodsudzoval, etické hodnotenia ponechával na čitateľa.

Ďalším sci-fi príbehom sú *Pochodujúci blázni* (The Marching Morons) od Cyrila Kornblutha (1951). Riešia sa problémy protivného človeka, ktorý sa v budúcnosti prebudí z kryostázy. V krajine kvôli kontrole pôrodnosti rozvinutejšej populácie a nadmernému rozmnožovaniu znevýhodnených skupín menšina *inteligentných ľudí* vládne množstvu hlupákov. Vládnucej elite autor ponúkol originálny spôsob redukcie nadbytočnej populácie: na Venuši by sa mohli organizovať sexuálne sviatky a počas letu na miesto určenia by sa vo vesmíre strácali turisti. Na konci príbehu sa autor stane obeťou vlastnej schémy. Názov je odvodený z paradoxu *Pochodujúcich Číňanov* (*The Mar-*

ching Chinamen). Obyvatelia Číny sa zoraďujú a prechádzajú bránou, avšak pochod je nekonečne dlhý, pretože v jeho priebehu sa rodia nové deti, ktoré sa zaraďujú do sprievodu.

Nemecký psychiater a neurológ Horst Geyer (1907 – 1958) vydal knihu *O hlúposti. Príčiny a dôsledky intelektuálnej nedostatočnosti ľudí* (Über die Dummheit. Ursachen und Wirkungen der intellektuellen Minderleistung des Menschen, 1954). Podľa neho sa hlúposť (vymedzená nedostatkom duševného nadania) označuje ako neschopnosť účelne riešiť životné a pracovné problémy. Práve typom problémov, ktoré človek nedokáže úspešne zvládť, možno merať stupeň jeho hlúposti (ako dolnej hranice jeho duševnej zaostalosti). Hlavným poznávacím procesom, ktorý používa pri riešení problémov, je myslenie. Hlúposť preto v podstate vyjadruje slabosť myslenia. Podľa autora múdrosť a bystrosť sú medznými pojmami nadradeného stavu, ktorý sa označuje ako inteligencia. V rámci inteligentného správania dochádza k plynulým prechodom od najnižšieho stupňa animálneho idiota až po génia. Na prvý pohľad pôsobí toto rozpätie neprirodzene, ale v skutočnosti je podstatne menšie, než sa všeobecne predpokladá.

História hlúposti (The Natural History of Stupidity, 1959) od maďarského spisovateľa a novinára Paula Taboriho (1908 – 1974) obsahuje síce aj poznámky o hlúposti, ale väčšinu tejto zaujímavej knihy tvorí zbierka nezvyčajných situácií a udalostí v rôznych historických časoch a častiach sveta. Napríklad kapitola o pôsobení špiritistických médií vyvolávala dezilúziu aj takých významných ľudí, ako boli spisovateľ Arthur Conan Doyle a fyzik Oliver Lodge. Americký básnik Richard Armour v úvode knihy poznamenal, že ak aj nedokáže definovať hlúposť, aspoň odhaľuje väčšinu ľudských nešťastí a slabostí.

Nemecký psychoanalytik Otto Fenichel (1897 – 1946) tvrdil, že väčší počet prípadov tzv. slabomyselnosti sa prejavuje ako pseudo-debilita podmienená inhibíciou. Každá inteligencia slabne pôsobením afektov. Predpokladal, že ľudia sa stávajú hlúpi *ad hoc*, ak nechcú niečomu rozumieť, ak pochopenie problému vyvoláva u nich úzkosť alebo pocity viny, alebo ak je ohrozená existujúca neurotická rovnováha.

Tri zväzky maďarského spisovateľa a básnika Istvána Ráth-Végha *Z príbehu ľudskej hlúposti* (Aus der Geschichte der Dummheit, 1952) skúmali úlohu hlúposti v priebehu histórie ľudstva a priniesli posolstvo o jej postupnom zániku (táto perspektíva je však asi príliš optimistická). V texte sa nenachá-

dzajú priame štúdie hlúposti, ale zbierky viac či menej známych prejavov ľudského bláznovstva.

Príspevok k literatúre o hlúposti predstavoval aj *Slovník hlúposti* (Dictionnaire de la bêtise) od Guy Bechtela a Jen-Claude Carriéra (1965).

Americký spisovateľ a biochemik Isaac Asimov (1920 – 1992) je autorom brilantného románu *Ani sami bohovia* (The Gods Themselves, 1972), ktorý možno vnímať ako analýzu hlúposti a jej nebezpečných dôsledkov. Podľa titulov z troch častí knihy *Proti hlúposti...Sami bohovia...Hádate márne?* skúma možnosť, že hlúposť môže presiahnuť ľudské rozmery. Vynález Pozitrónovej pumpy, ktorá umožňuje takmer zdarma a neobmedzene čerpať z blízkeho paralelného vesmíru energiu, priviedol ľudstvo do éry hojnosti a blahobytu. Skupina vedcov však zisťuje, že oba vesmíry sú týmito energetickými prenosmi narušované. Pokiaľ sa ľudstvo nevzdá ľahko získaného pohodlia, zaniknú. Táto predstava je inšpirovaná výrokom Fridricha Schillera *S hlúposťou aj bohovia márne bojujú* (Mit der Dummheit kämpfen Götter selbst vergebens).

Pochod bláznovstva – od Tróje po Vietnam (The March of Folly – from Troy to Vietnam, 1984) publikovala americká spisovateľka a historička, dvojnásobná laureátka Pullitzerovej ceny, Barbara Tuchmanová (1912 – 1989). Kniha sa podľa autorky venuje jednému z najpresvedčivejších paradoxov histórie vojen, ktoré sú v rozpore s vlastnými záujmami. Uvádza podrobnosti o historických prípadoch hlúposti: rozhodnutie trójskych pohlavárov o premiestnení gréckeho koňa do mesta; neschopnosť renesančných pápežov riešiť problémy, ktoré nakoniec viedli k protestantskej reformácii na začiatku šestnásteho storočia; ako aj vzťah Anglicka k americkým kolóniám za kráľa Juraja III. Štvrtá časť knihy sa venuje americkej intervencii vo Vietname a je najdlhšia.

Test hlúposti (Essai sur la bêtise, 1975) od Michela Adama predstavuje psychologicko-moralizujúcu dizertačnú prácu o úpadku etiky. Neprináša významnejšie prínosy pre pochopenie podstaty hlúposti – avšak obsahuje zaujímavé poznatky o filozofickej hodnote pochybnosti, o neohrabanosti sebadôvery a o nebezpečenstve predsudkov.

Historik ekonómie Carlo Maria Cipolla (1922 – 2000) sa preslávil esejou *Základné zákony ľudskej hlúposti* (The Basic Laws of Human Stupidity, 1987). Hlúpych posudzoval ako veľkú skupinu ľudí, väčšiu, než boli doterajšie veľké organizácie ako mafia alebo rôzne priemyselné korporácie, ktoré bez regulá-

cie, vedcov alebo manifestov dokážu pôsobiť s veľkým efektom a s neuveriteľnou koordináciou. Podľa Cipollu možno odlišiť päť základných zákonov hlúposti:

- 1) každý z nás podceňuje hlupákov okolo seba,
- 2) pravdepodobnosť, že určitý človek je hlúpy, nezávisí od iných charakteristík,
- 3) človek je hlúpy, ak spôsobí škodu niekomu inému alebo skupine ľudí bez toho, aby mal z toho nejaký zisk, alebo ešte horšie, ak si sám spôsobí škodu,
- 4) rozumní ľudia vždy podceňujú škodlivý potenciál hlúpych ľudí a zabúdajú, že ak sa niekto spája s hlupákmi, dopúšťa sa veľkej chyby,
- 5) hlúpy človek predstavuje najnebezpečnejší typ človeka.

Psychológia vojenskej neschopnosti (On the Psychology of Military Incompetence, 1994) britského psychológa Normana Dixona skúma storočnú históriu nedostatočnej vojenskej efektívnosti od priebehu krymskej vojny, cez búrsky konflikt, až po katastrofálny priebeh prvej a druhej svetovej vojny. Analyzoval sociálnu psychológiu vojenských organizácií, opisoval kazuistiky jednotlivých veliteľov a identifikoval alarmujúce príčiny vojenských katastrof. Dixon skúmal historické vojenské operácie na základe psychologických faktorov, ktoré mu umožnili popísať osobnosti generálov, ktorí sa významne pričínili o úspechy i neúspechy svojich vojakov. V priebehu rokov sa zistilo, že vojenská nekompetentnosť vyplývala skôr z nedostatku odvahy, než z nedostatku opatrnosti a skôr z nerozhodnosti, než z nadmernej impulzivity. Dixon poukázal na malé rozdiely medzi nadšením a iniciatívou mladých veliteľov a opatrnou nerozhodnosťou ich nadriadených (Dixon, 1994). Konštatoval, že autoritárske a egocentrické osobnosti, riadené vlastnou sebaúctou, by mohli prosperovať v bežnej štruktúre ozbrojených zložiek. Avšak ich nerozhodnosť a rigidita myslenia neraz vedie k chybnému rozhodovaniu a k odmietaniu nových technológií alebo inovácií.

Historický kontext riešila kniha Erika Durschmieda (1930 –) *Ako náhoda a hlúposť zmenili históriu: Faktor závesu* (How Chance and Stupidity Have Changed History: The Hinge Factor, 1998). Analyzovalo sa 17 historických prípadov: od dobývania Tróje, fotografie roztrhanej vo Vietname až po vojnu v Perzskom zálive. Svetové dejiny boli vždy ovplyvnené náhodou a omylom, ako aj odvahou a hrdinstvom. Napriek očakávaniam, neporaziteľné armády

často porážali slabší súper. Ako a prečo sa to deje? Čo rozhoduje o osude bitky? V tejto fascinujúcej knihe Durschmied analyzoval mnohé historické konflikty – od Agincourtu až po americkú občiansku vojnu, od Krymu až po vojnu v Perzskom zálive – hľadal príčiny, ktoré v týchto bitkách určovali víťazov i porazených. Vojnový korešpondent Durschmied skúmal dôsledky rôznych vojenských epizód. Príkladom je nevhodný výber zbraní, ktoré rozhodli o postavení Napoleona pri Waterloo; vypitý sud koňaku, ktorý ovplyvnil *priateľskú strelbu* rakúskych vojakov, hľadajúcich nepriateľov v Rakúsko-tureckej vojne, prebiehajúcej v septembri 1788 na území dnešného Rumunska; tri cigary, ktoré zmenili priebeh bitky v septembri 1862 pri Antietame (Maryland) počas americkej občianskej vojny (náhodne nájdené tri cigary boli zabalené do papiera s bojovými príkazmi generála Roberta E. Leeho) a mnoho ďalších prípadov, ktoré náhodou ovplyvnili históriu. Priebeh konfliktov ovplyvňovalo zhoršenie počasia, nedostatočné informácie, impulzívne hrdinstvo, podivné náhody alebo individuálna nekompetentnosť – skrátka, nepredvídateľné faktory.

Kniha *Talent na hlúposť* (*The Talent for Stupidity*, 1998) od rakúsko-amerického psychoanalytika Edmunda Berglera (1899 – 1962) je zameraná na psychiku nekompetentného a neúspešného fušera. Tvorí príručku pre psychiatrov, pretože podľa autora mechanizmus hlúposti tvorí podskupinu masochistických neuróz, ktoré sa prejavujú emocionálnou závislosťou jednotlivca na nevyriešených negatívnych emóciách. Podľa autora je skutočným pánom osobnosti superego, psychický masochizmus predstavuje najnebezpečnejšie protiopatrenie nevedomého ega proti tyranii superega, psychický masochizmus tvorí *životnú krv neurózy* – v podstate základnej neurózy, pričom neľudskosť človeka voči človeku vyvoláva nehumánosti človeka k sebe samému.

Podľa monografie amerického manažera a vydavateľa Merrilla R. Chapmana (1953 –) *Hľadanie stupidity: viac než dvadsať rokov marketingových katastrof špičkových technológií* (*In Search of Stupidity: Over Twenty Years of High Tech Marketing Disasters*, 2003) sa všeobecne očakáva, že spoločnosti využívajúce najmodernejšie technológie budú neustále chrliť nové a jedinečné nápady, ktorými všetko predvídajú a inteligentne riešia, čo je však preukázateľne nepravdivé. Je zrejmé, že technologické spoločnosti sa s únavnou dôslednosťou dopúšťajú rovnakých chýb a výrobu mnohých hlúpych produk-

tov by bolo možné urýchlene zrušiť. To sa do značnej miery týka aj svetových počítačových firiem, ktoré sa tešia vysokej sociálnej aj intelektovej prestíži. Autor sformuloval tri kľúčové úvahy:

- ak skúmate špičkové technologické spoločnosti, zdá sa, že len jeden faktor stojí medzi zlyhaniami a úspechmi. Tým faktorom je hlúposť. Úspešnejšie spoločnosti sú menej hlúpe než konkurencia,

- trhy sú v podstate bažinatými hromadami chaosu, posiatymi pevnosťami a prekážkami, ktoré zmiznú a znova sa objavia v akomkoľvek smere a sú spevnené hradbami, o ktoré sa útočníci zmätene potýkajú a vzápätí zmiznú z dohľadu,

- zvyčajne nie je možné predvídať a plánovať úspech kvôli neistote na trhu. Avšak úspech spoločnosti Microsoft so systémom Windows je výsledkom šťastia a hlúposti konkurencie, podobne ako aj niektoré vízie spoločnosti Microsoft.

Knihu *Majster hlúposti* (Master of Stupidity, 2011) napísal indonézsky ekonóm Toba Beta, pôsobiaci ako finančný a bankový expert, ktorý sa pokladal za potomka starovekého kozmonauta. Podľa autora každý chce na ostatných pôsobiť dojem schopného človeka. Avšak vie, čo by mal robiť? Mnohí radi vyvolávajú dojem rešpektovaných a inteligentných ľudí, aby ich ostatní pokladali za chytrých. Autor navrhol čitateľom, aby sa riadili tromi pravidlami:

- 1) úprimne pripustite, že ste dosť hlúpy na to, aby ste sa poučili zo svojho vlastného života,

- 2) nepreberajte nezmysly iných ľudí, aby ste pôsobili inteligentne a múdro. Zbavujte sa svojej hlúposti postupne, krok za krokom,

- 3) nikdy sa nenaučíte niečo dobré a užitočné len predstieraním, že ste inteligentný. Najskôr si plne uvedomte stupeň svojej nevedomosti a hlúposti, a potom ich začnite odstraňovať.

Publikácie *Neobyčajne hlúpi Američania* (Unusually Stupid Americans, 2003) a *Lexikón hlúposti* (The Lexicon of Stupidity, 2005) od amerických spisovateľských súrodencov Kathryn a Rossa Petrasových, poskytujú rôzne groteskné epizódy, správy a komentáre.

Aj *Kniha hlúposti od strýka Johna* (Uncle John's Book of the Dumb) od amerického science-fiction spisovateľa Johna Scalziho (2003) tvorí antológiu

hlúposti a životných nedorozumení. Vyznieva však skôr depresívne než zábavne.

Bob Fernster ponúkol knihu *Ach: Hlúpe dejiny ľudskej rasy* (Duh: The Stupid History of the Human Race, 2003), ktorá však nie je o histórii, ani o ľudskej hlúposti. Prináša veselú zbierku hlúpych aktivít, ktorých sa dopúšťajú ľudia, napriek tomu, že mnohí z nich sú bystrí. Prvá časť knihy podrobne opisuje neuveriteľné hlúposti, realizované v rámci politiky, histórie, športu, umenia, vedy a rôznych osudných udalostí. Druhá časť sa zameriava na fakty, ktoré by ľudia mali o hlúposti vedieť, ale sú príliš ostýchaví, aby sa na ne spýtali a analyzovali záznamy o ľudskej hlúposti v týchto súvislostiach. A tretia časť ponúka rady, ako dosiahnuť, aby v budúcnosti ďalšie vydania knihy nemuseli už vychádzať. Nie div, že autori ironicky varovali čitateľov tým, že vypichovali niektoré zovšeobecnenia, varujúce pred hlúpymi činmi: *Nikdy nebozkávajte štrkáča. Pred skokom z lietadla si oblečte padák. Ak chcete vykradnúť banku, neberte si svojho psa*. Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že ľudia sa týmto aktivitám samozrejme vyhýbajú, avšak autor je skeptický a zrejme vie svoje – podľa neho sú dnešní ľudia zrejme rasou bozkávajúcou štrkáčov.

Literárny historik Matthijs van Boxsel (2005) veril, že nikto nie je dostatočne inteligentný na to, aby svoju hlúposť vôbec pochopil. V *Encyklopédii hlúposti* (The Encyclopedia of Stupidity) manifestoval rôzne formy hlúposti vyskytujúce sa v rozdielnych časoch a dospel k tvrdeniu, že hlúposť je základom súčasnej civilizácie.

Svoje pozorovania uverejnil v krátkych kapitolách s titulmi *Klub omylných*, *Blázni v pekle*, *Genealógia idiotov* alebo *Estetika prázdnych gest*. Hlúposť analyzoval podľa rozprávok, karikatúr, víťazných oblúkov, záhradnej architektúry, malieb na barokových povalách, žartov, anekdot, foriem ospravedlnení a prejavov science-fiction. Ale Van Boxsel sa usiloval o viac, než len o náhodne zozbieraný tieňový kabinet artefaktov múdrosti a pokúšal sa pochopiť logiku tohto sveta. Kde však usudzovanie a inteligencia začína a končí? Autor predviedol široký záber – skúmal mystických bláznov ako boli Kyklopi a kráľ Midas, mestá ako Gotham, archetypy hlúpej blondínky a tradičné správanie hlúpych zvierat ako sú husi, somáre a kurčatá.

Van Boxsel predpokladal, že hlúposť je podmienkou inteligencie, pretože hlupáci stimulujú progres. Súčasná kultúra je produktom série zlyhávajúcich pokusov o pochopenie hlúposti.

Katalóg katastrofických chýb spôsobených hlúposťou tvoria *Najhoršie rozhodnutia histórie – Encyklopédia idiotica* (History's Worst Decisions – an Encyclopedia Idiotic, 2005) novozélandského generála Sira Stephena Weira (1904 – 1969). Text nie je encyklopédiou, ale zbierkou päťdesiatich historických alebo legendárnych príbehov od Adama a Evy až po súčasnosť, inšpirovanou známym komentárom amerického filozofa Georga Santayanu (1863 – 1952) *Ľudia, ktorí si nepamätajú minulosť, sú odsúdení, aby si ju zopakovali*. Medzi nimi sa vyskytovali rôzne epizódy z viacerých tematických oblastí, napríklad 64. výročie pádu Ríma počas panovania rímskeho cisára Nera; vojenské plány Winstona Churchilla pri napadnutí Turecka v Gallipoli; Maginotova línia, vybudovaná v rokoch 1929 – 1934 vo Francúzsku; farmaceutická katastrofa, ktorú v 50. a 60. rokoch v Nemecku spôsobil talinomid a viedla k narodeniu najmenej 20 000 detí s deformáciami; finančné machinácie multimiliardára Roberta Maxwellla, ktoré viedli ku kolapsu jeho finančného impéria ako aj škandalózne bankrot americkej energetickej spoločnosti ENRON v roku 2000. Uvádzajú sa korupčné prípady, zlé vojenské rozhodnutia, inžinierske katastrofy, diplomatické prešľapy a ďalšie zarážajúce chyby, ktoré viedli k zničeniu a utrpeniu nespočetných nevinných pozorovateľov. Autor analyzoval bláznivé príbehy motivované falošnou nádejou, hnevom, chamtivosťou, hrdosťou, túžbou a inými príkladmi neospravedliteľného správania. Približne 50 katastrofálnych rozhodnutí komentovalo nielen dramatické, ale aj tragické momenty histórie.

Text *Hlúposť* (Stupidity, 2002) od americkej filozofky Avital Ronellovej (1952 –) z University of Illinois potvrdil základný fakt, že hlúposť je ťažko definovateľná a slabo chápaná, a preto znižuje poznanie seba samého. Nejde o priamu patológiu alebo o morálku, ale aj tak sa hlúposť spája s najnebezpečnejšími zlyhaniami ľudského ducha. Autorka mapovala tie oblasti myslenia, ktoré hlúposť tradične skrývali alebo potláčali prostredníctvom literatúry, filozofie a politiky. Hlúposť nie je povinná presadzovať pravdu, a preto môže mať etické dôsledky. Súčasne pôsobí stav, ktorý Musil a Deleuze nazývali ako *transcendentálna hlúposť*, ktorá sa vyhýba kognitívnym schopnostiam a najmä inteligencii. Hlúposť ako veľká fóbia z knihy vzdelania otvára nové nepo-

chopenie prostredníctvom neočakávaného obsahu „výbušných náloží“, ktoré môžu viesť až k myšlienkovej tuposti. Hlúposť tiež upozorňuje na pôsobenie situácií, ktoré je nutné historicky odsúdiť, ako banalitu a hlúposť zla, ako filozofka Hannah Arendtová charakterizovala pôsobenie Adolfa Eichmanna.

Hlúposť údajne predstavuje *ženský* problém, vytlačený z filozofických priestorov a reprezentuje feminínnu neistotu. Naproti tomu básnici ako Friedrich Hölderlin (1770 – 1843) a Rainer Maria Rilke (1875 – 1926) tvrdili, že hlúposť alebo čistá idiocia reflektuje skutočnú podstatu poetického základu. Kniha tiež skúma premenu hlúposti na idiotstvo, šialenstvo a *smiešneho filozofa* slovami Immanuela Kanta. Analyzovaním ignorancie, neschopnosti a ohraničenosti rozumu skúma všadeprítomnú prax teórie, ktorá sa rozpadá do údajne inteligentných sociálnych sektorov.

Ďalšiu pozoruhodnú knihu *Dilbertova budúcnosť – prosperujúca z podnikateľskej hlúposti v 21. storočí* (The Dilbert Future – Thriving on Business Stupidity in the 21. Century, 1997) ponúkol americký ekonóm, spisovateľ a karikaturista Scott Adams. Nie je to esej o hlúposti (ani *proroctvo* o 21. storočí). Podobne, ako ďalšie knihy toho istého autora, aj jeho slávne karikatúry výrazne satiricky analyzujú kultúrny a štrukturálny úpadok mnohých podnikov. Na záver sa možno stretnúť aj s jeho ironickou predpoveďou: *Vedci sa nakoniec odvrátia od slnečnej energie a zamerajú sa na využitie jediného skutočne neobmedzeného zdroja energie planéty, ktorým je hlúposť.*

Katastrofický pohľad na situáciu ponúkol švajčiarsky autor (pravdepodobne s ekonomickým vzdelaním) s prijatým menom René Delavy v publikácii *Moc x hlúposť = sebazničenie* (Macht x Dummheit = Selbsterstörung, 2005). Podľa neho ľudstvo nezodpovedným správaním ohrozuje svoju existenciu. O jeho postojoch svedčia úvahy z uvedenej knihy:

- demokracia pôsobí rozhodovaním väčšiny hlúpych konateľ v záujme *homo idiotica* proti planétam, Zemi, zvieratám, budúcnosti, proti možnosti prinútiť bohatých, aby platili dane a štáty, aby sa nezničili dlhmi,

- títo idioti budú v Európe, USA, Afrike, Číne a všade tam, kde rozhoduje *len väčšina*, čo povedie k absolútnej katastrofe a záhube ľudstva,

- vytvorili sme technologickú púšť s takmer 10 miliardami idiotov s nahromadenými dlhmi, ktoré sa nedajú zničiť zo sveta a vo všetkých štátoch sme na mizine a nemáme zdroje ani energie, ani žiadne možnosti ďalšieho rozvoja.

Preto sme MŔTVI a ešte o tom nevieme...

Podľa Delavyho ľudia už prekročili *bod bez návratu* a pretože ich sklon k hlúposti ukolísava a mylí, kolaps sa stáva nevyhnutný.

Monografia *Neúspešná inteligencia – teória a prax hlúposti* (La inteligencia fracasada – teoría y práctica de la estupidez, 2005) od španielskeho filozofa a pedagóga José Antonia Marínu sa orientovala na štúdium inteligencie a najmä na mechanizmy umeleckej (predovšetkým jazykovej), vedeckej, technologickej a ekonomickej tvorivosti. Ako Husserlov žiak môže byť považovaný za exponenta španielskej fenomenológie. Rozvinul teóriu inteligencie, ktorá začína neurologickými základmi a končí v etike. Koncentroval sa najmä na inteligenciu organizácií a politických štruktúr. V eseji *Tajomstvo stratenej vôle* analyzoval krízu hodnôt tejto spoločnosti, ako aj súčasného vzdelávania. Prostredníctvom *slovníka pocitov* analyzoval jazykový obsah a zistil, že negatívne pocity sa vyskytujú častejšie než pozitívne a preto by sa emócie mali vzdelávaním meniť. Aj preto sa esejou *Marina* pokúsil *mobilizovať vzdelávanie* španielskej spoločnosti prostredníctvom kultúrnych zmien, ku ktorým by malo dochádzať využívaním motivácie, veľkorysosti, energie a talentu tisícov spolupracovníkov. Podľa autora doterajší systém vzdelávania je založený na hľadaní vinníkov, v ktorom sa všetci účastníci vzájomne obviňujú. Rodičia i školy podozrievajú televíziu, televízia divákov, diváci televíziu, nakoniec sa hľadá riešenie u vlády, ktorá apeluje na zodpovednosť občanov a znova a znova sa usiluje o reformy. V tomto nekonečnom kruhu vlastného ospravedlňovania sa možno točiť až do súdneho dňa. Jediným riešením, nad ktorým sa oplatí zamyslieť, nie je čakanie na to, ako problém vyrieši niekto iný, ale snaha o vlastný príspevok k riešeniu problému.

Napriek titulu kniha ponúkla aj obmedzené príspevky k pochopeniu ľudskej hlúposti. S množstvom príkladov a odchýlok (niekedy relevantných alebo zábavných, ale často veľmi neurčitých) sa uvádzajú aj faktory, ktoré môžu spôsobiť *zlyhanie inteligencie*, ako sú predsudky, povery, fanatizmus a podobne.

Prečo taký hlúpy (Why so Stupid?, 2003) je kniha maltského lekára a psychológa Edwarda de Bono, venovaná expertnej téme, pretože podľa autora nič nie je dôležitejšie, než ľudské myslenie. Tento text je výzvou k vážnemu premýšľaniu o inteligencii. Ľudstvo má síce rozvinutý náročný systém myslenia – ktorý je však nedostatočný. Myslenie sa zameriava najmä

na minulosť. Ľudia obvykle spracovávajú štandardné situácie, na ktoré reagujú naučenými odpoveďami. Málo však rozvíjajú kreatívne myslenie, ktoré umožňuje vidieť do budúcnosti. Súčasné myslenie síce rozvíja technológie, avšak je takmer bezmocné pri riešení dôležitých ľudských problémov. Preto je načas venovať vážnu pozornosť kultivácii myslenia. Myslenie je proces, ktorý sa netýka len filozofických úvah a analýz, malo by sa venovať riešeniu problémov, ktoré sú realistické a vedú k pokroku. Preto je čas venovať mysleniu vážnu pozornosť. Nedostatočná regulácia myšlienkových návykov ľudí nielen obmedzuje, ale stáva sa veľmi nebezpečná.

Pamflet proti súčasnej hlúposti (Panfleto Contra la Estupidez Contemporanea, 2007) od Gabriela Salu je kritikou sociálnej, economickej a politickej degenerácie *západných kultúr* – konkrétne informačného priemyslu, ktorý je deformovaný prostredníctvom *entetanimiento* (pôvodný termín Zbigniewa Brzezinského *tittytainment* z roku 1995). Tento pôvodne slangový pojem pre ženské prsia reprezentoval veľa zábavy a dostatok jedla a nový význam získal vďaka propagande na ochranu neoliberalných princípov, riadiacich globalizáciu. Ide o formu cenzúry, propagandy a dezinformácie so základným cieľom minimalizovať v očiach populácie negatívne dôsledky, ktoré globalizácia prináša.

Breviár hlúposti (Bréviaire de la bêtise, 2008) Alaina Rogera sumarizuje príbehy z francúzskej literatúry, ktoré možno vnímať ako príklady hlúposti a iných foriem zlyhania myslenia. Podľa tohto autora je chybou, že sa hlúposť nikdy systematicky neštudovala, a preto jej definície bývajú nejasné a zmätené.

Profesionálny manažér William Bouffard v knihe *Oblatie rikše kolínskou* (Puttin' Cologne on the Rickshaw, 2011) sa venoval boju proti šíreniu hrubého a necitlivého správania v spoločnosti a na niektorých pracoviskách. Analyzoval nespočetné stratégie ľudí, ktorí vyvolávajú zlé sociálne vzťahy na dnešných moderných, ale neraz nefunkčných pracoviskách. Skúmal sociopatov a päťolizačov pôsobiacich na pracoviskách a študoval metódy, ktoré využívali pri budovaní svojej kariéry. Zameral sa aj na rôzne spôsoby šikanovania. Odhaľoval priepasť medzi bežným manažmentom a vedením pri riešení problémov, súvisiacich s organizačnou stratou pamäti, s komplexmi menejcennosti, s pocitmi viny a sociálnymi úzkosťami, ktoré infikujú a otravujú vzťahy na pracoviskách. Kritizoval diskutabilné vzťahy medzi reálnou výkonnosťou a od-

menami. Autor poskytuje múdre rady, ako prežiť na modernom pracovisku a stať sa úspešným vodcom napriek problémom.

Jednu z najúspešnejších príručiek, *Liek proti firemnej hlúposti* (The Cure for Corporate Stupidity), napísal podnikateľ Larry Bloom (2012) v snahe naučiť čitateľov, ako sa vyhnúť *kognitívnym omylom, ktoré vedú k tomu, že inteligentní ľudia prijímajú v manažérskych činnostiach zlé rozhodnutia.*

Všetky spoločnosti podľa Blooma (2012) musia dávať pozor na *omyly v myslení*, ktoré vedú k tomu, že inteligentní ľudia sa rozhodujú nesprávne. Podniky často stroskotávajú preto, že zvyčajné obavy a slabosti skresľujú racionálne rozhodovanie vo výbušnom podnikovom prostredí. Jeho kľúčovým príkladom je Toyota, automobilka usilujúca o kvalitu, ktorá v roku 2010 zvolala do servisov stovky tisíc vozidiel Prius kvôli softvérovej a neskôr aj technickej chybe. Bloom (2012) citoval výkonného riaditeľa spoločnosti Akia Toyodu, ktorý pripustil, že spoločnosť urobila chybu, keď sa snažila o príliš rýchly rast produkcie: *Neboli sme schopní zastaviť sa, premýšľať a vylepšovať svoje produkty.*

Podľa Blooma (2012) zjavné a zásadné chyby neraz ovplyvňujú všetky spoločnosti. Preto je pravdepodobné, že tragédiu Toyoty zapríčinili niektoré z týchto myšlienkových omylov:

- nevenovali rovnakú pozornosť všetkým informáciám, bez ohľadu na ich finančné dôsledky,
- riadili sa náhodnými údajmi, ktoré v skutočnosti neexistovali,
- zovšeobecňovali bez náležitej kontroly,
- nepochopili reálnu situáciu, aj keď boli presvedčení, že to robia,
- postavili sa do obranných pozícií ešte skôr, než sa ich niekto na niečo spýtal,
- mýlili si predpoklady so skutočnosťou,
- nemali záujem o nestranných nezávislých kritikov,
- nedokázali pochopiť dosah svojich omylov,
- prezentovali svoj najpriaznivejší obraz, aj keď nebol pravdivý.

Tieto myšlienkové chyby sa podľa autora môžu vyskytovať vždy. Ponaučenie, ktoré poskytol problém spoločnosti Toyota bolo, že ak myšlienkové omyly významne poškodili povest' oslavovanej spoločnosti, môžu poškodiť reputáciu ľubovoľného výrobcu. V časoch, v ktorých sa podniky musia rýchlo prispôbovať zmenám v orientácii trhov, ktoré vyžadujú rovnováhu medzi

kvantitou a kvalitou, ako aj reguláciu krátkodobého výkonu i dlhodobej udržateľnosti, firemné prostredie býva zdrojom závažných omylov, ktoré je nutné rýchlo identifikovať.

Niektoré omyly možno opraviť ľahko. Napríklad vedúci dokáže kompenzovať možné chyby znížením nadmerného odhadu produkcie príliš ambiciózneho podriadeného alebo odhalením nepresnosti v správach z údajne neutrálneho zdroja. Ale podľa Bloomovho výskumu takéto úpravy prebiehajú náhodné až nepresne a preto nie sú natoľko užitočné, ako by mohli byť.

Ako možno zvládnuť myšlienkové chyby, o ktorých človek nevie? Bloom (2012) ponúkol veľa nápadov a pravidiel. Jedným z najjednoduchších riešení je však uvedenie si situácií, v ktorých samotná podniková kultúra vyvoláva omyly. Podľa autora typickými príkladmi nefunkčných podnikateľských prostredí sú:

- neopodstatnené očakávanie, že k dispozícii majú čoraz menej zdrojov,
- minimálny čas venovaný premýšľaniu o kvalite svojej práce,
- fakt, že ciele a zámery sú neurčité a často sa menia,
- nezdravá úroveň vnútornej súťaže, najmä pri získavaní a obrane jednotlivých pozícií,
- vnútorný odpor voči novým myšlienkam a zmenám,
- zníženie úrovne dôvery, motivácie a spravodlivosti,
- práca sa stáva vyčerpávajúcou a deštruktívnou.

Ak sa chystáte odhaliť škodcu, najskôr treba vedieť, kde ho hľadať.

HLÚPOSTĽ V TEÓRII A PRAXI

Súčasný moderný svet dnes investuje značné financie i úsilie do vzdelávania mladých ľudí. V besedách so psychológmi neraz odznievajú otázky o tom, čo by mali ľudia robiť, aby zdokonaľovali svoje schopnosti. Na jednej z týchto besied si autor tejto publikácie vypočul od mladého človeka zámer naštudovať encyklopédiu Belianu a tým sa stať najbystrejším človekom na svete. Chvíľu bol v pomýkove – ide o pokus užitočne stráviť voľný čas alebo o nespochybniteľný prejav hlúposti?

Veľkej popularite sa dnes tešia televízne kvízy vyžadujúce reprodukciu často veľmi bizarných faktov. V súťažiach dochádza ku konfrontáciám medzi

rodinami, profesijnými skupinami, školskými alebo športovými tímami. Porovnávaním výkonov dochádza k neprimeraným zovšeobecneniam o výnimočnej inteligencii alebo o kolosálnej hlúposti. Diváci majú krátkodobú možnosť pozitívneho, ale aj negatívneho hodnotenia svojej kompetentnosti, pričom kritériá hodnotenia sú pomerne nejasné. Vyžaduje sa najmä pamäťová reprodukcia faktov týkajúcich sa života včiel, histórie športu, priebehu vojen, výroby kulinárskych špecialít, geografických detailov, alebo označenie anatomických zvláštností. Pred pozorovateľom sa otvára bizarný svet vytvorený monitorovaním miliárd nevýznamných faktov, zvládnutie ktorých môže navonok manifestovať v prípade úspechu vysokú inteligenciu, alebo v prípade neúspechu hlúposť jednotlivca. Pomerne značný priestor však zostáva pre stereotypy, predsudky a neprimerané zovšeobecnenia. Avšak oveľa dôležitejšie sú pre bežného človeka informácie, ktoré mu zabezpečia úspešnú osobnú i profesijnú existenciu.

*Tradičný názor na inteligenciu a prečo inteligencia nechráni ľudí
pred hlúposťou*

Daniel Gilbert (1991) ponúkol zaujímavé porovnanie Descartovej a Spinozovej formy reality. Podľa Descarta, ak človek počuje pravdivé informácie tak ich akceptuje, zatiaľ čo nepravdivé odmieta. Ľudská myseľ pracuje ako počítačom regulované zariadenie, ktoré rozlišuje pravdivé poznanie od nepravdivého, alebo prinajmenšom vierohodné od nevierohodného. Podľa Spinozu je ľudská myseľ predisponovaná k prijatiu všetkého, čo počuje. Ak človek chce odmietnuť všetko, čo počuje, musí zvoliť špecifický myšlienkový krok. Musí aktívne odmietnuť nepravdivú informáciu skôr, než ju myseľ automaticky odmietne. Podľa tejto koncepcie ľudia počujú nepravdivé alebo nedôveryhodné informácie a sú schopní ich odmietnuť, avšak pri odmiataní bez ďalšieho vedomého kroku zlyhajú, ak neurobia ďalší vedomý krok. Gilbert prisúdil väčšiu platnosť Spinozovým argumentom.

Zlyhanie ľudí pri aktívnom odmiataní nedôveryhodných informácií je spojené s nedostatkom schopnosti presne si pamätať zdroje informácií (Johnson et al., 1996). Ľudia si skôr pamätajú obsah informácií, než miesta a spôsoby, ako ich získali. Preto, ak okamžite neurobia ďalší krok a neoznačia in-

formácie ako chybné alebo nedôveryhodné, neskôr môžu zlyhať, pretože jednoducho zabudnú, kde a v akých súvislostiach ich počuli.

Je možné, že ľudské myseľ aktívne spracováva aj pojmy, ktoré nemajú základný význam pre poznanie? Popularita početných TV súťaží naznačuje, že odpoveď je kladná. Diváci dokonca vítajú zjednodušené myslenie, pretože sa cítia pohodlne (kognitívne chudobne) a nik ich nespochybňuje. Viacerí teoretici, ako napríklad Epstein (1998) predpokladali, že sa využívajú dva systémy myslenia – kognitívny, to jest logický a racionálny a asociačný, menej logický a iracionálny. Človek odovzdane akceptuje hlúposť reklamy – ktorá stojí inzerentov malý majetok – tá totiž apeluje na jeho asociačné myslenie a na míle sa vyhýba racionálnemu mysleniu.

Ak sa ľudia riadia skôr spomienkami, než kritickým myslením, dopúšťajú sa každodenných induktívnych omylov. Možno uviesť aj niekoľko príkladov zlyhaní ľudí všeobecne hodnotených ako inteligentní. Patria medzi také usudzovacie stratégie ako sú Zlyhanie relevancie, Argumenty ad hominem, Apel z ignorancie, Omyl z amfibólie a mnohé ďalšie. Príklady iných nevedomovaných omylov a iracionálneho myslenia sú uvedené v ďalšej kapitole.

Prehľad teórií hlúposti

Hlúposť (stupidita) podľa rôznych definícií predstavuje nedostatok inteligencie, rozumu, dôvtipu alebo usudzovania. Podľa všeobecných názorov môže byť vrodená, získaná alebo reaktívna, ako obrana proti zármutku alebo traume. Koreň slova stupidita, ktoré môže slúžiť ako adjektívum alebo substantívum, pochádza z latinského *stupere* (otupený, ohromený) a súvisí so *stuporom*. V rímskej kultúre *stupidus* vystupoval v pantomímach ako profesionálny obetný baránok.

Podľa Merriam-Websterovho slovníka tento pojem vstúpil do anglického jazyka roku 1541, od toho času sa používal spoločne so slovami blázon, idiot, hlúpy, kretén – pejoratívne poukazoval na ľudské obmedzenia, či už úmyselné alebo náhodné, ku ktorým dochádza kvôli nedostatku mentálnej kapacity. Stupidita sa chápe ako kvalita alebo stav hlúposti, prípadne činnosť a idea, ktorá naznačuje, že niekto je hlúpy. V charakterologickej štúdii *Hlúpy muž* grécky filozof Teofrastes (371 – 287 pred Kr.), následník Aristotela v Peripatetickej škole, definoval hlúposť ako *mentálnu pomalosť v reči a v činoch*.

Hlúposť a múdrosť postavil do kontrastu aj apoštol Pavol v Liste Korinťanom. Odsudzoval intelektuálnu aroganciu a podporoval pokorné postoje hlúposti, ktoré vyzdvihujú učenie.

V modernej angličtine *stupid* má široký rozsah aplikácií, od spomaleného myslenia (kvôli nedostatku inteligencie, starostlivosti alebo rozumu), otupenosti citu alebo pocitu (apatia, nerozumný, necitlivý), alebo bez záujmu a zmyslu (hnev, rozhorčenie). Môže predstavovať buď vrodený nedostatok kapacity usudzovať alebo dočasný stav omámenia alebo pomalosti.

James F. Welles v *Chápaní hlúposti* (Understanding stupidity, 1995) hlúposť spojil s mentalitou, považovanou za informovanú, rozvážnu a zle prispôbovú. Odlišil stupiditu od nevedomosti, pretože človek by mal vedieť, že koná vo svojom najhoršom záujme. Podľa neho stupidita predstavuje naučené poškodzovanie procesu učenia, ako normálny dysfunkčný psychologický jav, ktorý sa prejavuje, akonáhle schéma vytvorená jazykovým skreslením a sociálnymi normami vytvorí prostredníctvom neurotického paradoxu pozitívny spätnoväzbový systém, ktorý dovedie správanie do maladaptívnych krajností. Súčasne predstavuje normálny spôsob, ktorým ľudská myseľ dosahuje kompromis medzi emočne podloženou neschopnosťou priamej interakcie s informáciami prichádzajúcimi z fyzikálneho prostredia a odmenami, ktorých zdrojom je sociálne prostredie. Dochádza tiež k strate spätnej väzby medzi správaním a prostredím.

*

Už predchádzajúca časť knihy naznačila, že skúmanie hlúposti je úzko spojené s ľudským poznaním, ktoré sumarizuje pomerne široký rozsah poznatkov od najstarších čias, pochádzajúcich z rôznych geografických a kultúrnych lokalít a od jednotlivcov so všestrannou profesijnou orientáciou.

Koukolík a Drtilová (2002) vymedzili niekoľko foriem hlúposti, najmä podľa hľadiska, čím hlúposť nie je. Preto pri vymedzovaní základov *stupidológie* uviedli, že hlúposť 1) nie je nadávka alebo posmešné označenie, ale neutrálny pojem, 2) nepredstavuje mentálnu retardáciu alebo duševnú zaostalosť, popisovanú v učebniciach psychológie a psychiatrie, reprezentovanú znížením IQ. Od výšky IQ je stupidita nezávislá, 3) nie je nevedomosťou, to jest stavom, keď sa relevantné informácie v prostredí buď nevyskytujú, alebo ich jednotlivec, skupina, prípadne systém nie je schopný vnímať a rozlišovať,

4) nie je omyl, ale stav, pri ktorom sa relevantné informácie v prostredí síce vnímajú a rozlišujú, ale sú chybné spracované.

Vo vzťahu k poznávaniu je nutné rozlíšiť stav, v ktorom sa informácie v určitom prostredí síce vyskytujú, avšak nie sú známe preto, že ich nemožno priamo registrovať (agnózia) od stavu, keď sú kľúčové údaje síce všeobecne známe, ale jednotliviec im nevenuje pozornosť (ignorancia). Súčasťou stupidológie sú aj niektoré všeobecné postuláty:

Stupidita môže byť adaptívna i maladaptívna. Ako tzv. *neurotický paradox* sa označuje správanie zamerané na získanie bezprostrednej, prípadne krátkodobej výhody, bez ohľadu na to, že v dlhodobej perspektíve má toto správanie ničivé dôsledky. V tomto zmysle môže byť stupidita adaptívna. Napríklad pomôže jednotlivcovi, aby sa prispôbil normám správania skupiny, do ktorej patrí a prežije v nej len v takom rozsahu, v akom je ochotný tolerovať jej stupiditu. *Neurotický paradox* je prejavom takéhoto druhu stupidity, obmedzuje kritiku a neumožňuje inovácie. V dlhodobej perspektíve sa takéto správanie primerane neprispôbuje. Pojmom *psychotický paradox* možno označiť správanie, ktoré funguje maladaptívne, a to v očakávaní veľkého úspechu alebo oddialenej odmeny v budúcnosti.

Stupidita a skupinová súdržnosť. Život v skupine možno v ideálnom prípade chápať ako kompromis vo vzťahu medzi logickým a objektívnym spracovaním informácií na jednej strane a skupinovú súdržnosťou a spoluprácou na strane druhej. Obe sa môžu navzájom ovplyvňovať. Stupidita sa začne prejavovať pri narušení rovnováhy medzi nimi.

Jazyk ako zdroj stupidity. Jazyk slúži na výmenu informácií a posilňuje skupinovú súdržnosť. Zabezpečuje nielen interakciu medzi jednotlivcami, ale poskytuje im aj individuálnu možnosť osobnej prezentácie.

Jazyk a myslenie. Oba tieto funkčné systémy sa môžu vzájomne prelínať, avšak spolupráca nebýva vždy postačujúca, ani nutná. Ich nedostatočná kooperácia nemusí ohrozovať bezprostredné prežitie, na druhej strane ani dobrá komunikácia im prežitie nezabezpečuje. Ak jazyk prostredníctvom svojich eufemizmov a metafor chráni pred citovo zložito zvládnuteľnými informáciami, môže byť druhom stupidity, ktorý možno považovať za určitú formu sociálneho obranného mechanizmu.

Somatické markery môžu uľahčovať rozhodnutia. Pojem *somatický marker* predstavuje tzv. telesný prejav vysvetľujúci správanie prostrednic-

tvom pocitov, ktoré si človek môže, ale nemusí uvedomovať. Tieto pocity sú regulované spätnoväzbovou interakciou niektorých častí mozgu a telesných orgánov, prípadne môžu prebiehať len v mozgu. Naučenie vzťahu medzi niektorými druhmi zložitých situácií na jednej strane a emočnými reakciami na strane druhej, je nepoškodená činnosť spodných a vnútorných oblastí prefrontálnej kôry. *Somatické markery* okrem iného tlmia impulzívne nápady a pred niektorými akciami nepríjemnými pocitmi naznačujú, že *niečo sa nerobí* alebo naopak, *že je to správne*.

Zdrojom stupidity môže byť schéma. Schéma (detailnejšie ďalej) predstavuje kognitívny program, ktorý určuje spôsob poznávania. Citovo sú schémy viazané prostredníctvom slovných označení alebo *nálepiek*, ktoré môžu prebúdať somatické *markery*. Pomáhajú pri riešení problémov, ktoré sa ich prostredníctvom riešili už v minulosti. Avšak môžu tiež brániť vnímaniu a rozlišovaniu nových problémov (Koukolík a Drtilová, 2002).

Kováč (2008) vyzdvihol, že len málo slov označujúcich jednu z osobnostných vlastností má v slovenčine toľko variabilných označení ako hlúposť. V synonymickom slovníku slovenčiny (Pisárčiková a kol., 2000) sa medzi variantmi hlúpeho počínania uvádza 54 mužských a 14 ženských výrazov, napríklad sprosták, tupaňa, chumaj, šibnutá, chruňo, truľo, trkvas, tupec, trubiroh, kača, somarica, mamľas, dilino atď. Tiež si všimol, že pojem hlúposť chýba nielen v najnovšom česko-slovenskom *Psychologickom slovníku* (Hartl a Hartlová, 2000), ale nie je ani v americkom APA Psychological Dictionary (Vanden-Bos, 2007), ani v odborných encyklopédiách (Eysenck, Arnold, Meili, 1972; Corsini, 1984; Kazdin, 2005).

Na základe svojich výskumov Kováč (2008) dospel k záveru, že postup od inteligencie k múdrosti ako systémovému psychoregulátoru konania kognitívneho charakteru, je bezpochyby vedecko-psychologickým pokrokom. Treba ho však viac ako doteraz zakomponovať do kontextu osobnosti, a to v jej celoživotnom vývine. V takejto intrapsychickej väzbe sa akiste preukážu aj pozitívne dôsledky hlúpeho konania v procese sebakultivácie osobnosti. Podľa Kováča (2008) psychológovia tiež zistili, že hlúposť je ľahšie identifikovať u druhých ako u seba, že hlúpe konanie je najmä dôsledkom „nedobrého“ rozhodovania a že ľudská hlúposť je niekedy významnou cestou vedúcou jednotlivcov k radikálnej zmene osobnosti – k metanoi.

Významný teoretický prínos pre vedecké štúdium hlúposti priniesli dve monografie: Sternberg (ed.), *Prečo robia múdri ľudia hlúposti?* (Why smart people can be so stupid, 2002/2004) a Sternberg a Jordan (eds.), *Príručka múdrosti. Psychologické perspektívy* (A handbook of wisdom. Psychological perspectives, 2005).

Napríklad podľa Dweckovej (2004) jedna z foriem hlúposti narastá u ľudí pôsobením ich falošných presvedčení o úrovni vlastnej inteligencii, napríklad o jej výnimočnosti. Viacerí veria, že zdrojom neúspechov je skôr nedostatočné úsilie, než inteligencia. Ak sú presvedčení, že ich inteligencia je dostatočne vysoká, nemajú záujem o hľadanie možností jej zvýšenia. No ľudia do značnej miery za svoju inteligenciu osobne zodpovedajú. Avšak byť a zostať múdry nie je iba dar zhora. Nevzniká ani pôsobením génov. Do značnej miery je produktom úsilia jednotlivca. K múdrosti môže prispieť aj dlhá sebauchova. Jej súčasťou by mala byť aj odolnosť voči vábivému volaniu prostredia, ktoré sa neraz usiluje *ohlupovať ľudí vychvaľovaním ich múdrosti* (Dweck, 2004, s. 47).

Presvedčenie o podstate inteligencie, ako ho reprezentujú implicitné teórie (ako nemennej (entity theory) alebo ako formovateľnej (incremental theory)) – bližšie uvedené vo viacerých prácach Dweckovej a jej spolupracovníkov napovedá, že vo výkonových podmienkach jednotlivcova teória vlastnej inteligencie orientuje subjektívne nastavenie cieľov, a to spätne determinuje reakciu jednotlivca v prípade jeho výkonového zlyhania, čo môže v konečnom dôsledku viesť až k hlúpemu správaniu.

Aj naše výskumy súvislosti preferencie teórie nemennej inteligencie, respektíve formovateľnej inteligencie vo vzťahu k zvládaniu záťažových situácií (Ruiselová a Prokopčáková, 2006) ukázali vyššiu mieru úzkosti u zástancov teórie inteligencie ako danej, nemennej (najmä u žien), a efektívnejšie zvládanie záťaže (meranej Antonovského metódou SOC) u zástancov teórie formovateľnej inteligencie, a to u mužov aj u žien, teda u jednotlivcov presvedčených o tom, že inteligenciu možno zvýšiť zapojením vlastného úsilia a aktívnym učením.

Wagner (2004) prispel k poznaniu prenosu hlúposti u manažérov prostredníctvom všeobecného teoretického rámca najmä:

a) subjektívnym preceňovaním frekvencie veľmi významných udalostí a podceňovaním menej významných,

b) prisudzovaním veľkej váhy informáciám získaným v počiatočných fázach rozhodovania alebo riešenia problému,

c) ťažkosťami pri formulovaní problémov, ktoré presahujú rámec vlastných skúseností,

d) objavovaním toho, čo sa vopred očakáva,

e) preceňovaním vlastných úspechov a

f) nadmerným zdôrazňovaním konkrétnych informácií na úkor abstraktných (najmä pri ich získavaní);

Pri analýzach spracovávaní informácií Wagner (2006) zistil, že manažéri:

a) používajú nedôsledné hodnotiace kritériá,

b) zotrávajú na predchádzajúcich názoroch dokonca aj vtedy, ak už vyšli z módy,

c) zlyhávajú najmä pri nepriamych vzťahoch,

d) často používajú také formálne postupy, ktoré fungovali v minulosti, aj keď sú už v súčasnosti dlhšie neúčinné,

e) preceňujú stabilitu údajov získaných na malých výberoch a

f) rozhodujú o kľúčových postupoch bez dostatočného overenia.

Jednotlivec môže chybiť a) aplikáciou chybného štýlu myslenia a b) podľahnutím ilúzii vlastnej kontroly. Wagner (2004) tiež citoval práce Lombarda et al. (1988) o charakteristických atribútoch zlyhávajúcich manažérov:

a) neschopnosť budovať súdržný tím,

b) prehnané alebo nedostatočné riadenie,

c) prílišná ambicióznosť,

d) odmietanie pomoci alebo prílišná náročnosť voči podriadeným,

e) nadmerná emocionalita,

f) necitlivosť, chlad alebo arogantnosť,

g) udržiavanie zlých vzťahov s personálom a

h) negatívne pôsobenie rôznych osobnostných defektov.

Perkins (2004) vyzdvihol, že sklon k hlúposti možno pozorovať u každého človeka. Spomenul niekoľko atribútov, prostredníctvom ktorých ľudia prejavujú svoju hlúposť: a) impulzívnosť, b) nedbalosť, c) prokrastinácia, d) váhание, e) ustupovanie, f) nestriednosť, g) preháňanie a h) obchádzanie problému.

Podľa Aydzuka a Mischela (2004) významným zdrojom hlúposti býva aj neschopnosť oddialiť svoje uspokojenie. Ľudia často preferujú nižšie odmeny,

len aby ich získali čo najrýchlejšie, než aby čakali na väčšie sumy, ktoré by mohli dostať, ak by boli ochotní dlhšie čakať. Výsledkom je kompromis pri hodnotení vlastnej úspešnosti. Problém vyplýva zrejme z faktu, že jednotlivci do značnej miery regulujú svoje správanie podľa odloženého, to jest budúceho výsledku. Kvalitu ich výkonu ovplyvňujú ciele a normy, ktoré si stanovujú sami prostredníctvom sebamonitorovania, sebahodnotenia a kontrolou generovania a napĺňania svojich plánov a projektov. Dokonca aj bez extrémneho nátlaku si ľudia často stanovujú ciele, monitorujú vlastné správanie a podporujú alebo utlmujú úsilie podľa vlastných predstáv na ceste k dosiahnutiu čiastkových cieľov.

Halpernová (2004) uviedla príklad osobnej hlúposti založený na analýze škandálu vyplývajúceho zo sexuálneho vzťahu medzi prezidentom Clintonom a administratívnu asistentkou Lewinskou a snažila sa vysvetliť, prečo sa nesporne bystrý človek správal tak hlúpo. Identifikovala chyby v Clintonovom spracovávaní informácií, ktoré vznikli najmä kvôli: a) nedostatku skúseností z minulosti (Clinton niekoľkokrát nadviazal mimomanželský styk bez závažnejších sociálnych dôsledkov), b) snahe o demonštráciu mužnosti v snahe *byť riadny chlap*, c) nepochopeniu možných dôsledkov exaktných vyšetrovacích metód (napríklad možnosti analýzy DNA pri vyšetrovaní), d) zlyhaní pri nedocenení narastajúcej verejnej intolerancie k jeho správaniu a e) podcenení takmer neobmedzenej právomoci nezávislých právnikov.

Stanovich (2002) predpokladal, že inteligentní ľudia môžu prejavovať sklon k dysracionálite, to jest k poruchám racionálneho myslenia napriek osobnej inteligencii. Veril, že ak je niekto bystrý, tým ešte nezíska záruku proti zlyhaniu myslenia a inteligencie, ktorých sa dopúšťa. Citoval viacero teoretikov, autorov modelov duálnych procesov myslenia, podľa ktorých aj perfektní myslitelia sa môžu uchýľovať k asociálnemu alebo skúsenostnému mysleniu, ktoré vedie k už prekonaným záverom (úvahy o dysracionálite sú uvedené aj v ďalšej časti knihy).

Grigorenková a Lockeryová (2002) upozornili na pôsobenie heuristik v myslení regulovanom hlúposťou. Tieto heuristiky zahŕňajú, medzi iným a) chybný základný kurz, b) omyl časť – celok (podľa predpokladu, že čo je pravdivé pre celok, musí tiež platiť pre jednotlivé časti), c) diferencované usudzovanie (iné štandardy pre priateľov a iné pre nepriateľov), d) unáhlené generalizácie a podobne.

Austin a Deary (2002) predpokladali, že oslabené myslenie u časti populácie neraz vyplýva z osobnostných problémov. Najvýraznejšie pôsobia poruchy osobnosti, vrátane schizoidných, schizotypálnych, antisociálnych, hraničných, histriónskych, narcistických, vyhýbavých, závislých a obsesívno-kompulzívnych typov. Podľa autorov schopnosť riešenia problémov je neraz ovplyvnená nedostatočným zvládnutím hnevu aj u relatívne inteligentných ľudí.

Moldoveanu a Langer (2004) pri hľadaní príčin zhoršeného myslenia upozornili aj na konštrukt *nevšímavosti*. *Nevšímavosť* sa podľa nich prejavuje, ak jednotlivec reaguje na situácie podľa predchádzajúceho poznania, bez ohľadu na možné zmeny. Upozornili, že *nevšímavosť* často podporuje školská prax.

Nerovnovážnu teóriu hlúposti, založenú na piatich typoch omylov, ponúkol Sternberg (2004).

Päť omylov vyvolávajúcich hlúposť

Podľa tohto autora k hlúpemu správaniu najčastejšie, aj keď nie vždy, dochádza prostredníctvom pocitov 1) nerealistického optimizmu, 2) egocentrizmu, 3) pocitov vševedúcnosti, 4) všemohúcnosti a 5) nezraniteľnosti. Hlúposť možno zobrazíť v dvoch dimenziách. Ktoré to sú?

Hlúposť a praktická inteligencia

Jeden druh hlúposti možno odvodiť z nedostatku praktickej inteligencie alebo zdravého rozumu. Možno si predstaviť safari dovolenku v africkej Keni, na ktorú účastníci vyrazia bez očkovania proti malárii. Následkom toho dostanú maláriu, čomu by sa dalo pomerne jednoducho zabrániť. A čo riziko vyplývajúce z odmietania očkovania malých detí aj vo vyspelých európskych krajinách? Tento druh hlúposti je založený na nedostatku praktickej inteligencie. Praktická inteligencia akoby prekračovala tradičné hierarchicky usporiadané formy inteligencie. To znamená, že nie je len ďalšou zručnosťou zakotvenou pod všeobecným faktorom inteligencie. Ani nie je úplne rovnocenná s osobnou inteligenciou Gardnera (1983). Podľa Sternberga (1999) praktická inteligencia zohráva významnú úlohu pri spolupráci človeka s jeho prostredím (popri analytickej a kreatívnej inteligencii).

Úlohu praktickej inteligencie v každodennom živote vyzdvihli viacerí autori. Napríklad Carraher et al. (1985) študovali vzťah praktickej inteligencie s požiadavkami prostredia prostredníctvom postojov brazílskych detí žijúcich na ulici a živiacich sa pouličným obchodom. Ten im zabezpečuje finančné prostriedky na obživu (aj keď zvyšuje pravdepodobnosť zásahu policajných síl). Výskumníci zistili, že deti so základmi matematiky nevyhnutnými pre pouličný obchod často nezvládli školskú matematiku. Čím boli riešené problémy abstraktnejšie a vzdialenejšie od reálneho sveta, tým robili deťom väčšie problémy. Podľa týchto výsledkov kontext môže mať silný vplyv na výkon. Tieto deti preferovali najmä praktické zručnosti a ich zanedbávanie pokladali za hlúposť. Svoju budúcnosť nespájajú s akademickou úspešnosťou, pretože pre ich budúcnosť nemá význam.

Takéto rozdiely sa nevyskytujú len medzi brazílskymi pouličnými obchodníkmi. Lave (1988) zistil, že gazdinky z Berkeley, ktoré úspešne zvládali matematiku nevyhnutnú pre nákupy v supermarketoch, nedokázali riešiť izomorfné úlohy prezentované v abstraktnej forme. Inak povedané, mentálne spracovanie úloh prebiehalo len v špecifických environmentálnych súvislostiach.

Ceci a Liker (1986) tiež zistili, že aj muži riešili svoje úlohy podobne ako ženy v Laveho štúdiu. Napríklad pozorovatelia testovali mužov prijímajúcich stávky na konských dostihoch s hendikepom. Náročnosť matematických postupov používaných pri výpočtoch dosahovala iba populačný priemer. Podľa Ceciho a Likera (1986) tieto zručnosti pôsobia značne špecificky a používatelia ich nedokážu úspešne aplikovať pri manipulácii s cennými papiermi na akciovom trhu. Pre mužov, zarábajúcich veľké množstvo peňazí prostredníctvom stávok, praktické matematické zručnosti používané v tomto programe majú oveľa vyššiu hodnotu, než formálne akademické vzdelanie.

Možno sa ešte vrátiť k predchádzajúcemu príkladu malárie. Domorodci v regiónoch s touto chorobou si nemôžu dovoliť drahé antimalariká. Skôr sa musia spoliehať na prírodné rastlinné lieky. Podľa ich kritérií nebyť hlúpy znamená poznať, ako sa dostupnými prostriedkami možno malárii ubrániť.

Sternberg et al. (2001) v štúdiu realizovanej v Usenge v Keni sa zaujímali o schopnosti školských detí prispôbiť sa domácejmu prostrediu. Testom praktickej inteligencie odhadovali stupeň poznania prírodných rastlinných medikamentov, o ktorých vidiečania predpokladali, že liečia rôzne infekcie.

Deti užívali tieto rastliny minimálne raz za týždeň. Testy, skúmajúce ich využívanie, prežívajú vidiečania v súlade s vlastnými životnými skúsenosťami a prostredím. Nedostatočne prispôsobení ľudia strednej triedy by preto v inom prostredí mohli mať existenčné problémy. K podobným situáciám by mohlo dochádzať, ak by obyvatelia lepších štvrtí nečakane museli bývať v mestskom gete, aj keď neraz nie je príliš vzdialené od ich pôvodných domovov.

Experti skúmali aj schopnosť detí v Keni poznať výskyt, spôsob využitia a dávkovanie príslušných medikamentov. Na základe predchádzajúcich výskumov očakávali, že výsledky tohto testu nebudú korelovať so skóre v konvenčných testoch inteligencie. Pre testovanie tejto hypotézy sa administroval *Farebný Ravenov test progresívnych matíc* (Raven Coloured Progressive Matrices Test), merajúci fluidnú alebo na schopnostiach abstraktného usudzovania založenú inteligenciu, ako aj *Mill Hill Slovníková škála* (Mill Hill Vocabulary Scale), umožňujúca hodnotenie kryštalizovanej inteligencie, alebo na formálnom poznaní založených schopností. Deti navyše vypĺňali aj test slovníka v ich jazyku Dholuo, ktorým rozprávali doma (v škole anglicky).

Podľa výsledkov sa nenašli signifikantné korelácie medzi skrytým poznaním domorodcov a skóre v teste fluidných schopností. Avšak prekvapujúco sa vyskytli štatisticky významné korelácie medzi testami skrytých poznatkov a testami kryštalizovaných schopností. No korelácie boli negatívne. Inak povedané, čím vyššie dieťa skórovalo v teste, tým nižšie hodnoty dosahovalo v teste kryštalizovaných schopností. V menej ekonomicky rozvinutých krajinách je veľa detí predčasne vylučovaných zo škôl pre finančné alebo iné príčiny, pričom pre väčšinu vidieckych obyvateľov nemá formálne západné vzdelávanie vysokú hodnotu. Mladí ľudia zvyčajne nie sú príliš motivovaní, pretože sa venujú farmárčeniu alebo príležitostným zamestnaniam, ktoré len málo vyžadujú formálne vzdelanie. Tieto rodiny uprednostňujú vyučovanie svojich detí v praktických zručnostiach, akceptovaných hodnotovým systémom komunity a nie sú ochotné investovať do západného typu vzdelávania. To by ich deťom malo umožniť úspešnú adaptáciu v prostredí, v ktorom reálne žijú. Deti, ktoré trávajú čas získavaním praktických poznatkov, vyžadovaných komunitou, nebývajú príliš motivované k formálnemu učeniu, zatiaľ čo ich prosperujúci spolužiaci sa obvykle neusilujú o poznanie domorodých realít. Preto dochádza k negatívnym koreláciám. No kvôli mnohým praktic-

kým problémom, ako je napríklad riešenie parazitických a iných ochorení v prostredí vidieckej Kene, praktické zručnosti môžu byť dôležitejšie, než akademické. Hlupákom preto môže byť nielen človek bez praktických zručností, ale aj jeho rovesník, ktorý v modernom svete neprímerane riskuje a chodí v noci nebezpečnými miestami bez náležitej ochrany (Sternberg et al., 2001).

Hlúposť a múdrosť

Hlúposť môže vyplývať aj z nedostatku múdrosti. Ako príklad možno uviesť práce Paula Baltesa. Baltes a Smithová (1990) požiadali dospelých účastníkov výskumu o riešenie problémov, vyskytujúcich sa v každodennom živote. Príkladom sú epizódy, podľa ktorých: *Štrnásťročná dievča je tehotná. Ako by malo uvažovať a čo by malo urobiť?* alebo *Pätnásťročná dievča sa chce skoro vydať. Ako by malo uvažovať a čo by malo urobiť?*. Rovnaký postup používali aj na meranie pragmatiky inteligencie. Autori testovali päťzložkový model múdrosti navrhnutý podľa účastníckych protokolov a odpovedí na tieto a po-dobné otázky, ako expertné poznanie základných životných problémov alebo úvahy o múdrosti ako o dobrom usudzovaní a poskytovaní rád pri riešení dôležitých, ale neistých životných problémov.

Tri druhy faktorov: *všeobecne-osobnostné, expertízne-špecifické* a *uspokojujúco-zážitkové*, by mali uľahčovať múdre usudzovanie. Možno ich využívať pri celoživotnom plánovaní, pri celoživotnom manažovaní a hodnotení vlastných životov. Múdrosť sa potom zobrazuje prostredníctvom:

- a) bohatého faktického poznania (všeobecné i špecifické poznanie podmienok života),
- b) rozvetveného procedurálneho poznania (všeobecné a špecifické poznanie stratégií usudzovania a rád týkajúcich sa životných problémov),
- c) celoživotného kontextualizmu (poznanie súvislostí života a ich vývinových vzťahov),
- d) relativizmu (uvedomenie si rozdielov v hodnotách, cieľoch a prioritách) a
- e) neistoty (poznanie relatívnej neurčitosti a nepredpovedateľnosti života a spôsobov ich manažovania).

Hodnotenie expertov, na rozdiel od hodnotenia nováčikov, môže reflektovať viacero zložiek. Získané poznatky tento model všeobecne podporujú.

Zdá sa, že všetky faktory regulujú pragmatický aspekt inteligencie, ale miestami ho aj prekračujú, napríklad zvažovaním faktorov relativizmu a neistoty.

Kto je však podľa Baltesovej teórie jednoznačný hlupák? Je ním človek nesplňajúci päť atribútov, pre múdrosť kľúčových. Predpokladá sa u neho nielen nedostatok faktického a procedurálneho poznania, ale aj nedostatočná akceptácia faktu, že jednotlivé kultúry sa odlišujú prežívaním hodnôt, cieľov a priorít. Je si istý sám sebou, bez závažnejších pochybností o správnosti svojho poznania a presvedčenia. Preto zaráža, ak jednotlivci zodpovední za riadenie vlád a medzinárodných inštitúcií neraz predstierajú poznanie založené na chybných presvedčeniach, ktoré možno využívať pri vyhlásení vojnového konfliktu (alebo aspoň *preventívneho leteckého úderu*, prípadne „*humanitného*“ bombardovania).

Podľa Sternberga (2001) múdrosť možno definovať ako úsilie úspešnej inteligencie, kreativity a skúseností, regulovaných úsilím o dosahovanie spoločného dobra, nastoľovaním rovnováhy medzi intrapersonálnymi, interpersonálnymi a extrapersonálnymi záujmami, ako aj medzi adaptáciou na prostredie, tvarovaním prostredia podľa seba a výberom nového prostredia. Hlúposť v tomto prípade predstavuje extrémne zlyhanie múdrosti.

Aj preto možno upozorniť, že múdrosť sa má usilovať nielen o presadzovanie vlastných záujmov, ale skôr o rovnováhu medzi nimi a záujmami iných ľudí. Hlúposť vyplýva z nerovnováhy vo vzťahu medzi týmito prvkami. Kombinácia pocitov vševedúcnosti, všemohúcnosti a nezraniteľnosti neraz vedie ľudí k tomu, aby verili, že sa nemôžu chytiť do vlastnej pasce.

Múdrosť sa líši od praktickej inteligencie. Presadzovanie princípov praktickej inteligencie môže úmyselne (aj keď nie nevyhnutne) hľadať výstupy, výhodné pre jedného a nevýhodné pre iných. Princípy múdrosti však nabádajú, že človek môže síce hľadať pozitívne východiská pre seba, avšak presadzuje aj prínosy pre ostatných ľudí. Ak pri motivačných aktivitách dominuje maximalizácia vlastných záujmov a minimalizácia potrieb iných ľudí, múdrosť sa stráca. Múdry človek hľadá spoločné dobro. Jeho hlúpy náprotivok môže byť akademicky vzdelaný, prakticky inteligentný, avšak nie múdry.

Možno by sa dalo diskutovať o *záujmoch*, ktoré sú súčasťou teórií múdrosti. Záujmy zahŕňajú rôznorodé názory, a preto používanie záujmov a názorov sa prelína (Sternberg, 1990). Avšak záujmy významovo prekračujú názory v tom, že neobsahujú len kognitívne aspekty rozdielov medzi ľuďmi, ale aj

afektívne a motivačné rozdiely. Niekedy rozdiely v názoroch sa odvodzujú ani nie tak od rozdielov v kogníciách, ako skôr v motivácii. Napríklad, riadiaci pracovníci v tabakovom priemysle už dlhé roky bránia výrobu svojich produktov. Ich názory sa zrejme líšia od názorov iných ľudí, ale motivácia udržať lukratívny biznis môže mať viac do činenia s rozdielmi v názoroch, než v kognitívnych schopnostiach. Ekonomické záujmy ich nepochybne motivovali k osvojeniu názorov, ktoré schvaľujú ďalšie užívanie tabakových výrobkov. Nástupom nákladných súdnych sporov v niektorých krajinách sa správanie týchto vrcholových manažérov stávalo značne hlúpe. Bolo to najmä tým, že zlyhali pri úsilí o rovnováhu medzi dlhodobými záujmami ostatných ľudí a spoločnosti, v porovnaní s krátkodobými záujmami tabakovej spoločnosti.

Problémy vyžadujúce múdrosť vždy zahŕňali prinajmenšom niektoré prvky z intrapersonálnych, interpersonálnych a extrapersonálnych záujmov. Napríklad študent sa rozhoduje, či je múdre ísť na vysokú školu, to jest rieši problém, ktorý zdanlivo zaujíma len jeho. Avšak jeho rozhodovanie v skutočnosti upútava mnohých ľudí – rodičov, príbuzných, priateľov, súčasných i budúcich spolužiakov a ďalších. A jeho definitívne rozhodnutie prebehne podľa dostupných možností. Podobne sa múdrosť vyžaduje napríklad pri rozhodovaní o absolvovaní alebo odmietaní potratu, pretože zahŕňa nielen samotnú matku a dieťa, ktoré sa môže narodiť, otca a iných blízkych ľudí, ale aj pravidlá a zvyky spoločnosti.

Hlúposť vždy zahŕňa nevyrovnané záujmy. Jednotlivci obvykle kladú svoje záujmy nad záujmy iných. Avšak nie vždy. Britský predseda vlády Chamberlain bol možno úprimne presvedčený, že jeho konanie v Mníchove je pre Anglicko najlepšie. Avšak ignorovaním záujmov ostatných krajín (najmä Československa, vystaveného brutálnemu nemeckému nátlaku), Chamberlain ignoroval nielen spoločné dobro, ale aj dlhodobé záujmy vlastnej krajiny.

História naznačuje, že ľudia neraz obetujú všetko pre iných aj za cenu, že sa nechajú zničiť vlastnou hlúposťou. Klasický prípad poskytla dlhá vojna medzi Gréckom a Trójou. Bola rozmarná Helena z Tróje hodná toľkých mŕtvych, ktorí zahynuli v tejto vojne? Veľa krutých konfrontácií v histórii začala malichernými urážkami alebo ponížením, pričom záujmy urazených a ponížených jednotlivcov boli nadradené záujmom státisícov, obetovaných kvôli pomste za nepatrné urážky.

Múdrosť vyžaduje nielen rovnováhu medzi záujmami, ale aj primerané reakcie na podnety. Tieto reakcie by mali viesť k adaptácii seba alebo iných na existujúce prostredie; k tvarovaniu prostredia podľa svojich potrieb a predstáv, prípadne k výberu nového prostredia. Adaptácia neraz patrí k optimálnym typom správania spomedzi rôznych možností. Ale v skutočnosti človek hľadá rovnováhu medzi adaptáciou a formovaním tým, že si uvedomuje, že vyhovujú životnému prostrediu nielen zmenou seba samého, ale aj prostredia ako takého. Ak človek zistí, že voľba týchto foriem nie je v súlade s jeho hodnotovým systémom a pokladá ich za neprijateľné, môže meniť prostredie zmenou bydliska, zamestnania alebo štátnej príslušnosti.

Hlúposť neraz vyplýva z nerovnováhy medzi týmito procesmi. Pri vojnách obvykle dochádza k výrazným zmenám prostredia, ktoré sú však len málo prakticky využiteľné a vedú skôr k deštrukcii. Aký úžitok vyplynul napríklad zo Storočnej vojny? Alebo aj z doposiaľ latentne prebiehajúcej Studenej vojny? Politici neraz formujú prostredia spôsobom, ktorý vedie k materiálnej i duchovnej devastácii, utrpeniu a distresu.

Hlúposť negatívne ovplyvňuje aj výber medzi alternatívami v situáciách každodenného života. Napríklad starší manžel nečakane opustí dobré alebo prinajmenšom akceptovateľné manželstvo kvôli oveľa mladšej partnerke, ktorá sa evidentne chce podieľať na finančnej úspešnosti svojho novozískaného partnera. Výber môže prebiehať aj s ohľadom na prostredie i ľudí. Človek si môže predstavovať život na určitom mieste, presťahovať sa naň a potom zistiť, že realita sa k vysneným predstavám približuje len málo (Sternberg, 2005).

Procesy múdrosti a hlúposti

Múdrosť sa prejavuje sériou cyklických procesov, ktoré prebiehajú v rôznych formách, ktoré Sternberg (2005) označil ako *metazložky* myslenia, vrátane:

- a) pochopenia existencie problému,
- b) definovania podstaty problému,
- c) reprezentovania informácií o probléme,
- d) formulovania stratégie riešenia problému,
- e) pridelovania zdrojov na riešenie problému,
- f) hodnotenia spätnej väzby týkajúcej sa riešenia.

Napríklad, muž pri rozhodovaní o opustení manželky najskôr vníma reálne možnosti (identifikácia problému); potom zistí jeho prínosy i straty vyplývajúce z odchodu alebo zotrvania (definovanie problému); zväžia náklady a prínosy pre seba a iných vplyvom zotrvania alebo odchodu (informácie o probléme); a tak ďalej.

V stave hlúposti je proces riešenia problému defektný. Najčastejšie sa stáva, že človek nesprávne definuje problém, ktorému čelí. Clinton možno pokladal svoje flirtovanie s Lewinskou za nezáväznú zábavu. Nixon pravdepodobne definoval prípad Watergate ako snahu zatajiť informácie, ktoré nikomu nepatrili. Je zaujímavé porovnať Nixonovu definíciu situácie s názormi ostatných pozorovateľov, ktorí boli rozhodne úspešnejší.

Teória rovnováhy predpokladá, že múdrosť je aspoň čiastočne špecifická pre určité oblasti poznania, pričom skryté poznatky sa získavajú v rámci daného kontextu alebo množiny kontextov. Získavajú sa selektívnym kódovaním nových informácií, významných pre rôzne ciele z hľadiska ich kontextu; selektívnym porovnávaním týchto informácií s predchádzajúcimi, aby bolo zrejmé, ako sa nové prispôsobuje starému; a selektívnym kombinovaním častí informácií, aby sa zoskupili do usporiadaného celku (Sternberg et al., 1993).

Hlúposť často vyplýva zo zlyhania pri získavaní poznatkov alebo ich nedostatočným využívaním. Informácie majú byť obvykle k dispozícii. Jednotlivci sa vyhýbajú vyhľadávaniu alebo úplnému spracovaniu informácií, ktoré ľahko získali, čo Moldoveanu a Langer (2004) označili ako *nevšímavosť*.

Podľa Wagnera a Sternberga (1986) sa zistili významné korelácie medzi skrytými poznatkami podľa rôznych oblastí poznania. Napríklad testy analyzujúce skryté poznatky, charakteristické pre akademickú psychológiu a manažment, významne korelujú. Rovnako ako skryté poznatky umožňujúce manažovanie a vojenské velenie. Aj keď múdrosť sa rozvíja špecificky v danej oblasti, skryté poznatky naučené v niektorej z nich možno potenciálne rozšíriť do iných oblastí. Súčasne múdri jednotlivci musia nevyhnutne poznať obmedzenia vlastných skrytých znalostí. Múdrosť tiež môže využiť korelácie medzi oblasťami, aj keď sa nemusia preukázať aj empiricky.

Napriek tomu, skutočná hlúposť, v porovnaní s jej potenciálom, ukazuje určitý stupeň špecifickosti pre určitú oblasť. Hlupáci pre jednu oblasť majú potenciál pre hlúpe správanie aj v inej. No rozdielna môže byť intenzita ich

motivácie. Prejavy hlúposti vznikajú, ak si ľudia nedajú dostatočný pozor na prežívanie vševedúcnosti, všemocnosti a nezraniteľnosti. Ak neboli dostatočne ostražití v jednej doméne, môžu k tomu dospieť v inej, ale musia mať k tomu podnet.

Nanešťastie, neraz stačí jedna doména. Enormné finančné náklady Mobutuovej administratívy v Zaire, alebo Abachovej v Nigérii, priviedli tieto krajiny do finančného kolapsu a na pokraj celoštátneho zrútenia. Pochopiteľne, takéto osudy neboli výnimočné – v minulosti sa celé ríše a kráľovstvá kvôli hlúposti svojich vládcov stratili v histórii alebo sa stali bezvýznamnými. Koľko oblastí hlúpostí vyžadovalo vyvolanie takýchto katastrof? V mnohých prípadoch stačilo len málo, aby vznikli obrovské škody v krajinách pod ich kuratelou. Stálo budovanie pyramíd a honosných sídel európskych monarchov za hladomory a epidémie moru?

Náklady, ktoré hlúposť účtuje ľudstvu, bývajú ohromné a preto kvôli ich redukcii treba jej podstate rozumieť. Napríklad aj chápaním hlúposti ako dôsledku oslabeného myslenia, negatívne ovplyvneného omylmi vyplývajúcimi z nedostatku objektivity, domnelej vševedúcnosti, ako aj z prílišného egocentrizmu a pocitov nezraniteľnosti.

Tieto všeobecné úvahy o hlúposti a jej značnej variabilite možno na ilustráciu doplniť krátkymi literárnymi prehľadmi z takých rôznorodých prameňov ako sú Tomáš Akvinský, agnotológia alebo falošní mudrci Aztékov.

HLÚPOSTĚ PODĽA TOMÁŠA AKVINSKÉHO

Tomáš Akvinský patril k učencom s výnimočnou inteligenciou. Intenzívne sa zamýšľal nad ľudskou hlúposťou. Stotožnil sa s populárnym názorom *Starého zákona*, že hlupákov je množstvo. Podľa *Knihy Ekleziastes* 1,15: *Počet hlupákov je nekonečný (stultorum infinitus est numerus)*. Hlupáci sa vyskytujú vo veľkom počte, ale aj v rôznych podobách: niektorí z nich sú pomerne neškodní, iní vyvolávajú ťažké traumy. Niektoré akty hlúposti sú nevinné, iné vedú k smrteľným hriechom. Prehliadka Tomášových diel poskytuje katalóg rôznorodých foriem hlúposti: asyneti, cataplex, credulus, fatuus, grossus, hebes, idiota, imbecillus, inanis, incrassatus, inexpertus, insensatus, insipiens, nescius, rusticus, stolidus, stultus, stupidus, tardus, turpis, vacuus a vecors. V publikácii sa venuje pozornosť aspoň niektorým z nich (Busa, 1992).

Tomáš prirovnával hlúposť k zvieratám. Podobne ako somár znamená hlupáka, bláznov (*insipiens*) možno prirovnať k *jumentum* (dobytok). Preto blázni, ktorí sa zrieknu rozumu (čo je podľa filozofa rovnaké, akoby sa vzdali cti), klesajú na úroveň nižších bytostí ako somár alebo osol.

Podľa Tomáša výrazným prejavom rôznych foriem hlúposti je paralýza. Prejavuje sa najmä vo forme *stupidus* (miestami je synonymom pojmu *cataplex* a preto *cataplex, id est stupidus*). *Stupidus* reprezentuje paralýzu, získanú prostredníctvom *stupor*. *Stupor* (strnulosť) sa výrazne odlišuje od údivu, pretože údiv vyvoláva pozitívny postoj, usilujúci o vysvetlenie určitého problému, zatiaľ čo *stupor* vysvetľovanie alebo vyšetrovanie odmieta. Paralýza sa bežne vyskytuje aj pri iných formách hlúposti, medzi ne patrí napríklad aj *turpis* (hlúpy). Pri vysvetľovaní pôvodu pojmu, to jest *turpitude* (hlúposť), Izidor zo Seville uviedol torpédo alebo elektrickú rybu (raja elektrická), ktorá pri dotyku hrozí úderom alebo omráčením (*Etym.* XII, 6, 45). Tomáš zaradil *stultitiu* medzi formy paralýzy a citoval Izidora, ktorý ju odvodil od *stuporu*.

Okrem paralýzy hlúposť charakterizuje aj nedostatok citlivosti, preto sa uvažuje o rozdieloch medzi *stultus* (*ten* síce dokáže usudzovať, avšak jeho úsudok je zhoršený) a *fatuus* (pochabý, hlúpy). Podľa Tomáša *stultitia* blokuje srdce a utlmuje inteligenciu.

Hlúposť (*fatuitas*) nesie so sebou nedostatok zdravého rozumu. *Stultitia* významne znižuje citlivosť človeka, ktorý vie, že múdrosť (*sapientia*) je odvodená od *sapere* (poznať alebo skúšať). Chuťový zmysel preto rozlišuje medzi rôznymi chuťami alebo príchuťami, múdry človek rozlišuje a ochutnáva produkty a identifikuje ich podstatu: tuposť je opakom citlivosti a ovplyvňuje úroveň poznania. Metafora chuti a jej citlivosti ako paradigmy poznávajúceho človeka, ktorý si vychutnáva realitu, patrí k principiálnym tézám Tomáša o hlúposti.

Filozof rozlišoval aj medzi špekulatívnou a praktickou hlúposťou. Niektorí ľudia majú síce obmedzenú inteligenciu, avšak správajú sa primerane. Na druhej strane aj vysoko inteligentní ľudia sa neraz správajú hlúpo. Možno preto rozlišoval medzi ľuďmi typu *stultus*, ktorí nie sú schopní dospieť k vyššiemu poznaniu, *insipiens*, ktorí si nedokážu dopriať sladkosť poznania a *vecors*, ktorí nie sú schopní kvalitne sa rozhodovať. Rozlišoval aj medzi *insipiens* a *stultus*, pričom pojem *insipient* je založený na poznaní pozem-

ských, ale nie večných problémov, zatiaľ čo *stultus* postrádajú aj pozemské pôžitky. *Insipiens* sú tiež presvedčení o svojej obľúbenosti.

Významným nositeľom hlúposti je aj *idiot*, ktorý ovláda iba svoj mate-rinský jazyk (*idiot* *proprie dicitur qui scit tantum linguam in qua natus est*), a tým znižuje kultiváciu svojej inteligencie. *Idiot* je hlupák trpiaci nedostatkom takejto kultivácie.

Na druhej strane *imbecillis* vyžaruje všeobecnú mentálnu slabosť, ktorá sa prejavuje zhoršenou morálkou, strachom, nedostatkom odvahy, slabou intenzitou viery a podobne. Netýka sa však len inteligencie, a preto Tomáš hovoril o *imbecillitas intellectus*, *imbecillitas sensus* a *imbecillitas mentis* ako súčastiach *tardus* (tupý, duševne lenivý) a ťažkostiach s porozumením bez porovnávania. *Imbecilita* predstavuje stav, pri ktorom zmysly síce inteligencii slúžia, no neprekročia jej nižší stupeň.

Avšak Tomáš tiež upozornil, že hlúposť nesúvisí vždy s inteligenciou. Keďže inteligencia nemá materiálnu podstatu, navonok sa prejavuje poznávacími funkciami ako sú predstavivosť a pamäť. Ak tieto nie sú primerané, inteligencia sa znižuje.

Opatrenia možno podľa Tomáša prijímať dvomi spôsobmi: duchovné potreby uspokojovať najmä spirituálnymi aktivitami, a to buď modlitbami požiadať Boha alebo pomocou ľudí kompenzovať nedostatky inteligencie. Nedostatky špekulatívnej inteligencie sa tlmia učením a praktickej inteligencie poradenstvom (Busa, 1992).

AGNOTOLÓGIA

Viacere formy hlúposti vyplývajú z nedostatočnej informovanosti jednotlivcov, alebo celých skupín. Ich skúmaniu sa venuje špeciálny smer výskumu pod názvom agnotológia.

Agnotológia (alebo agnatológia) predstavuje štúdium kultúrne podmienenej nevedomosti alebo pochybností, vyvolaných najmä publikovaním ne-presných alebo chybných vedeckých údajov. Roku 1995 profesor Stanford University, špecializujúci sa na históriu vedy a technológií Robert N. Proctor (1954 –) a lingvista Iain Boal vytvorili neologizmus spojením gréckych slov *agnosis* a *logos*. Tento pojem zdôrazňuje čoraz častejší mentálny stav, prostredníctvom ktorého viac poznatkov vyvoláva väčšiu neistotu než predtým.

Agnotológia sa objavila v Proctorovej publikácii *Rakovinové vojny: ako politici profilujú to, čo vieme a nevieme o rakovine* (The cancer wars: how politics shapes what we know and don't know about cancer, 1995). Podľa autora, historici a filozofi vedy sa neraz usilujú o liečenie nevedomosti ako rozpínajúceho sa vákuu, do ktorého sa nasáva poznanie – alebo podľa astronóma Johannesesa Keplera postupujú ako matka, ktorá musí umrieť, aby sa mohla zrodiť veda. Nevedomosť je však zložitejšia, než sa na prvý pohľad zdá. Riadi sa zreteľnou a premenlivou politickou geografiou, ktorá býva indikátorom politiky poznania. Preto podľa autora by politická agnotológia mohla dopĺňať politickú epistemológiu jednotlivca.

Proctor citoval svoj výskum ako agnotológiu v roku 2001 v interview o vlastnoručnom spracovávaní farebného kameňa achátu. Spojil dve zdanlivo nesúvisiace témy tým, že upozornil na nedostatok geologických poznatkov o acháte a dôkladne ho študoval, pričom sa nevyhol ani prvým literárnym odkazom, vrátane známeho opisu Theofrasta z roku 300 pred Kr., v súvislosti s extenzívnym výskumom iných kameňov a minerálov ako sú diamant, azbest, žula a uhlie, ktoré mali vyššiu finančnú hodnotu. Konštatoval, že achát sa stal *obeťou vedeckého nezájmu*, rovnako ako *štruktúrovaná apatia* tvorí *sociálnu konštrukciu nevedomosti*.

Proctor organizoval spoločné vedecké podujatia s manželkou Londou Schiebingerovou. Začali roku 2003 workshopom na Pennsylvania State University pod názvom *Agnotológia: kultúrna produkcia ignorancie* (Agnotology: The cultural production of ignorance) a roku 2005 pokračovali podobnou konferenciou na Stanford University.

Pre oblasť politickej ekonómie Schiebingerová (2004) vypracovala presnejšiu definíciu agnotológie v článku o cestách vedeckých objavov v 18. storočí a o gender vzťahoch a porovnala ich so súčasnou teóriou poznania. Dospela k záveru, že *nevedomosť často vzniká nielen nedostatkom poznania, ale je aj pôsobením kultúrnych a politických nedorozumení*.

Jej chápanie kritickej formy politickej ekonómie rozšíril článok Michaela Betancourta *Nemateriálne hodnoty a nedostatky digitálneho kapitalizmu* (Immaterial Value and Scarcity in Digital Capitalism, 2010), ktorý je súčasťou monografie *Kritika digitálneho kapitalizmu* (The Critique of Digital Capitalism). Autor analyzoval nielen „bubliny v oblasti bývania“, ale aj priebeh *bublinovej ekonómie* v rokoch 1980 – 2008.

Šírenie nevedomosti analyzoval aj David Dunning z Cornell University. Upozornil, že nevedomosť propaguje aj internet – ako prostriedok, ktorý slúži laikom na rýchle získanie expertnosti, čo ich robí obeťami skrytých záujmov pri zámernom manipulovaní s nevedomosťou ľudí.

Irvin C. Schick v publikácii *Erotická marža* (The Erotic Margin) roku 1999 rozlišoval medzi neznámym a nevedomým, a upozorňoval na sociálne konštruovaný nedostatok poznania, to jest na vedomý nedostatok sociálne relevantných poznatkov, nepriamo označovaných ako *terra incognita* podľa starých máp (Schick, 1999).

V súčasnosti sa možno stretnúť s mnohými formami kultúrne vyvolávanej nevedomosti. Napríklad médiá, ale aj rôzne inštitúcie, neraz úmyselne manipulujú s informáciami. Proctor ako príklad citoval zámernú produkciu nevedomosti v prostredí tabakového priemyslu, ktorý prostredníctvom inzertnej kampane spochybňoval podiel fajčenia pri vzniku rakoviny a iných zdravotných problémov.

Na pôsobenie agnotológie nadväzuje *kognitronika*. Jej cieľom je vysvetľovať skreslenia vo vnímaní sveta, ku ktorým dochádza vplyvom informačnej spoločnosti a globalizácie a umožniť zvládanie týchto problémov v rôznych oblastiach reálneho sveta.

FALOŠNÝ MUDRC

Historické prelínanie múdrosti a hlúposti možno doplniť informáciami zo života Aztékov, žijúcich na mexických planinách. Na predchádzajúcich stránkach sa uvádzali skúsenosti Aztékov s pôsobením miestnych mudrcov, tzv. *tlamatini*, ktorí však mali aj svoj protiklad a doplnok, to jest falošného mudrca, zvaného *amo qualli tlamatini*. Zatiaľ čo skutočný mudrc viedol svojich spoluobčanov k získaniu tváre (*teoxuitiani*), o falošnom mudrcovi sa predpokladalo, že ich o tvár pripravuje (*teixpoloa*). Zatiaľ čo skutočný mudrc registroval problémy a reguloval ich riešenie, jeho protivník záhadne všetko ničil (*tlanahualpoloa*). Nie div, pretože:

- 1) falošný mudrc je ako nevzdelaný lekár, to jest človek bez rozumu,
- 2) riadi sa svojimi tradíciami a skrýva ich,
- 3) je domýšľavý a chvastavý,
- 4) sťažuje problémy, vychvaľuje sa a preháňa,

- 5) je riekou a skalnatým pahorkom,
- 6) je milovník temnoty a kútov,
- 7) je záhadný mudrc, kúzelník a liečiteľ,
- 8) je verejný zlodej a prijíma veci,
- 9) je čarodejník, ktorý točí hlavou,
- 10) necháva ľudí blúdiť,
- 11) pripravuje ostatných ľudí o tvár,
- 12) skrýva veci a sťažuje ich hľadanie,
- 13) privádza ľudí do ťažkostí a ničí ich,
- 14) necháva ľudí hynúť a záhadne všetko okolo nich likviduje (Ruisel, 2011).

Mudrc i falošný mudrc chcú ovplyvňovať ľudí vzdelávaním – jeden učením pravdy, kým druhý ako čarodejník, ktorý pravdu skrýva a necháva ľudí hynúť a blúdiť. Podľa Leóna-Portillu (2002) je teda falošný mudrc človek bez rozumu, riadi sa schémami a skrýva sa za ne, pričom sa chvastá a preháňa, miluje temnotu a kúty, necháva ľudí blúdiť, pripravuje ich o tvár, skrýva problémy a sťažuje ich.

SKRESLENÉ ROZHODOVANIE

Už počiatky modernej gréckej filozofie upozornili, že človek nie je spoľahlivým spracovateľom informácií a preto sa často mýli vo svojich úsudkoch. Tieto nedostatky vedú k tomu, že sa nielen dopúšťa omylov, ale podlieha aj pôsobeniu hlúposti. Napríklad babylonský mysliteľ a prorok Mání (216 – 277) konštatoval, že zmysly klamú: *Pak pristoupili dva lupiči k jeho uším, krásnym mluvením ho obloudili, k dalekému miestu ho odvedli, zabili ho a vzali jeho poklady* (Prameny života, 1982, s. 173). Reálny svet nedokáže človek primerane spracovať len na úrovni vnímania, ale ani len prostredníctvom pamäti alebo myslenia (rozhodovania, či usudzovania). Všímaví bádatelia už na počiatku vedeckého poznania upozorňovali na skreslené prežívanie reality. Napríklad Platón (428 – 347 pred Kr.) rozlišoval medzi filozofickým poznaním smerujúcim k skutočnému súcnu (*épiatéme*) a mienkou (*doxa*), charakterizovanou premenlivými stavmi, ilustrovanými metaforou jaskyne (7. kniha *Štátu*). Rozlíšenie medzi pravým poznaním a mienkou názorne naznačila metafo-

ra úsečky v 6. knihe *Štátu*. Mienka sa vzťahuje k *jednotlivému* (napríklad ku konkrétnemu prejavu spravodlivosti), zatiaľ čo poznanie k *všeobecnému* (napríklad podstate spravodlivosti, ktorá sa uplatňuje univerzálne a preto je normou pre *jednotlivé*). Mienku možno podľa Platóna na rozdiel od pravého poznania zmeniť kritikou či protipríkladom.

O významný prínos k problematike poznávania sa zaslúžil neskorý stoik a bývalý otrok Epiktétos (55 – 135) výrokom: *čo rozrušuje našu myseľ nie sú udalosti, ale naše úsudky o týchto udalostiach*. Podľa neho dojmy (*phantasia*) často ovplyvňujú hodnotové usudzovanie (*hupolepsis*), od ktorého môže závisieť súhlas jednotlivca. Napríklad, pohľad na človeka pijúceho víno ešte neznamená, že je pijan. Ľudí neohrozujú a nedesia samotné vonkajšie udalosti, ale spôsob premýšľania o nich a filozofi by ho mali starostlivo analyzovať.

Anekdotický charakter mali aj pozorovania ďalších mysliteľov, ktorí tiež potvrdzovali skresľovanie prijímaných informácií. Zaradiť medzi nich možno napríklad gréckeho historika Thukydidu (460 – 395 pred Kr.), ktorý v *Peloponézskej vojne* uviedol *...lebo je zvykom zveriť bezstarostnej nádeji to, po čom ľudia túžia a odsunúť nabok to, čo im vadí*. V *Božskej komédii* Dante vystríhal *Unáhlený názor často môže viesť k príklonu na nesprávnu stranu; a náklonnosť k vlastnému názoru viaže a obmedzuje myseľ*.

Aj anglický šľachtic a filozof Lord Francis Bacon (1561 – 1626) sa v knihe *Nové organon* (*Novum organum*, 1974) zamýšľal nad príčinami omylov. Pri skúmaní poznávacích procesov sa inšpiroval Senecovými úvahami o ľudskej morálke: *Pri narodení nás príroda obdarila schopnosťou učenia a rozumu; nie dokonalosťou, ale schopnosťou zdokonaľovať sa*. Preto podľa Bacona *tvrdenie, že ľudské zmysly sú mierou vecí, je vlastne nesprávne. Práve naopak, ako všetky zmyslové vnemy, tak aj to, čo je v myslí, je vo vzťahu k človeku a nie k vesmíru. Ľudský rozum je ako nerovné zrkadlo, ktoré, prijímajúc lúče vecí, zmiešava svoju prirodzenosť s prirodzenosťou vecí, a tým ich kriví a narúša* (Bacon, 1974, s. 102).

Podľa Blaise Pascala (1623 – 1662) pri rozhodovaní treba brať do úvahy nielen závažnosť, ale aj frekvenciu riešených problémov. Filozof upozornil, že veľa ľudí prežíva nadmerný strach z bleskov, aj keď pravdepodobnosť zásahu človeka nie je veľmi vysoká. Preto by strach mal byť proporcionálny nielen podľa stupňa nebezpečenstva, ale aj podľa pravdepodobnosti, s akou sa udalosť môže vyskytnúť (Bernstein, 1996).

Pochopiteľne, že kognitívne skreslenia neušli ani pozornosti súčasných expertov výskumov myslenia. Na tendenčnosť pri vyslovovaní úsudkov upozornili napríklad Amos Tversky (1937 – 1996) a laureát Nobelovej ceny Daniel Kahneman (1934 –). Ľudia sa pri usudzovaní neradiaria racionálnymi argumentmi a presnými pravidlami, ale skôr heuristikami. Sú to zjednodušené pravidlá usudzovania, umožňujúce rýchle formulovanie úsudkov, často sprevádzané subjektívnym presvedčením jednotlivcov o ich správnosti. Do popredia záujmu posunuli títo autori najmä heuristiky reprezentatívnosti a dostupnosti.

Presvedčený kognitivistka Zenon Pylyshyn (1937 –) si pri analýze dvoch dôležitých úloh kognitívnej psychológie, to jest skúmania podstaty ľudského poznania a spôsobu, ako človek získava, spracováva a využíva informácie, vybral analógiu so starovekou epizódou zo života mudrca Maháviru (599 – 527 pred Kr.). Podľa anekdoty traja slepci stretli slona – prvý ohmatol chobot a tvrdil, že v ruke drží hada, druhý sa dotkol nohy a predpokladal, že narazil na stĺp a tretí uchytil chvost a zdalo sa mu, že drží šnúрку. Len komplexným spracovávaním poznatkov možno zvoliť správanie adekvátne situácii, kontextu, príkazom alebo inštrukciám.

Z dvoch problémov sformulovaných Pylyshynom je aktuálnejší prvý, podľa ktorého podstata i priebeh spracovania informácií môže vyplývať z myšlienkových reprezentácií, najmä z typu podnetov. Napríklad odlišný spôsob spracovania informácií vyžaduje pracovná pamäť pri zrakových alebo verbálnych podnetoch. Spracovanie informácií môže výrazne ovplyvňovať aj predstava človeka o sebe a o vonkajšej realite.

Zdroje omylov a hlúposti

Dôležitou súčasťou intelektových aktivít je formulovanie záverov. Napriek významnej regulačnej úlohe inteligencie nie všetky závery alebo úsudky bývajú správne alebo zdôvodnené faktami. Filozofi a psychológovia sa vždy snažili analyzovať rôzne typy chybných záverov (nestabilného usudzovania), ktorých sa ľudia dopúšťajú. Pri ich klasifikovaní sa uvažuje najmä o klamných predstavách alebo omyloch. Už z bežných pozorovaní vyplýva, že v každodennej komunikácii, pri formulácii argumentov, ktoré majú presvedčiť partnera v diskusii, často dochádza k omylom v usudzovaní alebo v myšlienkových stratégiách. Omyl je výrok alebo tvrdenie, pri ktorom pozorovateľ neregistru-

je reálnu situáciu bez toho, aby o tom vedel. Od logickej nepravdivosti sa omyl odlišuje tým, že nepravdivosť sa týka iba objektívneho súdu o stave vecí, zatiaľ čo omyl zahŕňa aj subjektívny postoj, ktorý môže prejsť do trvalého stavu hlúposti. Omyly môžu vyplývať zo vzájomne sa prekrývajúcich logických i psychologických zdrojov. Psychologické zdroje omylov vznikajú z limitovaného a emóciami skresleného myslenia. Ich príčinami môže byť:

- závislosť myslenia od mnohoznačného jazyka,
- závislosť myslenia od nespoľahlivých zmyslov a pamäti,
- predsudky a klamlivé úsudky rôzneho druhu,
- nedostatok vzdelania a poznania spolu s nutnosťou rýchleho rozhodovania,
- hlúposť a myšlienková obmedzenosť,
- preceňovanie autorít,
- podliehanie sociálnym tlakom a skupinovému mysleniu.

V širšom zmysle slova omyly predstavujú nedorozumenia, ku ktorým dochádza pri verbálnych konfrontáciách, ktoré ovplyvňujú pôsobenie argumentov. Latinsky pojem *fallere* znamená omyl, podvod, klam a *fallax* klamlivý, neúprimný, nepoctivý. Avšak v modernejšom chápaní mylné usudzovanie akceptuje ponúkané premisy bez reálnych dôvodov, prípadne zlyháva pri využívaní známych faktov. Omyly neraz ťažko možno odhaliť – dochádza k nim chybným usudzovaniam alebo nesprávnym používaním argumentov, ktoré sa na prvý pohľad zdajú rozumné.

Ako sa už spomínalo, systematickému štúdiu omylov sa venoval už Aristoteles v *Sofistických dôkazoch* (*De Sophisticis Elenchis*), šiestej časti spisu *Organon*. Bližšie vymedzil trinásť typov omylov. Rozdelil ich do dvoch skupín podľa závislosti alebo nezávislosti od jazyka. Preto ich označil za verbálne a materiálne. Materiálne skreslenie je ovplyvnené obsahom výpovede a verbálne použitou formou. Pri verbálnych omyloch sa záver získava nesprávnym alebo neurčitým použitím slov.

Neskôr sa omyly intenzívne študovali v stredovekej Európe. Často sú známe pod latinskými názvami (detailnejšia pozornosť sa im venuje v ďalšom texte).

Tretie významné obdobie štúdia omylov začalo neskôr v 20. storočí, vďaka obnovenému záujmu o filozofiu, logiku, štúdium komunikácie, rétoriku, psychológiu a umelú inteligenciu. Pojem *omyl* nie je však presný, najmä kvôli

nejednoznačnosti obsahu. Môže skresľovať argumenty, úsudky (vrátane formovania argumentov, definícií, vysvetlení a podobne), vytvárať falošné presvedčenia alebo hľadať príčiny predchádzajúcich omylov, vrátane tzv. *rečnických chýb*. Tým sa otvára priestor hlúposti.

Zdrojom skreslených úsudkov môže byť nedostatočná pozornosť, zhoršené zdravie, názorová bigotnosť, hlad, mentálna nedostatočnosť alebo hyperkritickosť k ideovým oponentom (avšak medzi oficiálnymi zdrojmi omylov sa obvykle nevyskytujú). Na druhej strane, omyly môžu vznikať aj pôsobením skresleného myslenia, stereotypov, podozrievavosti, racionalizácie a nedostatočného zmyslu pre proporcie.

Omyly zasahujú do širokého okruhu problémov. Nemusia byť úplne zrejmé, pretože skresľovanie reality často ovplyvňuje ľudí s podobným presvedčením. Vznikajú neúmyselne, ale aj úmyselne (napríklad sv. Augustín rozlišoval medzi *falax* a *mendax*, to jest úmyselnou a neúmyselnou lžou). Veľká väčšina identifikovaných omylov skresľuje argumenty, pričom niektoré ovplyvňujú vysvetlenie alebo formovanie definícií, prípadne iných produktov usudzovania. Omyly sa v širšom slova zmysle používajú nielen na indikáciu podstaty falošného presvedčenia, ale aj na analýzu príčin tohto javu.

O výskyte omylov v racionálnom myslení sa frekventovane uvažovalo už v minulých storočiach. Popri už spomínanom Aristotelovi, ktorý dávno predtým písal o materiálnych a verbálnych omyloch, napríklad rétor, logik a dublinský arcibiskup Richard Whately (1787 – 1863) v publikácii *Prvky rétoriky (Elements of Rhetoric, 1828)* opísal popri materiálnych aj logické omyly (podľa Coffey, 1912). Whately upozornil, že pri logických omyloch záver často nevyplýva z premís a logické omyly rozdelil na čisto logické a semi-logické.

Zvláštnu skupinu tvoria omyly, ktoré rečník používa zámerne. V priebehu akademickej debaty alebo konverzácie rečník môže prekrútiť fakty, aby presvedčil poslucháča alebo čitateľa inak, než poskytnutím relevantných dôkazov o pravdivosti záveru. Ako príklady omylov možno uviesť argument chýbajúceho účelu (*ignoratio elenchi*), argumenty proti osobe (*argumentum ad hominem*), pôsobenie skokov v logike (*non-sequitur*), identifikáciu falošnej príčiny a efektu (*post hoc ergo propter hoc*), selektívne používanie faktov, formulovanie falošných alebo klamlivých porovnaní, prípadne príliš rýchle a nedbalé generalizácie.

DEDUKTÍVNE OMYLY

Pri štúdiu deduktívneho myslenia sa často uvažuje o rôznych druhoch omylov. Napríklad pojem formálny omyl sa týka najmä logických omylov a bol definovaný ako chyba v štruktúre deduktívnych argumentov, ktorá znižuje ich platnosť. Pojem sa pokladá za logický, ak vedie k platným úsudkom a omyl je argument, založený na nedostatočnom usudzovaní, preto pojem logický omyl je oxymoron. Avšak rovnaké pojmy sa používajú v neformálnych prejavoch a znamenajú argument, ktorý je z určitého dôvodu problematický. Samotná logická forma môže garantovať, že ak sú dané pravdivé premisy, musí nasledovať pravdivý záver. Avšak formálna logika nemôže poskytnúť takú záruku, pretože ak je ľubovoľná premisa falošná, záver môže byť súčasne pravdivý i falošný. Ľubovoľná formálna chyba alebo logický omyl podobne ruší deduktívne usudzovanie. Aby bol výrok pravdivý, argument a všetky jeho premisy musia byť pravdivé.

Nasledujúce strany prinášajú krátky prehľad frekventovanejších omylov aj s kognitívnymi skresleniami, ktorých sa jednotlivci neúmyselne dopúšťajú. Autor je presvedčený, že ich analýzy môžu prispieť k zvýšeniu platnosti a spoľahlivosti myslenia v situáciách každodenného života a tým redukovať aj hlúposť.

Argumenty ad hominem

Omyly typu *ad hominem* (proti osobe) sa pokúšajú skôr o znevažovanie ľudí, ktorí tento výrok akceptujú. Vyskytujú sa vo viacerých verziách. Napríklad sa uvádzajú urážlivé argumenty spochybňujúce individuálne charakteristiky jednotlivca – jeho vek, charakter, rodinu, pohlavie, etnicitu, vzťah, socioekonomický status, profesijné, náboženské alebo politické presvedčenie. Inak povedané, argumenty tohto typu naznačujú, že posudzovanú osobu nemožno brať vážne – argument je zameraný skôr proti samotnému jednotlivcovi, než proti jeho pozícii. Príkladom *argumentu ad hominem* je výrok: *Jeho práci sa nedá veriť, napísal ju len preto, aby ho nevyhodili zo školy.*

Vina priradovaním argumentov (tiež nazývané *otravovanie studní*) často neútočí priamo na subjekt, ale na ľudí, s ktorými má niečo spoločného. Preto

sa často napáda alebo spochybňuje reputácia toho, s kým hodnotený zdieľa názory alebo presvedčenia.

Argumentum ad misericordium (Apel na ľútosť)

Uvedená forma omylu je založená na potrebe prejavíť sociálnu senzitivitu a podporu. Prejavuje sa účelovým zabúdaním chýb a omylov, ako aj navodením sympatií k niekomu, kto sa správa chybné alebo porušuje pravidlá: *Eve sa nevydarila skúška z psychológie. Poprosila však učiteľa, aby jej nedal zlú známku, pretože jej matka má problémy so srdcom a táto informácia by mohla zhoršiť jej zdravotný stav.*

Argument z ignorancie (Apel na ignoranciu)

Tohto omylu sa dopúšťajú jednotlivci vtedy, ak sú presvedčení, že niečo je pravdivé len preto, že sa nezistilo, že je to falošné, alebo je falošné preto, že sa nepreukázala pravdivosť. Avšak omyl vyplývajúci z apelu na ignoranciu možno postrehnúť vtedy, ak sa rovnaký argument použije na podporu dvoch rôznych záverov (napríklad, nemožno preukázať, že duchovia neexistujú, ani že existujú). Preto tento *nedostatok poznania* možno použiť ako argument pre obe alternatívy. Konkrétny príklad: *Posledný bod správy z experimentálneho výskumu uviedol, že napriek osvedčenému projektu a štatistickým procedúram sa opisovaný model nepotvrdil. Autor uviedol, že síce pôvodne predpokladal, že model je správny, avšak ak sa v tejto štúdii jeho platnosť nepreukázala, je presvedčený, že model správny nie je.* Uvedený výskumník dospel k záveru, že ak sa model v jeho prípade neosvedčil, musí byť nesprávny. Avšak vo vede, ako aj v iných oblastiach poznania, jedno zlyhanie pri dokazovaní neposkytuje nezvratný dôkaz o nesprávnosti hypotézy (Ruisel, 2011).

Omyl amfibólie

K skresleniu reálnej situácie môže dôjsť, ak jeden alebo viac výrokov je použitých dvojznačne. Napríklad veta: *Máme zajtra našich rodičov na obed,* môže napriek správnej gramatickej štruktúre vyvolávať nedorozumenia.

Cudzinca, ktorý nepozná zvyky určitej krajiny, môže táto veta pomýliť a preto uvažuje o kanibalizme. Do tejto kategórie výrokov sa zaraďujú aj príklady z histórie. Napríklad ruská cárovná Mária Fjodorovna podľa legendy pomocou čiarky zachránila život svojho milenca. Jej cársky manžel pôvodne podpísal rozsudok: *Omilostiť nemožno, poslať na Sibír*. Cárovná však posunom čiarky zmenila text: *Omilostiť, nemožno poslať na Sibír*.

Omyl šikmej plochy

Tento omyl sa najčastejšie realizuje sledom reakcií, ktoré naznačujú, že určitý krok zlým smerom spúšťa sled fatálnych alebo inak nežiaducich situácií. Napríklad odporcovia eutanázie neraz argumentujú, že jej povolenie vyvolá zoslabenie rešpektu k ľudskému životu, čo povedie k vzniku totalitného štátu, ktorý umožní rutinné odstraňovanie starých, slabých alebo politicky bezvýznamných jednotlivcov. Niektoré argumenty šikmej plochy môžu byť oprávnené, ale ich používanie by sa nemalo zveličovať, najmä pri nedostatočných dôkazoch alebo pri snahe o zastrasovanie oponentov. Často vedú k tzv. pesimizácii, keď sa na základe čiastkových poznatkov odvodzujú nepriemerané zovšeobecnenia o tom, ako je všetko zlé, nemožné a stratené. Tento argument môže tiež viesť k vytváraniu stereotypov a predsudkov, najmä pri cielenom útoku na politické, kultúrne a názorové menšiny. A argument o pôsobení šikmej plochy môže zdôvodňovať prijímanie jednostranných a kategorických riešení najmä v situáciách (často mediálne umelo vyvolaných), keď údajne každý už má *všetkého dost*.

Strach zo zlyhania

Táto negatívna emócia sa prejavuje už na nižších vývinových stupňoch. Napríklad študenti sa neraz zdajú byť veľmi schopní, avšak niekedy akoby neboli ochotní riskovať zlyhanie. Mnohí ľudia nevyužijú primerane svoj vysoký myšlienkový potenciál, pretože im v tom bráni strach zo zlyhania. V školských podmienkach sa neraz vyhýbajú náročnejším výberovým predmetom, pretože sa obávajú, že ich nevládnu. Preto si radšej vyberajú kurzy, ktoré sú síce ľahšie, avšak nemajú z nich taký úžitok. Neskôr, už ako právnici alebo lekári, prípadne vedci alebo podnikatelia, sa kvôli strachu zo zlyhania vyhýba-

jú projektom, ktoré by im umožnili nádejnú kariéru. K podobným situáciám často dochádza aj pri nadväzovaní sociálnych vzťahov. Avšak v niektorých prípadoch strach zo zlyhania môže mať racionálny podklad. Ak sú dôsledky zlyhania veľmi výrazné, strach môže pôsobiť produktívne. Napríklad stratégia nukleárnej prevencie je založená na strachu zo zlyhania. Podľa tohto teoretického predpokladu žiadna krajina neodšartuje nukleárnu vojnu, pretože jej dôsledky by boli katastrofou nielen pre súperov, ale aj pre ňu samotnú.

Chybné prisudzovanie viny

Niektorí pozorovatelia mávajú dojem, že v bežných situáciách každodenného života neurobili nič nesprávne a vždy sa snažia obviňovať ostatných, často aj z malicherných príčin. Iní často obviňujú seba za všetko, bez ohľadu na svoje role. Prpisovanie viny môže vážne limitovať sebarealizáciu jednotlivca. Sternberg et al. (2000) pozorovali študentku, ktorá si pri výskumoch počínala veľmi schopne. Profesori ju síce hodnotili vysoko, no ona sama nebola so sebou spokojná a neustále si vyčítala vinu za všetky nedostatky, ktoré sa v laboratóriu vyskytli. Dostala sa až do extrémnej situácie, v ktorej sa obviňovala, že nič nerobí správne. Nakoniec z pracoviska odišla. Iný študent vystupoval opačne. Vždy sa snažil presunúť na iných vinu za problémy, ktoré sa na pracovisku riešili. Aj keď každému bolo jasné, že sa v práci príliš nepretrhne, vždy si našiel výhovorku, prečo sa mu veci nedaria. Svoje zlyhania ospravedlňoval výhovorkami zameranými na ľudí, ktorí mu údajne bránili v práci. Ak je potrebné hľadať vinníka, je dôležité najskôr ho identifikovať. Chybné prisudzovanie viny znemožňuje zmenu správania, sebareflexiu a bráni optimálnemu využívaniu schopností.

Nepozornosť (distraktibilita)

V bežnom živote sa možno stretnúť s inteligentnými ľuďmi, ktorí nie sú schopní sa dlhodobo koncentrovať. Bývajú značne roztržití a ich pozornosť je limitovaná. To obvykle znižuje ich úsilie o optimálny výkon. Do určitej miery je nepozornosť porucha koncentrácie, ktorú nie je možné primerane regulovať. Pri dostatočnej koncentrácii pozornosti by jednotlivec nemal mať vážnejšie problémy. Avšak pri ťažkostiach s koncentráciou by mal svoje pracovné

prostredie organizovať tak, aby zdroje nepozornosti minimalizoval. Napríklad vypnutím televízie alebo rozhlasu, prípadne telefónu a e-mailu alebo požiadanim ľudí, aby neklopali na dvere a podobne. Prípadne by si mal vytvoriť prostredie, ktoré mu bez zbytočnej záťaže umožní realizovať vytýčené ciele. Ak to nedokáže, môže mať ťažkosti s dosiahnutím dostatočnej výkonnosti.

Neschopnosť alebo neochota vidieť les kvôli stromom

Stáva sa, že aj všestranne schopní ľudia bývajú relatívne neúspešní pri dosahovaní svojich cieľov. Skresľujú realitu tým, že preceňujú jej určité stránky. Trápia sa kvôli maličkostiam a nie sú ochotní alebo schopní zaujať komplexnejší pohľad na svet. Neraz sa intenzívne koncentrujú na detaily vo svojom okolí, a preto nevenujú dostatočnú pozornosť makroštruktúre. Avšak v bežnom živote sa vyskytujú aj situácie, v ktorých detaily zohrávajú dôležitú úlohu. Napríklad, pri navrhovaní počítačov, lietadiel alebo áut sa aj nepatrné chyby môžu stať príčinami veľkých havárií. Na druhej strane, pri mnohých aktivitách je nevyhnutné sústrediť sa viac na celostný obraz, alebo ho aspoň nestrácať zo zreteľa. Detailisti často zámerne redukovujú čas na riešenie vážnych problémov, napríklad existenčných. Nie vždy adekvátne posudzujú zmysel toho, čo robia a čo chcú dosiahnuť. Preto strácajú nielen zmysel svojho konania, ale aj ciele, ktoré by mohli dosiahnuť.

Nedostatok rovnováhy medzi kritickým, analytickým, tvorivým a syntetickým myslením

V priebehu ľudského života sa vyskytujú obdobia, vyžadujúce od človeka kritické a analytické myslenie, prípadne kreativitu a syntetické myslenie. Avšak v reálnom živote neraz dochádza k subjektívnym skresleniam reality, napríklad k nepresným úsudkom. Niektorí jednotlivci sa trpkosťujú, že pri hodnotení tvorivosti ich učitelia podceňujú. Alebo tvrdia, že učitelia ich výkonnosť nehodnotia dostatočne vysoko, síce vyzdvihujú formálne stránky ich výkonov, ale nedoceňujú ich originálne prínosy. Aj keď majú nadpriemerné analytické a syntetické schopnosti, neraz ich nedokážu primerane aplikovať. Je dôležité sa naučiť, aký typ myslenia uprednostniť v rozdielnych situáciách a súčasne vybrať optimálny model pre danú situáciu. Bežná problémová

situácia obvykle neposkytuje dostatočný priestor na demonštráciu kreativity. Preto by nemalo stačiť, že niekto dokáže primerane analyticky a synteticky myslieť, ale mal by aj hľadať príležitosti, ktoré mu umožnia vlastné schopnosti aj tvorivo využiť.

Príliš málo alebo príliš veľa sebadôvery

Každodenný život nepochybne vyžaduje primeranú dávku sebadôvery. Vedomie bežného človeka sa bez primeranej sebadôvery stáva obeťou vlastných neúspechov. Nedostatok sebadôvery akoby zoslaboval schopnosť primerane zvládať nároky prostredia, pretože vyvoláva vážne pochybnosti o sebe. Tieto pochybnosti sú súčasťou *sebanapĺňajúceho prorocstva*. Pre dosiahnutie úspechu je však sebadôvera veľmi dôležitá a jednotlivec, ktorý nedôveruje sebe, nemôže očakávať ani dôveru od ostatných ľudí.

Na druhej strane prehnaná sebadôvera uráža iných ľudí, vyvoláva v nich nedôveru a motivuje k sociálnej odplate, ktorá signalizuje príliš seba-vedomému jednotlivcovi, že nie je taký perfektný, ako si myslí. Preto je dôležité, aby táto spätná väzba vytvorila žiaducu rovnováhu medzi extrémami – nízkou alebo prehnanou sebadôverou.

Sebanapĺňajúce prorocstvo

Tvorí formu sociálneho očakávania, ktoré ovplyvňuje situáciu tak, že sa stáva reálnou. Napríklad, vojaci cítiaci sa už pred bojom ako porazení, pravdepodobne prehrávajú. Ak rodičia a učitelia systematicky presvedčajú dieťa, že je neschopné, vyrastie z neho s najväčšou pravdepodobnosťou človek bez sebadôvery. Tieto tendencie si bystrí pozorovatelia všimli už v antickom Grécku a Indii. Nie div, že anglický poslanec a historik Edward Gibbon (1737 – 1794) v spise *Úpadok a zánik Rímskej ríše* (The history of the Decline and Fall of the Roman Empire, 1776 – 1788) konštatoval, že v priebehu tisícročí predikcia určitého správania významne zvyšovala pravdepodobnosť vlastného úspechu. Viaceré literárne príbehy sa preto stali súčasťou kultúrnej histórie ľudstva. Medzi ne patrili najmä *príbehy o Oidipovi, delfských orákulách, život Krišnu* z indického eposu *Mahábhárata*, *príbeh Romula a Réma*, *príbehy Tisíc a jednej noci* a podobné umelecké skvosty. Pôsobenie *sebanapĺňajúceho*

proroctva ilustrujú aj tri čarodejnice zo Shakespearovej drámy *Macbeth*, ktoré kráľovi predpovedali, že sa možno stane kráľom, avšak neskôr potomok jeho najlepšieho priateľa bude vládnuť namiesto neho. Zo súčasnej umeleckej tvorby možno pripomenúť napríklad pôsobenie lorda Voldemorta z *Harryho Pottera*.

Modernú verziu proroctva rozpracoval americký sociológ Robert K. Merton (1910 – 2003). Nadviazal na tzv. Thomasovu teorému, ktorú sformulovali sociológovia – manželia Dorothy a William Thomas roku 1928. Podľa nej, *ak ľudia definujú situácie ako reálne, v konečných dôsledkoch pre nich reálne sú*. Preto predpokladal, že ľudia reagujú nielen na realitu, v ktorej sa momentálne nachádzajú, ale často aj na spôsob, akým vnímajú skutočnosť a na význam, ktorý týmto pojmom pripisujú. Preto je ich správanie čiastočne ovplyvnené aj formou vnímania a významom, ktorý pripisujú určitým situáciám (pôsobiacim silnejšie, než samotné situácie). Akonáhle sa ľudia presvedčia, že určitá situácia má hlbší zmysel, bez ohľadu na to, či je alebo nie je reálna, ich očakávanie ovplyvní aj skutočné činnosti.

Merton v texte *Sebanapĺňajúce proroctvo* (Self-Fulfilling Prophecy, 1948) uviedol definíciu, podľa ktorej toto očakávanie vytvára falošnú definíciu situácie, ktorá vyvoláva nové správanie, vedúce k tomu, že pôvodne falošná predstava sa stáva skutočnou. Táto zdanlivá platnosť *sebanapĺňajúceho proroctva* vyvoláva kognitívne skreslenia. Pozorovateľ vyslovujúci proroctvo uvádza aktuálny priebeh udalostí ako dôkaz, že mal pravdu od samotného počiatku. Inak povedané, pozitívne alebo negatívne proroctvo, či už uznávaný názor alebo klamná predstava – deklarované ako pravda (aj ak sú v skutočnosti falošné) – môžu dostatočne ovplyvniť ľudí tak, že ich reakcie nakoniec naplnia očakávané proroctvo. *Sebanapĺňajúce proroctvo* často vedie ku skresleniam, pričom očakávania s tým súvisiace sa obvykle splnia.

Sebanapĺňajúce proroctvo je známe aj pod ďalšími názvami, ako napríklad *Pygmalionov efekt* (pôsobenie pozitívnych očakávaní) a *Golemov efekt* (negatívne očakávania). Podklad pre *Pygmalionov efekt* poskytol mýtus o sochárovi Pygmalionovi, ktorý vytvoril sochu krásnej ženy, do ktorej sa vzápätí zaľúbil. Socha neskôr ožila. *Galatea efekt*, druh *Pygmalionovho efektu*, spočíva v tom, že v určitých situáciách, pod vplyvom pozitívnych očakávaní (napríklad spolupracujúcich osôb) začína sa človek správať v zhode s týmito očakávaniami. *Golemov efekt* spočíva v trende, že v určitých situá-

ciách, pod vplyvom negatívnych očakávaní, sa jednotlivec správa v súlade s týmito očakávaniami.

Syndróm podvodníka

Psychologický jav, pri ktorom ľudia nie sú schopní zvnútorniť svoje úspechy. Napriek vonkajším dôkazom o svojich kompetenciách nositelia tohto syndrómu bývajú presvedčení, že sú podvodníci a že si nezaslúžia pochvalu za úspechy, ktoré dosiahli. Pripisujú ich šťastiu, náhode alebo podvádzaniu. Tento syndróm do literatúry uviedli klinické psychologičky Clanceová a Imesová (1978). Skúmali väčšie množstvo nadpriemerne výkonných žien, ktoré boli presvedčené, že nie sú dostatočne inteligentné a ostatní ich preceňujú. Syndróm sa nechápe ako mentálna porucha, ale skôr ako reakcia na vonkajšie podnety a udalosti. Ide o neadekvátne *interné prežívanie vlastnej intelektovej úrovne* u ľudí, ktorí sú síce veľmi úspešní, avšak nedokážu svoj úspech spracovať. Zásadne odmietajú názor, že k úspechu sa dopracovali svojimi schopnosťami. Odmietajú pozitívne informácie o svojich prednostiach, pretože nie sú podľa nich v súlade s ich adekvátnosťou úspechu. To môže prispieť aj k ich neadekvátnemu, resp. hlúpemu správaniu.

Dunning – Krugerov efekt

Je to ďalší efekt, podľa ktorého k skresľovaniu reálnych javov dochádza neprimeraným sebahodnotením podľa jednej z dvoch alternatív:

- nekalifikovaní jednotlivci trpia iluzórnou nadradenosťou, pretože mylne preceňujú svoje schopnosti. Ich hodnotenie je ovplyvnené metakognitívnou neschopnosťou nekalifikovaného jednotlivca, ktorý nedokáže primerane stráviť svoj hendikep,
- schopní jednotlivci s nízkou sebadôverou môžu chybné predpokladať, že ostatní ich posudzujú rovnako.

Tieto javy overovali sériou experimentov Dunning a Kruger (1999) z Cornellovej univerzity. Inšpiráciu získali zo súdnej kauzy s bankovým zlodejom, ktorý si natrel tvár citrónovou šťavou, pretože bol presvedčený, že ho nezachytia bezpečnostné kamery. Dospeli k záveru, že nerealistické posudzovanie situácií do značnej miery vyplýva z nedostatočných kompetencií.

Z tohto hľadiska analyzovali aj rozmanité aktivity, ako je chápanie prečítaného textu, riadenie motorových vozidiel, alebo hranie šachu či tenisu.

Podľa oboch autorov, chyby vo vlastnom hodnotení u neschopných prameňa z nedostatočného poznania seba, zatiaľ čo chybné hodnotenie u schopných vyplýva z chýb týkajúcich sa odhadu iných ľudí. Preto podľa Krugera a Dunninga (1999) nekompetentní ľudia

- 1) preceňujú svoje schopnosti,
- 2) nedokážu primerane hodnotiť skutočné schopnosti iných ľudí,
- 3) neuvedomujú si vlastnú nekompetentnosť,
- 4) reflektujú a priznávajú si predchádzajúce nedostatky, ale len ak sa ich zbavili.

Pohľad do filozofickej a krásnej literatúry naznačuje, že Dunning – Krugerov efekt uvádzali aj mnohé historické osobnosti, ako napríklad Konfucius (*Reálne poznanie vyžaduje poznať rozsah vlastnej ignorancie*), Lord Bertrand Russell (*Jednou z bolestných vecí našej doby je, že ľudia, ktorí sa cítia sebaistí, sú hlúpi a tí s dostatočnou predstavivosťou a chápaním, sú naplnení pochybnosťami a nerozhodnosťou*) alebo Charles Darwin (*Neznalosť vyvoláva väčšiu dôveru než vedomosti*). A na záver tejto časti možno pridať Shakespearovu poznámku z hry *Ako sa vám páči* (*Hlupák si myslí, že je múdry, ale múdry sa pokladá za hlupáka*).

Brainstorming (Búrka mozgov)

Je populárnou metódou skupinovej diskusie. Jej cieľom je nachádzanie nových riešení a postupov, ktoré možno využívať v činnosti firmy, výskumného ústavu, školy alebo inej inštitúcie. Brainstormingu sa obvykle zúčastňujú ľudia, ktorí sú formálne spojení, ako sú pracovníci firiem, členovia vedeckého alebo športového tímu a podobne. V priebehu diskusie jej účastníci navrhujú určité spôsoby riešenia vytýčených problémov. Priebeh týchto diskusií sa riadi zásadou *Nekritizuj!* Účastníci podávajú svoje návrhy bez obáv, že ich ostatní spochybnia a negatívne zhodnotia. Brainstorming sa realizuje v priebehu jedného alebo viacerých stretnutí. Očakáva sa, že diskusie vyvrcholia výberom takého riešenia, ktoré pokladá väčšina účastníkov za najlepšie.

Kognitívna disonancia

Môže významne prispievať k výskytu hlúpeho správania. Reprezentuje psychický stav, ovplyvnený rozdielmi medzi reálnym správaním a presvedčením o účinkoch tohto správania. Inak povedané, vzniká konflikt medzi tým, čo človek robí a tým, čo mu je o určitej problematike známe. Pojem *kognitívnej disonancie* zaviedol americký psychológ Leon Festinger (1919 – 1989) v publikácii *Teória kognitívnej disonancie* (A theory of cognitive dissonance, 1957). Po 2. svetovej vojne konflikt medzi tým, čo človek robí a tým, čo skutočne pozná, začal postupne zaujímať aj sociálnych psychológov. Súviselo to, okrem iného, aj s úsilím o pochopenie motívov, akými sa riadili vojnoví zločinci (*vymedzenie banality zla*). Je všeobecne známe, že samotný jav *kognitívnej disonancie* je starý ako ľudstvo samo. Z axiologickej či religióznej perspektívy sa prejavuje ako konflikt svedomia (ako písal apoštol Pavol v *Liste Rimanom: Nerozumiem príliš tomu, čo robia, pretože nerobia to, čo chcú, ale to, čo nenávidia – to vlastne robia*). *Kognitívna disonancia* sa najčastejšie týka situácií, pri ktorých dochádza k prekračovaniu právnych i sociálnych noriem, k narúšaniu prijatých zvykov, k prejavom správania, ktoré možno hodnotiť ako trestuhodné, egoistické a neetické. Významnou charakteristikou *kognitívnej disonancie* sú negatívne emócie, ktoré sú nepríjemné a vyvolávajú stres a psychické nepohodlie, prípadne až trápenie, a preto sa človek usiluje *kognitívnu disonanciu* redukovať. Všeobecne známym príkladom *kognitívnej disonancie* je dilema fajčiara, ktorý sa dozvie, že fajčenie je škodlivé pre jeho zdravie. Svoju *kognitívnu disonanciu* môže redukovať niekoľkými spôsobmi: odmietnuť fajčenie, ďalej fajčiť a bagatelizovať riziká alebo prijať kompromisné riešenie, napríklad fajčiť ďalej, ale zdravšie sa stravovať a viac športovať.

Sociálny dištanc

Ilustruje intenzitu vzťahov, ktoré sú jednotlivci pripravení nadväzovať s ľuďmi z odlišnej sociálnej skupiny. Môže ísť o príslušníkov národnostných, náboženských, profesijných, etnických alebo rasových skupín. *Sociálny dištanc* (vzdialenosť) od ľudí z odlišnej sociálnej skupiny sa obvykle manifestuje vymedzením intenzity vzájomných vzťahov, od pomerne voľných až po výrazne blízke. Predpokladá sa preto, že ak je jednotlivec schopný akceptovať

človeka odlišnej rasy alebo vyznania ako potenciálneho člena rodiny (zaťa alebo syna), tým skôr ho prijme ako suseda, kolegu, obyvateľa rovnakého mesta a podobne. A naopak, ak nie je ochotný pripustiť, že takýto človek by mohol bývať v rovnakom kraji alebo meste, je veľmi nepravdepodobné, že bude ochotný s ním nadväzovať bližšie rodinné vzťahy.

Skupinová polarizácia

Mnohé rozhodnutia, ktoré výrazne ovplyvňujú každodenný život i smerovanie do budúcnosti, sa realizujú v širších sociálnych podmienkach. Moderná spoločnosť je natoľko rôznorodá, že ani silní individualisti (diktátori alebo šéfovia veľkých korporácií) nemôžu ignorovať skupinové vplyvy. Pri diskusii o dôležitosti skupinového riešenia problému je žiaduce spomenúť najmä skupinovú polarizáciu (Ruisel, 2004).

Dôvodom, prečo sú dôležité rozhodnutia často zverované skupinám je, že sa predpokladá, že tímoví partneri sú opatrnejší i uvážlivejší a že sa skôr vyhnú hrubým omylom než jednotlivci. Dochádza k tomu vždy?

Zdá sa, že odpoveď na túto otázku do značnej miery závisí od východiskových pozícií. Prejavuje sa tu tendencia, že spoločná skupinová diskusia o problémoch zvyšuje extrémne pozície. Ide o jav skupinovej polarizácie. Ak je skupina spočiatku všeobecne konzervatívna, jej konečné postoje bývajú po diskusiách ešte konzervatívnejšie. Alebo postoje liberálnych účastníkov sa po diskusiách stávajú ešte liberálnejšie.

Prečo k tejto skupinovej polarizácii dochádza? Jednou z možností je predpoklad, že ak sú jednotlivci priťahovaní k skupine a usilujú sa získať skupinový súhlas, pokladajú sa za nositeľov postojov, v skupine hodnotených kladne. Preto k postupnej polarizácii dochádza najmä v kohezívnych skupinách, zložených z podobných jednotlivcov. Ako významný faktor môže pôsobiť fakt, že počas skupinových diskusií sa ľudia dozvedajú argumenty, ktoré predtým nebrali do úvahy. Také dodatočné podporné dôkazy prispievajú k validite východiskových postojov, čo môže viesť k extrémnejším presvedčeniam.

Skupinové myslenie

Priame spojenie s hlúposťou sa môže dosahovať aj prostredníctvom skupinového myslenia. Významnú ilustráciu tohto predpokladu poskytuje dobrodružná vojenská akcia, ktorá prebehal roku 1961 na Kube. Oddiely kubánskych emigrantov s americkou leteckou podporou sa vylodili v Zátokke sviň, kde ich čakali kubánski vojaci a pripravili im zahanbujúcu porážku, ktorá vyvrcholila výmenou zajatcov za americké traktory. Neskôr sa jeden z poradcov prezidenta Kennedyho pozastavil nad hlúposťou plánu invázie, podľa ktorého sa predpokladalo, že k útočníkom sa postupne pridajú obyvatelia a zvrhnú Castrov režim. Nad nedokonalosťou plánu sa neskôr pozastavil aj sám prezident. Analýzam takýchto udalostí sa špeciálne venoval sociálny psychológ Irving Janis (1918 – 1990), ktorý venoval vedeckú kariéru analýze rôznych foriem skupinového myslenia.

Skupinové myslenie je sociálno-psychologický jav, ktorý sa prejavuje za stresujúcich podmienok v obzvlášť súdržných skupinách orientovaných na dosiahnutie súhlasu s posudzovanými aktivitami, a preto členovia skupiny obmedzujú svoje kritické myslenie a sú pripravení akceptovať ľubovoľný návrh prednesený vodcom alebo väčšinou prítomných. V snahe zostať lojálnymi, držia sa línie, ku ktorej skupina programovo smeruje, dokonca aj vtedy, keď je evidentné, že táto činnosť je neúspešná a vyskytujú sa aj lepšie alternatívy. Jednotlivec, ktorý vyjadrí rezervovanosť k smerovaniu skupiny, je okamžite nabádaný k skupinovej lojalite. Myšlienkoví cenzori v rámci skupiny chránia svojich členov pred informáciami, ktoré by mohli ohroziť ich súhlas a spoluprácu. Za týchto okolností sa dokonca aj inteligentný človek dobrovoľne vzdáva nezávislého myslenia a odmieta uvažovať o alternatívach prijímaného riešenia. V skupine dochádza k ilúzii jednomyselnosti, ktorá sa často prijíma na základe ideovej alebo hodnotovej zhody. Podľa Janisa (1983) symptómami vzniku skupinového myslenia sú: 1) ilúzia nezraniteľnosti, 2) kolektívna racionalizácia, 3) presvedčenie o vrodenej nadradenosti skupiny, 4) stereotypy o svete mimo skupiny, 5) priamy tlak na nesúhlasiacich, 6) sebacenzúra, 7) ilúzia jednoty a 8) myšlienková autocenzúra. Vplyvom týchto symptómov často dochádza k 1) nekompletnému zoznamu možných alternatív, 2) nedostatočnému prehľadu objektívnych faktov, 3) zlyhaniu pri hodnotení rizík vybranej voľby, 4) slabému informačnému výberu, 5) selek-

tívnemu posunu v spracovávaní informácií, ktoré sú k dispozícii, 6) zlyhaní pri prehodnotení alternatív a 7) zlyhaní vo vypracovávaní plánov.

Podľa Janisa (1983) skupinovému mysleniu možno predchádzať. Vodcovia skupín by mali nielen aktívne podporovať a odmeňovať kritické myslenie, ale dokonca aj nesúhlas medzi členmi skupiny. Viacero plánovacích a hodnotiacich skupín s rôznymi lídrami by malo zabrániť formovaniu izolovaných vnútorných podskupín. Na každom stupni skupinového uvažovania by sa mali brať do úvahy aj pochybnosti, ktoré môžu vzniknúť a skupina by mala preto prijímať pri posudzovaní aj alternatívne postupy.

Prokrastinácia

Predstavuje výraznú tendenciu posúvať plnenie povinností a úloh na neskorší čas. V praktickom živote neraz dochádza k odkladaniu dôležitých a urgentných úloh v porovnaní s menej naliehavými, prípadne k odsúvaniu menej atraktívnych úloh, niekedy až na *poslednú chvíľu* pred uplynutím termínu.

Prokrastinácia je pravdepodobne ovplyvnená hedonizmom posudzovateľa, o ktorom sa predpokladá, že sa vyhýba negatívnym emóciám a oddaľuje stresujúce úlohy. Presvedčenie, že jednotlivec intenzívnejšie koná pod tlakom, tiež podporuje odkladanie úloh. Niektorí psychológovia hodnotia takéto správanie ako mechanizmus zvládania úzkosti spojenej s počiatkom alebo kompletizovaním ľubovoľnej úlohy alebo rozhodnutia. Podľa Steela (2010), úzkostní ľudia sa svojím správaním príliš nelíšia od menej úzkostných. Popri úzkosti je nevyhnutné venovať pozornosť aj ich impulzívnosti, pretože sa predpokladá, že k vyhýbavému správaniu dochádza najmä u úzkostných a súčasne impulzívnych jednotlivcov. Podľa Schrawa et al. (2007) by sa pri *prokrastinácii* mali brať do úvahy také kritériá, ako sú kontraproduktívnosť, zbytočnosť a zdržovanie. *Prokrastinácia* môže vyvolávať stres, pocity viny a stratu sebadôvery, ale aj sociálny nesúhlas, ktorý vyplýva z neplnenia povinností alebo záväzkov. Aj keď sa mierna úroveň *prokrastinácie* pokladá za akceptovateľnú, problémom je jej chronická forma, ktorá dokonca môže brániť primeranému uplatneniu v každodennom živote. K chronickej forme dochádza aj pôsobením psychických porúch. *Prokrastinátori* mávajú problémy pri hľadaní sociálnej podpory pri zvládnutí sociálnej stigmy a všeobecného presvedčenia, že ich správanie vyplýva z lenivosti alebo z nedostatočnej výkonovej

motivácie. Na druhej strane, *prokrastinácia* môže zvyšovať dôležitosť niektorých aktivít.

Z psychologického hľadiska sa zistilo, že *prokrastinácia* nemusí súvisieť s úzkosťou, ale ani s perfekcionizmom. Na druhej strane ju však sprevádza nedostatok sebadôvery alebo nedostatočná motivácia pre realizáciu rôznych úloh (najmä vyvolávajúcich nudu a apatiu). Tieto charakteristiky sa neraz používajú ako kritériá svedomitosti, zatiaľ čo úzkosť a iracionálne presvedčenia, ako je aj perfekcionizmus, súvisia skôr s neurotizmom. Úzky vzťah sa zistil medzi *prokrastináciou* a iracionalitou. Podľa Steela (2010) *akcie musia byť odložené a tento odklad musí reprezentovať slabé, neadekvátne alebo neefektívne plánovanie*. Sarmány-Schuller (1999) v školských podmienkach zistil, že študentov s výraznou *prokrastináciou* charakterizuje obmedzená potreba kognícií a zníženie sebavedomia pri riešení problémov a pri vysokej hypervigilancii.

Tolstojov syndróm

Nazýva sa podľa spisovateľa a šľachtica Leva Nikolajeviča Tolstého (1828 – 1910) a slúži na analýzu správania ľudí, ktorí ignorujú pravdu aj napriek presvedčivým dôkazom. Spisovateľ metaforicky konštatoval, že väčšina ľudí, vrátane tých, ktorí v pohode zvládajú najzložitejšie problémy, len zriedka dokáže prijať najjednoduchšiu a najsamozrejmšiu pravdu, ak by podľa nej museli priznať nesprávnosť myšlienok, ktoré predtým hrdou učili iných a ktoré majú zafixované ako súčasť svojho života. Na tieto úvahy nadväzovali aj ďalšie, podľa ktorých aj najťažšie témy možno vysvetliť i veľmi nechápavému človeku, ak by predtým nemal o nich nejaké poznatky, avšak najjednoduchšie veci nemožno objasniť ani najinteligentnejšiemu človeku, ak je pevne presvedčený, že už pozná, bez tieňa pochybností to, čo leží pred ním.

Tieto úvahy formuloval spisovateľ, ktorý intenzívne analyzoval podstatu ľudského života a vo svojej päťdesiatke takmer spáchal samovraždu, pretože nedokázal nájsť zmysel života. Neskôr ho našiel v pacifizme, anarchizme a vegetariánstve. Sám sa vyhlasoval za kresťanského anarchistu, aj keď odmietal pôsobenie oficiálnych cirkevných štruktúr. V súčasnosti sa *Tolstojovmu syndrómu* často pripisuje skresľovanie usudzovania v praktických oblastiach politiky.

Uprednostňovanie starších informácií

Upozorňuje na riziko skresľovania poznatkov, vyplývajúce najmä z experimentálnych manipulácií. Zistilo sa, že sa preceňujú poznatky, ktoré sa jednotlivец dozvedel skôr (*efekt prvotnosti*), aj keď ich presné poradie nie je dôležité. Napríklad, ľudia pozitívnejšie hodnotia toho, kto je opísaný ako *inteligentný, pracovitý, impulzívny, kritický, tvrdohlavý a závistlivý*, než keď je charakteristika zložená z adjektív podaná v opačnom poradí. Tento iracionálny *efekt prvotnosti* nie je len v súlade s rovnakým pamäťovým efektom, podľa ktorého skoršie položky v sérii vytvárajú silnejšiu pamäťovú stopu. Skreslené interpretácie ponúkajú vysvetlenie tohto efektu aj tým, že ľudia pri registrácii počiatočného zoznamu formujú pracovnú hypotézu, ktorá ovplyvňuje ich ďalšiu interpretáciu informácie (Nickerson, 1998).

Schémy

Schémy predstavujú trvalé vzory činnosti, ktoré si ľudia postupne osvojujú pravidelným opakovaním, alebo sa ich naučili. Dynamický charakter *schém* naznačuje, že pod vplyvom nových informácií môžu podliehať zmenám. Do psychologického myslenia *schému* uviedol nemecký psychológ Otto Selz (1881 – 1943). Podľa neho je riešenie problémov založené na dopĺňaní určitých významových celkov. *Schémy* tohto typu obsahujú tendenciu po doplnení a tým aktívne ovplyvňujú ďalší priebeh poznávania. Dochádza k *aktualizácii podnetov*, ktoré sa však pôsobením chybných *schém* stávajú nepresné. Na dynamický a vývinový charakter *schém* a na ich vplyv na správanie upozorňoval aj švajčiarsky psychológ a epistemológ Jean Piaget (1896 – 1980). Úlohu pamäťovej zložky *schémy* vyzdvihol anglický psychológ Sir Francis C. Bartlett (1886 – 1969). Podľa neho sa *schéma* chápe ako vysoko generalizovaná reprezentácia vnímaných informácií, ktorá však podlieha pôsobeniu skúseností a postojov. Prežívanie človeka má nielen individuálny, ale aj sociálny charakter. Upozornil najmä na možné skresľovanie informácií ich sériovým odovzdávaním, najmä na pôsobenie *fám* alebo tzv. *zaručeného svedectva očitých svedkov* (Bartlett, 1932/1995). Pri výskume sociálnych aspektov pamäti sa nezameral len na anglickú populáciu, ale aj na pôsobenie

schém, vznikajúcich na základe príslušnosti k určitej sociálnej alebo národnej skupine. *Schémy* sú podľa neho abstrakcie, ktoré skresľujú vnímanie a spracovanie informácií a rekonštruujú poznatky uložené v pamäti. *Schémy* sa odlišujú stupňom univerzálnosti. Niektoré sú všeobecne platné, iné sa týkajú špecifických oblastí alebo závisia od kultúrnych charakteristík. Univerzálne *schémy* sú jednotné pre všetkých ľudí a väčšinou sú vrodené, špecifické sa týkajú jednotlivcov a sú výsledkom subjektívneho prežívania, osobnej histórie a životných skúseností. Pozitívnym aj negatívnym vplyvom schém (aj ich špecifickej forme scenárov) na kognície sme sa intenzívne venovali vo viacerých výskumoch (Ruisel a Ruiselová 1990). Kultúrne *schémy* sú charakteristické pre ľudí z určitých sociálnych a národnostných skupín. Implicitné presvedčenia o charaktere rôznych spoločností môžu byť základom identifikovania sa s nimi a sú súčasťou konštruovania osobnej identity (Bačová, 1996). Podľa Kordačovej (2014) *schémy* zohrávajú významnú úlohu pri vzájomnom pôsobení kognícií, afektov, správania a vnímania seba a iných ľudí. Avšak zo svojej podstaty skutočnosť aj skresľujú, pretože sú jej zjednodušenou, *destilovanou* podobou. Vedú ku kognitívnym omylom a skresleniam a predstavujú významnú bariéru poznávacej objektívnosti a pravdy. Ruisel a Ruiselová (1990) upozornili aj na dôležitosť pochopenia *schémy* seba ako formy poznávacej generalizácie o vlastnej osobe. Ak má jednotlivec len malé skúsenosti z určitej formy sociálneho pôsobenia alebo im nevenuje primeranú pozornosť, pravdepodobne nedisponuje primerane diferencovanou schémou. Existujúce štruktúry poznatkov determinujú typ informácií, na ktoré je zameraná pozornosť, ich organizáciu i ďalšie spracovanie. Štruktúry seba sa prejavujú ako báza alebo model, s ktorým sa porovnávajú a rozlišujú významné informácie aj o ostatných ľuďoch.

*

Ako vyplýva z tejto časti textu, väčšina kognitívnych omylov vzniká prostredníctvom deduktívneho myslenia. Všeobecne sa akceptuje, že dedukcie zohrávajú pri myslení kľúčovú úlohu. Slúžia na formulovanie plánov a hodnotenie činností, uvedomenie si dôsledkov, na interpretáciu a formulovanie inštrukcií, pravidiel a všeobecných princípov, na hľadanie argumentov, hodnotenie údajov, rozhodovanie sa medzi konkurenčnými teóriami a na riešenie problémov. Svet bez dedukcií by bol svetom bez vedy, technológií, zákonov, sociálnych konvencií a kultúry. Každá náročnejšia diskusia vyžaduje ak-

ceptáciu argumentov. Ako zdôrazňujú Johnson-Laird a Byrne (1991), časť odborníkov výskyt logických chýb spochybňuje, pretože dedukcie sú založené na univerzálnych princípoch aplikovateľných na ľubovoľné obsahy a každý sa môže tieto princípy naučiť. Nemožno však prehliadnúť, že bežní pozorovatelia jednotlivé premisy neraz zabúdajú alebo ich nepresne interpretujú. Preto aj niektoré informácie spracovávajú skreslene.

OMYLY INDUKTÍVNEHO MYSLENIA

Ako je všeobecne známe, induktívne myslenie umožňuje prechod od jednotlivých faktov k všeobecným záverom. Zvyčajne sa uvádzajú tri základné formy induktívneho usudzovania: úplná indukcia, indukcia jednoduchým výpočtom (populárna) a vedecká indukcia. Pri vedeckej indukcii sa analyzuje pôsobenie časti znakov určitej triedy javov na celú triedu, pričom sa predpokladá odhalenie podstatných súvislostí, z ktorých vyplýva, že skúmaný znak je charakteristický pre celú triedu. Pri porovnávaní dosiahnutých poznatkov s východiskovými informáciami (napríklad so zhromaždeným empirickým materiálom) sa neraz zisťuje, že z nich nutne nevyplývajú, a preto ich nemožno jednoznačne potvrdiť. To znamená, že aj keď východiskové fakty skutočne existujú, alebo ak sú výroky prinášajúce určité fakty pravdivé, induktívnym postupom možno dospieť nielen k pravdivému, ale aj k nepravdivému záveru. V niektorých prípadoch sa zisťuje, že dosiahnutý výsledok, aj keď ho podporovali rôzne fakty, bol nepravdivý. Tak napríklad v biológii sa zistilo, že všetky doposiaľ známe druhy labutí majú bielu farbu a z toho vyplynul všeobecne akceptovaný záver, že všetky labute sú biele. Neskôr sa však zistilo, že tento záver je mylný, pretože v Austrálii žijú aj čierne labute. Odvtedy sa konštatuje, že v prírode sa vyskytujú nielen biele, ale aj čierne labute (aj keď tých čiernych je oveľa menej).

Možno teda konštatovať, že induktívne postupy nie sú väčšinou natoľko presvedčivé, ako deduktívne. Napríklad Galileo (1564 – 1642) experimentoval s voľným pádom predmetov. Zistil pri tom, že vo všetkých pozorovaných prípadoch sa opakoval určitý vzťah, ktorý možno vyjadriť tzv. *zákomom voľného pádu*. Čo však oprávňuje pozorovateľa predpokladať, že tento zákon platí aj v prípadoch, ktoré priamo nepozoroval a že predmety budú padať v súlade s týmto zákonom i v budúcnosti? Indukciou dosiahnuté tvrdenia

presahujú obsah východiskových viet. Vedecké teórie odvodené z empirického materiálu nie sú redukovateľné len na tento materiál, vyjadrujú väčšie množstvo poznatkov o svete. Avšak, ako vlastne možno prejsť od východiskových výrokov k všeobecným záverom, ak tieto závery z nich nevyplývajú s logickou nutnosťou? Čo oprávňuje pozorovateľa, aby akceptoval indukciu navrhované tvrdenia? Je indukcia psychologicky modulovaný subjektívny proces, alebo vyjadruje stav, ktorý možno objektívne a logicky opísať? O podstate indukcie a možnostiach jej zdôvodnenia sa diskutuje aj na základe týchto otázok.

Podľa anglického filozofa Sira Bertranda Russella (1912/1992) je pri štúdiu jednotlivých javov nevyhnutné brať do úvahy pôsobenie osobnej skúsenosti. Pozorovatelia sú obvykle presvedčení, že zajtra vyjde slnko. Prečo vlastne? Je toto presvedčenie založené len na minulej skúsenosti, alebo môže byť rozumovo zdôvodnené? Nie je ľahké identifikovať dôkazy, podľa ktorých sa dá jednoznačne usúdiť, nakoľko je, alebo nie je toto presvedčenie rozumné, ale možno aspoň zistiť, aký druh zvyčajných presvedčení by stačil, aby zdôvodnili záver, že slnko vyjde aj zajtra, ako aj mnohé iné podobné súdy, ktoré ovplyvňujú každodennú činnosť.

Je zrejmé, že na otázku, prečo jednotlivec verí, že slnko zajtra vyjde, zaznie argument: *pretože doposiaľ vyšlo každý deň*. Je presvedčený, že ak vychádzalo v minulosti, vyjde aj v budúcnosti. Na otázku, prečo verí, že bude vychádzať v budúcnosti, môže sa odvolať na zákony pohybu: Zem možno pokladať za voľne otáčajúce sa teleso, ktoré sa neprestane otáčať, pokiaľ ho k tomu neprinúti vonkajšia sila. Možno pravdaže pochybovať o istote, či je rozumné uvažovať, že sa nevyskytuje nič, čo by do týchto predpokladov zasiahlo zvonka. Podstatnú pochybnosť nastoľuje skôr otázka, či zákony pohybu budú pôsobiť aj zajtra. Len čo táto pochybnosť vznikne, pozorovateľ je v rovnakej situácii, ako keď predtým pochyboval o východe slnka. Jediným dôvodom presvedčenia, že zákony pohybu budú pôsobiť aj naďalej je, že pôsobili až doposiaľ, pokiaľ pozorovateľa znalosť minulosti vôbec oprávňuje usudzovať o niečom takom.

Skúsenosť ukazuje, že až doposiaľ časté opakovanie pravidelnej postupnosti vyvoláva rovnaké očakávanie aj v budúcnosti. Každá potrava má určitú chuť a preto býva pozorovateľ značne prekvapený, ak zistí, že obvyklý vzhľad nie je spojený s tradičnou chuťou. S predmetmi, známymi z každodenného

života, bývajú spojené určité hmatové pocity. A menej skúsení turisti bývajú pri cestách do cudziny prekvapení, ak zistia, že tam ich materinskému jazyku nik nerozumie (a domáci sa neraz rozčúli kvôli nim).

Podstata induktívneho usudzovania spočíva v realizácii zovšeobecnení. Väčšina výsledkov pozorovaní a psychologických experimentov má induktívny charakter. Vždy sa vyskytuje určitá pravdepodobnosť, avšak niekedy pomerne nízka, a preto výsledok indukcie býva aj chybný. Podľa Holyoaka a Nisbetta (1988) indukcia *rozširuje ľudské poznanie tvárou v tvár neistote*. Detailnejšie výskumy indukcie obvykle prebiehajú na troch úrovniach: 1) usudzovanie spojené s testovaním hypotéz, 2) usudzovanie prebiehajúce prostredníctvom analógií i transferu s využitím analógií pri riešení problémov a 3) rozhodovanie v stave neistoty.

Najčastejší prístup k štúdiu indukcie vo vedeckej oblasti spočíva v testovaní hypotéz. Frekventovane sa využívajú najmä tzv. *relačné pravidlá*, regulujúce usporadúvanie určitých symbolov v očakávanom poradí. Podľa Wasona (1960) sa vyžaduje pochopenie vzťahov medzi jednotlivými symbolmi. *Relačné pravidlá* dopĺňajú *konfirmačné (potvrdzujúce) tendencie*, pri ktorých si riešitelia problémov rýchlo stavajú hypotézy a následne generujú prúd aktivít v zhode s ich obsahom. Možno teda predpokladať, že princíp indukcie nemožno logicky odvodiť len z bežnej skúsenosti.

Induktívny moriak

Russell (1912/1992) upozornil na pôsobenie *relačných pravidiel* a *konfirmačných tendencií* prostredníctvom metafory *induktívneho moriaka*. Podstatu metafory opísal pomerne jednoducho:

Moriak zistil, že prvé ráno na farme ho nakrmili o 9,00 hod. Pretože dôveroval induktívnemu mysleniu, neprenáhlil sa so závermi. Postupne analyzoval situáciu a zistil, že kŕmenie začína o 9,00 hod. Svoje pozorovania rozšíril aj o ďalšie fakty a zistil, že nehľadoval ani v pondelok, ani v piatok, ani počas chladných alebo teplých dní. Nakoniec s uspokojením konštatoval, že nazbiebral dostatok informácií a dospel k záveru: *Každý deň ma nakrmiť o 9,00 hod.* Avšak pohodlný život spojený s pravidelným kŕmením narušil Štedrý deň, keď moriakovi namiesto očakávanej potraviny podrezali krk. Podľa filozofa v danom príklade nezáleží na počte prípadov, registrovaných v priebehu induktívneho

pozorovania a usudzovania. Nie je žiadna záruka, že nasledujúci prípad sa bude riadiť predchádzajúcimi, ako si to odvodili pozorovatelia.

Neskôr Russell navrhol aj variant moriaka, podľa ktorého pravdu nemožno vždy odvodiť z minulých skúseností. Ďalšia metafora opisovala farmu, na ktorej žil krdlík kurčiat. Jedno z kurčiat si pochvaľovalo, že farmár sa o ne dobre stará. Predpokladalo, že je to dobrý človek, pretože každé ráno príde a nakrmí ich. Iné kurča súhlasne dodalo, že už od malička si pamätá, ako ich farmár pravidelne krmil. S týmto názorom súhlasili aj ostatné kurčatá. Avšak v krdli sa pohybovalo aj inteligentné a trochu excentrické kurča, ktoré všeobecne dobrú náladu spochybnilo. Odkiaľ vedia, že táto starostlivosť je pre ne dobrá? Ved' si pamätá, a nebolo to dávno, že staršie kurčatá niekam odniesli a už ich nikdy nevideli. Čo sa s nimi stalo?

Niektoré kurčatá síce prežili nepokojnú noc, avšak ráno farmár prišiel ako obvykle a nasypal im zrno. Preto sa spokojne nasýtili a ich pochybnosti sa rozptýlili. Udalosti komentovali pozitívne a prejavili názor, že sa nemajú prečo znepokojovať, keďže farmár ich dostatočne krmí a tým dokazuje, že ich má rád. A je to dobrý človek. K všeobecnému súhlasu sa nepriklonilo len pesimistické kurča. Upozorňovalo, že farmár ich vykrmí a za niekoľko týždňov pravdepodobne odvezie na bitúnok. Avšak jeho upozornenie nenašlo poslucháčov. Ostatné kurčatá zhodne chválili svojho patróna a rebelanta odsúdili. O týždeň však kurčatá naložili do klieťok a odviezli na bitúnok. Farmár, ktorý každý deň krmil inteligentné kura, mu napokon zakrútil krk a tým všetkým naznačil, že predstavy sa nezhodovali s reálnym životom.

Ale napriek týmto omylom sa takéto predstavy vyskytujú aj naďalej. Viacnásobné opakovanie vyvoláva u ľudí, ale aj zvierat očakávanie, že sa určité javy budú opakovať. Podľa Russella (1912/1992) inštinkty nutkajú k interpretácii, podľa ktorej pozorovateľ verí, že slnko vyjde a zajtra, ale napriek tomu ľudia nie sú na tom o nič lepšie, ako kurča, ktorému nečakane zakrútili krkom. Treba rozlišovať medzi situáciami, podľa ktorých minulé pravidelnosti sú príčinou očakávaní v budúcnosti a otázkou, či je vôbec rozumný dôvod prisudzovať takýmto očakávaniam nejakú váhu.

Russell (1912/1992) spochybnil presvedčenie o *pravidelnosti javov prírody*, ktoré predpokladá, že všetko, čo sa už stalo alebo sa ešte len stane, je súčasťou určitého všeobecného zákona, ktorý nemá výnimky. Avšak vedecké myslenie ponúka pracovnú hypotézu, že všeobecné pravidlá s výnimkami

možno nahraďiť jednoduchšími pravidlami, ktoré už výnimky nemajú. *Neupevnené telesá vo vzduchu padajú k zemi* je všeobecné pravidlo, ktorému sa však vymykajú balóny a lietadlá. Ale zákony pohybu a zákon gravitácie o padajúcich telesách zdôvodňujú skutočný stav, podľa ktorého balóny a lietadlá stúpajú. Preto zákony pohybu a zákon gravitácie platia bez výnimky.

Všeobecné vedecké zásady, ako je presvedčenie o platnosti zákonov, alebo o tom, že každý následok nutne musí mať nejakú príčinu, závisia od indukcie práve tak, ako presvedčenia o priebehu každodenného života. Tieto všeobecné zásady pôsobia dôveryhodne preto, že pozorovatelia si v nespočetných prípadoch overili ich platnosť, ale v žiadnom ich neplatnosť. Ale to ešte nezaručuje ich absolútnu budúcu pravdivosť.

Preto poznanie, založené na skúsenosti, niečo hovorí aj o stave, o ktorom pozorovatelia nemajú dostatok skúseností a je založené na presvedčení, ktoré nemožno skúsenosťou definitívne potvrdiť ani vyvrátiť, ale ktoré je v nich tak pevne zafixované, ako iné bezprostredne vnímané skúsenosti.

Úvahy o zriedkavých javoch

Významnou súčasťou usudzovania býva spracovávanie poznatkov o javoch, ktoré sa v bežnom prežívaní vyskytujú pomerne zriedkavo. *Teória čiernej labute* predstavuje metaforu o udalostiach, ktoré prebiehajú nečakane, sú pomerne významné a často po prebehnutí udalosti sú nevhodne racionalizované. Teóriu navrhol Nassim Nicholas Taleb (2007) aby vysvetlil:

a) priebeh udalostí, ktoré vyvolávajú záujem, ťažko ich možno predpovedať, sú ojedinelé a neraz ovplyvňujú historické, vedecké, finančné a technologické usudzovanie,

b) obmedzenú využiteľnosť vedeckých metód pri interpretácii skutočne zriedkavých udalostí,

c) že psychologické rozdiely, ktoré sa vyskytujú medzi ľuďmi pri prežívaní neistoty vedú k tomu, že si dostatočne významnú úlohu zriedkavých udalostí v historických súvislostiach neuvedomujú.

Čiernu labuť ako prvý pravdepodobne opísal básnik Juvenalus, ktorý si všimol, že *rara avis in terris nigroque simillima cygno* (zriedkavý vták v krají: čierny a veľmi podobný labuti). Existencia čiernych labutí sa dlho popierala.

Dôležitosť metafory spočíva v analógii upozorňujúcej na krehkosť ľubovoľného systému myslenia.

Metafora *čiernej labute* sa často citovala vo filozofických diskusiách. Aristotelov spis *Prvé analytiky* tvorí originálny odkaz na sylogizmy, zahŕňajúce predikáty ako *biele, čierne a labuť*. Slávny filozof metaforicky používal *bielu labuť* ako príklad bežných a *čiernu labuť* ako nepravdepodobných javov. Tento príklad možno použiť na demonštráciu či už deduktívneho, ale aj induktívneho usudzovania, avšak žiadna forma usudzovania nie je neomylná, pretože pri induktívnom usudzovaní premisy argumentu môžu síce záver podporovať, ale ho nezaručujú. Pri deduktívnom usudzovaní je argument závislý od pravdivosti premís. To znamená, že chybná premisa môže viesť k chybnému výsledku, podobne ako nepresvedčivé premisy k nepresvedčivým záverom. Pôvodný výrok *všetky labute sú biele* je založený na predchádzajúcich skúsenostiach, pretože každá labuť, ktorú pozorovatelia doposiaľ videli, počuli, alebo o nej čítali, bola biela. Útok Davida Huma (1996) proti induktívnemu mysleniu a príčinnosti vyplýval z obmedzení každodenného prežívania reality, ako aj z limitov vedeckého poznania.

Zvládanie udalostí

Hlavnou ideou Talebovej knihy (2007) nie je len pokus o identifikáciu metafory *čiernych labutí*, ale aj negatívnych dôsledkov jej pôsobenia. Taleb (2007) sa podľa vlastného vyjadrenia príliš nezaujímal o bežné javy. Podľa neho temperament, etické prežívanie, ale aj osobnostné predpoklady je nevyhnutné testovať v rozdielnych podmienkach, nielen v bežných situáciách každodenného života. Možno odhadnúť nebezpečenstvo hroziace od kriminálnika vtedy, ak o nič nejde? Ako pochopiť hodnotu ľudského zdravia bez toho, aby sa brali do úvahy epidémie a nákazlivé choroby? Skutočne normálne javy sú neraz irelevantné. Významné zmeny v sociálnom živote často vyvolávajú zriedkavé, avšak závažné šoky a zmeny, zatiaľ čo doposiaľ sa skúmali hlavne javy s normálnym rozložením. Avšak preto, že normálne rozloženie ignoruje veľké odchýlky, nemožno ho použiť ako spoľahlivé kritérium pre skúmanie reality. Inak povedané, rozhodovacie teórie založené na stabilnom svete, alebo model možných výstupov ignoruje a minimalizuje udalosti, ktoré sa vyskytujú *mimo modelu*. Napríklad návrat k jednoduchému modelu den-

ného akciového trhu môže zahŕňať extrémne udalosti ako veľký burzový krach známy ako *Čierny pondelok*, ale nemusí registrovať poruchy trhov, ku ktorým napríklad došlo po atentáte na dvojčky v novembri 2001. Fixný model uvažuje podľa Taleba o *známom neznámom*, ale ignoruje *neznáme neznámo*. Avšak zriedkavé a nepravdepodobné udalosti sa však vyskytujú častejšie, než si to pozorovatelia uvedomujú. Pretože rozsah ich myslenia býva limitovaný, často k svojim úsudkom dospievajú len priamymi pozorovaniami, to jest podľa toho, čo vidia, poznávajú alebo predpokladajú. Avšak realita býva komplikovanejšia a nepredvídateľnejšia, než sa zdá na prvý pohľad. Očakávania vyplývajúce z priebehu bežných situácií, sú pre zvládnutie neočakávaných situácií menej relevantné, najmä ak dochádza k zmenám v pravidlách.

Taleb (2007) tiež uvažoval o *omyle rozprávača*, to jest tendencie jednotlivca konštruovať rôzne interpretácie viac-menej známych faktov. Avšak ak poslucháč začne nekriticky týmto historikám veriť a prispôbuje im aj konkrétne fakty, pravdepodobne sa dopúšťa omylov. Tento mechanizmus sa stáva výrazným zdrojom skresľovania poznania a umožňuje pôsobenie hlúposti.

ZÁVER

Múdroseť má v rôznych disciplínach odlišné konotácie. Napríklad v nábožneskej literatúre sa spravidla spája so špecifickými hodnotami, vrátane transcendentálnych, kým sekulárne aspekty múdrosti zdôrazňujú skôr poznanie neistoty a rôznorodosť hodnôt. Pretože múdroseť je pojem značne komplexný, experti príležitostne uprednostňujú kolekciu múdrostí pred jednotlivou kvalitou.

Je všeobecne známe, že definícia múdrosti ako vedeckého konštruktu nie je jednoduchá. Ako vyplýva z vymedzenia filozofie ako hľadania a lásky k múdrosti, ide skôr o ideál, než o stabilný stav. Úžitok a uspokojenie pre jednotlivca nevyplýva ani tak z výsledku, ako zo samotného procesu hľadania.

Učebnice múdrosti bývajú koncipované v rôznych kontextoch – teologických, filozofických, historických, sociologických, etnologických, antropologických a pochopiteľne, i psychologických. Najviac prác o múdrosti vychádza z nábožensko-teologických a filozofických tradícií, čo pravdepodobne vyplýva z faktu, že podstata múdrosti, vrátane snahy o pochopenie závažných problémov ľudskej existencie, jej zraniteľnosti, nadväzujúcej spirituality, mravnosti a expertnosti, boli jadrom náboženských a filozofických úvah už od počiatkov ľudskej existencie, keď sa začala vytvárať organizovaná forma poznania.

Psychológia sa až v posledných desaťročiach začala zaujímať o múdroseť, najskôr ako o súčasť popularizácie psychologických poznatkov, neskôr ako o kognitívny fenomén. Pritom zaradenie múdrosti do repertoára psychologického skúmania nebolo jednoduché. Ako je známe, psychológia sa najskôr orientovala na empirické merania a aplikácie poznatkov o psychomotorických funkciách. Komplexné témy ako múdroseť, ale aj osobnosť alebo motivácia, neboli príliš populárne. Avšak časom sa zvyšoval záujem aj o širšie aspekty ľudskej existencie, medzi ktoré vhodne zapadali aj zložitejšie fenomény. Preto bolo nevyhnutné uvažovať o tom, ako psychológia a iné humanitné vedy môžu prispieť k štúdiu múdrosti. Ich prínosom je však aj prepojenie medzi humanitnými a prírodnými vedami, čo umožňuje nielen intuitívny, ale aj experimentálny prístup získavania poznatkov.

Každodenné presvedčenie o múdrosti

Pri diskusiách o múdrosti väčšina ľudí reaguje pomerne pohotovo. Ich odpovede možno rozdeliť do troch skupín: 1) uvádzajú mená verejných alebo historických osobností, ktorých správanie slúži na ilustráciu múdrosti, 2) reprodukovávajú príslovia a aforizmy o múdrosti a 3) opisujú také životné problémy, o ktorých predpokladajú, že kvôli svojej komplexnosti a neistote vyžadujú pri riešení určitú úroveň múdrosti.

Múdri ľudia

Kto sú múdri ľudia, reprezentujúci verejné prototypy múdrosti? Pochopiteľne, že ich výber závisí od kultúrneho, etnického, profesionálneho alebo náboženského pozadia každej spoločnosti a často vyvoláva živé diskusie. Prečo nedochádza k výraznejšiemu súhlasu medzi účastníkmi? Najmä z dvoch dôvodov. Po prvé, pri diskusiách o jednotlivých nominantoch sa obvykle spomínajú aj chyby a slabosti, spochybňujúce ich očakávanú múdrosť (napr. u Konfucia sa obvykle pripomína jeho nevlúdnosť, u Sokrata neogabanosť, u Leonarda da Vinciho nespoľahlivosť a podobne). A po druhé, pozorovatelia si neraz vytvárajú predstavu o takej vysokej a čistej úrovni ideálu, že žiaden reálny človek nedokáže tieto prehnane požiadavky primerane spĺňať. Takúto múdrosť možno v čistej forme prežívať iba v idealizovanom stave. Múdrosť ako abstrakcia sa vyskytuje aj v niektorých historických spisoch. Napríklad Konfucius v diskusiách o múdrom človeku systematicky odmietal opísať jeho konkrétneho nositeľa. Podľa nemeckého sociológa Maxa Webera ideálny typ je špekulatívnym produktom, a preto sa v každodennom živote nevyskytuje.

Príslovia a aforizmy

Inou formou múdrosti, reprezentovanou každodennou komunikáciou, sú príslovia a porekadlá, prípadne aforizmy. Zatiaľ čo niektoré príslovia obsahujú návody na reflexívne myslenie, ktoré by mohlo inšpirovať jednotlivca k určitému konaniu, aforizmy obvykle priamo inštruujú k vykonávaniu určitej činnosti. To znamená, že nabádajú ku konaniu v konkrétnych situáciách každodenného života. V rôznych kultúrach sú všeobecne známe dva múdroslovné

aforizmy: *vyspi sa skôr, než niečo urobíš* alebo *pokús sa znova, tvoje šťastie sa môže zmeniť*.

Treba však poznamenať, že aforizmy (alebo príslovia) samé o sebe nie sú múdrosťou. Po prvé, obsah prísloví nie vždy korešponduje s empirickými dôkazmi. Po druhé, a to je dôležitejšie, individuálne položky aforizmov pravidelne upozorňujú na určité čiastkové aspekty, ktoré súvisia s múdrosťou. Avšak múdrosť je v podstate dynamickým, neurčitým stavom a pri vyjadrovaní podstaty sa často ponúkajú protikladné tendencie. Nie je preto prekvapujúce, že individuálne aforizmy neraz uvádzajú výroky, ktoré si odporujú. Napríklad príslovie *šaty robia človeka* je v protiklade s výrokom *neposudzuj knihu podľa jej obalu*.

Dôležitým zdrojom múdroslovných výrokov a aforizmov boli Siedmi mudrci, ktorí žili v 6. storočí pred Kr. Výrok *väčšina ľudí je zlých* predkladal Bias z Priene, *uvažuj o konci* sa pripisuje Chilovi zo Sparty, *odmietaj extrémny a hľadaj zlatý priemer* sa prisudzuje Kleobulovi z Lindosu. Periander z Korintu hlásal, že *pre usilovných nie je nič nemožné* a snáď najznámejším výrokom *poznaj sám seba* sa preslávil Solón z Atén.

Múdrosť ako vynikajúce riešenie ťažkých životných problémov

Významným krokom pre identifikáciu múdrosti v každodennom živote je vymedzenie životných problémov a ich riešenie, ktoré vyplýva z predpokladu, že múdrosť súvisí s ťažkými životnými problémami a s ich kreatívnym riešením.

Príklady tohto spôsobu výkladu múdrosti sa podobajú riešeniu problémov kráľa Šalamúna, riešiaceho spor medzi dvomi ženami, ktorá z nich je skutočnou matkou. Šalamún navrhol rozdeliť dieťa mečom a každej žene prideliť presnú polovicu. Biologickú matku Šalamún nepoznal, avšak určil vhodnú stratégiu pre jej identifikáciu, pričom predpokladal, že skutočná matka sa vzdá svojej polovice, len aby dieťa zostalo nažive.

Tento prejav múdrosti nepoukazuje len na fakt, že múdrosť sa zameriava na ťažké problémy ľudskej existencie a zahŕňa kreatívne spôsoby ich riešenia. Avšak od múdrosti sa očakáva aj také riešenie zložitých situácií, ktoré umožňuje primeranú sebarealizáciu jednotlivca. Preto bolo nevyhnutné identifikovať biologickú matku a umožniť jej, aby naplnila svoje očakávania. Zámer

prispievať k morálne legitímnej pohode seba a iných je nevyhnutnou súčasťou každodenných koncepcií múdrosti. Ak nadpriemerné poznávacie schopnosti slúžia k využívaniu iných ľudí alebo ku konaniu len vo vlastný prospech, neopierajú sa o múdrosť.

Vymedzenia múdrosti

Po prvé, múdrosť predkladá zložité otázky regulácie života a existenciálnych podmienok – a tým sa odlišuje od iných foriem každodenného poznania. Prekračuje bežný zdravý rozum a praktické poznanie zákonitostí fyzikálneho i sociálneho sveta. Prichádza do kontaktu s významnými existenciálnymi situáciami, ovplyvňujúcimi reguláciu a zmysel života jednotlivca. Múdrosť zahŕňa aj poznanie, prekračujúce úroveň, ktorú je človek schopný porozumieť a zvládnuť. Pri obsahovom vymedzení zmyslu múdrosti možno podľa Karla Jaspersa hovoriť o tzv. hraničných situáciách.

Druhý prístup, zdôrazňujúci, že múdrosť zahŕňa poznanie limitov poznania a neistôt sveta naznačuje, že múdrosť nie je založená na vedeckých a technologických poznatkoch. Poznanie vyplývajúce z múdrosti zahŕňa pochopenie limitov vedy, napríklad v situáciách, týkajúcich sa spirituality a zmyslu života, prípadne pochopenia podmienok, v ktorých ľudia žijú, vrátane neznámych i neistých podnetov. Preto viacerí autori argumentovali, že podstatou múdrosti je poznanie limitov vlastného poznania. Avšak napriek obmedzeniam a neistotám možno očakávať, že múdrosť vedie človeka užitočným smerom. Napríklad k prudencii (umiernenosti), ktorá ho chráni pred rizikami vyplývajúcimi z prehnane rýchlych odpovedí a z príliš pohotových riešení.

Tretí znak, podľa ktorého múdrosť je nadradenou úrovňou poznania, posudzovania a podpory, reprezentuje najvyššiu hodnotu, ktorú individuálne i sociálne myslenie môže dosiahnuť; a preto sa často posudzuje ako utopické alebo božské. Múdrosť tvorí ideál, ku ktorému sa možno približovať, no nemožno ho dosiahnuť. V každom prípade úroveň excelentnosti, prisudzovanej múdrosti, sa týka výnimočných činností, dosiahnuteľných len ojedinele.

Štvrtý znak, podľa ktorého múdrosť je poznaním s mimoriadnou šírkou, hĺbkou a rovnováhou zdôrazňuje, že pôsobí integračne, zameriava sa na celok a vyvažuje a zmierňuje jednotlivé časti. Reprezentuje viac, než špeciali-

zované poznanie v užšom slova zmysle, Aristotelov výrok, že *múdry organizuje*, sa preniesol do moderných názorov o integračných štruktúrach a funkciách múdrosti. Naznačuje, že múdrosť posudzuje jednotlivé časti s prihliadnutím k väčšiemu celku. Táto čiastková vlastnosť múdrosti sa často identifikuje ako poznanie z odstupe alebo nadhľadu, ktoré posudzuje súčasnú realitu vo vzťahu k minulosti a budúcnosti a je nadradené nad emočnými a intelektuálnymi zložkami problémov.

Podľa piateho znaku múdrosť presadzuje dokonalý súlad medzi myslou a charakterom, perfektnú organizáciu poznania a cnosti. Chápanie múdrosti ako najvyššej formy integrácie mysle a duše vyplýva z religiózneho pôvodu pojmu. Preto je intenzita spojenia medzi predstavami a správaním často ovplyvnená pôsobením medzi kognitívnymi (filozofickými) a náboženskými formami múdrosti. Na druhej strane v Západnej Európe vplyvom historického súboja medzi filozofiou (vedou) a náboženstvom vznikli pojmy múdrosti, rezervované skôr pre teoretické aspekty myslenia, než pre integráciu myslenia a správania.

Šiesty znak, že múdrosť je poznanie prežívané kvôli vlastnej seberealizácii, upozorňuje podobne ako štvrtý znak, na možnosť účelového spojenia vlastnej dispozície s motivačnými cieľmi múdrosti. Múdrosť nereprezentuje len poznanie využívané v prospech jednotlivca. Neindikuje len vysokú úroveň dozrievania vlastnej osobnosti, ale aj iných ľudí. Múdrosť sa preto pokladá nielen za osobné, ale aj za skupinové dobro. Tento znak vyzdvihuje morálnu dimenziu múdrosti. Zjednodušene možno konštatovať, že múdrosť sa pokladá za *vlastnosť božiu a nie diablovu*, atribút kráľov, zaujímajúcich sa o blaho poddaných a nie diktátorov, využívajúcich machiavellistické stratégie ovládania ľudí. Tiež sa pokladá za schopnosť poradcu poskytovať užitočné rady ľuďom v ťažkej životnej situácii a nie kvôli uspokojovaniu vlastných potrieb. Krátko povedané, poznanie zlého alebo sebecky orientovaného človeka, napriek primeranému expertnému chápaniu jednotlivých súvislostí, sa nehodnotí ako múdrosť. U múdrosti sa predpokladá poznanie, realizované dobromyseľnou a nie nečestnou alebo zlomyseľnou osobnosťou.

Siedmy znak, podľa ktorého sa múdrosť ťažko dosahuje, ale ľahšie identifikuje, ak sa manifestuje vonkajším správaním je, že múdrosť bez ohľadu na mimoriadnu úroveň excelentnosti je súčasťou každodennej reality a osobného prežívania. To znamená, že múdrosť nepôsobí mimo reálneho života, tvorí

súčasť určitej kultúrnej mentality a sebaobrazu jednotlivca. Ako je všeobecne známe, z výskumov pamäti a učenia vyplýva, že zapamätané epizódy možno ľahšie identifikovať, než reprodukovať. Podobná situácia platí i pre múdrosť. Aj v prípadoch, keď jednotlivec nie je schopný múdrosť dosiahnuť, usiluje o jej hľadanie a poznanie. Múdrosť napriek svojej výnimočnosti a komplexnosti nie je úplne skrytá, aby ju chápali iba vybraní jednotlivci. Naopak, všetci sa do určitej miery s múdrosťou identifikujú a registrujú jej výnimočnosť. Múdrosť je preto súčasťou sociálnej interpretácie sveta.

Iné prejavy múdrosti

Okrem týchto zdanlivo univerzálnych názorov o múdrosti možno uvažovať aj o iných súvislostiach. Do popredia záujmu sa dostávajú typy múdrosti. Keďže múdrosť je značne komplexná, nie všetky jej zložky spolupôsobia v rámci jednej osobnosti. Vymedzujú sa preto jednotlivé typy, znamenajúce prístupy k rôznym aspektom múdrosti. Ide o plný rozsah teoretických a praktických schopností alebo o určité spektrum relevantných emócií, vrátane melanchólie a optimizmu. Podľa nemeckej antropologičky Aleidy Assmannovej na základe historických analýz možno rozlišovať múdrosť rodičovsko-autoritatívnu, súdne-kráľovskú, magickú a skeptickú.

Iné typy múdrosti ponúkla sapienciálna literatúra *Starého zákona* v rámci spôsobov riešenia kľúčových životných problémov.

Významným aspektom múdrosti, ktorý možno zaradiť medzi univerzálne kategórie, je sociálne chápanie, naznačujúce, že múdrosť je skupinovým poznaním. Z toho vyplýva, že múdrosť je charakteristickým znakom kultúrnej evolúcie. Sociálne poznanie zahŕňa rôznorodé aspekty a štýly poznávania a správania. Na druhej strane nemožno odmietnuť ani individuálne stránky múdrosti, ilustrované najmä silným dôrazom na múdrych jednotlivcov typu Šalamúna.

Medzi osobnostnými vlastnosťami dôležitými pre múdrosť sú aj reflexivita a sklon ku skepticizmu. V tejto súvislosti Paul Baltes upozornil na pôsobenie *konštruktívnej melanchólie*. Múdrosť prekonáva extrémny a prejavuje tendenciu k optimálnym výkonom, k čomu prispieva primerané sebahodnotenie jednotlivca. Pozornosť sa venuje aj prezentovaniu metafyzických tém, ako sú napríklad otázky existencie Boha. Je známe, že najmä pri analýze nábožen-

ských a filozofických predstáv niektorí bádatelia rezervovali pojem múdrosti skôr pre metafyzické prejavy, než pre praktické stránky každodenného života. Z historického hľadiska ide o podobnosť medzi teoretickou a praktickou múdrosťou.

Tiež možno diskutovať, nakoľko každodenné a vedecké koncepcie múdrosti vyžadujú ďalšiu špecifikáciu prelínania poznania a správania. Napríklad majú sa múdri jednotlivci obmedziť iba na demonštráciu svojho nadpriemerného poznania, alebo je nevyhnutné, aby ho využívali k poradenstvu a najmä k optimálnemu riadeniu vlastných životov? A zaiste sa vyskytujú historické variácie múdrosti vzhľadom na kultúrne regióny vo svete, v ktorom poznanie a správanie formujú integrovanú štruktúru.

Praktická múdrosť v každodennom živote

Doterajšie úvahy o múdrosti sa možno zdajú mierne elitárske. Preto treba pripomenúť, že múdrosť sa neobmedzuje len na veľmi vysokú úroveň výkonu (výnimočnosti), ale tiež na také dôležité problémy ľudskej existencie, ako sú zmysel a optimálna regulácia každodenného života.

Múdrosť sa spomína aj v širších a voľnejších súvislostiach, najmä vzhľadom na špecifické skúsenosti jednotlivcov. Preto sa neraz hovorí o múdrosti vedca, finančného experta, futbalového trénera, učiteľa alebo politika. Napriek tomu však *múdri* učitelia alebo *múdri* vedci môžu byť od skutočnej múdrosti značne vzdialení. Skutočne *múdry* učiteľ alebo vedec (prípadne iný profesionál), musia demonštrovať svoje špeciálne schopnosti v širších súvislostiach, než je ich úzka profesionálna odbornosť. *Múdra* stará matka môže byť svojou životnou orientáciou k múdrosti bližšie, než *múdry* vedec. Vysoká úroveň profesionálnej špecializácie nie je sama o sebe dostatočným kritériom.

Ak sa uvedení špecialisti chcú priblížiť k podstate múdrosti, musia demonštrovať svoje špecifické schopnosti a poznanie v súvislostiach, ktoré sa približujú k dôležitým a zložitým problémom ľudskej existencie. Inak povedané, skutočná múdrosť pôsobí tak, že špecifickú formu profesijnej expertnosti kombinuje s komplexným poznaním, spájajúcim určitú špecializáciu so širšími otázkami ľudskej existencie. Hranice medzi skúsenosťami a múdrosťou nie sú detailne vymedzené.

Každodenný život dospelých a múdrosť

Je známe, že dospelosť prináša životné problémy, riešenie ktorých neraz vyžaduje múdrosť alebo aspoň využívanie múdrych rád. Hoci pre jednotlivca je aj v skorších fázach života takáto pomoc užitočná, v priebehu dospelosti sa jej intenzita a frekvencia zvyšuje. Popri rastúcom počte problémov stúpajú nároky na ich riešenie. Je nevyhnutné zvládať požiadavky a konflikty spojené s rodičovstvom a profesijným uplatnením, prekonať vlastné biologické limity, odpovedať na problémy generačného typu alebo predvídať vlastné prístupy k úspešnému starnutiu, navzdory zvyšujúcej sa biologickej zraniteľnosti. Riešenie týchto otázok vyžaduje vyššiu úroveň poznania ľudských problémov – to jest múdrosti.

V priebehu stredného veku štruktúra každodenných skúseností naberá nové kvality a komplikácie. Pri ich hľadaní možno vymedziť viaceré charakteristické premenné:

- 1) odkaz dospelosti a dlhého života,
- 2) multigeneračná dynamika,
- 3) postupný priebeh životnej cesty od narodenia a približovanie sa k smrti,
- 4) hromadenie nedokončených povinností,
- 5) neočakávané životné okolnosti a sociálne zmeny,
- 6) vyvažovanie životných prínosov a strát,
- 7) hľadanie zmyslu života.

Ako možno stručne charakterizovať jednotlivé situácie?

Priebeh dospelosti a dlhého života ovplyvňuje zložitosť vnútorného sveta jednotlivca, koncentráciu zodpovednosti v priebehu života, ale aj úroveň spokojnosti z hľadiska životnej histórie a jej psychických dôsledkov. Ako vyplýva z jednotlivých biografíí, ľudia si v súlade so zvyšujúcim sa vekom postupne ukladajú viac informácií do dlhodobej pamäti, detailnejšie ich spracovávajú, koordinujú a hodnotia. Roly dospelých v rodine i v profesijnom živote formujú rôzne výzvy a vedú k prežívaniu zvýšenej zodpovednosti. Starnutie tiež vedie k prežívaniu a hodnoteniu dlhšej a bohatšej minulosti, ľudia žijú

dlhšie a komplexnejšie. Tie isté úvahy možno aplikovať na plánovanie budúcnosti. Pri úvahách o budúcnosti, vrátane skracujúcich sa horizontov, sa tiene minulosti postupne predlžujú.

Multigeneračná dynamika sa orientuje na pôsobenie rodín, sociálnych sietí a historickej zakotvenosti. V priebehu dospelosti dochádza ku konfrontácii s rozširujúcou sa víziou generačnej zodpovednosti a historickej spolupatričnosti. Napríklad roly rodičov sa obvykle rozširujú od starostí o vlastné deti k zodpovednosti za starnúcich rodičov i starých rodičov alebo podriadených, ktorých vedú ako zamestnávateľa, učiteľia alebo supervízori. Táto vízia rozširuje pochopenie zložitosti a alternatív sociálnych sietí, v ktorých prebieha každodenný život.

Navyše, v priebehu stredného veku sa menia predchádzajúce perspektívy – odstup od narodenia sa postupne presúva k príklonu k smrti. V nižšom veku ako referenčný rámec pôsobí odstup od narodenia, zatiaľ čo neskôr sa ako významná zložka časovej perspektívy presadzuje postupné približovanie ku konečnému limitu, to jest k smrti. Tento prechod zvyšuje tlak na výber priorít a na prehodnocovanie zmyslu života.

Ďalším dôsledkom dlhšieho života je hromadenie nedokončených úloh. Minulosť ešte prebieha, zoznam nie je úplný, prichádzajú ďalšie životné úlohy. Predchádzajúce životné roly ako sú rodičovstvo a výchova, nie sú ešte splnené. Pokračujú a niekedy sa zdajú nekonečné. Keď sa k nim priradia roly, charakteristické pre starnutie, jednotlivец neraz čelí požiadavkám, ktorých je viac, než pôvodne predpokladal. A sú medzi nimi aj životné situácie a plány, ktoré nie je schopný realizovať. Starnutím nenaplnené časti životov podliehajú aj procesu racionalizácie.

Neočakávané životné okolnosti a sociálne zmeny ovplyvňujú prežívanie udalostí, ktoré pôvodne neboli plánované. Viaceré z nich sú pomerne zriedkavé (ako napríklad výhra v lotérii alebo rozvod). Niekedy vonkajší pozorovatelia mylne predpokladajú, že neočakávané udalosti, ako sú automobilové nešťastia alebo rozvody, sú skôr pravidlom než výnimkou. Jednotlivci postupne akceptujú aj realitu prejavujúcu sa úbytkom fyzických síl. Aj keď nechtiac, konfrontujú sa so svojimi biologickými limitmi a chorobami. S postupujúcim vekom citlivejšie vnímajú choroby a umieranie rovesníkov. Tieto neočakávané udalosti kladú značné nároky na ich zvládnutie a vyžadujú vysokú úroveň zrelého myslenia.

V súlade s takýmito negatívnymi udalosťami pôsobia aj sociálne zmeny v spoločnosti. Historické zmeny v technológiách kladú zvýšené nároky na inteligenciu i kompetenciu dospelých vo všeobecnosti, ale aj na prežívanie vlastnej efektívnosti. Hodnoty a kultúrne normy predstavované postojmi k sexuálnej orientácii, k rodine, manželstvu, práci a k odpočinku, sa postupne vyvíjajú. Vývin neraz ovplyvňujú aj mladšie vekové skupiny, ktoré tieto zmeny pokladajú za prirodzenú súčasť noriem svojej generácie. Pre starších ľudí však sociálne zmeny neraz reprezentujú zásadný rozdiel oproti minulosti a niektoré znamenajú konfrontáciu s doterajšími skúsenosťami s riadením vlastných životov.

Dlhší život a starnutie tiež vedie k hlbšiemu prežívaniu a pochopeniu dynamiky medzi životnými prínosmi a stratami. Prínosy, predpokladané alebo skutočné, sú v popredí záujmu mladších. Predlžovaním života sa pozornosť presúva. Jednotlivci sa usilujú udržať súčasný stav a vyhnúť sa stratám. Rovnováha vyššieho veku vyžaduje novú kvalitu reflexivity, ktorá reprezentuje rastúce pochopenie úlohy utrpenia, vrátane jeho pozitívnych stránok, akými je napríklad akceptácia vlastnej konečnosti a obmedzenosti.

Hľadanie zmyslu života je snáď najvýraznejšou manifestáciou v úsilí o dosiahnutie životných cieľov. Zmysel života vyjadruje celostnú podstatu a účel vlastnej existencie. Tvárou v tvár náročným životným situáciám značnej zložitosti, akými sú rovnováha medzi prínosmi a stratami alebo predstavy o budúcnosti, sa jednotlivci zameriavajú na vytvorenie rovnováhy medzi minulým, súčasným a budúcim životom. Reflektovaním svojich hodnôt a zmyslu života sa usilujú prekonať obmedzenia starnutia.

Ako tieto úvahy o priebehu stredného a vyššieho veku súvisia s múdrosťou? Najskôr tým, že definície múdrosti sa týkajú poznania, ktoré zvláda zložité, ale neurčité životné situácie. Aj súčasný rozvoj pozitívnej psychológie smeruje k hľadaniu pojmov podobných s múdrosťou, pojmov, ktoré sú určene na vyjadrenie vrcholov ľudského vývinu.

Môže byť múdrosť škodlivá?

Napriek enormnej dôvere, ktorú k múdrosti prejavovali myslitelia minulosti, možno sa stretnúť aj s úvahami, ktoré upozorňovali aj na jej riziká. Na-

príklad podľa *Knihy prísloví Starého zákona* „Veľa múdrosti znamená veľa žiaľu...“.

Problémy však môžu vyplývať z prelínania múdrosti a poznania, ktoré sa niekedy pokladajú za synonymné. Varovania pred „prílišnou múdrosťou“ neraz znamenajú obavy z prehnaného čiastkového poznania, ktoré nemá vzťah ani k zdravému rozumu, ani k najvyšším cieľom. V takomto prípade varovania pred múdrosťou sú v podstate výzvami zdôrazňujúcimi nevyhnutnosť múdrosti. Filozof Michael de Montaigne negatívne hodnotil fanatických pedantov vo svojom okolí. Humanista Francois Rabelais prispel okrídleným výrokom „*Magis magnos clericos non sunt magis magnos sapientes*“ (Najvyšší učenci nie sú najmúdrejší ľudia – Gargantua).

Druhým dôvodom škodlivosti múdrosti je, že ľudia neraz veria, že jej prostredníctvom dospeli k dokonalému poznaniu, a tým aj k najvyššej pravde. Ich prototypom je grécky filozof Táles, ktorý jedného večera, keď upieral oči na hviezdy, potkol sa a takmer padol do hnojiska. Jeho dojka, ktorá túto scénu sledovala, sa smiala nad tým, že o akú múdrosť tu ide, keď sa človek snaží porozumieť nebesám, ale nevie, kam vlastne kráča.

Na treťom mieste možno uviesť pochybnosti, že hoci sa často jednoznačne akceptujú klady múdrosti, negatíva sa odmietajú. Už antickí myslitelia intuitívne odmietali prílišnú pýchu nad stavom vtedajšieho poznania, pretože dokonca aj vtedy, ak je integrované múdrosťou, môže viesť k prenáhleniu. Čím väčšiu moc ľudia kontrolujú, tým viac skresľujú svoje čiastkové poznatky. A najnebezpečnejšie je presvedčenie, že „dobre vedia“, čo je pre nich a zvyšok vesmíru najlepšie. Potenciálne dôsledky takýchto prístupov sa objavovali už tisíce rokov predtým, aj keď ľudstvo malo ešte iba malú možnosť znečistiť a deformovať svet. Avšak už Michel de Montaigne v 16. storočí presadzoval udržiavanie vyváženého streda, vymedzovanie spravodlivých limitov, vnímanie prírody s pokorou a podriadenosťou. A ešte omnoho dávnejšie – podľa Platóna – múdrosť by mala spočívať v tom, že ľudia nechcú viac, než im patrí.

Vedecké zarámovanie psychológie múdrosti

Pri štúdiu múdrosti možno identifikovať prinajmenšom štyri pojmové línie. Po prvé sa usudzuje o jej kultúrnej i historickej významnosti. Múdrosť sa

chápala ako druh štandardu identifikujúceho a symbolizujúceho hlbokú túžbu vyzdvihnúť vyššie kvality ľudstva. História múdrosti je potom nekonečná. Je súčasťou neprerušovanej evolúcie a rozvíja sa hlavne v obdobiach kríz alebo nových výziev. Ako naznačuje Paul Baltes, v Nemecku sa v osemdesiatych rokoch minulého storočia záujem o štúdium múdrosti významne zvýšil. Verejnosť bola nespokojná so stavom nemeckej spoločnosti a pokúšala sa o nápravu. Podobné tendencie sa prejavujú aj v súčasnej slovenskej spoločnosti. Téma múdrosti vystúpila do popredia spolu s výzvou na všeobecné oživenie úlohy humanitných vied pri udržaní predností súčasnej civilizácie a primeranom usmernení kultúrnej evolúcie. Preto možno predpokladať, že vyšší záujem o múdrosť je historicky podmienený.

Druhým dôvodom vedeckého štúdia múdrosti je, že je prejavom dokonalosti v osobnom i intelektuálnom vývine. Aj keď sa v našej kultúre múdrosť zatiaľ príliš neuplatňuje, napriek tomu po nej túžime a obdivujeme ju u iných. Postup k múdrosti znamená postup k vyšším stupňom vývinu.

Múdrosť ako prejav dokonalosti je aplikovaná nielen na individuálne životy, ale aj na sociálnu komunikáciu. Čo vlastne znamená vystupovať múdro ako politický vodca, ako sudca, prípadne profesionál vo verejných službách? Múdrosť zrejme znamená viac než len bežnú aplikáciu pravidiel vo forme zákonov alebo sociálnych noriem. Zdá sa, že zahŕňa špecifickú schopnosť identifikovať dôležité faktory a umiestniť riešené problémy do širších vecných a časových súvislostí. Keď učenci v rôznych historických obdobiach a kultúrach upozorňovali na tieto otázky, robili to vzhľadom na obmedzenia a príležitosti, ktoré im ich spoločenstvá umožňovali. Napríklad kresťanskí filozofi často spájali múdrosť so svätosťou. Historický proces sekularizácie bol na druhej strane často spájaný viac s vysvetľovaním pojmov ako sú rovnosť, kultúrny pluralizmus a spravodlivosť. Môže sa múdrosť primerane presadzovať v týchto sekularizovaných diskusiách? Je tento pojem užitočný na opis nášho poznania podmienok a vhodných spôsobov optimalizácie ľudských životov a spoločnosti?

Tretou príčinou vedeckého štúdia múdrosti je hľadanie pozitívnych znakov starnutia. Postupom času sa čoraz viac bádateľov zapája do štúdia ľudí vo vyššom veku. Zatiaľ čo v biologických koncepciách sa starnutie vymedzuje skôr ako obdobie straty a úpadku adaptívnej kapacity, sociálni a vývinoví psy-

chológovia skôr hľadajú vývinové a progresívne aspekty starnutia. Vyšší vek nemusí nutne znamenať len straty, ale aj prínosy.

Súčasný empirický výskum zatiaľ neprinášajú dostatok dôkazov o pozitívnych zmenách vo vyššom veku. V psychológii sa väčšina dostupných vedeckých dôkazov o starnutí sústreďuje na straty (napríklad na zníženie inteligencie a pamäti). K podobným záverom dospievajú aj probandi v implicitných výskumoch starnutia. Vyšší vek nie je hodnotený ako obdobie bohaté na pozitívne ciele a závery.

Lepšie chápanie múdrosti môže napomôcť k identifikovaniu tých aspektov starnutia, ktoré umožňujú vo vyššom veku získať aj určité prínosy a tým napomôcť k jeho úspešnejšiemu priebehu. Múdrost' tiež slúži ako prototyp cieľov, ktoré možno dosiahnuť vo vyššom veku a o ktoré sa možno usilovať. Pri ich vymedzení sa využíva aj zrelosť jednotlivca. Žiaľ, pojem zrelosti (ani zreleho myslenia) zatiaľ nie je v psychológii dostatočne rozšírený.

Keď sa vývinoví kognitívni psychológovia začali zaujímať o vekové súvislosti myslenia, začali porovnávať starších jednotlivcov s mladšími prostredníctvom úloh, ktoré boli charakteristické skôr pre mladších a dospelých (ako je napríklad rýchle spracovanie a reprodukcia nových informácií). Vzhľadom na vekové súvislosti výskumníci tiež skúmali, nakoľko starnutie môže priniesť nový pohľad na kognitívne i emočné aspekty v rôznych profesiách. Navrhovaním výskumných zámerov, opierajúcich sa o riešenie úloh vyplývajúcich z foriem myslenia, sformulovaných vzhľadom na požiadavky dospelého veku, ako sú dialektické a relativistické usudzovanie, vznikli dodatočné argumenty pre moderné chápanie múdrosti ako vývinovo-psychologickej témy. Vývinoví psychológovia skúmajú aj to, ako jednotlivci plánujú a koordinujú svoje životy.

Štvrtou príčinou vedeckého skúmania múdrosti je, že predstavuje významnú organizačnú stratégiu usudzovania o živote a spojenia inteligencie a cností pri úsilí o dokonalosť. Psychológovia sa snažili prekročiť mikroštruktúru spracovania informácií a rozhodovania o výbere analyzovaných tém. Niektorí výskumníci podozrievajú experimentálnych psychológov, že sa vyhýbajú komplexným aspektom každodenného života. Avšak v súčasnosti sa prejavujú teoretické i empirické trendy, spájajúce kognície s emóciami, ako aj s inteligenciou a osobnosťou do spoločného „prúdu vedomia“, ktorý validnejšie vyjadruje komplexnosť každodenného života. Inou ilustráciou je úsilie

prostredníctvom výskumu racionality skúmať úlohy a podmienky každodenného fungovania, ktoré prebieha v stave vysokej neistoty a nejednoznačnosti.

*

Medzi pojmmami, ktoré v priebehu ľudskej histórie, bez ohľadu na čas, kultúrnu orientáciu, rod, vzdelanie, geografické lokality, alebo spoločenské vrstvy sprevádzajú ľudské poznanie, významné miesto zaberá nielen múdrosť, ale aj hlúposť. Kvôli prehnaným očakávaniam z dominancie racionálneho myslenia na úsvite 21. storočia vládlo presvedčenie o vedeckej zbytočnosti skúmania hlúposti. Ukazuje sa však, že ani dnes nepatrí do starého železa, a preto sa do popredia záujmu pozorovateľov popri múdrosti dostala aj hlúposť.

Hlúposť sa nemohla sťažovať na nedostatok záujmu ani v minulosti. Už grécky filozof Teofrastos ju definoval ako mentálnu pomalosť v reči a v činoch a pomerne detailne opísal mnohé jej prejavy v každodennom živote. Veľkú pozornosť jej venoval humanista Erasmus Rotterdamský, ktorý kritizoval nehoráznosť nárokov na múdrosť, vznášaných filozofmi, bohoslovcami, či rôznymi učencami. Začiatkom novoveku do všeobecného povedomia západoeurópskeho publika vstúpila *Lod' bláznov* nemeckého právnika a humanistu Sebastiana Branta, ktorá sa naložená bláznami plavila do raja bláznov Narragónie. Téma bola taká príťažlivá, že sa postupne objavovali aj jej viaceré verzie. Do úvah o hlúposti prispeli publikáciami viacerí filozofi, spisovatelia, novinári, historici, lekári, vojaci, ale aj manažéri a ekonómovia a riešili rôzne problémy vyskytujúce sa nielen v historických obdobiach, ale aj v súčasnosti. Do teoretických diskusií o hlúposti najskôr významne prispel kresťanský teológ Tomáš Akvinský a viacero filozofov. Detailnejšie vedecké štúdie sa objavili až v druhej polovici dvadsiateho storočia, keď vznikli prvé analytické štúdie. Teoretické poznanie značne rozšírila najmä berlínska škola Paula Baltesa a skupina psychológov okolo Roberta Sternberga. Z ďalších možno pripomenúť najmä spisovateľa Davida Perkinsa, podľa ktorého sklon k hlúposti možno pozorovať u každého človeka. Prispievajú k tomu najmä nasledovné aktivity, ako sú a) impulzivnosť, b) nedbalosť, c) odďaľovanie, d) váhanie, e) ustupovanie, f) nestriedmosť, g) preháňanie a h) obchádzanie problému. Robert Sternberg doplnil omyly, ktoré vyvolávajú hlúposť, ktorými sú 1) nerealistický optimizmus, 2) egocentrizmus, 3) presvedčenie o vševedúcnosti, 4) prežíva-

nie všemohúcnosti a 5) predstava o nezraniteľnosti. A nepovšimnuté by nemalo zostať ani upozornenie americkej psychologičky Carol Dweckovej, ktorá *varovala pred vábivým volaním prostredia, ktoré sa neraz usiluje ohlupovať ľudí tým, že vychvaľuje ich múdrosť.*

*

A čo dodať na úplný záver? Predstavu, že múdrosť môže pomôcť vede zdôrazňovaním duchovného aspektu ľudskej existencie. Postmoderná spoločnosť začína výrazne trpieť nedostatkom podnetov na sebarealizáciu, ktoré by naplňali ľudský život. Podľa významného viedenského psychiatra Viktora Frankla noetická úroveň sa dostáva na prvé miesto na ceste človeka k určitému cieľu. Nedostatok perspektív, prežívanie vnútornej prázdnoty alebo nudy oslabujú vitálne sily jednotlivca, pozbavujú ho primeranej motivácie i nádeje do budúcnosti. Výrazným prejavom tejto frustrácie je noogénna neuróza, to jest strata životného zmyslu. Následné frustrácie vyvolávajú fatalistické, kolektivistické, fanatické i provizórne (neurčité) postoje. Avšak aký zmysel majú vrcholové výdobytky inteligencie, ak vlastné prežívanie bude podliehať intenzívnym pocitom frustrácie a úzkosti? Je skutočne nevyhnutné natoľko priemyselným a iným odpadom znečisťovať prírodu a moria, stavať čoraz vyššie mrakodrapy, usilovať sa o rast ekonomických ukazovateľov za každú cenu a rozkrúcať kolesá spotreby i zábavy?

Ak ešte existuje možnosť zlepšenia tohto kritického stavu v individuálnom i sociálnom prežívaní, môže k tomu dôjsť len pôsobením múdrosti. Múdrosti, ktorá načrtáva humánnejšie limity ľudského prežívania ponukou nových hodnôt, zmyslu života i orientáciou na takú kvalitu života, ktorá by lepšie zodpovedala potrebám človeka postmodernej spoločnosti.

A čo by sme najviac potrebovali na zlepšenie duchovnej a pozitívnej atmosféry v našom každodennom živote? Napríklad štýl myslenia, ktorý by viedol k uvážlivému a múdreému rozhodovaniu, ako ho predviedli radní páni v Rembrandtovom rodisku Leidene. Keď za zásluhy pri oslobodzovaní svojej krajiny spod španielskej okupácie dostali možnosť rozhodnúť sa medzi odpustením spotrebných daní na desať rokov a právom na založenie univerzity, vybrali si druhú možnosť. A ich univerzita, ktorú prednostne navštevujú aj mladí členovia kráľovskej rodiny, dodnes patrí v Holandsku medzi najlepšie.

LITERATÚRA

- ADAMS, S., 1997, *The Dilbert future – thriving on business stupidity in the 21. century*. New York, Harper Collins
- ADAMS, C., LABOUVIE-VIEF, G., HOBART, C. J., DOROSZ, M., 1990, Adult age group differences in story recall style. *Journal of Gerontology*, 45, 17-27
- AMODIO, D. M., HARMON-JONES, E., DEVINE, P. G., CURTIN, J. J., HARTLEY, S. L., COVERT, A. E., 2004, Neural signals for the detection of unintentional race bias. *Psychological Science*, 15, 88-93
- ARDELT, M., 2000, Antecedents and effects of wisdom in old age. *Research on Aging*, 22, 360-395
- ARDELT, M., 2003, Empirical assessment of a three-dimensional wisdom scale. *Research on Aging*, 25, 275-324
- ARISTOTELES, 1928, *De sophisticis elenchis*. London, Oxford University Press
- ARISTOTELES, 1995, *O duši*. Praha, Petr Rezek
- ARLIN, P. K., 1990, Wisdom: The art of problem finding. In R. J. Sternberg (ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development*. New York, Cambridge University Press
- ASIMOV, I., 1972, *The Gods themselves*. New York City, Doubleday
- ASSMANN, A. (ed.), 1991, *Weisheit. Archäologie der literarischen Kommunikation*. München, Wilhelm Fink Verlag
- ASSMANN, A., 1994, Wholesome knowledge: Concepts of wisdom in a historical and cross-cultural perspective. In D. L. Featherman, R. M. Lerner, M. Perlmutter (eds.), *Life span development and behavior* (Vol. 12), 187-224
- ATTALI, J., 2004, *Pascal*. Warszawa, PIW
- AUSTIN, E. J., DEARY, I. J., 2004, Osobnostné dispozície. In R. J. Sternberg (ed.), *Prečo robia múdri ľudia hlúposti?* Bratislava, Ikar
- AYDUK, O., MISCHEL, W., 2004, Keď sa múdri správajú hlúpo. Rozpory v sociálnej a emocionálnej inteligencii. In R. J. Sternberg (ed.), *Prečo robia múdri ľudia hlúposti?* Bratislava, Ikar
- BACON, F., 1974, *Nové organon*. Praha, Svoboda
- BAČOVÁ, V., 1996, Spoločenská a kultúrna podmienenosť osobnej identity. *Československá psychologie*, 40, 321-337

- BALTES, P. B., 1993, The aging mind: Potential and limits. *Gerontologist*, 33, 580-594
- BALTES, P. B., STAUDINGER, U. M., 2000, Wisdom: A metatheuristic to orchestrate mind and virtue towards excellence. *American Psychologist*, 55, 122-136
- BALTES, P. B., SMITH, J., 1990, The psychology of wisdom and its ontogenesis. In R. J. Sternberg (ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development*. New York, Cambridge University Press
- BALTES, P. B. SMITH, J., STAUDINGER, U. M., 1992, Wisdom and successful aging. In T. Sondergerger (ed.), *Nebraska symposium on motivation* (Vol. 39), 123-167
- BALTES, P. B., STAUDINGER, U. M., MAECKER, A., SMITH, J., 1995, People nominated as wise: A comparative study of wisdom-related knowledge. *Psychology and Aging*, 10, 155-166
- BARTLETT, F. C., 1932/1995, *Remembering*. Cambridge, Cambridge University Press
- BASSECHES, M., 1984, *Dialectical thinking and adult development*. Ablex, Norwood
- BATES, C. A., 1993, Wisdom: A postmodern exploration. Cit sek. K. E. Birren a Ch. M. Svensson, Wisdom in history, In R. J. Sternberg a J. Jordan (eds.), *A handbook of wisdom*. Cambridge, Cambridge University Press
- BERG, C. A., STERNBERG, R. J., 1992, Adults conceptions of intelligence across the adult life span. *Psychology and Aging*, 7, 221-231
- BERGLER, E., 1998, *The talent for stupidity*. Madison, International Universities Press
- BETA, Toba, 2011, *Master of stupidity*. New York, Goodreads
- BETANCOURT, M., 2010, *The critique of digital capitalism: An analysis of the political economy of digital culture and technology*. Brooklyn, Punctum Books
- BIRREN, J. E., FISHER, L. M., 1990, The elements of wisdom: Overview and integration. In R. J. Sternberg (ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development*. New York, Cambridge University Press
- BLANCHARD-FIELDS, F. C., NORRIS, L., 1995, The development of wisdom. In M. A. Kimble, S. H. McFadden, J. W. Ellor, J. J. Seeber (eds.), *Aging, spirituality, and religion*. Minneapolis, Fortress Press

- BLOOM, L., 2012, *The cure for corporate stupidity*. Atlanta, Xmente
- BONO de, E., 2003, *Why so stupid?* Dublin, Blackhall Publishing
- BOUFFARD, W., 2011, *Puttin' cologne on the rickshaw*. Jericho, W. Bouffard
- BOXSEL van, M., 2005, *The encyclopedia of stupidity*. Chicgao, Chicago University Press
- BRETT, G. S., 1921/1983, *A history of psychology*. Crow Nest, George Allen and Unwin
- BREZINA, I., 2008, Kontúry východnej múdrosti. In I. Ruisel (ed.), *Myslenie-osobnosť-múdrošť*. ÚEPs SAV, Bratislava
- BROWNELL, H., 2000, Right hemisphere contribution to understanding lexical connotation and metaphor. *Language and Brain*, 26, 185-201
- BRUGMAN, G., 2000, *Wisdom: Source of narrative coherence and eudaimonia*. Delft, Uitgeverij Eberon
- BRUNER, J. S., TAGIURI, R., 1954, The perception of people. In G. Lindzey, (ed.), *Handbook of social psychology*, Vol. 2. Cambridge, Addison - Wesley
- BUSA, R., 1992, *Thomae Aquinatis Opera Omnia cum hypertextibus in CD ROM*. Milano, Editoria Electronica Editel
- CABEZA, R., 2002, Hemispheric asymmetry reduction in older adults: The HAROLD model. *Psychology of Aging*, 17, 85-100
- CARRAHER, T. N., CARRAHER, D., SCHLIEMAN, A. D., 1985, Mathematics in the streets and in schools. *British Journal of Developmental Psychology*, 3, 21-19
- CARVER, C. S., SCHEIER, M. F., 1998, *On the self-regulation of behavior*. New York, Cambridge University Press
- CECI, S. J., LIKER, J., 1986, Academic and nonacademic intelligence: An experimental separation. In R. J. Sternberg, R. K. Wagner (eds.), *Practical intelligence: Nature and origins of competence in the everyday world*. New York, Cambridge University Press
- CIPOLLA, C. M., 1987, *The basic laws of human stupidity*. Bologna, Società editrice il Mulino
- CLANCE, P. R., IMES, S. A., 1978, The imposter phenomenon in high achievng women? Dynamics and therapeutic intervention. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 15, 241-247

- CLAYTON, V. P., 1976, A multidimensional scaling analysis of the concept of wisdom. Cit. sek. J. E. Birren a Ch. M. Svensson, 2005, *Wisdom in history*. In R. J. Sternberg a J. Jordan (eds.), *A handbook of wisdom*. Cambridge University Press
- CLAYTON, V. P., BIRREN, J. E., 1980, The development of wisdom across the life-span: A reexamination of an ancient topic. In P. B. Baltes a O. G. Brim (eds.), *Lifespan Development and Behavior, Vol. 3*, 103-135
- COFFEY, P., 1912, *The science of logic*. Longmans, Green and company
- CONGDON, E., CANLI, T., 2008, A neurogenetic approach to impulsivity. *Journal of Personality*, 76, 1447-1484
- CORSINI, R. J. (ed.), 1984, *Encyclopedia of psychology*. New York, Wiley
- COTTINGHAM, J. (ed.), 1996, *Descartes: Meditations on First Philosophy: With selections from the objections and replies*. Cambridge, Cambridge University Press
- CSIKSZENTMIHALYI, M., RATHUNDE, K., 1990, The psychology of wisdom: An evolutionary interpretation. In R. J. Sternberg (ed.), *Wisdom, Its nature, origins, and development*. Cambridge, Cambridge University Press
- DELAUVY, R., 2005, *Macht x Dummheit = Selbsterstörung*. Berlin, Kaos Verlag
- DEWEY, J., 1909, *The school and society*. Carbondale, Southern Illinois
- DIXON, N., 1994, *On the psychology of militar incompetence*. New York, Basic Books
- DUNBAR, K., 1995, How scientists really reason: Scientific reasoning in real world laboratories. In R. J. Sternberg, J. Davidson (eds.), *Mechanisms of insight*. Cambridge, MIT Press
- DURANT, W., 1935, *Our oriental heritage*. New York, Simon & Schuster
- DURSCHMIED, E., 1998, *How chance and stupidity have changed history: The hinge factor*. New York, MJF Books
- DWECK, C. S., 2004, Presvedčenia, čo múdrych ohlupujú. In R. J. Sternberg, (ed.), *Prečo robia múdri ľudia hlúposti*. Bratislava, Ikar
- EINSTEIN, D. LANNING, K., 1998, Shame, guilt, ego development, and the five-factor model of personality. *Journal of Personality*, 66, 556-582
- ELIADE, M. (ed.), 1987, *The encyclopedia of religion. Vol. 15*, New York, Macmillan Publishing Company
- EPSTEIN, S., 1994, Integration of the cognitive and the psychodynamic unconscious, *American Psychologist*, 49, 709-724

- EPSTEIN, S., 1998, *Constructive thinking: The key to emotional intelligence*. Westport, Praeger
- ERIKSON, E. H., 1950, *Childhood and society*. New York, Norton
- ERIKSON, E. H., 1959, *Identity and the life cycle*. New York, International University Press
- ERIKSON, E. H., 1982, *The life cycle completed*. New York, Norton
- ESPER, E. A., 1964, *A history of psychology*. Oxford, B. Saunders
- EYSENCK, H. J., 1995, *Genius: The natural history of creativity*. Cambridge, Cambridge University Press
- EYSENCK, H. J., ARNOLD, W., MEILI, R., 1972, *Encyclopedia of psychology*. London, London Search Press
- EYSENCK, M., KEANE, M. T. (ed.), 1990, *Cognitive psychology: A student's handbook*. London, Psychology Press
- FENSTER, B., 2003, *Duh: The stupid history of the human race*. New York, Metro Books
- FESTINGER, L., 1957, *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, Stanford University Press
- FISHER, D., 1995, *Personal and organizational development: The social science of transformational action*. Academy of Management, Vancouver
- FLETCHER, G. J. O., 1984, Psychology and common sense. *American Psychologist*, 39, 203-213
- FOSSATI, P., HEVENOR, S. J., GRAHAM, S. J., GRADY, C., KEIGHTLEY, M. L., CRAIK, V., MAYBERG, H., 2003, In search of the emotional self: An fMRI study using positive and negative emotional words. *American Journal of Psychiatry*, 160, 1938-1945
- FOSTER, B. R., 1995, Social reform in Mesopotamia. In K. Irani and M. Silver (eds.), *Justice in the ancient world*. Westport, Greenwood Press
- FURNHAM, A., 1983, Social psychology and common sense. *Bulletin of the British Psychological Society*, 36, 105-109
- FURNHAM, A., 1994, The psychology of common sense. In J. Siegfried (ed.), *The status of common sense in psychology*. Norwood, Ablex
- GARDNER, H., 1983, *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. New York, Basic Books

- GEYER, H., 1954, *Über die Dummheit. Ursachen und Wirkungen der intellektuellen Minderleistung des Menschen. Ein Essay.* Weisbaden, Masterschmidt Verlag
- GILBERT, D. T., 1991, How mental systems believe. *American Psychologist*, 46, 107-119
- GILOVICH, T., 1991, *How we know what isn't: The fallibility of human reason in everyday life.* New York, Free Press
- GLASSNER, J. J., 2004, *Mezopotámie.* Praha, Lidové noviny
- GOETZ, H. W., 1994, *Life in the middle ages.* Notre Dame, University of Notre Dame.
- GOLOMB, J., 1989, *Nietzsche's enticing psychology of power.* Iowa State Press
- GOUGH, H. G., 1964, *The California Psychological Inventory.* Palo Alto, Consulting Psychological Press
- GOUGH, H. G., BRADLEY, P., 1996, *California Psychological Inventory manual.* Palo Alto, Consulting Psychological Press
- GRIGORENKO, E. L., LOCKERY, D., 2004, Prečo inteligentní ľudia uvažujú o poruchách chybne. In R. J. Sternberg (ed.), *Prečo robia múdri ľudia hlúposti?* Bratislava, Ikar
- GRUBER, H. E., 1974, *Darwin on man.* New York, Dutton
- HABERMAS, J., 1972, *Knowledge and human interests.* Boston, Beacon Press
- HAHN, A., 1991, Zür Soziologie der Weisheit. In A. Assmann (ed.), *Weisheit. Archäologie der literarischen Kommunikation.* München, Wilhelm Fink Verlag
- HALPERN, D. F., 2000, *Sex differences in cognitive abilities.* Mahwah, Lawrence Erlbaum
- HALPERN, D. F., 2004, Sex, lži a audionahrávky. Škandál Clinton – Lewinska. In R. J. Sternberg (ed.), *Prečo robia múdri ľudia hlúposti?* Bratislava, Ikar
- HARTL, P., HARTLOVÁ, H., 2000, *Psychologický slovník.* Praha, Portál
- HASHTROUDI, S., JOHNSON, M. K., CHROSNIAK, L. D., 1990, Aging and qualitative characteristics of memories for perceived and imagined complex events. *Psychology and Aging*, 5, 119-126
- HAUSER, S. T., 1976, Loevinger's model and measure of ego development: A critical review. *Psychological Bulletin*, 83, 928-955

- HECKHAUSEN, J., DIXON, E. A., BALTES, P. B., 1989, Gains and losses in development throughout adulthood as perceived by different adult age groups. *Developmental Psychology*, 25, 109-121
- HEIDER, F., 1958, *The psychology of interpersonal relations*. New York, Wiley
- HELSON, R., SRIVASTAVA, S., 2001, Three paths of adult development. Conservers, seekers, and achievers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 995-1010
- HELSON, R., WINK, P., 1987, Two conceptions of maturity examined in the findings of a longitudinal study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 531-541
- HEARNSHAW, F. J. C., 1932, *History as a science*. Scientia, 26, 228
- HOLLIDAY, S. G., CHANDLER, M. J., 1986, Wisdom: Explorations in adult competence. In J. A. Meacham (ed.), *Contributions to human development*, Vol. 17. Basel, Karger
- HOLYOAK, K., NISBETT, R. (eds.), 1988, Induction. In R. J. Sternberg, E. E. Smith (eds.), *The psychology of human thought*. New York, Cambridge University Press
- HUETTEL, S. A., STOWE, C. J., GORDON, E. M., WARNER, B. T., PLATT, M. L., 2006, Neural signatures of economic preferences for risk and ambiguity. *Neuron*, 49, 765-775
- HUGHES, G., 2007, *Vogelin's use of Musil's concept of 'intelligent stupidity'*. Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Chicago
- HUME, D., 1996, *Zkoumaní o lidském rozumu*. Praha, Svoboda
- CHAPMAN, M. R., 2003, *In search of stupidity: Over twenty years of high tech marketing disaster*. New York, Springer Verlag
- CHANDLER, M. J. 1988, Doubt and developing theories of mind. In J. Astington, P. Olson, D. Harris (eds.), *Developing theories of mind*. Cambridge, Cambridge University Press
- CHANDLER, M. J., HOLLIDAY, S., 1990, Wisdom in a postapocalyptic age. In R. J. Sternberg (ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development*. New York, Cambridge University Press
- CHINEN, A. B., 1984, Modal logic: A new paradigm of development and late-life potential. *Human Development*, 27, 42-56
- JACQ, CH., 2008, *Velcí mudrci Starého Egypta*. Ostrava, Domino

- JANIS, I. L., 1983, *Psychological studies of policy. Decision and fiascos*. Boston, Houghton Mifflin
- JASPERS, K. , 1953, *Einführung in die Philosophie*. München, Piper
- JESTE, D. V., PALMER, B. W., 2015, *Positive psychiatry: A clinical handbook*. Arlington, APP
- JOHNSON, M. K., NOLDE, S. F., DELEONARDIS, D. M., 1996, Emotional focus and source monitoring. *Journal of Memory and Language*, 35, 135-156
- JOHNSON-LAIRD, P. N., BYRNE, R. M. J., 1991, *Deduction*. Hove, Lawrence Erlbaum Assoc.
- JORDAN, J., 2005, The quest for wisdom in adulthood: A psychological perspective. In R. J. Sternberg, J. Jordan (eds.), *A handbook of wisdom*. New York, Cambridge University Press
- JOYNSON, R. B., 1974, *Psychology and common sense*. London, Routledge and Kegan Paul
- JUNG, C. G., 1964, *Man and his symbols*. Saint Louis, Turtleback Books
- JUNG, R. E., HAIER, R. J., 2007, The parieto-frontal integration theory (P-FIT) of intelligence: Converging neuroimaging evidence. *Behavioral Brain Science*, 30, 135-154
- KAUFMANN, W. A., 1973, *Without guilt and justice: From decidophobia to autonomy*. New York, P.H. Wyden
- KAVALE, K. A., 2000, *The science of learning disabilities*. New York, Wiley
- KAZDIN, A. E. (ed.), 2005, *Encyclopedia of psychology*. Oxford, Oxford University Press
- KEKES, J., 1983, Wisdom. *American Philosophical Quarterly*, 20, 277-286
- KELLEY, H., 1973, The process of causal attribution. *American Psychologist*, 28, 107-128
- KITCHENER, K. S., BRENNER, H. G., 1990, Wisdom and reflective judgement: Knowing in the face of uncertainty. In R. J. Sternberg (ed.), *Wisdom: Its mature, origins, and development*. New York, Cambridge, Cambridge University Press
- KITCHENER, K. S., LYNCH, C., FISCHER, K. W., WOOD, P., 1983, Developmental range of reflective judgment: The effect of contextual support and practice on developmental stage. *Developmental Psychology*, 29, 893-906
- KOHLBERG, L., 1973, Stages and aging in moral development: Some speculation. *Gerontologist*, 13, 497-502

- KORDAČOVÁ, J., 2014, *Schémy v ľudskom poznávaní. Úvod do problematiky*. Bratislava, ÚEPs SAV
- KORNBLUTH, C., 1951, *The marching morons*. New York, Ballantine
- KOUKOLÍK, F., DRTILOVÁ, J., 2002, *Život s deprivanty II. Základy stupidologie*. Praha, Galén
- KOVÁČ, D., 2008, Hlúpost': Dá sa psychologicky charakterizovať aj implicitne? In I. Ruisel (ed.), *Myslenie, osobnosť a múdrosť*. Bratislava, ÚEPs SAV
- KRAIN, A. L., WILSON, A. M., ARBUCKLE, R., CASTELLANOS, F. X., MILHAM, M. P., 2006, Distinct neural mechanisms of risk and ambiguity: A meta-analysis of decision-making. *Neuroimage*, 32, 477-484
- KRAMER, D. A., 1990, Conceptualizing wisdom: The primacy of affect-cognition relation. In R. J. Sternberg (ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development*. New York, Cambridge University Press
- KRUGER, J., DUNNING, D., 1999, Unskilled and unaware of fit: How difficulties in recognizing one's own incompetence lead to inflated self-assessments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 1121-34
- KUDLÁČOVÁ, B., 2009, *Dejiny pedagogického myslenia I*. Trnava, Veda
- KUHN, D., 1989, Children and adults as intuitive scientists. *Psychological Review*, 56, 674-689
- KUNZMANN, U., BALTES, P. B., 2003, Wisdom-related knowledge: Emotional, motivational, and interpersonal correlates. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 1104-1119
- LABOUVIE-VIEF, G., 1982, Dynamic development and mature autonomy. *Human Development*, 25, 161-191
- LABOUVIE-VIEF, G., 1982, Wisdom as integrated thought: Historical and developmental perspectives. In R. J. Sternberg (ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development*. Cambridge, Cambridge University Press
- LABOUVIE-VIEF, G., 1990, Knowing and relating: The lost dimension of knowledge in Piaget's theory. *Culture and Psychology*, 2, 323-332
- LABOUVIE-VIEF, G., DEVOE, M., BULKA, D., 1989, Speaking about feelings: Conceptions of emotion across the life span. *Psychology and Aging*, 4, 425-437
- LABOUVIE-VIEF, G., CHIODO, L. M., GOGUEN, L. A., DIEHL, M., 1995, Representations of self across the life span. *Psychology and Aging*, 10, 404-415

- LABOUVIE-VIEF, G., MEDLER, M., 2002, Affect organization and affect complexity: Modes and styles of regulation in adulthood. *Psychology and Aging*, 17, 571-587
- LARRICK, R. P., MORGAN, J. N., NISBETT, R. E., 1990 Teaching the use of cost-benefit reasoning in everyday life. *Psychological Science*, 1, 362-370
- LAVE, J., 1988, *Cognition in practice: Mind, mathematics, and culture in everyday life*. New York, Cambridge University Press
- LEÓN-PORTILLA, M., 2002, *Aztécka filosofie*. Praha, Argo
- LEVITT, H. M., 1999, The development of wisdom: An analysis of Tibetan Buddhist experience. *The Humanistic Psychology*, 39, 86-105
- LEVY, B. R., SLADE, M. D., KUNKEL, S. R., KASL, S. V., 2002, Longevity increased by positive self-perceptions of aging. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 261- 270
- LI, J., 2003, The core of Confucian learning. *American Psychologist*, 58, 146-149
- LIEBERMAN, M. D., 2007, Social cognitive neuroscience: A review of core processes. *Annual Review of Psychology*, 58, 259-289
- LINDGREN, H. C., HARVEY, J. H., 1981, *An introduction to social psychology*. St. Louis, Mosby
- LOEVINGER, J., 1998, Completing and life sentence. In P. M. Westenberg, A. Blasi, L. D.Cohn (eds.), *Personality development: Theoretical, empirical, and clinical investigations of Loevinger's conception of ego development*. Mahwah, Lawrence Erlbaum Associates
- LOEVINGER, J., WESSLER, R., 1970, *Measuring ego development. Construction and use of a sentence completion test*. San Francisco, Jossey-Bass
- LOMBARDO, M. M., RUDERMAN, M. N., MCCAULEY, C. D., 1988, Explanations of success and derailment in upper-level management positions. *Journal of Business and Psychology*, 2, 199-216
- LORD, C. G., ROSS, L., LEPPER, M. R., 1979, Biased assimilation and attitude polarization. The effects of prior theories on subsequently considered evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 2098-2109
- LÖWENFELD, L., 1909/2010, *Über Die Dummheit: Eine Umschau Im Gebiete Menschlicher Unzulänglichkeit*. Whitefish, Kessinger Publishing
- MAGEE, B. 1998, *The Story of Thought: The essential guide to the history of western philosophy*. New York, The Quality Paperback Bookclub

- MANNERS, J., DURKIN, K., 2001, A critical review of the validity of ego development theory and its measurement. *Journal of Personality Assessment*, 77, 541-567
- MARINA, J. A., 2005, *La inteligencia fracasada-teoría y práctica de la estupidez*. Barcelona, Anagrama
- MASLOW, A. H., 1971, *The farther reaches of human nature*. New York, Penguin
- MATHER, M., CARTENSEN, L. L., 2005, Aging and motivated cognition: The positive effect in attention and memory. *Trends in Cognitive Sciences*, 9, 496-502
- MAYER, R. E., 1981, *The promise of cognitive psychology*. New York, W. H. Freeman
- MAYER, R. E., 1993, *Thinking, problem solving, cognition*. New York, W. H. Freeman
- MCKEE, P., BARBER, C., 1999, On defining wisdom. *International Journal of Human Development*, 49, 149-164
- MEACHAM, J. A., 1990, The loss of wisdom. In R. J. Sternberg (ed.), *On the development of developmental psychology*. Basel, Karger
- MEEKS, T. W., JESTE, D. V., 2009, Neurobiology of wisdom: A literature overview. *Archive of General Psychiatry*, 66, 355-365
- MERTON, R. K., 1948, Self-fulfilling prophecy. *Antioch Review*, 8, 193-210
- MOLDOVEANU, M., LANGER, E., 2004, Keď je „hlupák“ bystrejší. Hlúpi sú ti druhí. In R. J. Sternberg (ed.), *Prečo robia múdri ľudia hlúposti?* Bratislava, Ikar
- MONTAIGNE, de M., 2007, *Eseje*. Bratislava, VSSS
- MUSIL, R., 1937/2011, *Über die Dummheit*. Reinbek, Rowohlt Verlag GmbH
- NICKERSON, R. S., 1998, Confirmation bias: A ubiquitous phenomenon in many guises. *Review of General Psychology*, 2, 175 - 220
- NIETZSCHE, F., 1968, *The portable Nietzsche*. New York, Viking
- NISBETT, R., 2003, *The geography of thought*. New York, Free Press
- NORMINTON, G., 2001, *The ship of fools*. London, Hodder and Stoughton
- OATES, W. J. (ed.), 1940, *The stoic and epicurean philosophers: The complete extant writings of Epicurus, Epictetus, Lucretius*. New York, Marcus Aurelius Random House

- ORWOLL, L., PERLMUTTER, M. 1990, The study of wise persons: Integrating a personality perspective. In R. J. Sternberg (ed.), *Wisdom, Its nature, origins, and development*. Cambridge, Cambridge University Press
- OVER, D. E., 2000, Ecological rationality and heuristics. *Thinking and Reasoning*, 6, 182-192
- OVERTON, W. F., 1998, Development psychology: Philosophy, concepts, and methodology. In W. Damon a R. M. Lerner, *Handbook of child psychology. Vol. 1. Theoretical models of human development*. New York, Wiley
- OVERTON, W. F., HORROWITZ, H., 1991, Developmental psychology: Differentiations and integrations. In D. Cicchetti, S. Toth (eds.), *Rochester symposium on developmental psychopathology. Vol. 3*, Rochester, University of Rochester Press
- PARANJPE, A. P., 1984, *Theoretical psychology: The meeting of East and West*. New York, Plenum
- PASCUAL-LEONE, J., 1995, Learning and development as dialectical factors in cognitive growth. *Human Development*, 38, 338-348
- PASUPATHI, M., STAUDINGER, U. M., 2001, Do advanced moral reasoners also show wisdom? Linking moral reasoning and wisdom-related knowledge and judgment. *International Journal of Behavioral Development*, 25, 401-415
- PASUPATHI, M. STAUDINGER, U. M., 2001, Seeds of wisdom: Adolescent's knowledge and judgement about difficult matters of life. *Developmental Psychology*, 37, 351-361
- PENG, K., NISBETT, R. E., 1999, Culture, dialectics, and reasoning about contradictions. *American Psychologist*, 54, 741-754
- PERKINS, D. N., 2004, Motor nerozvážnosti. In R. J. Sternberg (ed.), *Prečo robia múdri ľudia hluposti?* Bratislava, Ikar
- PERKINS, D. N., SIMMONS, R., 1988, Patterns of misunderstanding: An integrative model for science, math and programming. *Review of Educational Research*, 58, 303-326
- PERLMUTTER, M., 1988, Cognitive potential through life. In J. E. Birren a V. L. Bengtson (eds.), *Emergent theories of aging*. New York, Springer Publishing
- PETERS, R. S. (ed.), 1962, *Brett's history of psychology*. London, Allen a Unwin

- PETERSON, B. E., KLOHNEN, E. C., 1995, The realization of generativity in two samples of midlife women. *Psychology and Aging*, 10, 20-29
- PIAGET, J., 1972, Intellectual evolution from adolescence to adulthood. *Human Development*, 15, 1-12.
- PIAGET, J., 1980, *Experimentation in contradiction*. Chicago, University of Chicago Press
- PISARČIKOVÁ a kol., 2000, *Synonymický slovník slovenčiny*. Bratislava, Veda
- PITKIN, W. B., 1932, *A short introduction to the history of human stupidity*. New York, Simon and Schuster
- PLATÓN, 1984, *Dialógy*. Bratislava, Tatran
- POLANYI, M., 1976, Tacit knowledge. In M. Marx, F. Goodson (eds.), *Theories in contemporary psychology*. New York, Macmillan
- PROCTOR, R. N., 1995, *Cancer wars: How politics shapes what we know and don't know about cancer*. New York, Basic Book
- PROSECKÝ, J., 1995, *Mudroslovná literatúra staré Mezopotámie*. Praha, OIKOYMEN
- RANKIN, K. P., SANTOS-MODESITT W., KRAMER, J. H., PAVLIC, D., BECKMAN, V., MILLER, B. L., 2008, Spontaneous social behaviors discriminate behavioral dementias from psychiatric disorders and other dementias. *Journal of Clinical Psychiatry*, 69, 60-73
- RÁTH-VÉGH, I., 1938, *Az emberi butaság kulturtörténete*. Budapest, Cserepfalvi
- RICHEL, Ch., 1919, *L'Homme stupide*. Paris, Ernest Flammarion
- RIEGEL, K. F., 1973, Dialectical operations: the final period of cognitive development. *Human Development*, 16, 346-370
- RONELL, A., 2002, *Stupidity*. Springfield, Illinois University Press
- ROGERS, C. R., 1961, *On becoming a person*. Boston, Houghton Mifflin
- ROTTERDAMSKÝ, E. D., 1995, *Chvála bláznivosti*. Praha, Aurora
- RUISEL, I., 2004, *Inteligencia a myslenie*. Bratislava, Ikar
- RUISEL, I., 2005, *Múdrosť v zrkadle vekov*. Bratislava, Ikar
- RUISEL, I., 2008, *Myslenie – osobnosť – múdrosť*. Bratislava, ÚEPs SAV
- RUISEL, I., PROKOPČÁKOVÁ, A. (eds.), 2010, *Kognitívny portrét človeka*. Bratislava, Slovak Academy Press
- RUISEL, I., 2013, *Psychológia inteligencie*. Nitra, FSVaZ

- RUISEL, I., HALAMA, P., 2007, *NEO päťfaktorový osobnostný inventár* (podľa NEO Five-Factor Inventory P. T. Costu a R. R. McCraeho). Praha, Testcentrum – Hogrefe
- RUISELOVÁ, Z., PROKOPČÁKOVÁ, A., 2006, Zvládanie náročných situácií vo vzťahu k implicitným teóriám inteligencie. In Z. Ruiselová (ed.), *Štýly zvládania záťaže a osobnosť*. Bratislava, ÚEPs SAV
- RUISEL, I., RUISELOVÁ, Z., 1990, *Vybrané problémy psychológie poznávania*. Bratislava, Veda
- RUSSELL, B., 1912/1992, *Problémy filozofie*. Bratislava, P a K
- RYFF, C. D., 1989, Happiness is everything or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069-1081
- RYFF, C. D., 1995, Psychological well-being in adult life. *Current Directions in Psychological Science*, 4, 99-104
- SAMSON, D., APPERLY, I. A., HUMPREYS, G. W., 2007, Error analyses reveal contrasting deficits in „theory of mind“: Neuropsychological evidence from a 3-option false belief task. *Neuropsychologia*, 45, 2561-2569
- SARMANY SCHULLER, I., 1999, Procrastination, need for cognition, and sensation seeking. *Studia Psychologica*, 41, 73-92
- SEARLE, J. R., 1992, *The rediscovery of the mind*. Cambridge, Cambridge University Press
- SHAKED, S. (ed)., 1979, *The Wisdom of the Sasanian Sages (Dēnkard VI)*, Boulder, Colo.,
- SHAVER, K. G., 1981, *Principles of social psychology*. Cambridge, Winthrop
- SCHAIE, K. W., 1996, *Intellectual development in adulthood: The Seattle longitudinal study*. New York, Cambridge University Press
- SCHICK, I. C., 1999, *The erotic margin: Sexuality and spatiality in alteritist discourse*. New York and London, Verso
- SCHIEBINGER, L., 2004, Feminist history of colonial science. *Hypatia*, 19, 233-254
- SCHMID, H. H., 1966, *Wesen und Geschichte der Weisheit*. BZAW, Berlin
- SCHMUTTE, P. S., RYFF, C. D., 1997, Personality and well-being: Reexamining methods and meanings. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 549-559

- SCHRAW, G., WADKINS, T., OLAFSON, L, 2007, Doing the things we do: A grounded theory of academic procrastination. *Journal of Educational Psychology*, 99, 16-33
- SIMMONS, A., STEIN, M. B., MATTHEWS, S. C., FEINSTEIN, J. S., PAULUS, M. P., 2006, Affective ambiguity for a group recruits ventromedial prefrontal cortex. *Neuroimage*, 29, 655-661
- SINNOTT, D. K., 1991, Limits to problem solving: Emotion, intention, goal clarity, health, and other factors in postformal thought. In J. D. Sinnott, J. C. Cavanaugh (eds.), *Bridging paradigms. Positive developments in adulthood and cognitive aging*. New York, Praeger
- SKINNER, B. F., 1971, *Beyond freedom and dignity*. Indianapolis, Hackett Publishing Company
- SMITH, J. BALTES, P. B., 1990, Wisdom-related knowledge: Age/cohort differences in response to life-planning problems. *Developmental Psychology*, 26, 494-505
- SMITH, U. M., STAUDINGER, U. M., BALTES, P. B., 1994, Occupational settings facilitative of wisdom-related knowledge: The sample case of clinical psychologists. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, 989-1000
- SODEN, W., 1936, *Der Aufstieg des Assyrischen Reichs als geschichtliches Problem*. Leipzig, Hinrichs
- SOWARKA, D., 1989, Weisheit und weise Personen: Common-Sense-Konzepte älterer Menschen. *Zeitschrift für Entwicklungspsychologie und Pädagogische Psychologie*, 21, 87-109
- STANOVICH, K. E., 1993, Romance and reality. *Reading Teacher*, 47, 280-291
- STANOVICH, K. E., 2004, Racionalita, inteligencia a kognitívna úroveň analýzy. O „dysracionalii“. In R. J. Sternberg (ed.), *Prečo robia múdri ľudia hlúposti?* Bratislava, Ikar
- STANOVICH, K. E., 2011, *Rationality and reflective mind*. New York, Oxford University Press
- STAUDINGER, U. M., 1999, Older and wiser? Integrating results on the relationship between age and wisdom-related performance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 746-762
- STAUDINGER, U. M., BALTES, P. B., 1994, The psychology of wisdom. In R. J. Sternberg (ed.), *Encyclopedia of intelligence*. New York, Macmillan

- STAUDINGER, U. M., BALTES, P. B., 1996, Interactive Minds: A facilitative setting for wisdom-related performance? *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 746-762
- STAUDINGER, U. M., LOPEZ, D., BALTES, P. B., 1997, The psychometric location of wisdom-related performance: Intelligence, personality, and more? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 1200-1214
- STAUDINGER, U. M., MACIEL, A. G., SMITH, J., BALTES, P. B., 1998, What predicts wisdom-related performance? A first look at personality, intelligence, and facilitative experiential contexts. *European Journal of Personality*, 12, 1-17
- STAUDINGER, U. M., PASUPATHI, M., 2003, Correlates of wisdom-related performance in adolescence and adulthood: Age-graded paths towards desirable development. *Journal for Research on Adolescence*, 13, 239-268
- STAUDINGER, U. M., SMITH, J., BALTES, P. B., 1992, Wisdom-related knowledge in a life review task: Age differences and the role of professional specialization. *Psychology and Aging*, 7, 271-281
- STAUDINGER, U. M., SMITH, J., BALTES, P. B., 1994, *Manual for the assessment of wisdom-related knowledge*. Berlin, Max Planck Institute for Human Development and Education
- STEEL, P., 2010, Arousal, avoidant and decisional procrastinators: Do they exist? *Personality and Individual Differences*, 48, 926-938
- STERNBERG, R. J., 1985, Implicit theories of intelligence, creativity, and wisdom. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 607-627
- STERNBERG, R. J., 1986, Intelligence, wisdom, and creativity: Three is better than one. *Educational Psychologist*, 21, 175-190
- STERNBERG, R. J., 1990, (ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development*. Cambridge, Cambridge University Press
- STERNBERG, R. J., 1990, Wisdom and its relations to intelligence and creativity. In R. J. Sternberg (ed.), *Wisdom: Its nature, origins and development*. New York, Cambridge University Press
- STERNBERG, R. J., 1994, Thinking styles: Theory and assessment at the interface between intelligence and personality. In R. J. Sternberg and P. Ruzgis (eds.), *Personality and intelligence*. New York, Cambridge University Press

- STERNBERG, R. J., 1998, A balance theory of wisdom. *Review of General Psychology*, 2, 347-365
- STERNBERG, R. J., 1999, The theory of successful intelligence. *Review of General Psychology*, 3, 292-316
- STERNBERG, R. J., 2001, Why schools should teach for wisdom: The balance theory of wisdom in educational settings. *Educational Psychologist*, 36, 227-245
- STERNBERG, R. J., A systems model of leadership: WICS. *American Journal of Psychology*, 62, 34-42
- STERNBERG, R. J., 2004, Múdri nie sú hlúpi, ale môžu byť nerozumní. Nerovnovážna teória nerozumnosti. In R. J. Sternberg (ed.), *Prečo robia múdri ľudia hlúposti?* Bratislava, Ikar
- STERNBERG, R. J., 2005, Older but not wiser? The relationship between age and wisdom. *Ageing International*, 30, 5-26
- STERNBERG, R. J., LUBART, T., 2001, Wisdom and creativity. In J. E. Birren, K. W. Schaie, (eds.), *Handbook of the psychology of aging*. New York, Academic Press
- SUZUKI, D. T., 1959, *Zen and Japanese culture*. Princeton, Princeton University Press
- TABORI, P., 1958, *The natural science of stupidity*. Philadelphia, Chilton
- TAKAHASHI, M., BORDIA, P., 2000, The concept of wisdom: A cross cultural comparison. *International Journal of Psychology*, 35, 1-9
- TAKAHASHI, M., IDE, S., 2003, Implicit theories of spirituality across of spirituality across three generations: A cross cultural comparison in the U.S. and Japan. *Journal of Religious Gerontology*, 15, 15-38
- TAKAYAMA, M., 2002, The concepts of wisdom and wise people in Japan. Cit sek. podľa M. Takahashi a W. F. Overton, In R. J. Sternberg a J. Jordan, 2005, *A handbook of wisdom*. Cambridge, Cambridge University Press
- TALEB, N. N., 2011, *Černá labuť*. Praha, Paseka
- TARANTO, M. A., 1989, Facets of wisdom: A theoretical synthesis. *International Journal of Aging and Human Development*, 29, 1-21
- TUCHMAN, B., 1984, *The march of folly – from Troy to Vietnam*. New York, Knopf

- UDDIN, L. Q., IACOBONI, M., LANGE, C., KEENAN, J. P., 2007, The self and social cognition: The role of cortical midline structures and mirror neurons. *Trends of Cognitive Science*, 11, 153-157
- VALDEZ, J. M., 1994, *Wisdom: A Hispanic perspective*. Fort Collins, Colorado State University
- VANDENBOS, G. R., 2007, *APA Dictionary of Psychology*. Washington, APA
- WAGNER, R. K., 2004, Ako sa šikovní ľudia dopúšťajú hlúposti. Prípad manažérskej nekompetentnosti. In R. J. Sternberg (ed.), *Prečo robia múdri ľudia hlúposti?* Bratislava, Ikar
- WAGNER, R. K., STERNBERG, R. J., 1986, Tacit knowledge and intelligence in the everyday world. In R. J. Sternberg a R. K. Wagner (eds.), *Practical intelligence: Nature and origins of competence in the everyday world*. New York, Cambridge University Press
- WASON, P. C., 1960, On the failure to eliminate hypotheses in a conceptual task. *Quarterly Journal for Experimental Psychology*, 12, 129-140
- WASON, P. C., JOHNSON-LAIRD, P. N., 1972, *The psychology of reasoning: Structure and content*. Cambridge, Harvard University Press
- WATERMAN, A. S., 1993, Two conceptions of happiness: Contrasts of personal expressiveness (eudiamonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 678-691
- WEIR, S., 2005, *History's worst decisions – an encyclopedia idiotic*. New York, B. E. S. Publishing
- WEISBERG, R. W., 1993, *Creativity: Beyond the myth of genius*. New York, W. H. Freeman
- WELLES, J. F., 1986, *Understanding stupidity. An analysis of premaladaptive beliefs and behavior of institutions and organizations*. Orient N. Y., Mount Pleasant Press
- WINK, P., HELSON, R., 1991, Practical and transcendent wisdom: Their nature and some longitudinal findings. *Journal of Adult Development*, 4, 1-16
- WOLMAN, B. B. (ed.), 1973, *Handbook of general psychology*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall
- YANG, S., 2001, Conceptions of wisdom among Taiwanese Chinese. *The Journal of Cross-Cultural Psychology*, 12, 662-680

ZELAZO, P. D., MULLER, U., 2002, Executive function in typical and atypical development. In U. Goswami (ed.), *Handbook of childhood cognitive development*. Oxford, England Blackwell

POZNÁMKA AUTORA: Biblické texty boli použité podľa vydania Svätého písma Starého i Nového zákona, Rím: SÚSCM, 1995